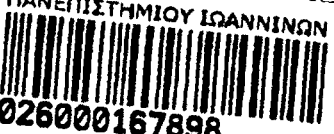

II-5
12

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000167898

D. A. Roddy

12 x (27)

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α

ΕΙΣ ΤΗΝ

Η Π Ε Ι Ρ Ο Ν

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ

ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΟΥΛΗ

(1892 — 1951)

ΑΘΗΝΑΙ • ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΜΥΡΤΙΔΗ • 1956

Αρ. Βιβλ. Εισπ. 18919

Παλαιότεριον ιστορίας Ν χρόνων
Τμήμα: Τετ. Γεω. Ήπειρος

Ο παρών τόμος εξετυκώθη δαπάναις τῆς οἰκογενείας Χρ. Σούλη καὶ ἐπιμελείᾳ Α. Ι. Βρανούση εἰς τὸ τυπογραφεῖον Μηνᾶ Δ. Μυριτίδη (ἴδιος Θεσῶς 9 - Ἀθήναι) ἀπὸ μηνὸς Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1954 μέχρι μηνὸς Φεβρουαρίου τοῦ ἔτους 1956. — Ἀντίτυχα πεντακάσια (500)

Ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀειμνήστου Χριστοῦ Σούλη, εὐθὺς ὡς συνῆλθεν ἀπὸ τὸ βαρὸν πλήγμα τοῦ πένθους της, ἐσκέφθη ὅτι τὸ καλύτερον μνημόσυνον εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος, ὁ ὁποῖος ἠγάλωσε τὴν ζωὴν του διὰ τὴν Ἑπίρειον καὶ τὴν μελέτην τοῦ παρελθόντος της, ἦτο νὰ συγκεντρώσῃ καὶ δι' ἐξόδων της νὰ ἐκδώσῃ σειρὰν μελετῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν λαογραφίαν τῆς Ἑπίρειου.

Μαθηταί, φίλοι καὶ συνάδελφοι τοῦ ἀειμνήστου γυμνασιάρχου ἔσπευσαν μὲ συγκινητικὴν προθυμίαν νὰ προσφέρουν τὴν συμβολήν των, διὰ νὰ στηθῇ **Εἰς Μνήμην Χριστοῦ Σούλη τὸ παρὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπίρειον.**

Συγκεκρινημένοι εὐχαριστοῦμεν θερμότατα τοὺς ἀξιότιμους συνεργάτας τοῦ παρόντος τόμου, παρακαλοῦμεν δὲ νὰ μᾶς συγχωρηθῇ, ἂν αἱ οἰκονομικαὶ δυνατότητες δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ δώσωμεν μεγαλύτεραν ἔκτασιν εἰς τὴν παρῶσαν ἔκδοσιν, ὥστε νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ ἄλλας συνεργασίας, αἱ ὁποῖαι μᾶς παρεδόθησαν ἀργὰ ἢ ἑξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ μᾶς προσφέρονται.

Θεωροῦμεν δὲ ἐπιβεβλημένον καθήκον νὰ ἐκφράσωμεν ἰδιαιτέρως τὰς θερμὰς μᾶς εὐχαριστίας πρὸς τὸν φιλόλογον κ. Λεάνδρον Ἰ. Βρανούσην, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ ἀναλάβῃ μὲ προθυμίαν τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος τόμου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

(Εἰς τὸν παρόντα πίνακα τὰ ὀνόματα τῶν συνεργατῶν τοῦ τόμου ἐταξινομήθησαν κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν. Αἱ συνεργασίαι ἐξετυποῦντο κατὰ σειρὰν λήψεως).

	<i>Σελίδες</i>
<i>Πρόλογος</i>	γ'
<i>Γ. Χ. Σ. : Χρῆστος Ἰ. Σούλης (1892-1951)</i>	ε' - ιθ'
ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΚΗΣ : Ἡ δίκη τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη	168 - 182
ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ ΔΗΜ. : Σλαβικὴ ἐπίδραση στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Ἠπείρου	149 - 161
ΔΑΚΑΡΗΣ ΣΩΤ. : Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων	46 - 80
ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. : Ἐνας διώκτης τοῦ Νεοφύτου Δούκα : Σαμουήλ ὁ Ἄνδριος	137 - 148
ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Κ. : Ἐν βιβλίον τοῦ Γ. Γενναδίου ἀπαγορευθὲν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου	119 - 128
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΔΗΜ. : Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Κυριακῆς τοῦ Γαρδικιοῦ (Παραμυθιάς)	129 - 136
HAMMOND N. : The colonies of Elis in Cassopæa	26 - 36
ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ Α. : Τὰ ὀνόματα Ἀλβανὸς καὶ Ἀρβανίτης	1 - 10
ΚΟΣΜΑΣ ΝΙΚΟΣ : Ὁ Ἠπειρωτικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος	162 - 167
ΚΡΙΑΡΑΣ Ε. : Βιολογικοὶ καὶ πνευματικοὶ δεσμοὶ τοῦ Ψυχάρη μετὰ τὴν Ἠπειρο	16 - 25
ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΜΙΧ. : Πέτρος Λάντζας, διοικητὴς τῆς Πάργας καὶ ὄργανον τῶν Ἰσπανῶν ἐν Ἠπείρῳ (1596 - 1608)	103 - 118
ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΜΙΧ. : Συμπληρωματικὰ περὶ Λάντζα κλπ.	237 - 253
ΛΟΥΚΑΤΟΣ ΔΗΜ. : Θέματα καὶ σύμβολα στὰ νεοελληνικὰ αἰνίγματα	183 - 214
ΜΑΤΣΑΣ ΙΩΣΗΦ : Τὰ ὀνόματα τῶν Ἑβραίων στὰ Γιάννινα	95 - 102
ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ΔΗΜ. : Τὰ Βορειοηπειρωτικὰ δημοτικὰ τραγούδια	37 - 45
ΠΕΤΣΑΣ Φ. : Τὸ Καστράκι στὸ Δυτ. Ζαγόρι	81 - 94
ΡΩΜΑΙΟΣ Κ. : Ἡ Μονοβύζα	215 - 236
ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ Ν. : Ἠπειρωτὰ διδάκτορες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίσης (1821 - 1841)	11 - 15

ΧΡΙΣΤΟΣ Ι. ΣΟΥΛΗΣ

1892—1951

Ὁ Χρῖστος Ἰωάννου Σούλης ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Χουλιαράδες τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων τὸ 1892. Ἀφοῦ ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, εἰσήχθη εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπεφοίτησεν ἀριστοῦχος τὸ 1911. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου ηὐτύχησε νὰ ἔχη ὡς καθηγητάς, μεταξὺ ἄλλων, τοὺς Σπ. Λάμπρον, Νικ. Πολίτην, Χρ. Τσουνταν καὶ Γ. Χατζιδάκιν. Τὰς σπουδὰς του ὅμως διέκοψε κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, εἰς τοὺς ὁποίους συμμετέσχεν ὡς ἐθελοντής, λαβὼν μέρος εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Χίου, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἔστειλε καὶ πολεμικὰς ἀνταποκρίσεις εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν «Πατρίς». Τὰς σπουδὰς του ἠναγκάσθη καὶ πάλιν νὰ διακόψῃ κατὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον, κληθεὶς εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ ὡς ἀξιωματικός.

Λαβὼν τὸ πανεπιστημιακὸν πτυχίον του τὸ 1917, ἤρχισε τὸ ἐπόμενον ἔτος τὸ ἐκπαιδευτικὸν του στάδιον ὡς σχολάρχης εἰς Πράμαντα τοῦ Νομοῦ Ἄρτης. Παραλλήλως μὲ τὸ διδακτικὸν του ἔργον ἐπεδόθη εἰς τὴν συστηματικὴν συλλογὴν ποικίλου λαογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸ πλεῖστον, παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτον. Τὰ ἡμερολόγια, τὰ ὁποῖα ἐκράτει εἰς τὰ Πράμαντα, δίδουν καθαρὰν εἰκόνα τῆς ὑψηλῆς ἀντιλήψεως ποὺ εἶχε τῶν καθηκόντων του ὡς διδασκάλου καὶ τῆς εὐσυνειδησίας μὲ τὴν ὁποίαν εἰργάζετο. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔτυχε νὰ διέλθῃ ἐκεῖθεν ὡς ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος ὁ μακαρίτης Ἀχ. Τζάρτζανος, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν παλαιὸν του φίλον Χρ. Χρηστοβασίλην. Ὁ Χρηστοβασίλης — ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραφεν ἀργότερα εἰς τὴν ἐφημερίδα του «Ἐλευθερία» — τόσον πολὺ ἐξετίμησε τὸν νεαρὸν ἐκεῖνον σχολάρχην, ὥστε ἀμέσως ἐσημάτισε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἑνὸς συνήθους ἐκπαιδευτικοῦ καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Ἀχ. Τζάρτζανον τὴν μετάθεσιν τοῦ Χρῖστου Σούλη εἰς τὰ Ἰωάννινα.

Ὁ διορισμὸς του εἰς τὰ Ἰωάννινα τὸ 1920 ἐγκαινιάζει νέαν περίοδον διὰ τὸν Χρῖστον Σούλην. Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν, διὰ τὴν ὁποίαν

ἔτρεφεν ἰδιαιτέραν ἀγάπην μέχρι καὶ τῆς τελευταίας στιγμῆς τῆς ζωῆς του, ἀφιέρωσεν ἕκτοτε ὅλας του τὰς δυνάμεις. Τὸ ἔργον του — τὸ ἐκπαιδευτικόν, τὸ ἐπιστημονικόν καὶ τὸ κοινωνικόν — εἶναι στενώτατα συνδεδεμένον με αὐτήν. Ὑπηρέτησε πρῶτον ὡς καθηγητῆς εἰς τὸ Β' Γυμνάσιον — με ἀπουσίαν ἑνὸς ἔτους (1925-1926), ὅποτε ἐφοίτησεν εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν Ἀκαδημίαν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως — ἔπειτα εἰς τὸ Διδασκαλεῖον καὶ τέλος, ἀπὸ τοῦ 1932, ὡς γυμνασιάρχης τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς. Ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν ὡς γυμνασιακὸν διδάσκαλον ἐνθουμουῦνται τὴν ἀφοσίωσίν του εἰς τὸ ἔργον του, τὴν ἐγκαρδιότητα με τὴν ὁποῖαν περιέβαλλε τοὺς συνεργάτας του καὶ τοὺς διδασκομένους, καὶ τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἐδείκνυε διὰ τοὺς πτωχοὺς μαθητάς, τοὺς ὁποίους δὲν ἔπαυε παντοιοτρόπως νὰ βοηθῆ, ἔστω καὶ ἀπὸ τὸ ὑστέρημά του κάποτε.

Ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐδίδαξεν εἰς τὸ Διδασκαλεῖον — «τὰ ἀξέχαστα ἐκεῖνα πνευματικὰ χρόνια», κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν ἑνὸς μαθητοῦ του — ἀποτελεῖ σημαντικὸν σταθμὸν εἰς τὸ ἔργον του ὡς διδασκάλου. Ἐδίδασκε μεταξὺ ἄλλων καὶ Νεοελληνικὴν Λογοτεχνίαν καὶ κατώρθωνε με τὸ μάθημά του νὰ δημιουργῆ ζωντὸν ἐνδιαφέρον δι' αὐτὴν μεταξὺ τῶν μαθητῶν του. Κάθε ἐβδομάδα ὠργανώνοντο φιλολογικαὶ συγκεντρώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἐδίδοντο ὁμιλίαι ἐκ μέρους τῶν σπουδαστῶν ἐπὶ θεμάτων Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἢ λαογραφίας. Αἱ συγκεντρώσεις αὗται ἐλάμβανον συχνὰ τὸν χαρακτῆρα γενικωτέρας πνευματικῆς ἐκδηλώσεως, ὅπως τὰ φιλολογικὰ ἀπογεύματα τὰ ἀφιερωμένα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἡπειρωτῶν λογοτεχνῶν Χρ. Χρηστοβασίλη καὶ Γ. Χατζῆ-Πελλερέν, εἰς τὰ ὁποῖα συμμετεῖχεν ὅλος ὁ πνευματικὸς κόσμος τῶν Ἰωαννίνων. Εἰς τὸ Διδασκαλεῖον εἶχεν ὁργανώσει ἐπίσης καὶ ἔκθεσιν τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Τύπου, διὰ τῆς ὁποίας παρουσίασε ἀνάγλυφον εἰκόνα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἡπειρωτικοῦ τύπου καὶ τυπογραφίας. Ὡς καθηγητῆς τοῦ Διδασκαλείου ἀντεπροσώπευσε τὸ 1928 τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸ 10ον Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως εἰς τὸ Βουκουρέστι. Ἀργότερον ἀντεπροσώπευσε συχνὰ τὴν Ἡπειρον εἰς ἐκπαιδευτικὰ συνέδρια εἰς τὰς Ἀθήνας.

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ του δραῖσις ἀπέβη πλουσιωτέρα ἀπὸ τοῦ 1932 καὶ ἐντεῦθεν, ὅποτε ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς. Γνώστης τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως τῆς Σχολῆς, εἰργάσθη με παραδειγματικὸν ζῆλον καὶ ἀφοσίωσιν, διὰ νὰ τὴν ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν παλαιάν της αἴγλην. Τὸ ὁργανωτικὸν του πνεῦμα διεκρίθη εἰς τὴν ὁργάνωσιν καὶ τὸ πλουτισμὸν τοῦ χημείου, τὴν ὁργάνωσιν σχολικῆς ὁρχήστρας, τὴν

παροχήν ειδικῆς ὑδρεύσεως, πολὺ πρὶν ἢ πόλις ἀποκτήσῃ τοιαύτην, τὴν ἀπόκτησιν σχολικοῦ κινηματογράφου καὶ ἄλλων μέσων ἐποπτικῆς διδασκαλίας, τὸν πλουτισμὸν καὶ καταρτισμὸν καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης, τὴν ἴδρυσιν συσσιτίου διὰ τοὺς ἀπόρους μαθητὰς καὶ τὴν κατασκευὴν εἰδικοῦ γυμναστηρίου. Παραλλήλως ἡ Ζωσιμαία Σχολὴ ἀπέβη ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του πνευματικὴ ἔστια εἰς τὰ Ἰωάννινα. Αἱ ἐβδομαδιαῖαι φιλολογικαὶ συγκεντρώσεις, τὰς ὁποίας εἶχεν ἐγκαινιάσει εἰς τὸ Διδασκαλεῖον, συνεχίζοντο καὶ ἐδῶ μὲ ὁμιλίας τῶν μαθητῶν τῆς τελευταίας τάξεως. Προσεκαλοῦντο ὅμως συχνὰ καὶ ἐπιστήμονες καὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἔδιδον διαλέξεις ἐπὶ θεμάτων τῆς εἰδικότητός των. Εἶχεν ὀργανώσει ἐπίσης φιλολογικὰ μνημόσυνα διὰ τὸν Ἀλέξ. Πάλλην καὶ τὸν Δημ. Σάρορον, δεξιώσεις διακεκριμένων προσωπικοτήτων ἐπισκεπτομένων τὴν Ἑπειρωτικὴν πρωτεύουσαν κλπ., κατὰ δὲ τὸ 1937 καὶ 1939 τὴν παράστασιν τῶν «Περσῶν» τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέους ἀπὸ τοὺς τελειοφοίτους τῆς Σχολῆς. Αἱ προσπάθειαι του ὅλαι αὐταὶ ἀνεγνωρίσθησαν τὸ 1937 ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὁπότε ἡ Ζωσιμαία Σχολὴ ἀνεκηρύχθη Πρότυπον Γυμνάσιον.

Τὸ 1941 σοβαρὰ ἀσθένεια τοῦ μεγαλύτερου υἱοῦ του τὸν ἠνάγκασε νὰ ἔλθῃ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐτοποθετήθη γυμνασιάρχης τοῦ Ἡ' Γυμνασίου. Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ υἱοῦ του τὸν ἐπανάφερε μετ' ὀλίγους μῆνας συντετριμμένον ἐκ τῆς συμφορᾶς εἰς τὴν θέσιν του εἰς τὴν Ζωσιμαίαν Σχολήν. Τὸ 1945, ἀνανεωθείσης ὑποτροφίας του χορηγηθείσης ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως τὸ 1939, ἀλλὰ ματαιωθείσης λόγῳ τοῦ πολέμου, ἀνεχώρησε διὰ τὴν Γαλλίαν, ὅπου παρηκολούθησε ἐπὶ ἕν ἔτος φιλολογικά, ἱστορικὰ καὶ παιδαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων καὶ ἔπειτα, ἀπελθὼν εἰς τὴν Ἀμερικὴν, παρηκολούθησε παιδαγωγικὰ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Columbia μέχρι τοῦ 1947, ὁπότε ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐν τῷ μεταξύ, κατὰ τὴν ἔξαψιν τῶν πολιτικῶν παθῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀπελύθη τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπανῆλθε τρεῖς μῆνας πρὸ τοῦ θανάτου του. Παιρητηθεὶς ὅμως, ἐδίδασκεν εἰς τὸ Λεόντειον Λύκειον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐπιστημονικὴ του δρασις ὑπῆρξεν ἐξ ἴσου καρποφόρος. Μὴ ἀρκεσθεὶς εἰς τὸ διδακτικόν του ἔργον μόνον, ἐπεδόθη ἐνωρὶς καὶ εἰς τὴν συστηματικὴν περισυλλογὴν καὶ μελέτην ὑλικοῦ τῆς ἱστορίας, λαογραφίας, γλώσσης καὶ ἀρχαιολογίας τῆς Ἡπείρου. Τὸ σπουδαιότερον μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου ἔχει δημοσιευθῆ εἰς τὰ «Ἑπειρωτικὰ Χρονικά», τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους συνερ-

γάτας. Ἀξιόλογος εἶναι καὶ ἡ συνεργασία του εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη καὶ τὴν Ἐρησκειτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, ὅπου ἐδημοσίευσε μέγαν ἀριθμὸν ἀρθρῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν, λαογραφίαν, ἀρχαιολογίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Ἡπείρου. Παραλλήλως ἐπεδόθη καὶ εἰς τὴν κατάρτισιν ἰδιωτικῆς εἰδικῆς Ἡπειρωτικῆς βιβλιοθήκης καὶ ἀρχείου, ὅπου συνεχέντρωσε μέγαν ἀριθμὸν σπανίων βιβλίων καὶ φυλλαδίων, καθὼς καὶ χειρογράφων καὶ ἀνεκδότων ἐγγράφων. Κατὰ δὲ τὸ 1943-1944 ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὰς καὶ συντάκτας τοῦ περιοδικοῦ «Ἡπειρωτικὰ Γράμματα».

Τὸ ἔργον του ὡς ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ διευθυντοῦ τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων συνοψίζει ὁ ἴδιος εἰς σχετικὴν ἀναφορὰν του πρὸς τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας κατὰ τὸ 1945, ὅποτε παρέδιδε τὴν Ἐπιμελητείαν :

«...Κινούμενος ἀπὸ ἀγάπην καὶ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδιαιτέρας μου πατρίδος Ἡπείρου, ἀνέλαβον μετὰ προθυμίας τὸ 1931 τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ ἐν Ἰωαννίνοις. Ἐκτοτε κατέβαλον ὅσας ἡδυνήθην προσπαθείας διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ διάσωσιν τῶν ἀρχαιοτήτων, τόσον τῆς ἀρχαίας, ὅσον καὶ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας Ἡπείρου. Ἄν καὶ αἱ ὑπηρεσιακαὶ μου φροντίδες ὡς γυμνασιάρχου δὲν μοι ἐπέτρεπον νὰ ἀφοσιωθῶ ὅσον ἐπεθύμουν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς πατρίδος μου, ἐν τούτοις περιώδευσα ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἡπειρον, ἰδίαις μου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δαπάναις, περισυνέλεξα κατὰ τὰς περιουσίας μου ταύτας ἐπιγραφάς, ἀγγεῖα, ἀνάγλυφα, ἀγαλμάτια, ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, βυζαντινὰς εἰκόνας, χειρόγραφα, ὡς καὶ παλαιὰ βιβλία. Ἀντέγραψα καὶ συνέλεξα ἐπιγραφὰς μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν παλαιῶν, ὡς καὶ ἐνθυμήσεις, ὧν μέρος ἐδημοσίευσα εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» (τ. Θ', σ. 81-126), ἕτερον δὲ μέρος αὐτῶν θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς.

Περὶ συνέλεξα ἐπίσης καὶ διέσωσα ἀπὸ βεβαίας καταστροφῆς τὰς ἐναπομεινάσας τουρκικὰς ἐπιγραφὰς τζαμιῶν, μνημείων καὶ τουρκικῶν κτιρίων τῶν Ἰωαννίνων, ἃς ἐδημοσίευσα ἐπίσης εἰς τὰ «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» (τ. Η', σ. 84-98), προτίθεμαι δὲ νὰ δημοσιεύσω καὶ τὰς τουρκικὰς ἐπιγραφὰς, ἃς περισυνέλεξα ἐν Παραμυθίᾳ.

Συνετέλεσα οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἰδρυσιν καὶ τὸν πλουτισμὸν τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, πείσας τὸν Δῆμον Ἰωαννίνων νὰ ἀγοράσῃ ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τὸ Τζαμί τοῦ Ἀσλάν-πασᾶ, καὶ κατέβαλον ἐπίμονον φροντίδα καὶ κόπους οὐκ ὀλίγους διὰ τὸν πλουτισμὸν αὐτοῦ. Κατέβαλον προσπαθείας διὰ τὴν ἰδρυσιν ἐν αὐτῷ Ἡπειρωτικοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου, ἐν τῷ ὁποίῳ συνέλεξα ὄλας σχεδὸν τὰς λαϊκὰς Ἡπειρωτικὰς ἐνδυμασίας, Ἡπειρωτικὰ κεντήματα, ὑφαντά. πλεῖστα εἶδη τῆς Ἡπειρωτικῆς λαϊκῆς τέχνης, ἰδίως τῆς ἀργυροχοΐας καὶ χρυσοχοΐας, ἅτινα ἠγοράσθησαν δαπάναις τοῦ Δήμου κατόπιν προτάσεώς μου.

Ἐφρόντισα διὰ τὴν δημιουργίαν καθαρῶς Ἑπειρωτικῆς Βιβλιοθήκης ἐν τῷ Μουσεῖῳ καὶ ἠγόρασα δαπάναις τοῦ Δήμου Ἰωαννίνων τοὺς περιηγητὰς Rouqueville, Leake, Holland, Hughes, Davenport, Salvator κ.ἄ., οἵτινες εἶναι σπανιώτατοι καὶ δυσεύρετοι, τυγχάνουσιν ὁμῶς πηγαί τῆς νεωτέρας Ἑπειρωτικῆς ἱστορίας.

Ἐφρόντισα διὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Δωδώνης καὶ τὴν χορήγησιν ὑπὸ τοῦ Δήμου Ἰωαννίνων πιστώσεων πρὸς διενέργειαν ἀνασκαφῶν ἐν αὐτῷ, αἵτινες ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Δ. Εὐαγγελίδου, βοηθοῦντος καὶ ἐμοῦ. Κατόπιν πιστώσεως, χορηγηθείσης ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ τοῦ Δήμου Ἰωαννίνων, διενήργησα κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1940 μικρὰν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ Βοτονόσιον τοῦ Μετσόβου, ὅπου ἀνεκάλυψα ἀρχετὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα, ἅτινα μετεκόμισα εἰς τὸ ἐνταῦθα Μουσεῖον. Τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας προτίθεμαι νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς. Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Βοτονοσίου ὑπέβαλον ἐν καιρῷ ὑπόμνημα διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 39/10-1-1941 ἀναφορᾶς μου.

Ἐπεμελήθην πρὸς τούτοις τῶν ἐρειπίων τοῦ Σουλίου καὶ ἔθεσα μαρμαρίνας ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Κουγγίου, τῆς Κιάφας, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν οἰκιῶν τῶν Μποτσαραίων, Τζαβελαιῶν, Δρακαίων, Ζερβαίων καὶ τῶν λοιπῶν φαρῶν τοῦ Σουλίου καὶ ὑπέβαλον τότε ὑπόμνημα περὶ ἀνακηρύξεως ὡς ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ ἐνδόξου ἐρειπιῶνος τοῦ Σουλίου, ἐπρότεινα δὲ καὶ τὸν διορισμὸν φύλακος τῶν σεπτῶν ἐρειπίων τῆς περιοχῆς...».

Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διετελεῖ μέλος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, καθὼς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τῆς Association pour l'encouragement des Études Grecques, τῆς Association Guillaume Budé κ.ἄ.

Ἐκτὸς δὲ τῶν ἐπιστημονικῶν του ἔργων, εἶχεν ἐκδώσει καὶ διάφορα σχολικὰ βιβλία πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴν του δρασίαν, ὀφείλει νὰ σημειωθῇ ὅτι πάντοτε προσέφερε τὰς ὑπηρεσίας του εἰς κάθε ἔργον προόδου καὶ κάθε πνευματικὴν ἐκδήλωσιν εἰς τὰ Ἰωάννινα. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη προήδρευε τῆς Λέσχης Διανοουμένων Ἰωαννίνων, ὅπου ἵδρυσεν μάλιστα καὶ ἐτήσιον λογοτεχνικὸν καὶ ἱστοριοδιφικὸν διαγωνισμὸν καὶ διωργάνωσεν τὴν ἑορτὴν τῆς φιλολογικῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Χρ. Χρηστοβασίλη. Συνειργάσθη μὲ τὴν Φιλοδασικὴν Ἐνωσιν διὰ τὴν ἀναδάσωσιν τῆς Ἠλείρου, διετελέσεν γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἑορτῶν τῆς Ἐκατονταετηρίδος εἰς τὴν Ἠπειρον καὶ πρόεδρος τοῦ Ροταριανοῦ Ὁμίλου Ἰωαννίνων, συνετέλεσε δὲ καὶ εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης.

Τὴν πατριωτικὴν του δρασίαν συνέχισε καὶ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1940-1941, λαβὼν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν πνευματικὴν ἐπιστράτευσιν,

δπότε έπεσκέφθη μάλιστα και τὸ μέτωπον. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς ἐφυλακίσθη ἀπὸ τοὺς Ἴταλοὺς και τοὺς Γερμανοὺς. Ὑπέβαλε δὲ εἰς τοὺς Ἴταλοὺς κατακτητὰς ὑπόμνημα περὶ τῆς ἐθνολογικῆς συστάσεως τῆς Ἠπειροῦ, τὸ ὁποῖον — κατὰ τοὺς λόγους τῆς Ἰταλικῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως πρὸς τὸν δικηγόρον κ. Μ. Λάμπαν, τὸν μεταφράσαντα τὸ ὑπόμνημα — «ἔσωσε τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τὴν προσάρτησίν της εἰς τὴν Ἀλβανίαν». Τὸ αὐτὸ ὑπόμνημα ὑπέβαλε ἀργότερον και εἰς τὰς γερμανικὰς ἀρχάς, ἐδημοσιεύθη δὲ τοῦτο γαλλιστὶ τὸ 1946 ὑπὸ τῆς Βορειοηπειρωτικῆς Ἐνώσεως Παρισίων.

Ἀποθανὼν ἐν Ἀθήναις ἐκ καρδιακῆς ἐμβολῆς τὴν 1ῃν Νοεμβρίου 1951, ἐκηδεύθη τὴν ἐπομένην εἰς Ἰωάννινα. Τὸν νεκρὸν ἀπεχαιρέτησαν δι' ὀλίγων καταθέτοντες στεφάνους ἀντιπρόσωποι τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς, τῶν συναδέλφων του, τῶν παλαιῶν μαθητῶν του, τῆς γενετείρας του Κοινότητος κ.ἄ., ὠμίλησε δὲ διὰ μακρῶν ὁ — μακαρίτης τώρα — δικηγόρος Νικ. Καζαντζῆς, τέως βουλευτῆς τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος και τότε πολιτευτῆς τοῦ Ἑλλήν. Συναγερμοῦ, εἰπὼν μεταξὺ ἄλλων και τὰ ἑξῆς :

«Ἀληθμόνητε φίλε και πολύτιμε ἐργάτα τῶν Ἠπειρωτικῶν γραμμάτων ! Μὲ θλιμμένην τὴν ψυχὴν και τὸ αἶσθημα τοῦ μεγάλου κενοῦ, τὸ ὁποῖον ἀφήνει εἰς τὴν οἰκογένειάν σου, τὴν Ἠπειρωτικὴν κοινωνίαν και τὰ Ἠπειρωτικὰ γράμματα ἢ πρόωρη ἀπώλειά σου, προσερχόμεθα, τὴν ἐπώδυνον αὐτὴν στιγμήν, διὰ νὰ σὲ χαιρετίσωμεν διὰ τελευταίαν φορὰν, πολύτιμε ἐργάτα τῶν Ἠπειρωτικῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα τόσον προσφόρως ὑπερέτησες δι' ὅλου τοῦ βίου σου !

Ἀπόφοιτος τῆς Ριζαρείου Σχολῆς και μετέπειτα πτυχιούχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀφ' οὗ ὡς ἐθέλοντῆς τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς πολέμους 1912 - 1913 ἐξεπλήρωσες προθύμως τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα καθήκον σου, δὲν ἐπαναπαύσαι εἰς τοὺς ἐπιστημονικοὺς τίτλους, τοὺς ὁποίους σοῦ ἔδιδεν ἡ πανεπιστημιακὴ μόρφωσίς σου, διὰ νὰ ἀκολουθήσῃς τὴν προσωπικὴν ἐξέλιξιν συνήθους ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας. Ὅταν — ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν παριστάμενον, κατὰ τὴν θλιβερὰν ταύτην ὥραν, και ἀλγοῦντα σήμερον, ἐπὶ τῇ πρόωρῃ ἀπώλειᾳ σου, πρεσβύτην πατέρα σου — διὰ μεγάλου μόχθου, θυσιῶν και ἐγκαρτερήσεως ἀνέδειξες διαδοχικῶς εἰς ἐπιστήμονας τοὺς νεωτέρους ἀδελφούς σου και ἐστερέωσες, ἀξιοθιμαστάως, εἰς ὁμότιμον εὐδοκίμησιν, τὴν πατρικὴν σου οἰκογένειαν — ζηλωτῆς ἐν τούτῳ τῆς παμπалаίας, ὅσον και ξεχωριστῆς, Ἠπειρωτικῆς παραδόσεως, ὅπως τὰ εὐδοκιμοῦντα μέλη μιᾶς οἰκογενείας συντρέχωσιν ἐπιπόνως και ἀναδεικνύωσιν ἰσοῦσῶς και τὰ λοιπὰ μέλη τῆς οἰκογενείας των — δὲν ἐκράτησες ἑαυτὸν εἰς τὰ συνήθη πλαίσια τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς και τὴν οἰκογενειακὴν θαλπωρὴν, τὴν ὁποίαν σοῦ ἔδιδεν ἡ πολύτιμος σύζυγός σου, και τὴν χαρὰν τῶν ἐν προκοπῇ ἀνδρουμένων τέκνων σου· ἀλλὰ μὲ ἔνθεον ζῆλον ἐπεδόθης, σὺ ὑπὲρ πάντα, εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν Ἠπειρωτικῶν γραμμάτων.

Ἡ λαογραφικὴ ἔρευνα — ἡ ὁποία ἀποδίδει εἰς ἀνάγλυφον εἰκόνα, κατὰ τὴν μακρὰν τῆς ἱστορίας διαδρομὴν, ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τῶν λαῶν, τῶν μεγάλων ἀπροσώπων μαζῶν, τὰς ὁποίας, κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς, ὁμοιοτρόπως συγκινοῦν καὶ τρέφουν τὰ ποικίλα τῆς ζωῆς ἀντικείμενα, οἰστρολατοῦν καὶ κατευθύνουν τὰ κοινὰ ἰδανικὰ τὰ ἐμφωλεύοντα εἰς τὸ ὑποσυνείδητόν των — εὔρε ἐν τῷ προσώπῳ σου τὸν καλύτερον καὶ ἐμπνευσμένον ἐρμηνευτὴν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἑπειρωτικὸν βίον.

Ἐδημοσίευσες ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου μελέτας ἐπὶ μελετῶν, ἐπὶ τῶν Ἑπειρωτικῶν ἀνελίξεων καὶ τοῦ Ἑπειρωτικοῦ κλέους.

Εἶχες ἀποβῆ ἡ κυρία, ἡ μοναδικὴ σύγχρονος πηγὴ εἰς ὃ,τι ἀνήγεται εἰς τὸν Ἑπειρωτικὸν βίον τῆς δούλης περιόδου. Ἕλληνες καὶ ξένοι συγγραφεῖς σὲ εὔρισκον πάντοτε τὸν πρόθυμον πληροφορητὴν καὶ τὸν ἄξιον συνεχιστὴν τῆς παραδόσεως τῶν Ἑπειρωτικῶν γραμμάτων...

Τίποτε δὲν σὲ ἄφηνεν ἀσυγκίνητον εἰς ὃ,τι ἀφεώρα τὴν ἔρευναν, τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὴν ἐμφάνισιν τῆς Ἑπειρωτικῆς πρωτοπορίας διὰ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑθνους.

Καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ μακρὰ καὶ ἐπίμονος ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐγένετο κατὰ τὰς ὥρας τὰς ὁποίας ἠδύνασο νὰ ἐξοικονομῆς ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντά σου ὡς καθηγητοῦ καὶ μετέπειτα γυμνασιάρχου τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς, χωρὶς νὰ παραβλάπτηται ἡ ἐκπαίδευσις καὶ ἡ μόρφωσις τῶν εἰς σὲ ἐμπειστευμένων Ἑπειρωτικῶν τέκνων.

Ὡς γυμνασιάρχης τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς ἐδοκίμασες τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἱκανοποίησιν νὰ βλέπῃς τοὺς ἀποφοίτους τῆς Σχολῆς εἰσερχομένους ἀνεμπόδιστα καὶ μὲ τιμητικὴν διάκρισιν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὰς ἄλλας Ἀνωτάτας Σχολάς.

Δὲν ἠτύχησες νὰ συνεχίσῃς τὸν ἐκπαιδευτικὸν σου ρόλον εἰς τοὺς παρόντας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1944 καιροῦ. Ἡ ἐκ τῆς μακρᾶς ἀνωμάλου περιόδου προξενηθεῖσα σύγχυσις ἐπληξε καὶ σέ. Σὲ ἀπεμάκρυνε προσκαίρως ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴν σου ἀποστολήν. Καὶ ὅταν ἡ Πολιτεία σὲ ἀποκατέστησεν, ἡ βάσκανος Μοῖριμ ἔκοψε τὸ νῆμα τῆς ζωῆς σου καὶ σὲ ἀνῆρασεν ἀπὸ τὸ μέσον ἡμῶν. Μείνε ἡσυχος, ἐργάτα τῶν Ἑπειρωτικῶν γραμμάτων! Τὸ ἔργον σου θὰ συνεχισθῇ. Ἡ νέα Ἑπειρωτικὴ γενεά, τὴν ὁποίαν ὤπλισες μὲ ὄξυν νοῦν, μὲ πνεῦμα πρόθυμον καὶ ἐνδιαφέρον ἐπιστημονικόν, καταλαμβάνουσα γοργῶς τὴν θέσιν σου καὶ ἐνωτισμένη ἀπὸ τὸ παράδειγμά σου, τὸ τόσῳ πλούσιον καὶ τόσῳ φωτεινόν, θὰ σὲ ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν πορείαν σου. Τὰ Ἑπειρωτικὰ γράμματα θὰ εὔρουν τοὺς μαθητάς σου ἀξίους συνεχιστάς τοῦ ἔργου σου...

Ὅταν οἱ καιροὶ παρέλθουν — καὶ ἡ ἐλπίς μας εἶναι νὰ παρέλθουν συντόμως — ἡ ἐπιστημονικὴ σου προσπάθεια καὶ τὸ ἔργον σου θὰ λάβῃ τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν ἀξίζει εἰς τὴν κοινὴν Ἑπειρωτικὴν ἀναγνώρισιν.

Ἡ ἀνωτάτη ἱεραρχία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅλος ὁ πνευματικὸς κόσμος, οἱ φίλοι καὶ οἱ μαθηταί σου, ἡ Ἑπειρωτικὴ κοινωνία ὁλόκληρος σὲ προπέμπει, ἀλησμόνητε νεκρέ, εἰς τὴν τελευταίαν σου κατοικίαν, μὲ εἰλικρινῆ θλίψιν καὶ ἀληθῆ ὀδύνην.

Ἄς εἶναι ἐλαφρὸ τὸ χῶμα τῆς Ἑπειρωτικῆς γῆς, τὸ ὁποῖον θὰ σὲ σκεπάσῃ! Αἰωνία σου ἡ μνήμη! >...

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐτελέσθησαν ἐπίσης μνημόσυνα, ἓνα εἰς τὸν ναὸν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, ὅπου ὠμίλησεν ὁ Ριζαρίτης καθηγητῆς Ἰ. Κωνστανταράκης, καὶ ἕτερον εἰς τὸ Λεόντειον Λύκειον, ὅπου ὠμίλησεν ὁ καθηγητῆς Σ. Ζάκκας.

Ἐκτενῆ νεκρολογίαν, συνοδευομένην ἀπὸ τὸν κατάλογον τῶν δημοσιευμάτων τοῦ μεταστάντος, ἐδημοσίευσεν ὁ μαθητῆς του Λ. Ι. Βρανούσης εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΝΕ' (1951) σ. 378-382, ἀπ' ὅπου ἀνεδημοσιεύθη αὕτη καὶ εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», Α' (1952), σ. 99-100.

Τὰ δημοσιεύματα τοῦ ἀειμνήστου Χρ. Σούλη εἰς περιοδικὰ καὶ ἡμερησίου ὑπερβαίνουν τὰς ἑβδομήκοντα μελέτας καὶ ἄρθρα — ἐπὶ γλωσσικῶν, λαογραφικῶν, ἱστορικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν θεμάτων — εἰς τὰ ὅποια πρέπει νὰ προστεθοῦν ὑπερπεντακόσια ἄρθρα εἰς ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά.

- *Τὰ Ἡπειρωτικὰ Μνημεῖα*, ἔφημ. «Ἡπειρος» (Ἰωαννίνων) 19 Μαΐου 1921.
- *Ἡ καινούργια κατεύθυνσις τῆς ἐκπαίδευσί μας*, περιοδ. «Ἀναγέννησις» (Ἰωαννίνων), ἔτος Α' (1924), τεύχη 9, 10, 11, 12, 13, 14-15, 16, 17-18, 19, 20 (15 Μαΐου-1 Δεκ. 1924).
- *Σεράκων καὶ ὄχι Συρραῶκων*, περιοδ. «Κρυστάλλης» (Ἰωαννίνων), ἔτ. Β' (1925), ἀρ. 20, 21.
- *Ἡπειρωτικὰ αἰνίγματα*, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» Α' (1926) σ. 158-189 καὶ 313-329.
- *Ἐνδιαφέροντα ζητήματα. Τὸ καθῆκον τοῦ δήμου*, ἔφημ. «Ἡπειρος» 6 Μαρτίου 1927.
- *Ἡ Ἰδρυσις Ἡπειρωτικῶν Ἀρχείων*, ἔφημ. «Ἡπειρος» 20 Ἰουνίου 1927.
- *Τὰ τραγούδια τοῦ Λαζάρου*, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» Β' (1927) σ. 182-200.
- *1828-1928. Ἡ ἑκατονταετηρὶς τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς*, ἔφημ. «Ἡπειρος» 22 Ἰανουαρίου 1928.
- *Τὸ Χ Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως τοῦ Βουκουρεστίου*, περιοδ. «Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως» 1928, ἀρ. 20 κέξ.
- *Τὰ «μπουκουραλικά» τῶν Τζουμέρκων, ἦτοι περὶ τῆς συνθημα-*

- τικῆς γλώσσης τῶν ραφτάδων τῶν Σχωρετσάνων τῶν Τζουμέρκων, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1928) σ. 310-320.
- Ἐκθεσις περὶ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1927 προκηρυχθέντος ὑπὸ τῶν «Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν» γλωσσικοῦ διαγωνισμοῦ, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1928) σ. 332-340.
- Ἐκδοσις χειρογράφου Γεωγραφίας τοῦ Ἀθ. Ψαλίδα, ἔφημ. «Ἡπειρος» (Ἰωαννίνων), Μάϊος 1929.
- Ἡ προτομὴ τοῦ Κρυστάλλη, περιοδ. «Νέα Ἑστία», τόμος Γ' (1929) σ. 723.
- Ἡ ὁδὸς Ἰωαννίνων - Ἀρτης, ἔφημ. «Ἡπειρος» 12 Ἰουλίου 1929.
- Τὰ «ρόμκα» τῆς Ἡπείρου, ἥτοι περὶ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν γύφτων τῆς Ἡπείρου, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Δ' (1929) σ. 146-156.
- Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἡπείρῳ ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον, εἰς «Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐκατονταετηρίδος», τόμος Ε' (1930) σ. 102-107.
- Σύντομος ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων, περιοδ. «Hellas - Jahrbuch» 1930, σ. 141-143.
- Γεώργιος Δ. Χατζῆς - Πελλερὲν, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του, ἔφημ. «Ἡπειρος» 5 Μαρτίου 1930.
- Τὰ «κουδαρίτικα» τῶν Χουλιαροχωρίων τῆς Ἡπείρου, ἥτοι περὶ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν κτιστῶν τῶν Χουλιαροχωρίων τῆς Ἡπείρου, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ε' (1930) σ. 161-168.
- Νέστορ Γεωργίτισης (1856 - 1930), περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ε' (1930) σ. 184-185.
- Γεώργιος Χατζῆς - Πελλερὲν (1881 - 1930), περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ε' (1930) σ. 185-186.
- Θεμιστοκλῆς Β. Μπαμίχας (1875 - 1930), περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ε' (1930) σ. 186-187.
- Ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Τύπου, ἡμερ. «Δωδώνη» (Ἀλεξανδρείας) Α' 1931-1932, σ. 273-284.
- Ἡ ἔτυμολογία τῆς Ἀρτης, ἔφημ. «Ἡπειρωτικὸν Βῆμα» (Ἀρτης) 3 Φεβρ. 1931.
- Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἔφημ. «Ἡπειρος» 8, 9 καὶ 10 Μαΐου 1931.
- Ὁ Χρηστοβασίλης καὶ τὸ ἔργον του, ἔφημ. «Ἡπειρωτικὸς Ἀγὼν» (Ἰωαννίνων) 9 Ἰουνίου 1931.

- Ὁ Χρηστοβασίλης στὴ Νέα Ἑλληνικὴ λογοτεχνία, περιοδ. «Νέα Ἑστία», τόμ. (1931), τεύχ. 97.
- Βηλαράς, Βιλαράς, Βιλλαράς, περιοδ. «Ἑλλοπία» (Ἰωαννίνων) Α' (1931) σ. 280-281.
- Τὰ «Μπουκουραίικα» καὶ ἡ «Revista Macedonomaia» [ἀπάντησις εἰς κριτικὴν τοῦ καθηγ. V. Paracostea], περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1931) σ. 167-169.
- Γεώργιος Βλαχλείδης, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1931) σ. 186.
- Μιχαὴλ Ζιάκας, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1931) σ. 186.
- Νικόλαος Γ. Μυστακίδης (1863-1930), περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Γ' (1931) σ. 186-188.
- Σημειώσεις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας τῆς Ἄρτης καὶ τῶν Τζουμέρκων, περιοδ. «Τζουμερκιώτικα καὶ Ἄρτινὰ Νέα», ἔτος Α' (1932) τεύχ. 2.
- Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Καλαριτῶν, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ζ' (1932) σ. 149-156.
- Τοπωνυμικὸν τῶν Χουλιαράδων, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ζ' (1932) σ. 216-245.
- Δημοσίευσις ἐπιστολῆς Ἀθ. Ψαλίδα πρὸς τὸν Ἰ. Καποδίστριαν, ἔφημ. «Κήρυξ» (Ἰωαννίνων) 25 Μαρτ. 1933.
- Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ Λ. Μαβίλη. (Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τοῦ Μαβίλη εἰς τὸν Δρῖσκον), ἔφημ. «Ἐλευθερία» (Ἰωαννίνων) 19 καὶ 23 Ὀκτωβρίου 1933.
- Τουρκικαὶ ἐπιγραφαὶ Ἰωαννίνων, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Η' (1933) σ. 84-98.
- Αἱ ἐπιφυλλίδες τῆς «Ἡλείρου». Μία ὑποχρέωσις, ἔφημ. «Ἡπειρος» 1 Μαΐου 1934.
- Περὶ τῶν Πασάδων τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τοῦ 1430 μέχρι τοῦ 1913, ἔφημ. «Ἡπειρος» 27 Μαΐου 1934.
- Λόγος ἐπιμνημόσυτος εἰς τοὺς Ζωσιμάδες, ἐκφωνηθεὶς εἰς τὸν Μητροπολ. Ναὸν τῶν Ἰωαννίνων τὴν 8ῃν Νοεμβρ. 1934, ἔφημ. «Ἐλευθερία» 12 Νοεμβρ. 1934.
- Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις Ἡπειρωτικαί, περιοδ. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» Θ' (1934) σ. 81-126.
- Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὸ ἀρχιερατικὸν μνημόσυνον τῶν Ἡπειρωτῶν διδασκάλων ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τοῦ Ἀρχιμανδρείου, ἔφημ. «Ἐλευθερία» 10 καὶ 14 Φεβρ. 1935.

- *Τὸ μνημόσυνον τοῦ Ἀλεξ. Πάλλη*, ἔφημ. «Ἡπειρος» 28 Σεπτεμβρίου 1935.
- Ἀλέξανδρος Πάλλης, (ὁμιλία στὸ φιλολογικὸ μνημόσυνο τοῦ ποῦ ἔγινε στὴ Ζωσιμαία Σχολή), περιοδ. «Νεοελληνικά Γράμματα» (Ἀθηνῶν), ἔτος Α' (1935) ἀρ. φ. 30.
- Χρῆστος Χρηστοβασίλης Σουλιώτης, ἔφημ. «Ἐλευθερία» (Ἰωαννίνων) 19 Μαρτίου 1937.
- Χρῆστος Χρηστοβασίλης, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Χρονικά» ΙΒ' (1937) σ. 287-293.
- *Περὶ τῶν Τσάμηδων*, ἔφημ. «Θεσπρωτία» (Φιλιατῶν) 2 Μαρτίου 1938.
- Δημήτριος Σάρρος, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Χρονικά» ΙΓ' (1938) σ. 191-196.
- [*Περὶ τοῦ ποιήματος τοῦ Βηλαρά «Ἡ ἀεροστατικὴ Σφαῖρα»*], περιοδ. «Ἡὼς» (Ἀθηνῶν), ἔτος Α', τευχ. 26, σ. 20.
- Δημήτριος Μ. Σάρρος, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Γράμματα» (Ἰωαννίνων) Α' (1944) σ. 22-27.
- Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Βηλαρά, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Γράμματα» Α' (1944) σ. 50-53.
- *Τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Χρηστοβασίλη*, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Γράμματα» Α' (1944) σ. 109-117.
- *Ταξίδι Τούρκου περιηγητοῦ στὴν Ἡπειρο* [= τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπή], περιοδ. «Ἡπειρωτικά Γράμματα» Α' (1944) σ. 162-166, 197-200, 246-252.
- Λορέντος Μαβίλης, περιοδ. «Ἡπειρωτικά Γράμματα» Α' (1944) σ. 325-328.
- *La population de l'Épire*, σ. 49-61 τοῦ βιβλίου: C. Sterghopoulos et Chr. Soulis, *La Question de l'Épire du Nord*, préface de Maurice Lacroix, Paris 1946, 8°.
- *Ἡ Δωδεκάνησος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*, εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ρ. Κυπριωτῆ «*Le Dodécanèse Grec*» (Collection Hellas), Paris 1947, σ. 15-20.

Ἐδημοσίευσεν ἐπίσης βιβλιοκρισίας περὶ τῶν ἑξῆς ἔργων:

- Η. ΤΡΕΙΔΛΕΡ, *Epirus im Altertum* (βιβλιοκρισία εἰς περιοδ. «Ἡπειρ. Χρονικά» Β' 1927 σ. 312-313).
- Γ. ΧΑΤΖΗ-ΠΕΛΛΕΡΕΝ, *Τὸ μουσικὸν τοῦ Κάστρου* (αὐτόθι, σ. 313-315).
- ΝΙΚ. ΝΙΤΣΟΥ, *Μονογραφία περὶ τῆς ἐν Ἡπείρῳ κώμης τοῦ Τσαμανιά* (αὐτόθι, σ. 315-317).

- ΗΛ. ΒΟΥΤΙΕΡΙΑΔΟΥ, *Τὰ Γιάννινα σὶὰ 1680 καὶ ὁ ἀγράμματος Δεσπότης* (αὐτόθι, σ. 317 - 318).
- Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, *Πελασγικὴ Ἑλλάς, Οἱ Προέλληνες* («Ἡπειρ. Χρονικά» 5' 1931 σ. 183 - 184).
- G. REMÉRAND, *Ali de Tébélin, Pacha de Jannina* (αὐτόθι, σ. 185).
- ΔΗΜ. ΣΑΡΡΟΥ, *Σοφοκλέους Ἀντιγόνη* (ἐφημ. «Ἐλευθερία» Ἰωαννίνων, 2 Ἰουνίου 1932).
- G. CROSS, *Epirus* («Ἡπειρ. Χρονικά» Η' 1933 σ. 189).
- C. ΒΟΤΤΙΝ, *Les tribus et les dynastes d'Épire avant l'influence macédonienne* (αὐτόθι, σ. 189 - 190).
- V. ΠΑΡΑΚΟΣΤΡΑ, *Teodor Anast. Cavallioti* (αὐτόθι, σ. 190 - 191).
- V. ΠΑΡΑΗΑΓΙ, *Les Roumains de l'Albanie et le commerce Vénétien* (αὐτόθι, σ. 191 - 192).
- N. G. L. HAMMOND, *Prehistoric Epirus and the Dorian invasion* («Ἡπειρ. Χρονικά» Θ' 1934 σ. 251 - 253).
- J. G. ΚΕΡΣΟΡΟΥΛΟΣ, *Bibliographie d'Albanie* (αὐτόθι, σ. 253 - 254).
- X. ΛΕΥΚΟΠΑΡΙΔΙΣ, *À travers l'Albanie* (αὐτόθι, σ. 254).
- ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑΔΑ, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς* (αὐτόθι, σ. 254 - 255).
- ΣΠ. ΜΙΝΩΤΟΥ, *Ἡ παραχώρησις τῆς Πάργας σὶὸν Ἀλῆ* (αὐτόθι, σ. 255 - 256).
- Γ. ΜΙΣΤΑΡΔΗ, *Τὰ εἰς τὰ ὄρη τῆς βορειοδυτικῆς Ἡπείρου ἔχνη παλαιῶν παγετώνων* (αὐτόθι, σ. 256).
- ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗ, *Διηγήματα τοῦ Μικροῦ Σκολειοῦ* (ἐφημ. «Ἐλευθερία» Ἰωαννίνων, 13 καὶ 17 Δεκεμβρ. 1932).

Διὰ τὴν Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν τοῦ «Πυρσοῦ» συνέταξε πλῆθος ἐνυπόγραφα ἄρθρα, μικρὰ καὶ ἐκτεταμένα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαίαν, μεσαιωνικὴν καὶ σύγχρονον χωρογραφίαν, τὴν ἱστορίαν, ἀρχαιολογίαν, λαογραφίαν κλπ. τῆς Ἡπείρου. Ὁ κατωτέρω κατάλογος, ὑπερβαίνων τὰ 480 λήμματα, πιθανὸν νὰ παραλείπη καὶ μερικά :

Ἀνατολή, Ἀνθοῦσα, Ἀνθοχώριον, Ἀραβαντινὸς Κ., Ἀραβαντινὸς Παν., Ἀραβαντινὸς Περ., Ἀραβαντινὸς Σπ., Ἀραχωβίτσα, Ἀρβανιτόβλαχοι, Ἀργυρόκαστρον, Ἀρδοση, Ἀρτσιστα, Ἀσλάν πασᾶς, Ἀσπράγγελοι, Ἀσπροκλήσι, Ἀσπροχώριον, Ἀχερουσία λίμνη, Ἀχέρων ποταμὸς, Ἀῶος ἐφημ.

Βαρλαάμ, Βαρυάδες, Βασιάδης Ἡρ., Βασιλικόν, Βασιλόπουλον, Βατατάδες, Βελλά, Βελλᾶς μονή, Βέλλιανη, Βερενίκη, Βησσαρίων Μακρῆς, Βικογιατροί, Βίκος, Βίτσα, Βλαχάτουνον, Βλαχοζάγορα, Βλαχώρι, Βοϊνίκοβα, Βοϊνίκον, Βόλουρος, Βομπλός, Βορτόπια, Βοτονόσι, Βούισαβος, Βούλιστα Παναγιά, Βούνεμμα, Βουνοπλαγιά, Βούρμπιανη, Βουχέτιον, Βραδέτον, Βράνιστα, Βρατίλια, Βραχωνᾶς, Βρυάνιον, Βρυσέλα, Βρύση, Βρυσσοπούλα, Βρυσσοχώρι, Βυλλίς, Βωβοῦσα.

Γαβρισιοί, Γάγαρης Γ., Γαναδιό, Γαρδίκι Φιλιατῶν, Γαρδίκι Παραμυθίας, Γαρδίκι Μέγα, Γερακάκι, Γεροπλάτανος, Γεωργάνον, Γεώργιος Ἅγιος

Ίωαννίνων, Γεωργίτσης Άλ., Γεωργίτσης Νέστωρ, Γεωργουτσάδες, Γηρομέριον, Γηρομερίου μονή, Γιάννιστα, Γκιολέκας Λέκας, Γρίκα, Γρίμπιανη, Γλύζανη, Γλοῦστα, Γλυκή, Γλυκὺς λιμὴν, Γολᾶς, Γραικοχώριον, Γραμμενίτσα, Γραμμένον, Γραμμενοχώρια, Γρανίτσα, Γρανιτσοπούλα, Γράσδανη, Γρεβενήτι, Γυμνότοπος.

Δαμάστιον, Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος, Δωδώνη (τούτου ἐγένετο καὶ ἀνατύπωσις εἰς ἴδιον τεῦχος).

Ἐλικράνιον, Ἐξαμίλι, Ἐρημόκαστρον, Ἐρσέα, Εὔροια.

Ζαβάκια, Ζαβροῦχος, Ζάβροχον, Ζαγόριον, Ζαγορίτικος, Ζαγόρτσα, Ζάλογγον ὄρος, Ζάλογγον, Ζαλόγγου μονή, Ζαορίτης Γ., Ζαραβίνα, Ζαραβοῦτσι, Ζαφείριον ἢ Ζαφείρη ἔθιμον, Ζερζούλης Ν., Ζέρμας μονή, Ζερός, Ζηνοβία, Ζίτσα, Ζῶτος Μολοσσὸς Β.

Ἡπειρος (διοίκησις, κοινων. ὀργανώσεις, μετανάστευσις, ἀγαθοεργήματα καὶ κληροδοτήματα, τεκτονισμός, προνόμια καὶ θέσμια, παιδεία, βιβλιογραφία), Ἡπειρος ἐφημερίς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά.

Θεοφάνης ὁ Ἡπειρώτης, Θεριακίσι, Θεσπρωτία, Θεσπρωτοί, Θεσπρωτικόν, Θυάμιδος ἐπαρχία.

Ἰωάννινα (γεωγραφία, ἱστορία, ἐκκλησία).

Καζαντζῆς Κ., Κακαβιά, Κακοδίκι, Κακόλακκος, Καλαρρῦται (ἀνετυπώθη καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος), Καλέντζι, Καλοχώρι, Καλωτά, Καμαρίνα, Καμένης μονή, Καμνιά, Κανέτα, Κάντζικον, Κάργιαννη, Καρίτσα, Καρυές, Καρυῶτι, Καστάνιανη, Καστανιές, Καστανών, Καστρίτσα, Καστρίτσης μονή, Καταμάχης μονή, Κατούμενα, Κατσανοχώρια, Κεδριάς, Κεραμίτσα, Κεράσοβον Κονίτσης, Κεράσοβον Παραμυθίας, Κεράσοβον Πωγωνίου, Κεράσοβον Φιλιππιάδος, Κερασσοῦς Νέα, Κεστοράτι, Κεφαλόβρυσον, Κῆποι, Κιάφα, Κίχυρος, Κλαζιάδες, Κλεισοῦρα, Κληματιά, Κοζύλης μονή, Κοκκινιά, Κόκκινο Λιθάρι, Κοκκινόχωμα, Κολονιάτι, Κολώνια, Κόνισκα, Κόνιτσα, Κονίτσης ἐπαρχία, Κοντινόnte, Κοντινοί, Κοντοβράκι, Κοντὸς Πολυζώης, Κοπάκια, Κοπάνη, Κόπρα, Κορύλας, Κορύτιανη Θυάμιδος, Κορύτιανη Ἰωαννίνων, Κορυτσά, Κορώνη, Κορωνησία, Κορωνόπουλον, Κοσμηρά, Κοσόλιανη, Κότσικα, Κούγγι, Κουδαρίτικα, Κούδεσι, Κουκλέσι, Κουκούλι, Κουκούλια, Κουκλοί, Κουμαρία, Κουμτζάδες, Κουρβέλεσι, Κουρεμάδι, Κούρεντα, Κουρέντων περιοχὴ, Κουτρουλάδες, Κουτσελιό, Κούτσι Ἠγουμενίτσης, Κούτσι Φιλιατῶν, Κούτσι Ἀλβανίας, Κουτσοφλιανη, Κράψη, Κρύα, Κρυόβρυση, Κρυονέρι, Κρυφοβόν, Κτίσματα, Κυρα - Παναγιά, Κωστάνα, Κωστάνιανη, Κωστήτσι.

Λάβδανη, Λαγάτορα, Λαγκαβίτσα, Λάζαινα, Λαῖστα, Λάκκα - Σούλη, Λακοπούλα, Λάλιζα, Λάμαρη, Λάμποβον, Λαμπρίδης Ἰωάννης, Λαχανόκαστρον, Λαψίστα, Λαψίστας λίμνη, Λειά, Λειβαδάρι, Λέκλη, Λεπτοκαρυὰ Ζαγορίου, Λεπτοκαρυὰ Θυάμιδος, Λεσινά, Λεσκοβίκι, Λιάπηδες, Λιάπι, Λιαπουριά, Λιβανίσκος, Λιβιάχοβον, Λιβιάχοβον Τσαρκοβίστης, Λιγοψά, Λιδίστα, Λίθινον, Λίμνη, Λίμποβον, Λιμπόνι, Λιντζουριά, Λιογκάτι, Λιόκον, Λιόψη, Λίπα, Λιτονάβιστα, Λογγιώτισσα, Λογιάδες, Λοζανά, Λοῦρος, Λοῦρος ποταμός, Λυγγιάδες, Λύγγος, Λυκόραχη, Λυκοτρίχι, Λυκοτριχίου μονή, Λυκούρσι.

Μαζαρακαίοι (φυλὴ Ἀλβανική), Μαζαράκι, Μαζαρακιά, Μάζια Παραμυθιάς, Μάζια Δρίσκου, Μάζι, Μαναδρία, Μανδρότοπος, Μακρῆς Βησσαρίων, Μακρίνον, Μακρὸς Λέων, Μακρυαλέξη μονή, Μακρυχώρα, Μαλακάσιοι (φυλὴ

'Αλβανική), Μαλακάσιον, Μαλακασίου περιφέρεια, Μαλακάστρα, Μαλάμος (Ἡπειρωτ. οἰκογένεια), Μαλούνι, Μανάρης Σπ., Μανδαλέκον, Μαντζάρι, Μάντουκα, Μανωλιάσσα, Μαργαρίτιον, Μαργαριτίου ἐπαρχία, Μαρίνα, Μάρμαρα, Μαρούλης Δημ., Μαρουτσαία Σχολή, Μαρούτση (οἰκογένεια), Μαστροχώρια, Μὰτ (πατριὰ Ἀλβανική), Μὰτ (ποταμός), Ματσούκι, Μαυρὴ λίμνη Πρεβέζης, Μαυρούδι, Μελιά, Μελιανὰ, Μελιγγοί, Μελισσόπετρα, Μελισσουργοί, Μεσιανῶν μονή, Μεσοπόταμον, Μεσοποτάμου μονή, Μεσσαρίται (φυλὴ βλαχική), Μετσόβου ἐπαρχία, Μηλᾶτες, Μηλατῶν μονή, Μήλια, Μιρδίται (Ἀλβανική φυλή), Μιτσικέλι, Μόλικας παραπόταμος, Μόλιστα, Μολυβδοσκεπάστου μονή, Μοσπινιώτης Ἀν., Μοσχόπολις, Μουζακιά, Μπαντίδοι, Μπάφας Γ., Μπιθκούκι, Μπούϊοι (Ἀλβανική φυλή), Μυστακίδης Νικ.

Νεῖλος ὄσιος ὁ Ἐρυκιώτης, Νικόλαος Νεομάρτυς ἐκ Μετσόβου, Νικόλαος Ὁρσίνης, Νίτσος Νικ., Ντουρούτης μονή.

Οἰκονομίδης Ἀθαν., Ὁπά, Ὁπαρη, Ὁργος, Ὁστανίτσα, Ὁστροβίτσα.

Παλάσκας Χρ., Παλιουρῆς μονή, Παμβῶτις, Παντελεήμονος μονή, Παπιγγινοὶ (μεσαιων. Ἡπειρωτ. φυλή), Παραμυθιά, Παραμυθίας ἐπαρχία, Παρασουλιῶται, Πατέρων μονή, Πράμαντα, Πρεμετή, Πρεμετῆς ἐπαρχία, Πρόκλος μοναχός, Προκοπίου Δημ. ὁ Πάμπερις, Πύρρου στρατόπεδον, Πωγωνιανή, Πωγωνιανῆς Ἀρχιεπισκοπὴ, Πωγωνίου ἐπαρχία, Πωγωνίσκος.

Ραγίου μονή, Ραδοβίτσι, Ρεβνίκον, Ριζό, Ρογγοβοῦ μονή.

Σαγιαδά, Σαγιαδάς ὄριος, Σακελλάριος Ἀν., Σαμουήλ ὁ Κουγκίτης, Σάρρος Δημ., Σάρρος Νικ., Σελασφόρος, Σέλτσου μονή, Σεραφεῖμ ὁ Ἄρτης, Σεργιάνης Ἐπικέρνης, Σεσάρηθος, Σέχου Δέσπω, Σκενδέρης Κ., Σκουταρᾶ μονή, Σμόλικας, Σουγδουρῆς Ἄνδρ., Σουγδουρῆς Γεώργ., Σουγδουρῆς Χρῖστος, Σουδενῶν μονή, Σούλης ἢ Σούλιος, Σούλι, Σουλιῶται, σουρούτια, Σούτιστα, Σούτιστας μονή, Σπύρου Πολυζῶης, Σταγειρίτης Ἀθ., Στάνος Ἰωάννης, Σταυρίδη μονή, Στίγνης Νικ., Στομίου μονή, Στουγάρα, Στούπαινας μονή, Στροβίλλη, Συρράκον, Σωπική, Σωρεία, Σωσίνου μονή.

Τεπελένι, Τετρατύλια, Τζιόρας μονή, Τουρκογρανίτσα, Τουρτούρης Γ., Τράμπυα, Τρίκαστρον, Τριφυλία, Τρύφων, Τσαμαντᾶς, Τσάμηδες, Τσαμουριά, Τσαμοχώρια, Τσαρακοβίστα, Τσεπέλοβον, Τσεχούλης Γερ., Τσεχούλης Μακάριος, Τσιγαρᾶς Ζῶτος, Τσιγαρᾶς Νικ., Τσούκας μονή, Τσουμέρκα (ὄρος), Τσουμέρκα, Τυμφαῖοι, Τυμφαιῶν δῆμος, Τύμφη ὄρος.

Φανάρι, Φαν - Νόλι, Φανωτή, Φιλήτης Ἀναστ., Φιλήτης Δοσίθεος, Φιλήτης Κων., Φιλήτης Παπαχρῖστος, Φιλιᾶτες, Φίλιος Ἀλέξιος, Φιλιπιάς, Φιλιπιάδος ἐπαρχία, Φράσαρη, Φωτική.

Χαλκεὺς Ἰωάννης, Χαλκίς, Χαντέλης Ἰωάννης, Χάροψ Β', Χασιώτης Δημ., Χασιώτης Σπ., Χατζῆ Σεχρέτης, Χειμάρρα, Χόρμοβον, Χορμόβου μονή, Χουλιαρᾶδες, Χουλιαροχώρια, Χουμιλίτσα, Χρῦσανθος Ζιτσαῖος, Χρυσοχός Μιχ., Χωμύλη.

Ὠρεῖον, Ὠρικία, Ὠρωπὸς κ.ἄ.

Ἐπίσης εἰς τὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἔχουν δημοσιευθῆ ἄρθρα του περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς Ἡπείρου (Θύαμις, Θυάμιδος ἐπαρχία κ.π.ἄ.), καθὼς καὶ εἰς τὴν Θρησκευτικὴν

καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν (Βελλὰ μεσαιων. πόλις, Βελλὰς μονή, Βλάχος Σπυρίδων, Βελέγραδα κ.π.ἄ.).

Εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπόκειται ἐν χειρογράφῳ Ἑπειρωτικὸν Γλωσσάριον, κατατεθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου, εἰς δὲ τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1915, χειρόγραφος λαογραφικὴ συλλογὴ Ὁ Λάζαρος ἦτοι τὰ ἐν Χουλιαράδαις ἀδόμηνα ἄσματα κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Λαζάρου.

Μετὰ δὲ τὴν μόνιμον ἐν Ἀθήναις ἐγκατάστασίν του, ὁ Χρῆστος Σούλης, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, ἐσχεδίαζε καὶ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐτοιμάσῃ τὴν ἔκδοσιν ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ, συντασσομένου ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ ἀναφερομένου ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Ἑπειρον, ὅπου θὰ ἀπεθησαύριζε τὸ ὄγκῳδες ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν ὕλικόν, τὸ ὁποῖον κατέλιπε ἀνέκδοτον.

Γ. Χ. Σ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀναγραφὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Χρ. Σούλη δημοσιευθεισῶν βιβλιοκρίσεων πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ ἀκόλουθοι, δημοσιευθεῖσαι εἰς τὸ περιοδ. «Ἑπειρωτικὰ Γράμματα» (Ἰωαννίνων), Α' (1944), σ. 47, 92 - 93 καὶ 144 - 146, περὶ τῶν ἐξῆς βιβλίων :

— Δ. Σαλαμάγκα, Οἱ Θεοβάδιστοι τόποι, Γιάννινα 1943.

— Κ. Παπαχρήστου, Τὸ ἐπίγραμμα τῆς Χειμάρρας, Ἀθήνα 1948.

— Ὁλμου Περάνθη, Ὁ Τσέλιγκας (μυθιστορηματικὴ βιογραφία), Ἀθήνα 1948.

Ἐπίσης εἰς τὸ αὐτὸ περιοδικὸν ἐδημοσιεύθησαν (σελ. 1, 49, 97, 147, 195 - 196 καὶ 249) δημοτικὰ τραγούδια ἐκ τῆς ἀνεκδότου συλλογῆς Χρ. Ι. Σούλη.

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΛΒΑΝΟΣ ΚΑΙ ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ

Περὶ τῶν ὀνομάτων Ἀλβανός καὶ Ἀρβανίτης ἔγραψεν ὁ μακαρίτης Π. Φουρίκης ἐπιμελεὶς ἐργασίας εἰς τὴν «Ἀθηναῖν», τόμ. 43 (1931) σ. 3-37 καὶ τόμ. 46 (1935) σ. 9-34. Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ εἶπω πορίσματα τινὰ αὐτοῦ μετὰ ἰδικῶν μου συλλογισμῶν καὶ προσθηκῶν.

Εἰς τὸ βιβλίον μου «Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες» (Ἀθήναι 1945, σ. 197 ἐξ.) λέγω, ὅτι, κατὰ τὸν Στράβωνα 323, «ἡ Ἡπειρος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Γενούσου (Σκουῦμι) μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου»... «Ἄλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ 167 π.Χρ. οἱ Ρωμαῖοι εἶχον γίνει κύριοι τῆς Ἡπείρου, ἣν ἐδήωσαν καὶ ἐδεκάτισαν, καὶ ἔκτοτε ἐκυριάρχουν καὶ τῆς Ἰλλυρίας, ἣτις ἦτο τότε πολυάνθρωπος καὶ ἐκτενὴς χώρα, φθάνουσα μέχρι τῶν ἀνατολικῶν Ἀλπεων, ὅθεν τὸ ὄνομα Ἀλβανοί (οἱ Σλάβοι δὲν εἶχον ἔλθει ἀκόμη). Διήρουν λοιπὸν τὴν πέραν τοῦ Δρίλωνος χώραν εἰς τρία, τὴν δὲ ἐντεῦθεν, ἣτοι σχεδὸν ὅλην τὴν σημερινὴν Ἀλβανίαν, ἤνωσαν μετὰ τοῦ βορείου μέρους τῆς Ἡπείρου τοῦ κειμένου μεταξὺ Γενούσου καὶ Ἀκροκεραυνίων ὄρέων (*Epirus noua*), ὥστε ὑπέβαλον τοὺς Ἡπειρώτας τούτους εἰς διπλὴν δουλείαν, ἣτοι τὴν τῶν Ρωμαίων καὶ τὴν τῶν Ἰλλυριῶν, οἵτινες ἀπετέλουν μέγαν καὶ καταπιεστικὸν ὄγκον. Διὰ τοῦτο μετὰ 1 1/2, σχεδὸν αἰῶνα, ἣτοι ἐπὶ Στράβωνος, ἡ Ἰλλυρικὴ γλῶσσα εἶχε διαδοθῆ ἱκανῶς εἰς τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου βόρειον Ἡπειρον, ὥστε νὰ λέγη ὁ Στράβων περαιτέρω (κεφ. 326), ὅτι μετὰ τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου ἠπειρωτικῶν ἐθνῶν ἀνεμείχθησαν τὰ νότια Ἰλλυρικὰ ἔθνη διεισδύσαντα ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἐνιαίαν διοίκησιν τῶν χωρῶν, καὶ τινες περιοχαὶ ἦσαν τότε δίγλωσσοι. Ἄλλοι ὅμως, προσθέτει, ὠνόμαζον Μακεδονίαν καὶ ὅλην τὴν χώραν τῆς Ἡπείρου μέχρι Κερκύρας, ὅχι διότι εἶχεν ὑποταχθῆ ποτε εἰς τοὺς Μακεδόνας, ἀλλὰ διότι οἱ Ἡπειρώται εἶχον τὴν ἰδίαν διάλεκτον μὲ τοὺς Μακεδό-

νας, ἐφόρουν ὅμοια φορέματα, ἐκείροντο τὴν κόμην καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἶχον καὶ ἄλλα ἔθιμα ὅμοια (Στράβ. 326). Τὴν Ἑπειρωτικὴν (ἑλληνικὴν) διάλεκτον γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Δωδώνης, ὃ δὲ Πλούταρχος (β. Πύρρ. 11) διδάσκει, ὅτι οἱ Ἑπειρῶται ἠδύνατο νὰ ὑποκρίνωνται, ὅτι εἶναι Μακεδόνες, χωρὶς ἐκ τῆς γλώσσης νὰ διακρίνωνται, ὅτι δὲν ἦσαν». («Ὡστε ἡ δυτικὴ τοῦλάχιστον Μακεδονία ὁμολογεῖται οὕτω ἑλληνόγλωσσος»). «Ἡ μεῖξις τῶν γλωσσῶν ἐπῆλθεν εἰς τὰ στρατόπεδα τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Βυζαντινῶν, ἔνθα ἔζων ὅλοι οἱ στρατιῶται τῆς Χερσονήσου καὶ μικρασιατικῶν τινῶν μερῶν ἀνάμεικτοι. Τὰς νεοελληνικὰς ὅμως λέξεις προσέλαβεν ἡ Ἀλβανικὴ, ἀφ' ὅτου ἡ Ἑλλάς, ὑποκύψασα εἰς τοὺς Ρωμαίους, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀμυνθῆ κατ' αὐτῶν, καὶ ἔτι μᾶλλον ἀπὸ Ἡρακλείου, ὅτε οἱ Σλάβοι (Σέρβοι, Κροᾶται, Σλοβένοι, Δαλμάται, Ζαχλοῦμοι κλ.), καταλαβόντες τὴν Δαλματίαν, ὠθῶν τοὺς Ἀλβανούς πρὸς νότον, μάλιστα δὲ πάντων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ μωαμεθανισμοῦ, ὅστις ἠὲν ὀνοεῖ τοὺς προσηλύτους του καὶ, βάρβαρος αὐτός, ὥπλιζε βαρβάρους ἀνθρώπους διὰ τῆς πολιτικῆς του εὐνοίας καὶ προστασίας κατὰ τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων» τότε ἠττάτο καὶ τούτων τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα καὶ ἐξιπλαμίζοντο πολλοί. Ἡ κουρὰ ἔχει σημασίαν, διότι οἱ Ἰλλυριοὶ πέραν τοῦ Γενούσου ἦσαν, ὡς εἶναι καὶ τώρα οἱ Γκέγκηδες, ἀκρόκομοι, ὡς οἱ Θράκες (Ὁμ. Ἰλ. Δ 533. Ἡρόδ. 5, 6. Στράβ. 315) καὶ στικτοί, φοροῦν δὲ ἐνδύματα διάφορα καὶ τώρα. Εἶναι δὲ ὡς ἄνθρωποι, ὅχι ἀπλῶς διάφοροι, ἀλλ' ὅλως ἀλλότριοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη λαογραφία εἶναι σήμερον ἡ αὐτὴ ἐν τῇ βορείῳ Ἑπιείρῳ καὶ ἐν τῇ νοτίῳ ὡς καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Μακεδονίᾳ, ἢτοι ἡ οἰκία, ἡ ἐνδυμασία, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ ἡ κοινωνικὴ ὁργάνωσις, αὕτη μάλιστα οὕσα ἐντελῶς ἀλλοτρία πρὸς τὴν κατὰ φάρας (γέννη) ἀλβανικὴν ὁργάνωσιν πέραν τοῦ Γενούσου, οὐδέποτε ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις ὑπάρξασαν ἐντεῦθεν αὐτοῦ. Ὅταν τις εὐρίσκηται εἰς τὸ Βεράτι, τὴν Κοριτσάν, τὸ Ἀργυρόκαστρον, νομίζει, ὅτι ζῆ ἐν Καστορίᾳ, Κοζάνῃ, Ἰωαννίνοις.

»Ἡ ἔκθεσις, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Στράβων περὶ τῆς φυλετικῆς καὶ γλωσσικῆς καταστάσεως τῆς κίτῳ τοῦ Γενούσου χώρας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πέραν αὐτοῦ, εἶναι ἱστορία πραγματικὴ ἀσάλευτος, ἐφ' ὅσον ἀσάλευτος μένει ἡ ἀνθρωπολογικὴ, ἡ διαλεκτικὴ κατάστασις, ἡ ἐνδυμασία, ἡ κουρὰ καὶ τὰ λοιπὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα, ἅτινα καταλέγει ἢ ὑπονοεῖ. Διὰ τοῦτο πᾶσα μεταγενεστέρα εἶδησις ὡς ἡ τοῦ Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ ἢ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου, ὁριζόντων τὸ Ὄριον ἢ τὰ Ἀκροκεραύνια ὡς ὄριον τῆς Ἑπιείρου καὶ τῆς ὄλης Ἑλ-

λάδος, είναι ἀβάσιμος και ἡ δηλοῖ διοικητικὴν νεωτέραν διαίρεσιν ἢ εἶναι, ὡς πολλαὶ σημεριναὶ ἀποφάνσεις και δισχυρίσεις, ἐπιπόλαιαι ὡς «δημοσιογραφικαὶ» εἰδήσεις. Ὅμοία κρίσις προσήκει εἰς τοὺς πρὸς τὸν Στράβωνα ἀντιφάσκοντας χάριτας.

»Ὁ ἐκ Βερολίνου HERBERT LOUIS... ἐκδούς βιβλίον *Albanien*, Stuttgart 1927... ὁμολογεῖ ὅμως (σ. 41, 47 κ.ἀ.), ὅτι βαθύτερα αἷτια παράγουν τὰς διαφορὰς τῶν ἠθῶν και ἐθίμων ἐκατέρωθεν τοῦ Γενούσου, χωρὶς νὰ δύναται νὰ βοηθήσῃ ἑαυτὸν διὰ τῆς ἱστορίας και τῆς λαογραφίας. Εἶναι δὲ τὰ βαθύτερα ταῦτα αἷτια ἡ ἐθνικὴ και ἱστορικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν πέραν και τῶν ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου ἀνθρώπων... Καὶ ὁ STADTMÜLLER ὀρίζει τὸν Γενούσον ὡς ὄριον τῆς γλώσσης και τοῦ πολιτισμοῦ (θὰ ἡδύνατο νὰ εἶπῃ : και τῆς φυλῆς) τῶν Ἑλλήνων¹. Ὁ Ἀλβανὸς ÇABEJ λέγει² : «Τὰ σημερινὰ ἠθῆ και ἔθιμα τῶν Ἀλβανῶν δὲν παρέχουσιν ἐνιαίαν εἰκόνα»... Διαφέρουσι δὲ οὐ μόνον διαλεκτικῶς, ἀλλὰ και θρησκευτικῶς οἱ κατοικοῦντες ἐκατέρωθεν τοῦ ποταμοῦ (Γενούσου), διότι βορείως μὲν εἶναι μωαμεθανοὶ και καθολικοὶ, πλὴν τῶν παραλίων και λοιπῶν ὀρθοδόξων και βλάχων τῆς Μητροπόλεως Δυρραχίου, νοτίως δὲ ὀρθόδοξοι.

»Ἄλλος λοιπὸν εἶναι ὁ λαὸς ὁ πέραν τοῦ Γενούσου (πλὴν τῶν παραλίων) και ἄλλος ὁ ἐντεῦθεν αὐτοῦ, παρὰ τὴν γενομένην μεῖξιν και τὴν διάδοσιν τῆς Ἀλβανικῆς γλώσσης ἔνεκα τῆς ρωμαϊκῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως...

»Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (293 μ.Χρ.) και Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐχωρίσθη ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου (τῆς νοτίας) ἡ Νέα Ἡπειρος ὡς ἴδια ἐπαρχία περιλαμβάνουσα τὴν νοτίως τοῦ Δρίλωνος μέχρις Αὐλῶνος χώραν μὲ πρωτεύουσαν τὸ Δυρράχιον. Εἶναι φανερὰ ἡ πίεσις, ἣν ὑφίστατο και τότε ἡ βόρειος Ἡπειρος, χωρισθεῖσα διοικητικῶς ἀπὸ τῆς νοτίου και ἐνωθεῖσα μετὰ τῆς πέραν τοῦ Γενούσου Ἰλλυρίας και ὅμως δὲν ἐλέγετο Ἰλλυρία, ἀλλ' Ἡπειρος νέα (Epirus nova). Τὰ Κεραύνια ὄρη ἦσαν νότιον ὄριον τῆς Νέας Ἡπείρου, ἡ δὲ Πίνδος ἀνατολικόν.

»Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (527 - 565) παρὰ τὴν συνεχιζομένην ὡς ἄνω κατάστασιν, ἣν καθορίζει ὁ *Συνέκδημος* τοῦ Ἱεροκλέους, «Ἑλληνές εἰσιν, Ἡπειρῶται καλούμενοι, ἄχρι Ἐπιδάμνου (Δυρραχίου) πόλεως, ἣπερ ἐπιθαλασσία οἰκεῖται»³.

1. Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 9 (1934) 146, 151.

2. Leipzig Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 4 (1940) σελ. 47.

3. Πρὸβλ. και ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινὰ Μελέται* II - IV, 1939, σελ.

» Ἀργότερα μάλιστα ἐπὶ Πορφυρογεννήτου (ΙΙΙ, 56) τὸ θέμα τοῦ Δυρραχίου ἐχειροτέρευσε τὴν κατάστασιν, ἐνῶσαν τὴν χώραν ἀπὸ τῶν Κεραυνίων μέχρις Ἀντιβάρεως...

» Τὸ κακὸν ὅμως ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτο μεγαλύτερον. Ἦδη κατὰ τὸν 14ον αἰ. 10 χιλ. «Ἀλβανοὶ» ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ μεθ' ἑλληνικῶν τοῦ βορρᾶ λέξεων εἰς τὴν γλῶσσαν των¹, ἐκ φόβου πρὸς τοὺς Τούρκους ἢ ἔνεκα τυραννίας τῶν γειτόνων ἢ πείνας, μιμούμενοι δ' ἄλλους φυγόντας πρότερον, ἤλθον εἰς Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν καὶ Βοιωτίαν καὶ ἔπειτα καὶ Ἀττικὴν, κατέφυγον δὲ τῷ 1392 καὶ εἰς Πελοπόννησον πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους Ἕλληνας καὶ ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου.

» Ὅτε ἐγκατεστάθη ἡ Τουρκία, οἱ δὲ βορείως τοῦ Γενούσου ἐδέχθησαν τὴν Μωαμεθανικὴν θρησκείαν, προσέβηκαν οὕτω εἰς τὴν βαρβαρότητα τῶν χρόνων ἐκείνων τὸ κῦρος τοῦ κυριάρχου κράτους, οὕτως ἔγιναν οἱ εὐνοούμενοι στυλοβάται καὶ οἱ καταπιεσται τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκίας. Οἱ δὲ Ἡπειρώται, συνδεδεμένοι διοικητικῶς μετὰ τὴν Ἀλβανίαν, ὑφίσταντο ἰσχυρότερον τὴν πίεσιν τῶν Ἀλβανῶν, ὅσον ἐγγύτερον τοῦ Γενούσου καὶ τῆς Ἀλβανίας κατέκουν, ὥστε καὶ τούτων πολλοὶ πρὸς σωτηρίαν καὶ ὠφέλειαν ἐξιλαμίζοντο καὶ οὕτω συνεῖχον καὶ τὸ βορρᾶθεν ἀποικιστικὸν ρεῦμα. Ἡ δὲ εὐνοια τοῦ κράτους καὶ ἡ θρησκεία ἀπεμάκρυναν αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς ὀρίζοντας καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φυλὴν ἔτι μᾶλλον. Οἱ ἐξιλαμισμοὶ καὶ ἐξαλβανισμοὶ οὗτοι καὶ αἱ ἐρημώσεις καὶ πυρπολήσεις χριστιανικῶν ἠπειρωτικῶν χωρίων ἦσαν πάντοτε ἐν Ἡπειρῷ συχναὶ καὶ πρὶν καὶ ἐπὶ Ἀλῆ πασα καὶ ἔπειτα καὶ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν (Λήκ, Πουκεβίλ, Εὐαγγελίδης κλπ.)... Τῷ 1913 κατέστρεψαν 60 χωρία εἰς τὴν περιφέρειαν Χιμάρας καὶ Δελβίνου. Τὴν λαμπρὰν Μοσχόπολιν κατέστρεψαν δὶς, τῷ 1769 καὶ τῷ 1916. Ἄν δέ που, ὡς εἰς τὴν Τσαμουριάν, εὐρίσκωμεν μικρὸν ἢ μέγαν ὄγκον ἤτοι νησίδας ἀλβανοφώνων εἴτε Ἀλβανῶν ἐν μέσῳ Ἑλλήνων, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐκεῖ θὰ ἦεν μείζονα ἀντίστασιν ὁ ἀνθελληνικὸς διωγμὸς τοῦ Αἰμιλίου Παύλου (ἐξηνδραπόδισε 150 χιλ. ἀνθρώπους καὶ κατέστρεψεν 70 «πόλεις»), ἢ ἄλλου μεταγενεστέρου ἑλληνοδιώκτου (ἰταλοτρόπου ἢ ἀλβανοτρόπου),

101 ἐξ., 108. ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Κουτσόβλαχοι*, 139. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστ. Ἑλλ. Ἔθρους*, 1886, τόμ. Γ' σ. 222.

1. Ὅρα Ἀφιέρωμα εἰς Ἀμαντον, σ. 240 ἐξ., Ἑλλ. καὶ βόρ. γσίτ., σ. 157 ἐξ.

ὥστε ἐξερρίζωσεν οὗτος τοὺς παλαιούς κατοίκους πρὸς ἐγκατάστασιν Ἰλλυριῶν ἢ Ἀλβανῶν καὶ πρὸς ἀλλαγὴν τῆς ἐθνικῆς φυσιογνωμίας τοῦ τόπου.

»Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐρμηνεύουσι, διατί ἡ ἱστορική ἔκτασις τῆς Ἠπείρου περιλαμβάνει, μάλιστα εἰς τὰ βόρεια μέρη πρὸς τὸν Γενοῦσον, πλείονας ἀλβανοφώνους καὶ διατί ἄλλος εἶναι ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος πέραν τοῦ ποταμοῦ τούτου, ἄλλα δὲ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Πέραν τοῦ ποταμοῦ εἶναι Ἰλλυριοί, ἐντεῦθεν δὲ εἶναι ἠπειρώται Ἑλληνες. Οὗτοι, εἴτε ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ εἶναι, εἴτε μωαμεθανοὶ Τόσκηδες, εἶναι ἀδιάγνωστοι ἀπ' ἀλλήλων ἔξω τῆς θρησκείας. Τὸ αἷμα, ὁ ἀνθρωπολογικὸς τύπος καὶ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα ἀντέσχον, ἢ γλῶσσα ὁμως καὶ ἡ θρησκεία πολλαχοῦ ἠττήθησαν»¹.

Ὁ ΦΟΥΡΙΚΗΣ (ἔ.ἀ. 1931, σ. 4) λέγει, ὅτι τὰ μὲν παράλια ἐπὶ τοῦ Ἀδριατικοῦ καὶ τοῦ Ἰονίου «κατοικοῦντο ἀρχαιότεν, ὡς γνωστόν, κυρίως ὑπὸ Ἑλλήνων (Ἐπίδαμος, Ἀπολλωνία, Αὐλών, Ὀρικόν), τὰ δὲ ἐνδότερα, ἐκτὸς ἐλαχίστων πόλεων, ὡς λ.χ. ἡ Ἀντιπάτρεια καὶ ἡ Ἀντιγόνηα, κατοικοῦντο ὑπὸ φυλῶν διαφόρων, συγγεομένων, ὅτε μὲν μετὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ὅτε δὲ μετὰ τῶν Μακεδόνων». Αἱ τελευταῖαι λέξεις, ἃς ὑπεγράμμισα ἐγώ, εἶναι γνώμη τοῦ Φουρίκη, ἣν δὲν συμμερίζομαι, ἀλλὰ καταδικάζω ὡς κατ' ἐπίδρασιν τῶν ἰταλικῶν κυρίως γνωμῶν (Ugolini κλπ.) λεγομένας. Ἡ γλῶσσα τῆς Ἠπείρου καθορίζεται διὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Δωδώνης, προερχομένων ἐκ πάσης τῆς Ἠπείρου καὶ οὐσῶν καθαρῶς ἑλληνικῶν διαλεκτικῶν. Τὸ μαντεῖον διαλέγεται μετὰ πάντων τῶν Ἠπειρωτῶν, πόλεων καὶ ἰδιωτῶν, ἑλληνιστί. Ὡστε Ἑλληνες καθαροὶ ἦσαν οἱ Ἠπειρώται. Εἶπομεν δὲ καὶ ἄλλοτε, ὅτι κατὰ τὸν Πλούταρχον οἱ Ἠπειρώται ἠδύναντο νὰ ὑποκρίνονται, ὅτι εἶναι Μακεδόνες, χωρὶς ἐκ τῆς γλώσσης νὰ διακρίνονται, ὅτι δὲν ἦσαν. Ὡστε καὶ οἱ Μακεδόνες ἦσαν Ἑλληνες, γλωσσικῶς συγγενεῖς τῶν Ἠπειρωτῶν, ὡς εἶναι καὶ σήμερον.

Ὁ Φουρίκης παράγει τὸ ἐθνικὸν Ἀρβανίτης ἐκ τοῦ προσηγορικοῦ Ἀρβα, ὅπερ εἶναι ἢ μὴ ἐν χρήσει ἰλλυρικὴ (ἀλβανικὴ) λέξις *arbē

1. Ὑπάρχει τουρκικὴ παροιμία λέγουσα : «ane gega sakaly, ane toska akily ?» = ποῦ (εἶδες) Γκέγκαν πωγωνοφόρον, (καὶ) ποῦ Τόσκην συνετόν ;

(πληθ. *arba), ἐξ ἧς παράγει τὰς λέξεις Ἔρβανα (πληθ.) ἢ Ἔλβανα, ὅθεν τὸ ὄνομα Ἔλβανοὶ ἢ Ἔρβανῖται. Τὸ Ἔρβανα εὐρίσκεται εἰς τὸν Πτολεμαῖον (β' αἰ. μ.Χρ.) καὶ ὡς ἐνικὸν Ἔρβανον εἰς τὴν Κομνηνὴν Ἄνναν (8,5) ἢ Ἔλβανον¹ πρὸς δῆλωσιν τῆς χώρας τῆς πρὸς νότον τῆς γραμμῆς Δυοραχίου - Δίβρης καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς γραμμῆς Δίβρης - Ἀχρίδος.

Ἡ λέξις *Arbē - Ἔρβα δὲν σφύζεται ὡς οὐσιαστικόν, ἀλλ' ὡς κύριον ὄνομα ἐδόθη εἰς τόπους ἀποκρήμνους, τραχεῖς καὶ ἀποτόμους, εἰς νήσους βραχώδεις καὶ εἰς ἀκροπόλεις². Ἔρβανα δὲ λέγεται κατ' ἄλλον ὀρισμὸν «ἐν τῶν ὄρεινῶν συμπλεγμάτων τῆς κεντρῶς Νέας Ἡπείρου», ἦτοι «ἡ χώρα, ἣν συνήντα τις ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπέρβασιν τῆς λίμνης τῆς Ἀχρίδος»³.

Τὸ ὄνομα Ἔρβανίτης δέχομαι καὶ ἐγὼ παραγόμενον ἐκ τοῦ ὀνόματος Ἔρβανον. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα Ἔλβανός νομίζω ὅτι ἔχει ἄλλην ἐτυμολογίαν καὶ δὲν εἶναι πλάσμα νεώτερον ἀνδρῶν λογίων καὶ ἀρχαϊζόντων⁴ «ἀσφαλῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν κατὰ τὸν Καύκασον Ἔλβανός, Ἔλβανία». Βλέπω δηλ. τώρα, ὅτι ἡ ὑπαγωγὴ τῆς τε Ἰλλυρίας καὶ τῆς Ἡπείρου ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους δὲν εἶναι ἀρκετὴ δικαιολογία καθόδου τόσων Ἰλλυριῶν εἰς τὴν Ἡπειρον, οὔτε ἐννοῶ διατί ἐπὶ Ρωμαίων καθόδου μόνον Ἰλλυριῶν ἔγινεν, οὐχὶ δὲ καὶ ἄνοδος Ἑλλήνων Ἡπειρωτῶν, ἀφ' οὗ καὶ ἡ Ἡπειρος εἶναι ἄγονος χώρα. Ὡστε εὐρίσκω, ὅτι ἡ ὑπαγωγὴ τῆς τε Ἡπείρου καὶ τῆς Ἰλλυρίας ὑπὸ τὴν Ρώμην δὲν εἶναι ἀρκετὴ δικαιολογία καθόδου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ νοθεύσεως τῶν Ἡπειρωτῶν διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τόσων Ἰλλυριῶν ἦτοι Ἔλβανῶν.

Καταλήγω λοιπὸν νὰ δεχθῶ, ὅτι ἄλλη τις βιαία αἰτία ᾔθησε πολλοὺς Ἰλλυριοὺς, ἵνα, ἐγκαταλείποντες τὴν πατρίδα των, κατέλθωσιν εἰς τὴν Ἡπειρον. Εὐρίσκεται δὲ ἤδη κατὰ τὸν β' αἰ. μ.Χρ. τὸ ὄνομα Ἔλβανοὶ ἢ Ἔλβανὸν παρὰ Πτολεμαίῳ⁵, ὥστε νὰ μὴ εἶναι παραδεκτὸν

1. ΓΕΩΡΓ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ 28, 46 κ.ά. Ἀθηνᾶ τ. 43 (1931), σ. 28, 32 ἐξ.

2. Ἀθηνᾶ 46 (1935), σ. 10 ἐξ.

3. Ἀθηνᾶ 43 (1931), σ. 32. Τὸ λεγόμενον ἐν σελ. 33, ὅτι ἡ Ἐγνατία διήρχετο «διὰ τῶν πόλεων Λυχνιδοῦ καὶ Πυλῶνος» πρέπει νὰ διορθωθῆ: «διὰ τῆς πόλεως Λυχνιδοῦ καὶ τῆς θέσεως Πυλῶνος», ἐπειδὴ πόλις Πυλῶν δὲν ὑπῆρχεν, ἀλλὰ «τόπος» (ὡς λέγει ὁ Στράβων) ἦτοι θέσις, Πόρτα ἢ Πόρτες, ὡς λέγονται πολλαχοῦ αἱ στεναὶ διαβάσεις ὄρεων, αἱ στενοπορίαι.

4. Ἀθηνᾶ 43 (1931), σ. 35.

5. ΠΤΟΛ. 3, 12, 20 καὶ 2, 14, 1' πρβλ. ΣΤΡΑΒ. 314, 4. 202.

τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Φουρίκη, ὅτι τὸ ὄνομα Ἄλβανοὶ «ἐδημιουργήθη» ὑπὸ λογίων καὶ ἀρχαϊζόντων συγγραφέων νεωτέρων «ἀσφαλῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν κατὰ τὸν Καύκασον» Ἄλβανῶν, οὓς ὅμως ἄλλοι συγγραφεῖς (Πλίν.) καλοῦσιν Ἄλανούς, ὥστε νὰ εἶναι πιθανωτέρα ἢ ἀντίθετος γενεαλογία τῶν ἐθνικῶν τούτων ὀνομάτων.

Δέχομαι λοιπόν, ὅτι ἡ νοθεία τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς καὶ γλώσσης ἐν Ἡπειρῷ καὶ ἡ εἰσαγωγή καὶ διάδοσις ἐν αὐτῇ τῆς Ἰλλυρικῆς εἴτε Ἄλβανικῆς καὶ ἡ παραγωγή ἐνιαχοῦ αὐτόθι «διγλώσσων» ἀνθρώπων εἶχε συντελεσθῆ ἤδη ἐπὶ Στράβωνος (327), ἀλλὰ τοῦτο θὰ εἶχε συμβῆ κυρίως κατὰ τὰ βόρεια μέρη τῆς Ἡπειρου, τὰ πρὸς τὸν Γενοῦσον. Βραδύτερον ὅμως εἰσῆλθον καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἰλλυριοὶ ἢ, κυριολεκτικώτερον, Ἄλβανοί, οἵτινες θὰ προὐχώρησαν καὶ εἰς τὴν νότιον Ἡπειρον, ἀφ' οὗ ἡ βόρειος ἦτο ἤδη κατειλημμένη. Τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη κατὰ τὸν 7ον αἰ. μ.Χρ., ὅτε ἐπὶ Ἡρακλείου (610-642) τὸ κράτος, ἔχον πόλεμον πρὸς τοὺς Πέρσας, ἐπέτρεψε νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς πιεζομένας πρὸς τοῦτο βορειοδυτικὰς χώρας τοῦ ὀλόκληρου σλαβικοῦ λαοῦ, οἱ Κροᾶται, οἱ Σλοβένοι, οἱ Σέρβοι, οἱ Δαλματοί, οἱ Ζαχλοῦμοι κλπ. οἰκογενειακῶς μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης¹. Τότε οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τοῦ τόπου ἐδιώχθησαν ἢ ἔφυγον. Ἄν σήμερον ἄρητε ἐκ τῶν χωρῶν τούτων τοὺς Σλάβους, ἡ χώρα μένει κενὴ καὶ ἔρημος, οἷα δὲν ἦτο κατὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Σλάβων.

Ποῖοι λοιπόν ἦσαν οἱ πρότεροι κάτοικοι καὶ πρὸς ποῦ ἔφυγον;

Ὁ Στράβων (313) περιγράφει τὰ ἔθνη «τὰ Ἰλλυρικὰ πρῶτα συνάπτοντα τῷ τε Ἰστρῷ καὶ ταῖς Ἀλπεσιν, αἱ κεῖνται μεταξὺ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γερμανίας, ἀρξάμεναι ἀπὸ τῆς λίμνης τῆς κατὰ τοὺς Οὐνδολικοὺς καὶ Ῥαιτοὺς καὶ Ἐλουητίους». Ὡστε οἱ Ἰλλυριοὶ ἔφθανον μέχρις Ἀλπεων καὶ Ἰστρου². Φαίνεται δέ, ὅτι ἐξετείνοντο μέχρι Βενετίας, οἱ δὲ Ἐνετοί, ἂν δὲν ἦσαν καθαροὶ Ἰλλυριοί, ὡς φρονεῖ ὁ Ἡρόδοτος (I, 196), θὰ ἦσαν ὅμως μιγάδες, καθὼς ἦτο ἡ φύσις τῶν Ἰαπόδων, «κελτικοῦ τε ἅμα καὶ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους», κατοικούντων ὑπὸ τὰς Ἀλπεῖς, αἵτινες «διατείνουσιν» μέχρις αὐτῶν³, ἀνηκόντων «εἰς τὸ κελτικὸν ἅμα καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος».

Ἡ παραφυὰς τῶν Ἀλπεων, ὑφ' ἣν κατοικούν οἱ Ἰάποδες, εἶναι

1. ΚΩΝ. ΠΟΡΦΥΡΟΥ. III 12, 40, 46, 50, 53, 127, 148, 152, 160 ἐξ.

2. ΣΤΡΑΒ. 214, 313.

3. ΣΤΡΑΒ. 213-214. Τὸ ἐν τέλει τοῦ 214 «καὶ πηγὰς ἐπτὰ ποταμίου ὕδατος» νὰ διορθωθῆ εἰς «ποτίμου ὕδατος».

τὸ «Ἄλβιον ὄρος», ὑψούμενον μετὰ τὴν Ὀκραν, ἣτις εἶναι «τὸ ταπεινότατον μέρος τῶν Ἄλπεων τῶν διατεινουσῶν ἀπὸ τῆς Ῥαιτικῆς μέχρις Ἰαπόδων· ἐντεῦθεν δ' ἐξαιρεται τὰ ὄρη πάλιν ἐν τοῖς Ἰάποσι καὶ καλεῖται Ἄλβια». Ταῦτα πάντα εἶναι πρὸς δυσμὰς τοῦ Σιρμίου καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ Σαύου ποταμοῦ καὶ τοῦ Κολάπεως, παραποτάμου αὐτοῦ, πηγάζοντος ἐκ τοῦ Ἄλβιου ὄρους. Ἐν συνεχείᾳ βορειότερον εἶναι ἢ Παννονία (Οὐγγαρία), εἰς τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ Σκορδίσκοι, πιθανῶς ἐκατέρωθεν τοῦ ποταμοῦ, ἦτοι ἐν τε τῇ Παννονίᾳ καὶ τῇ Ἄνω Μοισίᾳ. Συνεχῆς δὲ πρὸς τὴν λιβυρικήν θάλασσαν βορείως «ἐστὶν ὁ Ἰαποδικὸς παράπλους χιλίων σταδίων· ἴδρυνται γὰρ οἱ Ἰάποδες ἐπὶ τῷ Ἄλβιῳ ὄρει τελευταίῳ τῶν Ἄλπεων ὄντι ὑψηλῶ σφόδρα, τῇ μὲν ἐπὶ τοὺς Παννονίους καὶ τὸν Ἰστρὸν καθήκοντες, τῇ δ' ἐπὶ τὸν Ἀδρίαν, ἀρειμάνιοι μὲν, ἐκπεπονημένοι δ' ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ τελέως. Λυπρὰ δὲ τὰ χωρία καὶ ζειᾶ καὶ κέγγρω τὰ πολλὰ τρεφομένων. Ὁ δ' ὄπλισμός κελτικός. Κατάστικτοι δ' ὁμοίως τοῖς ἄλλοις Ἰλλυριοῖς καὶ Θραξί». Εἰς τὰ ΒΔ δὲ τῆς Βοσνίας καὶ ἐν τῷ Λιβυρικήῳ ἢ Φλανατικῷ κόλπῳ τῆς Ἰστρίας ἐστὶν ἡ νῆσος «Κυρικτική κατὰ τοὺς Ἰάποδας».

Κατὰ ταῦτα, εἰς τὰ βόρεια τῆς Δαλματίας (περὶ τῶν νοτίων δὲν ἀμφισβητεῖται) ἦσαν Ἰλλυριοί, ἔχοντες ὅμως καὶ κελτικούς χαρακτήρας, ἀλλ' Ἰλλυριοί. Τώρα δὲν ὑπάρχουν ἐκεῖ τοιαύτης ἐθνότητος ἀνθρώποι, οὔτε Κελτοί. Τὸν τόπον αὐτῶν κατέχουν Σλάβοι. Πρὸς ποῦ ἔφυγον οἱ Ἰλλυριοί, ὅτε ἤλθον οἱ Σλάβοι; Πρὸς δυσμὰς ἐκτείνεται ἡ θάλασσα, πρὸς ἀνατολὰς καὶ πανταχόσε πέριξ εἶναι τώρα Σλάβοι. Βορείως δέ, ὅπου λείπουν οἱ Σλάβοι, οἱ Κελτοὶ καὶ εἴ τινες ἄλλοι ἐξιταλίσθησαν.

Τὰ μόνα μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ἄλλοτε Ἰλλυριοί, εἶναι δὲ τώρα, εἶναι ἡ Ἡπειρος. Εἵπομεν δὲ ἤδη, ὅτι εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἡπείρου, ἀμέσως ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου, εἶχον εἰσδύσει Ἰλλυριοὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν κατάληψιν καὶ κυριαρχίαν τῶν χωρῶν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους.

Ἄλλ' εὐρίσκομεν Ἀλβανούς καὶ ἐν τῇ νοτίᾳ Ἡπείρῳ, τοὺς *Λιάπυδες* ἐν τῇ *Λιαπουριᾷ* (μεταξὺ Θυάμιδος καὶ Ἀφού, ἀπέναντι τῆς Κερκύρας). Οὗτοι δὲ εἶναι εὐλόγον νὰ ἐρμηνευθῶσιν ὡς ἐκ τοῦ βορρᾶ, ἐκ τοῦ Ἄλβιου ὄρους κατελθόντες.

Συνήθως οἱ ἱστορικοὶ δέχονται, ὅτι διὰ τὸ ὄνομά των οὗτοι ἤλθον ἐκ τῆς ἀπέναντι ἰταλικῆς παραλίας, ἐκ τοῦ Ἰαπυγίου δηλ. ἀκρωτηρίου, ἐνθα ὁ Ὑδροῦς (Ὀτράντο) καὶ ἐνθα κατῴκουν οἱ *Ἰάπυγες*,

οὗς ἀμαρτύρως δέχονται ὡς Ἰλλυριοὺς καὶ ὧν τὸ ὄνομα ἐφθάρη εἰς *Λιάπηδες*. Ἄλλ' ἂν τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἔχουσιν ἰσχύν, θὰ ἔλεγον, ὅτι τὸ ὄνομα *Λιάπυδες* προέρχεται ἐκ τοῦ ὀνόματος Ἰάποδες, οὗς οἱ λατῖνοι λέγουσι καὶ *Iarudes* καὶ *Iarudes*, ὅπερ εὐκόλως μεταπίπτει εἰς τὸ ὄνομα *Λιάπυδες* (ὁ *σουγιᾶς* ἐν Κερκύρα λέγεται *σουλιᾶς*· τὸ ἀντίθετον δὲ συμβαίνει ἐν Ἰμβρῳ καὶ Σαμοθράκῃ: ἡ φωλεὰ — φωλιὰ — φουλιὰ [κατὰ τὰ βόρεια ἰδιώματα] λέγεται *φουγιὰ*)¹. Εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι ἐκ τῆς χώρας τῶν Ἰαπόδων ἔφυγον οἱ Ἰλλυριοὶ κάτοικοι τοῦ Ἀλβίου ὄρους, οἵτινες διὰ τοῦτο ἔλέγοντο Ἀλβανοί, κατὰ τὰ Γερμανοί, Ἰσπανοί, χριστιανοί κλ.². Ὡστε τὸ ὄνομα ἦτο ἐκ τόπου, ἐθνικόν, καθὼς οἱ κάτοικοι τῶν Μαύρων Βουνῶν λέγονται Μαυροβούνιοι ἢ Μαυροβουνιώται. Διὰ τῆς ρίζης του δὲ δηλοῖ τὸν τόπον, ἐξ οὗ ὠνομάσθησαν οἱ δηλούμενοι ἄνθρωποι. Ὁ δὲ ΦΟΥΡΙΚΗΣ (Ἀθηνᾶ 43, 1931, σελ. 16 σημ. 4, 5, 6) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ὑμνητῆς τοῦ Ἀλῆ πασα Χατζη Σεχρέτης μεταχειρίζεται συνήθως τοὺς τύπους Ἀρβανίτης καὶ Ἀρβανιτιά, ἀλλ' ὅταν πρόκειται νὰ δηλώσῃ τοὺς κατοικοῦντας τὴν περιοχὴν τὴν κατοικουμένην ὑπὸ τῶν Λιάπυδων, ΝΔ τῶν Κεραυνίων, μεταχειρίζεται τοὺς ὄρους Ἀρβανο, Ἀρβανιά, καὶ Ἀλβανιά. Καταλήγει δ' ὁ Φουρικός δεχόμενος ὡς σαφὲς πόρισμα, ὅτι οἱ τύποι Ἀλβανός — Ἀλβανία καὶ Ἀρβανίτης — Ἀρβανιτιά ἐμφανίζονται συγχρόνως, ἀλλ' ὅτι οἱ δεύτεροι εἶναι ἐπικρατέστεροι³.

Ἐγὼ νομίζω, ὅτι, ἂν τὸ Ἀρβαν- ἔχῃ ὡς πηγὴν τὸ Ἀλβ- τοῦ Ἀλβίου ὄρους (= Ἀλπ- τῶν Ἀλπεων), τότε τὸ Ἀλβανός — Ἀλβανία εἶναι τὰ προγενέστερα, τὰ δὲ ἐκ τούτων παράγωγα, γενόμενα κατὰ τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς κανόνας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, εἶναι βεβαίως μεταγενέστερα. Τὸ Ἀλβανὸν ὄρος τοῦ Πτολεμαίου (2, 14, 1) ἔγινε βεβαίως ἐκ τοῦ θέματος τῶν Ἀλπεων *αλβ-* (ἢ *αλπ-* ἢ *αρβ-*). Ὁ Στράβων (202) λέγει: «Τὰ γὰρ Ἀλπεια καλεῖσθαι πρότερον Ἀλβια, καθάπερ καὶ Ἀλπεινά. Καὶ γὰρ νῦν τὸ ἐν τοῖς Ἰάποσιν ὄρος ὑψηλόν, συνάπτον πῶς τῇ Ὀκρᾷ καὶ ταῖς Ἀλπεσιν, Ἀλβιον λέγεσθαι, ὡς ἂν μέχρι δεῦρο τῶν Ἀλπεων ἐκτεταμένων.» Διὰ τὴν τροπὴν τοῦ λ εἰς ρ καὶ ἀντιθέτως, πρβλ. ἀδελφός — ἀδερφός, κόλ-

1. Ἀθηνᾶ 43 (1931), σ. 90.

2. Ἄλλοι κάτοικοι τῶν Ἀλπεων ἔλέγοντο Ἀλβιεῖς, Ἀλβίοικοι, Στράβ. 202, 4.

3. Ἀθηνᾶ, ἔ.ἀ. σ. 17.

πος - κόρφος, ἤλθεν - ἤρθεν, ἄροτρον - ἀλέτρι, Γρηγόρις - Γληγόρις κ.τ.δ.¹

Κατὰ τήνωτέρω, πρέπει νὰ πορισθῶμεν, ὅτι ἐκ τοῦ θέματος αλπ- ἢ αρβ- ἐγινε τὸ θέμα Ἄλβαν- καὶ ἄρβαν-, ἐξ οὗ τὸ Ἄρβανον καὶ ἔπειτα οἱ Ἄρβανῖται καὶ ἡ Ἄρβανιτιά. Ὁ Φουρίκης ἐκ τοῦ θέματος αλπ-, αρβ- δέχεται γινόμενον οὐσιαστικὸν αρβῆ (κατὰ τὰ γραφόμενά του σφζόμενον μόνον ὡς κύριον ὄνομα ἀποτόμων τόπων, ἀλλ' ὑπάρξαν ποτὲ ἐν τῇ προΐστορίᾳ ὡς οὐσιαστικόν, ἂν καλῶς ἐννοῶ τοὺς λόγους του), ὅπερ εὐρεῖται κατεσπαρμένον καὶ δηλοῦν γεωγραφικὰ ὀνόματα τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς σημερινῆς Δαλματίας².

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

Ἀκαδημαϊκός

ὁμότ. Καθηγητῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν

1. Ὅρα καὶ ΕΥΣΤΛΘ. Παραβ. 294 : Αἱ Ἄλπεις ἢ ἡ Ἄλπις «...ἐκαλεῖτο καὶ κατὰ γένος οὐδέτερον τὰ Ἄλπια καὶ Ἄλβια μετὰ τοῦ β».

2. Ὅρα καὶ Ἀθηνῶν, τ. 47 (1937), σ. 262 ἐξ.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

ΗΠΕΙΡΩΤΑΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΠΙΣΗΣ
(1821 - 1841)

Τῷ 1939 ἐρευνήσας, εὐγενεῖ ἀδείᾳ τῶν ἐκεῖ πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν, τὰ σχετικὰ βιβλία τοῦ περιδόξου Πανεπιστημίου τῆς Πίσης (Pisa) τῆς Ἰταλίας¹, ὅπου καὶ ἐγὼ κατὰ τὸ 1938 - 1939 ἤκουσα ἱστορικο-φιλολογικὰ μαθήματα, ἐσημείωσα ὑπερτριακοσίους Ἑλληνας, οἵτινες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1789 καὶ 1841 ἔλαβον διδακτορικὸν δίπλωμα ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ Πανεπιστημίου. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἔνδοξοι ἄνδρες, ὡς ὁ ποιητὴς Ἀνδρέας Λασκαράτος ἢ ὁ νομομαθὴς Ἰωάννης Σκαλτσούνης (ὅπως μετὰ ταῦτα, τὸ 1848, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης).

Τὰ ἔτη 1789 - 1841 ἐξέλεξα διὰ τὸν ἐπόμενον λόγον: Ὑπὸ τοῦ Monsignor ANGILO FABRONI ἔχει ἐκδοθῆ ἡ *Historia Academiae Pisanæ* εἰς τρεῖς τόμους (1791, 1792, 1795), ἐρευνῶσα τὰ μέχρι καὶ

1. Περὶ τῆς Πίσης καὶ τῶν ἐκεῖ σπουδασάντων Ἑλλήνων πρβλ.: ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ Κ. ΑΣΩΠΙΟΥ, *Ἀναμνήσεις Ἰταλίας. Πίσα (1845 - 1849). Οἱ Ἑλληνες σπουδασταί*, περ. «Παρνασσός» 15, Σεπτ. 1892, σσ. 9 - 17 (περιγραφή εὐθυμογραφικῆ μᾶλλον τῶν ἐθίμων τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν). Ἐν Πίση εἶχε σπουδάσει μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ ἐθνομάρτυς Δωρόθεος Πρωΐος² πρβλ. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΝ, «Ἑλληνικά» 11, 1940, σσ. 239 - 248. Τὴν 24ην Μαΐου 1820 ὁ ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ ἔγραφε πρὸς Κοκκινάκη: «Χαρᾶς ἄξιον εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὑπαγόντων εἰς Πίσαν χάριν γνώσεως καὶ ἐπιστήμης» (Ἐπιστολαὶ Γ', Ἀθ. 1885, σ. 721). Συνίστα δὲ καὶ πρὸς τοὺς προεστῶτας καὶ δημογέροντας τῆς Ὑδρας τὴν 14 Ἰουνίου 1820 καὶ ἄλλους νὰ στείλουν εἰς τὴν Πίσαν (αὐτόθι Γ', σ. 819. Πρβλ. αὐτόθι σσ. 822 - 839 ἀλληλογραφίαν τοῦ πρὸς Κ. Πολυχρονιάδην διαμένοντα ἐν Pisa [1823]. Πρβλ. περαιτέρω σ. 13, σημ. 1, περὶ τῶν κατὰ τὸ 1817 ἐν Pisa Ἑλλήνων φοιτητῶν). Κατὰ προσταγὴν τοῦ Καποδιστρίου (1820) οἱ ἐν Γουίγγη σπουδάζοντες Ἑλληνες ἔδει νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς Pisa³ πρβλ. περ. «Ἑλληνικά» 5, 1932, σσ. 379 - 380.

Τριάκοντα φοιτηταὶ ἀπηύθυνον τὴν 8 Ἰουλίου 1865 ἐκ Pisa ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰταλὸν ποιητὴν Ἰωσήφ Ρεγάλδην, ἐπιδοκιμάζοντες τὴν περὶ ἰδρύ-

τοῦ 1737 ἔτους. Ταύτην συνεχίζει ἡ *Storia dell'Università di Pisa dal 1737 al 1859* scritta per EDUARDO MICHELI SCOLIO, Pisa 1877. Αἱ δύο αὐταὶ ἱστορίαι περιλαμβάνουν ὀνόματα τῶν διδακτόρων τῶν περιόδων δι' ἃς σφύζονται ἀρχεῖα. Πρὸς συμπλήρωσίν των, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἠρεύνησα τοὺς ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος χρόνους ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τοῦ ἔτους καθ' ὃ τὸ Ἀθήνησι Πανεπιστήμιον ἀπέλυσε τὸν πρῶτον αὐτοῦ πτυχιούχον. Τὰ ἀρχεῖα τῶν ἐτῶν 1810 - 1815 (ἀκριβῶς ἀπὸ 30 Νοεμβρίου 1810 μέχρι 7 Ἰουνίου 1815) ἐλλείπουν, λόγῳ τῆς Γαλλικῆς κατοχῆς, ὥστε ν' ἀγνοῶμεν τοὺς διδάκτορας τῆς ἀντιστοιχοῦ περιόδου.

Πλὴν τῶν πολυαρίθμων αὐτῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλοι ἐσπούδασαν ἐν Pisa, ἀλλὰ δὲν ἔλαβον ἐκεῖ τὸ δίπλωμα καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶναι καταγεγραμμένοι εἰς τὰ σχετικὰ «*Libri di Dottorati*», ὅπου ἀπὸ τοῦ 1835 μέχρι τέλους τοῦ 1841 φέρονται 1063 λαβόντες διδ. δίπλωμα ¹ (περίοδος ἐρευνηθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ, ἐνῶ μέχρι τέλους Ἰουλίου 1861 οἱ διδάκτορες εἶναι 3580!, ὧν τινες θὰ εὔρεθῶν Ἑλληνες).

Οἱ ἐν Pisa σπουδάζοντες Ἑλληνες ἐλάμβανον ἰδία διπλώματα ἱατρικῆς, χειρουργικῆς (ἢ καὶ τὰ δύο) ², καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν.

σεως μνημείου εἰς τὸν Ὅμηρον ἐν Ἀθήναις πρότασίν του. Πρβλ. *Canti e Prose di G. REGALDI*, Torino II, 1861 (1865) σσ. 590 - 591, ὅπου τὰ ὀνοματεπώνυμά των καὶ ἡ πατρίς.

Περὶ τῆς Πίσης ὡς ἐκπαιδευτικοῦ κέντρου πρβλ. *Della Vita di Mario Pieri Corcirese, scritta da lui medesimo, libri sei*, vol. I, σσ. 217 - 219 (Firenze 1850).

Ἀλληλογραφίαν τοῦ περιπύστου πρῶτην Ἀρτης καὶ εἰτα Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου ἐκ Pisa (1819 - 1820) ἐδημοσίευσεν ὁ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Ἰόνιος Ἀνθολογία» 4, 1930, τεύχος 39 - 40, σσ. 6 - 10, ἀφορᾷ δ' αὐτὴ εἰς τὸν Καποδίστριαν.

Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου, ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, συνετήρει ὑποτρόφους φοιτητὰς ἐξ Ἑλλάδος ἐν Pisa, πρβλ. ὅσα ἐδημοσίευσεν: Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ναοὶ καὶ θεομοὶ τῆς Ἑλλ. Κοινότητος τοῦ Λιβόρνου*, ΕΕΒΣ 16, 1940, σσ. 81 - 127 καὶ ὅσην βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος συνεκέντρωσα εἰς τὸ περ. «Ἀθηνα» 57, 1953, σσ. 29 - 30. Πρβλ. καὶ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΝ ἐν ΕΕΒΣ 13, 1937, σ. 289.

1. Οἱ ἀπὸ τοῦ 1758 μέχρι τοῦ 1805 διδάκτορες εἶναι 3020 καταγεγραμμένοι εἰς «*Libro di Dottorati*», οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ 1806 μέχρι τοῦ 1834 λήγοντος ὑπερβαίνουν τοὺς 2236.

2. Πρὸ πενταετίας καὶ πλέον παρέδωκα εἰς τὸν ἱατρὸν κ. Γ. Πουρναρόπουλον μελέτημα, ὅπου κατέγραψα τοὺς ἐν Pisa σπουδάσαντας ἱατροὺς, ὅπως ἐκδώσῃ τοῦτο δι' ἱατρικοῦ τινος περιοδικοῦ. Ἀγνοῶ ἂν τοῦτο ἐγένετο· τὸ χειρόγραφον δὲν μοῦ ἐπεστράφη.

Κατωτέρω παρέχω τὰς ἐν τοῖς εἰδικοῖς πανεπιστημιακοῖς βιβλίοις ἀναγραφὰς τῶν ἐξ Ἑπείρου, Ἰωαννίνων, Ἀρτης, Πάργας κλπ., διδασκῶν, κατὰ σειρὰν ἀναγορεύσεως. Ὁ ἐν παρενθέσει ἀκολουθῶν ἀριθμὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τοῦ registro τούτου. Ἐκ τῶν 16 ἀναφερομένων δύο (οἱ ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 16), σπουδάσαντες Φιλοσοφίαν καὶ Ἰατρικὴν, ἔλαβον καὶ τὸ δίπλωμα τῆς Χειρουργικῆς, δέκα εἶναι ἀπλῶς ἰατροφιλόσοφοι καὶ τέσσαρες ἐσπούδασαν Νομικά. Ἴδου ὁ πίναξ :

- 1) Il Sig. *Constantino* del Sig. *Demetrio Macry di Giannina* ¹ si dottorò come sopra (Filosofia e Medicina). 12 Giugno 1821 (423).
- 2) Il Sig. *Teodoro* anzi *Demetrio* del Sig. *Teodoro Desylla* di *Parga* si dottorò come sopra. 12 Giugno 1821 (424).
- 3) Il Sig. *Demetrio* del Sig. *Apostolo Varzelli* di *Prevesa* si dottorò come sopra. 5 Giugno 1824 (722).

1. «Κωνσταντῖνος Μακρὺς ἐξ Ἰωαννίνων» ὑπογράφεται 22ος ἐπὶ 23 εἰς ἀπάντησιν πρὸς τὴν κατὰ τὴν 18 Ἀπριλίου 1817 ἐν Πίζα συνταχθεῖσαν «Ἀπολογία τῶν ἐν Πίζα Ἑλλήνων ὑπὲρ Κοδρικᾶ», δημοσιευθεῖσαν κατὰ Ἰανουάριον 1818 εἰς τὸ περ. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» σσ. 23-24 : «Οἱ ἐν Πείσαις φιλογενεῖς μαθηταί». Οἱ 23 οὗτοι Ἕλληνες φοιτηταὶ ἐξ ὅλου τοῦ Ἑλληνικοῦ ὑπερήσπισαν, ὡς γνωστόν, τὸν Κοραῆν, διὸ καὶ ἐν ὑστερογράφῳ (σ. 25) ἐπαινοῦνται ὑπὸ τοῦ περιοδικοῦ. Ἦτο ἐπομένως ὁ Μακρὺς οὗτος ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1817 φοιτητὴς ἐν Πίζα. Περὶ τῆς ἐπιστολῆς τῶν φοιτητῶν πρβλ. ΚΟΡΑΗ, Ἑπιστολαὶ Γ', σσ. 105 - 106.

Καὶ ἄλλα ἀσφαλῶς ὀνόματα τοῦ παρόντος καταλόγου θὰ εὑρεθοῦν καὶ ἄλλοθεν γνωστά. Σημειῶνω π.χ. ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 Μαρίνος Μαρίνογλου, υἱὸς τοῦ ἐκ Ζαγορίου προεστοῦ Κωνσταντίνου Μαρίνογλου, ἰσχυροῦ παρὰ τῇ αὐτῇ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, διέπρεπεν ἀργότερον ἐν Ἀθήναις ὡς δικηγόρος, ἀνώτατος δικαστικὸς καὶ δημοσιογράφος (βλ. ΙΩ. ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ Ζαγοριακά, Ἀθ. 1870 σ. 105). Ὁ ὑπ' ἀριθ. 10 Ἀλέξιος Πάλλης (1808 - 1885), υἱὸς τοῦ ἐπὶ Ἀλῆ πασᾶ προκρίτου τῶν Ἰωαννίνων Μπαλάνου Πάλλη, (Ἑπειρ. Χρον. ΙΔ' 1939 σ. 91, 213, 229, 230 κλπ.), ἀνεδείχθη ἀργότερον Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πλὴν ἄλλων, ἔγραψεν ἐκτενῆ πραγματείαν περὶ τῆς ἀρχαίας χωρογραφίας καὶ ἱστορίας τῆς Ἑπείρου («Πανδώρα» Θ' 1858 - 1859). Ὁ ὑπ' ἀριθ. 11 Λέων Μελάς (1812 - 1879) εἶναι ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ «Γεροσιάθῃ», συγγραφεὺς καὶ ἄλλων παιδαγωγικῶν καὶ ἔθνικῶν δημοσιευμάτων, ἀνώτατος δικαστικὸς, χρηματίσας δις Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης κλπ.

- 4) Il Sig. *Anastasio* del S. Economo *Schendo* di Epiro si dottorò come sopra. 6 Giugno 1825 (828).
- 5) Il Sig. *Marino* del Sr (manca (=ἐλλείπει)) *Marinoglu* di Giannina si dottorò come sopra (Gius Civile). 31 Maggio 1826 (938).
- 6) Il Sig. *Cristoforo* del Sr (manca) *Mestore* di Giannina si dottorò come sopra (Filosofia e Medicina). 31 Maggio 1826 (948).
- 7) Il Sig. *Niccolò* del Sr (manca) *D'Atanassio* di Giannina si dottorò in Gius Civile. 11 Maggio 1827 (1109).
- 8) Il Sig. *Teodosio* del fù Sig. *Costantino Lambadari* di Giannina si dottorò in Filosofia e Medicina. 1 Giugno 1827 (1116).
- 9) Il Sig. *Anastasio* del Sr (manca) *Filites* di Giannina si dottorò come sopra (in Diritto Civile soltanto). 15 Giugno 1829 (1499).
- 10) Il Sig. *Alessio* di Balano *Palli* dell'Epiro si dottorò in Filosofia e Medicina. 4 Giugno 1832 (1828).
- 11) Il Sr *Leone* di *Georgio Melas* di Giannina si dottorò in solo Diritto Civile. 16 Novembre 1832 (1960).
- 12) Il Sig. *Michele* di fù Sig. *Giorgio Chirizzidi* d'Arta si dottorò come sopra (Filosofia e Medicina). 31 Maggio 1834 (2107).
- 13) Il Sig. *Michele Stefano Ubinoff* di Giannina si dottorò in Filosofia e Medicina. 27 Settembre 1834 (2236).
— Lo stesso in Chirurgia. 25 Aprile 1835 (13).
- 14) Il Sr *Panajoti* del Sr *Pasquale Lazares* di Giannina nell'Epiro si dottorò in Filosofia e Medicina. 16 Dicembre 1836 (256).
- 15) Il Sr *Giorgio* del Sr *Demetrio Buccia* dell'Epiro si dottorò in Filosofia e Medicina. 8 Giugno 1839 (607).

- 16) Il Sr *Demetrio* del Sr *Eufemio Maurojanni* di Parga si dottorò come sopra. 8 Giugno 1839 (608).
 — Il Sr *Demetrio Maurojanni* dell' *Eufemio* di Parga si dottorò in Chirurgia. 5 Luglio 1841 (935).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Τακτικός Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

I. - Πίναξ Ἀλφαβητικός.

Ἀθανασίου Νικόλαος 7	Μαυρογιάννης Δημήτριος Εὐφ. 16
Βαρτζέλλης Δημήτριος Ἀπ. 3	Μελᾶς Λέων Γεωργίου 11
Δεσύλλας Θεόδωρος Θ. 2	Μεστόρε Χριστόφορος 6
Κυριτσίδης Μιχαήλ Γ. 12	Μπούκκας Γεώργιος Δ. 15
Λαζαρχής Παναγιώτης Π. 14	Οὐμπίνωφ Μιχαήλ Στ. 13
Λαμπαδάρης Θεοδόσιος Κων. 8	Πάλλης Ἀλέξιος Μπαλ. 10
Μακρὺς Κωνσταντῖνος Δ. 1	Σκένδος Ἀναστάσιος Οἰκ. 4
Μαρίνογλου Μαρῖνος 5	Φιλίτης Ἀναστάσιος 9

II. - Πίναξ Πατρῶδος.

Ἄρτα 12	Πάργα 2, 16
Ἦπειρος 4, 10, 15	Πρέβεζα 8
Ἰωάννινα 1, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14	

Ε. ΚΡΙΑΡΑ

ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΗ ΜΕ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

Ι. ΤΟ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΑΙΜΑ ΣΤΙΣ ΦΛΕΒΕΣ ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΗ

Ἡ καταγωγή τοῦ Ψυχάρη στάθηκε ποικίλη. Ὁ ἴδιος σὰ νὰ πιστεῦε πὼς τὸ ἀνακείμενον τῶν αἱμάτων γεννᾷ τὸ μέγαλον ἄντρα. Πράγματι πολλοὶ τόποι θὰ μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν τὸν Ψυχάρη: ἡ Ὀδησσὸς ἴσως, ὅπου γεννήθηκε, ἡ Πόλη πού τὴ γνώρισε παιδί, ἡ Χίος, ἡ Πάρος, ἡ Ἡπειρος, ἀπ' ὅπου κατάγονταν οἱ πρόγονοί του, ἡ Μασσαλία καὶ τὸ Παρίσι, πού τὸν διαμόρφωσαν πνευματικά. Ὁ Ψυχάρης μᾶς παρουσιάζει τὸ μωσαϊκὸ τῆς καταγωγῆς του μὲ τὰ λόγια πού θὰ ἀναφέρω πῶς κάτω. Στὰ 1925 πού βρισκόταν γιὰ τελευταία φορὰ στὴ Χίο ἐνιωθε μέσα του κάτι παράξενο. «*Μοῦ φαινότανε, μᾶς λέει*¹, *πὼς τότες πατοῦσα χῶμα προγονικό, πὼς φάδια μυστικά συνεδέσανε τὰ πόδια μου μὲ τὴ γῆς τὴ μητρική, μὲ τίς νεραντζιές, μὲ τίς πορτοκαλιές τῆς πατρίδας, πὼς ἤμουνε Χιώτης sangue puro. Κι' ὡστόσο ἔτσι δὲν εἶναι, γιατί βαστῶ, μάλιστα πολύ, ἀπὸ τὴ Βενετιά κι' ἀπὸ τὴν Πάρο κι' ἀπὸ τὸ Φανάρι κι' ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλοίμονο ἄχ! κι' ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιά, πὸν ὡστόσο μέστωσε αὐτὴ τὸ γλυκό μου τὸ αἷμα τὸ χιώτικο — καὶ μ' ἔκαμε ἀνυπόφορο*».

Ὁ πατέρας τοῦ Ψυχάρη, ὁ Νικολάκης Ψυχάρης (1823/1824 - 1897), ταξιδεμένος στὴ Γαλλία καὶ γαλλοθρεμμένος, γενικὸς πρόξενος τῆς Τουρκίας στὸ Παλέρμο γιὰ ἓνα διάστημα (1861), εἶχε παντρευτῆ στὴν Ὀδησσὸ τὴ Φροσύνη Μπιάζη - Μαύρου, πού, καθὼς μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης, πέθανε ὅταν αὐτὸς ἦταν μόλις δεκαοχτῶ

1. ΨΥΧΑΡΗ, *Οἱ Ψυχάρηδες* (Τὰ γενεαλογικά μου) [ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΟΛΩΤΑ, *Ἱστορία τῆς Χίου*, τόμ. Β, μέρος β', σελ. 806 - 807].

μηνῶν (1855/1856). Ὁ Νικολάκης Ψυχάρης δὲ θέλησε νὰ ξαναπαντρευτῆ μετὰ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του. Βοῆκε μάλιστα ὁ Ψυχάρης στὰ κατάλοιπά του ἓνα «σπαραχτικό», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, σημειωματάριο, γραμμένο ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἐκεῖ, μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης, «ἐρχότανε κάθε μέρα νὰ μιλήσῃ μὲ τὴν πεθαμένη»¹. Τὸ σημειωματάριο, τὸ ἡμερολόγιο τοῦτο, ἑλληνικὰ μεταφρασμένο, γιατί ὁ πατέρας του τὸ ἔγραφε γαλλικά, τὸ καταχώρησε ὁ Ψυχάρης στὸ μυθιστόρημά του «Τὰ Δυὸ Ἀδέρφια» (σελ. 146 – 160).

Ἡ μητέρα τοῦ Ψυχάρη σ' ἓνα τάχα «ἔμοιαζε» μὲ τὸν ἄντρα της, κατὰ τὰ λόγια τοῦ Ψυχάρη: πὼς αὐτὸς ἦταν φουρτούνα καὶ ἐκείνη μπουνάτσα. Τῆς μητέρας του ἔμοιαζε ὁ Ψυχάρης στὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ὅπως ἐκείνη πάλι ἔμοιαζε τοῦ πατέρα της Σπύρου Μπιάζη, Παριανοῦ βενετσιάνικης καταγωγῆς. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὴν Πάρο στὴν Ὁδησσὸ γιὰ νὰ τὸν υἱοθετήσῃ ἓνας θεῖος του. Δέχτηκε μάλιστα νὰ γίνῃ ὀρθόδοξος ἀπὸ καθολικὸς πὺν ἦτανε καὶ νὰ πάρῃ καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ θεῖου του: «Μαῦρος». Χρημάτισε, λένε, καὶ λογιστῆς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας στὴν Ὁδησσὸ.

Ὁ Ψυχάρης ἔρχεται μικρὸ παιδί, ὡς πέντ' ἔξι χρόνων, ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ, ὅπου εἶχε γεννηθῆ, στὴν Πόλη. Ὁρφανὸς καθὼς ἦταν ἀπὸ μητέρα, κηδεμονεύεται ἀπὸ τὴν γιαγιά του ἀπὸ τὴν μεριά τῆς μητέρας, πὺν κι' αὐτὴ τὴν λέγανε Φροσύνη σὰν τὴν μητέρα του καὶ πὺν τὴν εἶχε παντρευτῆ στὴν Πόλη ὁ Σπῦρος Μπιάζη – Μαῦρος. Ἡ καλή του γιαγιά παίρνει μαζί της σὲ λίγα χρόνια στὴ Γαλλία τὸν Ψυχάρη: πρῶτα στὴ Μασσαλία καὶ κατόπι στὸ Παρίσι. Σύμπτωση ἀληθινὰ ἀγαθὴ γιὰ τὴν μελλοντικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ψυχάρη.

Ξέρομε πὼς ἡ γιαγιά Φροσύνη εἶχε πατέρα τὸ Μιχαὴλ Βασιλείου (Μπαζίλη τὸν λέει ὁ Ψυχάρης), Ἡπειρώτη ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρο, ἐγκαταστημένο ἔμπορο στὴν Πόλη, ἀδελφὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου, τοῦ γνωστοῦ φίλου τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Γυναίκα πάλι τοῦ Μιχαὴλ Βασιλείου καὶ προμάμη τοῦ Ψυχάρη στάθηκε μιὰ Φαναριωτοπούλα, κόρη Σεβαστοπούλου.

Ἀποδίδοντας ὁ Ψυχάρης τὸ δύσκολο χαρακτῆρα του σ' αὐτὴ τὴν ἡπειρώτικη, τὴν ἀρβανίτικη, ὅπως ἔλεγε, καταγωγὴ του ἔγραψε κάποτε: «Ἄν ἔρθῃ κανεὶς καμιά μέρα καὶ σᾶς πῆ πὼς εἶμαι ἀνάποδος ἄθροπος, νὰ ξέρετε πὼς ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιὰ κρατῶ τὸ ἀπαίσιο αὐτὸ χα-

1. Ὁ.π. σελ. 833.

ρακτηριστικό». Ἀλλά, καθὼς δὲν ξεχνοῦσε καὶ τὸ φυλετικὸ του σύνδεσμο μὲ τὴ Βενετιὰ ἐξ αἰτίας τοῦ παπποῦ του Μπιάτση τῆς Πάρου, ἄλλοτε ἔγραψε τὸ παρακάτω ἰταλικὸ τραγούδι ¹ :

IL GONDOLIERE

*Qualche ano gondoliere
Della mia patria prima
Per tuo gentil piacere
Nel mio sen canta e rima.*

*Lui fa che la mia mente
Serba nel suo arcano
Quella tristezza ardente
Del cielo veneziano.*

Μὲ τὸ Μιχαήλ Βασιλείου, τὸν προπάππο τοῦ Ψυχᾶρη, καθὼς καὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Ἀλέξανδρο Βασιλείου, εἶχε ἀλληλογραφία ὁ Κοραῆς, ἂν καὶ λιγώτερο συχνῆ παρὰ μὲ τὸν ἀδελφὸ του. Ὁ Μιχαήλ Βασιλείου ἀνῆκε στοὺς φιλομούσους ἐμπόρους τῆς ἐποχῆς πού φρόντιζαν γιὰ τὴ διάδοση τῶν γραμμάτων στὸ Γένος. Συχνὰ ὁ Κοραῆς τοῦ στέλνει κατὰ παραγγελία του βιβλία ἀπὸ τὸ Παρίσι ἢ καὶ τοῦ ἀναθέτει τὴν πούληση δικῶν του βιβλίων. Συχνὰ μάλιστα λαβαίνει καὶ δῶρα ἀπ' αὐτὸν ὁ Κοραῆς : σῦκα, σταφίδες, «ταβάκκον». Ἡ Εὐανθία Καῖρη, ἡ γνωστὴ ἀδελφὴ τοῦ Θεόφιλου, στέλνει στὸν Κοραῆ τὸ μετάφρασμα τῆς τοῦ «Ἐγκωμίου» τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου μὲ τὸ μέσο τοῦ Μιχαήλ Βασιλείου, καθὼς μαθαίνομε ἀπὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρῶτα.

Οἱ σχέσεις τοῦ Κοραῆ μὲ τὸ Μιχαήλ Βασιλείου εἶχαν καὶ πνευματικώτερο χαρακτῆρα. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρω πολὺτιμη γιὰ τὸ περιεχόμενό της περικοπὴ ἀπὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ (26 Ἰανουαρίου 1804) πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μιχαήλ, τὸν Ἀλέξανδρο. Γράφει σ' αὐτὸν ὁ Κοραῆς ² :

«Τὸν ἀδελφόν σου, φίλε, ἀντὶ τοῦ νὰ τὸν φοβίξης, πρέπει νὰ τὸν θαρ-

1. JEAN PSICHARI, *Fioretti per Francesca*.

2. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ, *Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα*, τόμ. 2. Ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ἐπιμελεία Νικολάου Μ. Δαμαλά, τόμ. 1, σελ. 435.

ρόνης εις τὴν μετάφρασιν τοῦ Mabry καὶ ἄλλων ὅσα κρίνει ὠφέλιμα. Τὸ αὐτὸ λέγω καὶ διὰ σέ. Ἡ πρώτη πείρα εἶναι πάντοτε δύσκολος. Τὴν αὐτὴν ἀμηχανίαν ἐδοκίμασα κ' ἐγὼ κατ' ἀρχάς, ἀλλὰ μετὰ τρεῖς ἢ τέσσαρας δοκιμὰς ἔφθασα ὅχι εἰς τὸ νὰ γράφω ὀρθά, ἀλλ' εἰς τὸ νὰ πληροφορηθῶ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅτι «καθεὶς πρέπει νὰ γράφῃ ἐξ ἀνάγκης τὴν γλῶσσαν τοῦ αἰῶνος εἰς τὸν ὁποῖον ἐγεννήθη, καθὼς καὶ τὴν λαλεῖ ἐξ ἀνάγκης». Ἐνταῦθα ὅμως εἶναι καὶ ἐξαίρεσις: "Ἄν ἔχη τύχην νὰ γεννηθῇ εἰς καιρὸν ὅταν ἡ γλῶσσά του εἶναι κανονισμένη, τὸ πρῶγμα εἶναι εὐκόλον· ἄς ἀκολουθῇ τὴν γραμματικὴν τοῦ ἔθνους του· ἂν ἐκ δυστυχίας (comme nous autres pauvres diables) ἴδῃ τὸ φῶς εἰς καιρὸν ὅταν ἡ γλῶσσά του εἶναι τρόπον τινὰ συνηλικιωτὶς του, τότε ἔχει τὴν ἄδειαν, ὅταν ἔχη παιδείαν αὐτός, νὰ παιδεύῃ, διὰ νὰ εἰπῶ οὕτως, καὶ νὰ ἀναθρέψῃ τὴν γλῶσσάν του. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο μὲ μεγάλην προσοχὴν, ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἐξαίρετον αὐτοῦ κτῆμα, ἀλλ' ἀνήκει εἰς ὅλον τὸ ἔθνος.... Ὡς τόσον τὸν ἀδελφόν σου θάρρουνε, συμπληρώνει ὁ Κοραῆς, καὶ ἄφες τον νὰ κάμῃ καὶ αὐτὸς ὡς τὸν δόξει, ὅχι ὅμως χωρὶς νὰ τὸν συμβουλεύῃς νὰ φεύγῃ τὰς ὑπερβολάς, νὰ μὴ γίνεταί δηλαδὴ μήτε τύραννος, μήτε δημαγωγὸς τῆς γλώσσης»¹.

Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω ὅτι μὲ ἔξοδα τοῦ Μιχαὴλ Βασιλείου ἐκδίδονταν καὶ βιβλία χρήσιμα στὸν Ἑλληνισμό, ὅπως π.χ. ἡ «Κωνσταντινιάς» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Κωνσταντίου (Βενετία 1820) καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικα τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ Νικόλαο Παπαδόπουλο (Βιέννη 1817).

Καὶ φιλομούσους λοιπὸν καὶ θεληματικούς ἀνθρώπους θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε μέσα στὸ γενεαλογικὸ δέντρο τοῦ Ψυχάρη. Γιατὶ ὁ Ψυχάρης καμάρωνε ὅχι μόνον γιὰ τὸ φιλόμουσο Μιχαὴλ Βασιλείου ποὺ συγκατέλεγε μέσα στοὺς προγόνους του, ἀλλὰ καὶ τὸ θεληματικὸ μισέ-Γιάννη Ψυχάρη, τὸν παππού του ἀπὸ τὴ Χίο², ποὺ γι' αὐτὸν κάνω λόγον σὲ εἰδικὸ γιὰ τὰ γενεαλογικὰ τοῦ Ψυχάρη κεφάλαιο τοῦ ἀνέκδοτου βιβλίου μου γιὰ τὴν πνευματικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ νεώτερου δημοτικισμοῦ. Τὸν Ψυχάρη τὸν συγκινοῦσαν ἰδιαίτερα

1. Βλ. καὶ μίαν ἄλλη ἐπιστολὴ (25 - 4 - 1803) τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Μιχαὴλ: «εἰς τὴν καστέλαν τῶν βιβλίων θέλω εἶναι μερικὸς καταλόγους διὰ τὸν ἀδελφόν σου». (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ, Ἐπιστολαί, ἐπιμελεῖς Ν. Δαμαλά, τόμ. 1, σελ. 386).

2. Οἱ Ψυχάρηδες, σελ. 868. Βλ. καὶ τὸ σύντομον ἄρθρον τοῦ Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Ὁ μισέ Γιάννης Ψυχάρης (Νέα Ἑστία, 1 Μαΐου 1954, σελ. 627 - 629).

σὰ μορφές οἱ πρόγονοί του καὶ συχνὰ διακήρυσσε πὸς σ' αὐτοὺς χω-
στοῦσε — πράγμα φυσικὸ — ὀρισμένα του χαρακτηριστικά. Στὶς ἀνα-
μνήσεις του ἀπὸ ἓνα ταξίδι στὴ Νάξο ἀνακράζει ¹: «*Le souvenir de
mes ancêtres m'allumait. Ah ! ceux-là c'étaient des gaillards ! Ils
voulaiient s'illustrer parmi les autres hommes !*» Ἡ ἀνάμνηση τῶν
προγόνων του τὸν κεντοῦσε. Ἦταν ἄνθρωποι καλόκαρδοι καὶ τολμη-
ροὶ ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ διακριθοῦν ἀνάμεσα στοὺς ὁμοίους των.

II. ΨΥΧΑΡΗΣ - ΒΗΛΑΡΑΣ

Ὁ σύνδεσμος τοῦ Ψυχάρη μὲ τὴν Ἠπειρο δὲ στάθηκε γενεαλο-
γικὸς μόνον καὶ βιολογικός. Κάποιες ἀναμφισβήτητες πνευματικὲς συγ-
γένειες τὸν προσεγγίζουν πρὸς τοὺς καλύτερους ἐκπροσώπους μιᾶς δια-
φωτιστικῆς κίνησης τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα ποὺ ἔχει κέντρο
καὶ ἀφετηρία τῆς τὰ Γιάννενα. Ὅρισμένοι δεσμοὶ δένουν τὸν Ψυχάρη
ὄχι μόνον μὲ τὸ Βηλαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἄλλο σημαντικὸ διαφωτιστὴ
τῆς ἐποχῆς, τὸν Ἀ θ α ν ά σ ι ο Ψ α λ ί δ α (1767 - 1829). Γιατὶ κι' ὁ
Ψαλίδας, ὅπως εἶναι γνωστὸ ², ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ γραπτὴ καλλιέργεια
τῆς νέας μας γλώσσας καὶ γιὰ τὴν ἀπλούστευση τῆς ὀρθογραφίας της,
ἀγάπησε κι' αὐτὸς μὲ εἰλικρίνεια παλιότερα ἐκλεκτὰ δημιουργήματα τῆς
νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὅπως τὸν Ἐρωτόκριτο, καθὼς ἐπίσης ἐκτιμᾷ
καὶ σύγχρονές του ἐπιτεύξεις στὸν τομέα τῶν γραμμάτων μας, ἀπὸ τὶς
ταπεινότερες ὅπως τοῦ Ἀθανασίου Χριστόπουλου ἕως τὶς ὑψηλότερες
τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Γενικώτερα ὁ Ψαλίδας δὲν ἔπαιξε ἀσήμαντο
ρὸλο ἀνάμεσα στοὺς Ἠπειρωτὲς ἐκείνους ποὺ μοχλοῦν γιὰ μιὰ καλύ-
τερη αὐριανὴ μέρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ψαλίδας δέχεται τὶς μεταρρ-
θμιστικὲς στὸ γλωσσικὸ πεδίο προσπάθειες τοῦ Βηλαρά, ὁ Ψυχάρης
ὅμως δὲν τὸν πρόσεξε ἰδιαίτερα τὸν Ψαλίδα. Γνωστὸ εἶναι ἄλλωστε
ὅτι ὁ δημοτικισμὸς τοῦ Ψαλίδα ἔμεινε περισσότερο στὸ θεωρητικὸ ἐπί-
πεδο· δὲ βρῆκε τὴν πραχτικὴ του δικαίωση, τὴ φυσικὴ του συνέπεια
σὲ πειθαρχημένο δημοτικὸ γραπτὸ τοῦ Γιαννιώτη λογίου.

1. *L'Archimandrite. Souvenirs de voyage.* (Ἐφημ. τοῦ Παρισιοῦ «*Le
Gaulois*», 1 - 3 - 1928).

2. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ. ΣΟΥΛΗ, Ὁ Ψαλίδας καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα (Ἠπει-
ρωτικὰ Γράμματα, τόμ. 1 [1944], σελ. 84 - 88) καὶ Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἀθα-
νάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ἰωάννινα 1952, σελ. 26.

Ὁ Ψυχάρης πρόσεξε ἰδιαίτερα τὸν Ἰωάννη Βηλαροῦ (1771 – 1823), πού τοῦ στάθηκε ἕνας ἀληθινὸς πρόδρομος. Ξέρομε ὅτι γράφοντας τὸν πρῶτο τόμο τῶν «*Essais de grammaire historique néo-grecque*» (1885, σελ. 260) ἀπὸ τὴν παλιότερη λογοτεχνικὴ παραγωγή ἐκτιμᾷ ὁ Ψυχάρης, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴν Ἐρωφίλη, τὸ Σολωμό, τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Σὲ μιὰ μελέτη τοῦ ὅμως πού τελειώνει στὶς ἀρχὲς τοῦ 1888¹ παραθέτει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Βηλαροῦ δίπλα στοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Βαλαωρίτη. Τὴ γλῶσσα μάλιστα τοῦ Βηλαροῦ προβάλλει τώρα ὡς πρότυπο σὲ ζητήματα τυπικοῦ. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἀπαρτίζουν τὴν ἀληθινὴ δόξα τῆς Ἑλλάδας. Ἀργότερα, στὰ 1895², τοὺς τρεῖς αὐτοὺς μεγαλύτερους Ἑλληνες ποιητὲς θὰ τοὺς ὀνομάσῃ «Πατέρες». Τὸ Βηλαροῦ εἰδικώτερα δὲν τὸν θεωρεῖ ὁ Ψυχάρης³ ἀπλῶς ὀπαδὸ τῆς Ἰδέας τοῦ δίνει τὸν τίτλο τοῦ «Ὁδηγοῦ». Σ' αὐτὸν ἀναγνωρίζει ὁ Ψυχάρης τὴν παρουσία μιᾶς ὑψηλῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, μολονότι τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι πάντα ἀνάλογο μὲ τὴν ὑψηλὴ πρόθεση. Οἱ «Μῦθοι» τοῦ Βηλαροῦ, κατὰ τὸν Ψυχάρη, δὲν εἶναι ἀριστουργήματα, ἔνωθε ὅμως ὁ Βηλαροῦς «τί θὰ πῆ ἐπιστήμη, ἔνωθε καὶ ποίηση».

Χαρακτηριστικὸ τοῦ πόσο τιμοῦσε ὁ Ψυχάρης τὸ Βηλαροῦ εἶναι καὶ τοῦτο: Ὅταν κάποτε (1907) ὁ «*Νουμᾶς*» στὴν πρώτη του σελίδα εἶχε βάλει πλάι-πλάι δυὸ ρητὰ γλωσσικοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὸ Σολωμό καὶ τὸν Ψυχάρη, ὁ τελευταῖος δὲ νόμιζε, ἔλεγε, πὼς ἔστεκε νὰ μπῆ τ' ὄνομά του στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τ' ὄνομα τοῦ Σολωμοῦ καὶ ζήτησε νὰ μπῆ στὸ πλάι «*καμιὰ φρασούλα τοῦ Βηλαροῦ*»⁴: «*Καλύτερα ταιριάζει, ἔγραφε τότε (1908)*⁵, *ἂν καὶ ὁ Βηλαροῦς δηλαδή, χωρὶς γλωσσολογίες, χωρὶς τὰ χίλια μας τὰ τωρινὰ ἐπιστημονικὰ μαραφέτια, εἶπε ἀπὸ τὸ 1812 στὸ περίφημο γράμμα του πρὸς τὸ Σοφολιώτατο ἀπαράλλαχτα ἐκεῖνα πού σᾶς κοπανίζω, γράφει πάντα ὁ Ψυχάρης, ἀπὸ τὰ 1888... Σ' αὐτό, στὸ νὰ καταγίνουμαι μὲ ὀρθογραφίες*

1. *Quelques observations sur la langue littéraire moderne* (Revue des Etudes Grecques, τόμ. 1 [1888], 192-208). Ἀναδημοσιεύεται στὸν τόμο *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*, τόμ. 1, σελ. 257 κέ. Βλ. ἰδίως σελ. 265-266.

2. *Autour de la Grèce*, σελ. XII.

3. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τόμ. 1, σελ. 254-255.

4. *Ρόδα καὶ Μῆλα*, τόμ. 5, μέρος β', σελ. 186.

5. Ὁ.π. σελ. 186-187.

και γραμματικές, μοιάζω τουλάχιστο με τὸ Βηλαρά και κάπως τρώγεται νὰ με βλέπετε μαζί του ταίρι-ταίρι». Καὶ ἰδιαίτερα ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τότε ὁ Βηλαράς ἔδινε τὴ σημασία πὺ ἔπρεπε στὸν «κανόνα», τὸ γραμματικὸ κανόνα, πὺ τόσο τὸν ἀγαποῦσε ὁ Ψυχάρης. Ἐς προσθέσω ὁμως και τοῦτο: ὅτι κατὰ τὴ γνώμη μου στὸ βάθος ὁ Ψυχάρης τιμοῦσε βέβαια χωρὶς ἐπιφύλαξη τὸ Σολωμὸ ὡς ποιητὴ, ἀλλὰ τὸ Βηλαρά αἰσθανόταν σὰ διδάχο και γλωσσικὸ κήρυκα. Αὐτὸν καταλάβαινε θερμότερό του σύντροφο στὸ γλωσσικὸν ἀγῶνα ¹.

Πράγματι και ὁ Βηλαράς, ὅπως και ὁ Ψυχάρης, δὲν ξεκινᾶ ἀπὸ ἓνα ἀπόλυτα πηγαῖο καλλιτεχνικὸ ἔνστικτο. Καὶ τοῦ Βηλαρά ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή εἶναι ἐπακόλουθο τῆς ἀνάγκης πὺ αἰσθάνεται νὰ διαφωτίση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ φῶς πρέπει νὰ δοῦμε και τὴ μεταφραστικὴ του προσπάθεια και τὶς ιδέες του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση και τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. «Χρειάζεται γλῶσσα τοῦ καιροῦ μου στὸ στόμα μου, μᾶς λέει ², γιὰ νὰ φανερώνω τὶς ιδέες μου και μονέδα τρεχούμενη στὸν κόρφο μου γιὰ νὰ προφταίνω τὶς χρεῖες μου. Δὲν καταφρονῶ ἐκεῖνα ὅπου εἶναι ἀπατά τους ἀξιοτίμητα, μόνε τὰ τιμάω ὡς ἐκεῖ ὅπου γένεται, κι' ὄχι ὡς ἐκεῖ ὅπου νὰ καταφρονέσω κατόπι τὸ ἀληθινὸ μου συμφέρο». Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γνώμη του — και τοῦτο τὸν πλησιάζει πάλι στὸν Ψυχάρη — ὅτι στὴν περίπτωσι τεχνικῶν ὄρων πὺ λείπουν ἀπὸ τὴ γλῶσσα μας μπορούμε νὰ τοὺς ἀντλήσωμε εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία, εἴτε ἀπὸ ἄλλη γλῶσσα, φτάνει μόνο «νὰ σχηματιστοῦν, προσθέτει, κατὰ τὴ ρωμαίικη κλίση» ³. Γιὰ τὸν πλουτισμὸ τοῦ λεξιλογίου ὁ Βηλαράς ρητὰ δέχεται σὰν πηγὴ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ. Μοναδικὸ ὄρο θέτει, ὅπως εἶπα, τὴν προσαρμογὴ τῶν δανείων στὸ τυπικὸ τῆς νέας γλώσσας ⁴. Ἡ στάσι του ἐπίσης ἀπέναντι στὶς ξένες λέξεις ταυτίζεται με τὴ στάσι τοῦ Ψυχάρη και τῶν κατόπι δημοτικιστῶν. «Τὰ ξένα ἀγκάθια, γράφει χαρακτηριστικὰ ⁵, ἡ χρεῖα και ἡ συνήθεια τὰ μεταμορφώνουν σὲ ἄνθια».

1. Ἐς προσθέσω ὅτι σὲ μελέτη του τοῦ 1901 (ἀναδημοσιευμένη: *Quelques travaux*, τόμ. 1, σελ. 697) «κλασικὸ» ὀνομάζει τὸ γράμμα τοῦ Βηλαρά στὸ Σοφολογιώτατο.

2. *Ἀπαντα Ἰωάννου Βηλαρά*, ἐπιμελεῖα Γεωργίου Βαβαρέτου, Ἀθήνα [1935], σελ. 281.

3. Αὐτ. σελ. 296.

4. Αὐτ. σελ. 310.

5. Αὐτ. σελ. 248.

Είδαμε παραπάνω ότι ο Ψυχάρης υπογράμμισε ότι ο Βηλαράς απαιτούσε την τήρηση του «κανόνα» στη γλώσσα. Και πράγματι τὰ δάνεια που θὰ δεχτῆ ἡ νέα γραπτὴ γλώσσα τὰ θέλει προσαρμοσμένα στὸ τυπικὸ τῆς νέας γλώσσας. Δὲ ζητοῦσε ὅμως καὶ τὴν ἄμεση καθιέρωση τοῦ αὐστηροῦ κανόνα, ὅπως ἔκανε ὁ Ψυχάρης. Γιὰ τὸ Βηλαρά δὲν ἦταν καμιὰ βία νὰ γραφτῆ ἀμέσως ἡ γραμματικὴ τῆς κοινῆς γλώσσας. Μᾶς τὸ λέει στὸ γράμμα του στὸν Καλαρά στίς 24 Ὀκτωβρίου 1815¹. Ἐκεῖνο πού ὁ Βηλαράς ἐπιθυμεῖ εἶναι τοῦτο: νὰ μὴν παρουσιαστῆ κανένα ἐμπόδιο στὸ φυσικὸ ἀνέβασμα τῆς γλώσσας μας σὲ καλλιεργημένη γλώσσα περιοπῆς. Δὲ θέλει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν καθιέρωση τῶν κανόνων, γιατί τότε, καθὼς λέει², «ὁ συγγραφέας μὴν ἠμπορῶντας νὰ ἔβγη ἔξω ἀπὸ τὴ μικρὴ περιφέρεια τῶν κανόνων, ὁπὸν δυναστικά τὸν κρατοῦν, βιάζεται ἢ νὰ ἀφήσῃ τοὺς νέους τρόπους τοῦ ὕφους, ὁπὸν αὐτὸς ἐφευρίσκει γιὰ νὰ ἐκφράσῃ καλύτερα τίς ἰδέες του ἢ νὰ ἐξηγηθῆ ἀκολουθῶντας τὴ γραμματικὴ μὲ ὕφος σκοτεινὸ καὶ δυσκολοπέικαστο».

Ἐνδιαφέρον ἀκόμη παρουσιάζει καὶ τοῦτο: ὅτι ὁ Βηλαράς, ὅπως καὶ ὁ Ψυχάρης ἀργότερα, δὲν περιορίζεται ἀπλῶς νὰ κηρύξῃ τὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθῆ ἡ λαϊκὴ γλώσσα. Εἶναι ἀπόλυτα σὲ θέση νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴ σημασία καὶ τὴν ἀνάγκη μιᾶς καλλιεργημένης γλώσσας, πού θὰ ἐπαρκοῦσε στίς πολλαπλῆς πνευματικῆς ἀνάγκες ἑνὸς λαοῦ. Χρειάζεται, κηρύττει, σπουδὴ τῆς δημοτικῆς καὶ καλλιέργειά της, γιατί τότε θὰ φανοῦν ὅλα της τὰ πλούτη. Φωτεινὰ διδάσκει ὅτι «ὅσο ἓνα γένος φωτίζεται, ἄλλο τόσο ἡ αἴσθησή του φιλαίνει σὲ κάθε εἶδος καὶ ἡ γλώσσα του ἀποχταίνει τὴ γλυκάδα καὶ ἡμερωσύνη ὁπὸν ἀποχτοῦν καὶ τὰ ἦθη του»³.

Ὁ Ψυχάρης, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔδινε μοναδικὴ θέση στὴν κρητικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῶν χρόνων τῆς ἐνετοκρατίας⁴. Ἄλλὰ καὶ ὁ Βηλαράς φυσικὸ ἦταν, καθὼς ἰδιαίτερα τιμοῦσε τὴ δημοτικὴ παράδοση στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ διανόηση, νὰ ὀνομάξῃ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου «ἄλλον Ὅμηρον» καὶ νὰ τοποθετῆ δίπλα του τὴν Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάτζη καὶ τὴ Βοσκοπούλα⁵. Εἰδικώτερα μάλιστα

1. Αὐτ. σελ. 287.

2. Αὐτ. σελ. 259 - 260.

3. Αὐτ. σελ. 247.

4. Διαπραγματεύομαι τὸ θέμα σὲ ἀνέκδοτη μελέτη μου: «Ὁ Ψυχάρης καὶ ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση».

5. Ἀπαντα Ἰω. ΒΗΛΑΡΑ, ἐπιμελεῖα Γ. Βαβαρέτου, σελ. 303.

για τον Ἐρωτόκριτο πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὴ γλῶσσα του θαρραλέα τὴν ὑπερασπίζεται ἀντικρούοντας τοὺς λογιωτάτους πού τὴ θεωροῦσαν χυδαία. Συχνὰ μάλιστα καὶ παραπέμπει στὸν Ἐρωτόκριτο θέλοντας νὰ στηρίξη τὶς ἀπόψεις του σὲ ζητήματα ἀλλοιώσεων τῆς νέας ἑλληνικῆς, πού παρουσιάζουν ἀναλογίες καὶ στὴν ἀρχαία γλῶσσα ¹.

Τὸ δικαιολογημένο ὅμως ἀπόλυτα θαυμασμό του πρὸς τὴν κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἐρωτόκριτο ἔχει τὴν ἀδυναμία νὰ τὸν συνδυάζη μὲ ἀνάλογο, νὰ ποῦμε, θαυμασμό καὶ πρὸς τὰ ποιήματα τοῦ συγχρόνου του Ἀθανασίου Χριστόπουλου. Τὰ ποιήματα τοῦ «Νέου Ἀνακρέοντος», νόμιζε ὁ Βηλαρᾶς ², μαζί μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀποτελοῦν τὰ δύο κύρια πρότυπα γιὰ νὰ γραφῆ ἡ νέα ἑλληνικὴ, καθὼς τὸ ἐν' ἀπ' αὐτά, ὁ Ἐρωτόκριτος, εἶναι γραμμένος στὴ νησιώτικη γλῶσσα καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου στὴ «στεριώτικη», τὴν ἠπειρωτικὴ. Ἀλλὰ — ἄς σκεφτοῦμε — καὶ ποιὸν ἄλλον «ποιητὴ» θὰ μπορούσε ὁ Βηλαρᾶς νὰ προβάλλη ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο; Πρέπει ὅμως νὰ προσθέσω ὅτι, μολοντί ἀμοιβαία ἐκτίμηση ἔδενε τὸ Βηλαρᾶ μὲ τὸ Χριστόπουλο, ὥρες-ὥρες ὁ Βηλαρᾶς δὲν ἔμενε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ «πολίτικο», τὸ φαναριώτικο χρῶμα καὶ πνεῦμα τῆς γλώσσας τῶν ποιημάτων τοῦ Χριστόπουλου. Ἄν θὰ ἤθελε νὰ βρῆ κανεὶς στὸν Ψυχάρη μιὰν ἀνάλογη ἀδυναμία γιὰ ἕναν ἄλλον ποιητὴ, αὐτὸς θὰ ἦταν ὁ Βαλαωρίτης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ψυχάρης εἶχε, νομίζω, ἀπόλυτα δίκιο νὰ προβάλλη τότε ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους τὸ Βαλαωρίτη, σὲ μιὰν ἐποχὴ πού τὰ νεοελληνικὰ γράμματα γύρευαν ἀκόμη τὸν καλύτερο δρόμο τους. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀργότερα καὶ ὁ Παλαμᾶς ἰδιαίτερα τιμοῦσε στὸ πρόσωπο τοῦ Βαλαωρίτη ἕναν θαρραλέο χειριστὴ τοῦ δημοτικοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἕναν ποιητὴ πού εἶχε ἄλλωστε σὲ πολλὰ μιὰ ἰδιοσυγκρασία συγγενικὴ μὲ τὴ δική του.

Μιὰ ἐκτενέστερη μελέτη τῆς συγγένειας τοῦ Ψυχάρη μὲ τὸ Βηλαρᾶ θὰ ἔδινε περισσότερα σχετικὰ στοιχεῖα καὶ θὰ ὀδηγοῦσε ἴσως σὲ πληρέστερα συμπεράσματα. Δικός μου ὅμως σκοπὸς στὸ δεύτερο τοῦτο μέρος τοῦ ἀρθροῦ μου ἦταν νὰ ἐπιχειρήσω ἕνα πρῶτο πλησίασμα σ' ἕνα θέμα πού κατὰ τὴ γνώμη μου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

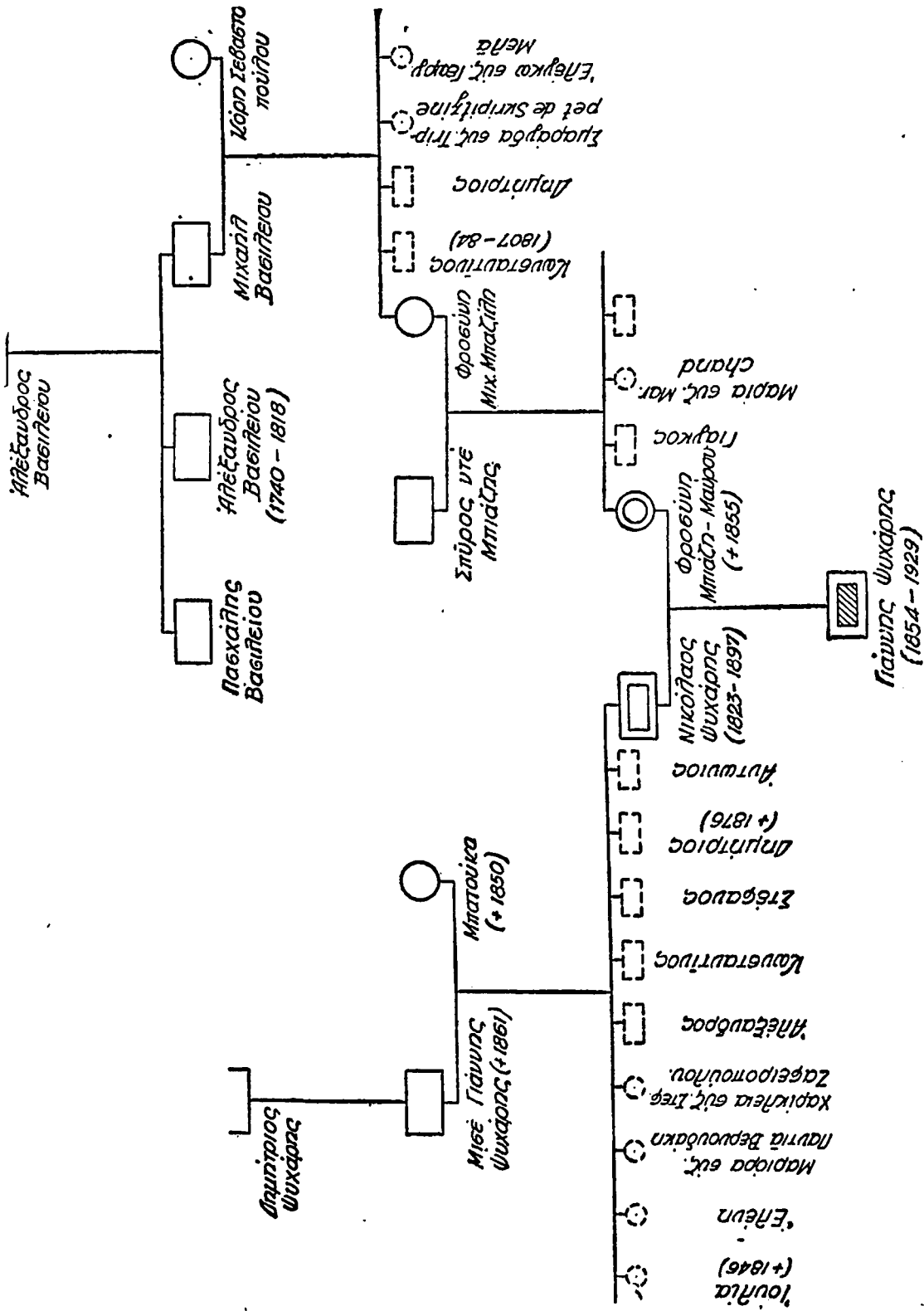
Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

Καθηγ. Παν/μίου Θεσ/νίκης

1. Αὐτ. σελ. 297 καὶ 301.

2. Αὐτ. σελ. 303 καὶ 307.

N. G. L. HAMMOND

THE COLONIES OF ELIS IN CASSOPÆA

When I first visited Epirus in 1930 and on many subsequent visits, I received the greatest kindness and encouragement from Mr *Christos Soulis*, who was then a pioneer in the archaeological studies of his country and became a distinguished Ephor of Antiquities at Ioannina. This small article is dedicated to this memory. As a man and as a scholar, he gave generously of his affection and of his scholarship to all who visited Epirus and especially to my predecessor, Mr S. S. Clarke, and myself in our study of Epirote topography.

This article is based upon a thorough survey of the area with which it is concerned. One is therefore able to say with confidence that there are no major sites other than those herein mentioned, and that some sites are more important and more early in date than others. The detailed description of the sites will be published later in a book on the antiquities of Epirus. Meanwhile I wish to state the case for identifying some of the sites with the names recorded in ancient authors. As I do not wish to enter here into controversy with scholars who in most cases have not visited all the sites, I append at the end of the article a short note of their views.

In his description of Epirus *Strabo* begins and ends his chapter (7.7.5, c 324) from the viewpoint of one who sails down the coast. Having stated that the Chaones, Thesproti and Cassopæi inhabit the seaboard from the Ceraunian mountains to the Ambraciot Gulf and possess fertile territory, he enumerates the landmarks along the coast from north to south, ending with Sybota, Cheimerium and Glycys Limen. Towards the end of the

chapter he resumes the Glycys Limen and continues: «next in order after the Glycys Limen are two other harbours», the nearer and smaller being Comarus and the more distant and larger being near the mouth of the Ambraciote Gulf. In the middle of the chapter, however, he follows up his mention of the Glycys Limen by straying inland in the following sentences: ἔπειτα ἄκρα Χειμέριον καὶ Γλυκὺς Λιμὴν, εἰς δὲ ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ δεχόμενος πλείους ποταμούς, ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν κόλπον· ῥεῖ δὲ καὶ ὁ Θύαμις πλησίον. Ὑπέρεκείται δὲ τούτου μὲν τοῦ κόλπου Κίχυρος, ἢ πρότερον Ἐφύρα, πόλις Θεσπρωτῶν· τοῦ δὲ κατὰ Βουθρωτὸν ἢ Φοινίκη. Ἐγγὺς δὲ τῆς Κιχύρου πολίχιον Βουχέτιον Κασσωπαίων, μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης δὲν, καὶ Ἐλάτρια καὶ Πανδοσία καὶ Βατίαι ἐν μεσογαίᾳ· καθήκει δ' αὐτῶν ἡ χώρα μέχρι τοῦ κόλπου. Μετὰ δὲ Γλυκὸν Λιμένα... In these sentences there is no coherent order; for he turns northwards to mention the river Thyamis, southwards to mention Cichyrus, northwards to mention Phœnice and southwards again to mention the cities of the Cassopæans.

The most probable explanation of this anomaly in Strabo's account is that he was using as his main source a *Paraplous* of the coast from north to south and that he inserted the sentences, which I have quoted, from a subsidiary source which was not a *Paraplous*. Now the earlier part of this insertion finds an echo in Thucydides 1.46.4. Having mentioned Cheimerium, he continues: ἔστι δὲ λιμὴν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη. Ἐξίησι δὲ παρ' αὐτὴν Ἀχερουσία λίμνη ἐς θάλασσαν· διὰ δὲ τῆς Θεσπρωτίδος Ἀχέρων ποταμός ῥέων ἐσβάλλει ἐς αὐτήν, ἀφ' οὗ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει. Ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμός, ὁρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ Κεστρίνην, ὧν ἐντὸς ἡ ἄκρα ἀνέχει τὸ Χειμέριον. In both passages the lake Acherusia, the river Acheron, the city Ephyra and the river Thyamis are mentioned. As I have argued elsewhere¹, it is probable that Strabo and Thucydides drew upon a common source; for it is clear that Strabo did not draw on Thucydides, as Strabo mentions more points. PEARSON², who did not compare the passage in

1. *JHS* 65.28 f.

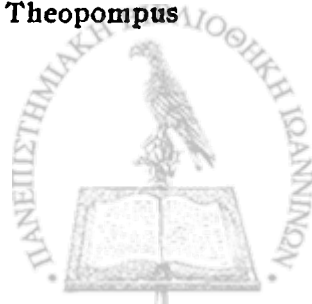
2. *CQ* 33.52 and *Early Ionian Historians* 50.

Strabo, suggested that Thucydides was here using some *Periegesis* «perhaps even Hecatæus». The case may, I think, be put more strongly; for the work of Hecatæus was not only the most famous *Periegesis* but also described places in central Epirus and commented on the etymology of the word 'Orestæ' (*FGrH* 1 F 102 – 108), to which the explanation of the name Glycys Limen in Strabo is comparable. I conclude, then, that the subsidiary source of Strabo was an early fifth century *Periegesis*, most probably that of Hecatæus¹.

When we look more closely at the inserted passage, we see that Strabo mentions three gulfs: 1) the gulf behind which lies Cichyrus, formerly called Ephyra, 2) the gulf by Buthrotus behind which lies Phœnice, and 3) the gulf to which the territory of the cities Buchetium, Elatria, Pandosia and Batiæ extend. The first two are contrasted by *μὲν* and *δέ*, and they are the gulfs off Glycys Limen and Buthrotus, that is to say the Thesprotian Gulf (*Livy* 8.24) and the Cirrhæan Gulf (*Hecatæus* in *FGrH* 1 F 105). If the third gulf resumes one of its predecessors in the text, it would in normal Greek usage resume the second one, namely the gulf off Buthrotus, but this cannot be so; for the cities are in Cassopæa, not in Chaonia. Nor can it reasonably be referred to the Thesprotian gulf; for the area inland of Glycys Limen is Elæatis, not Cassopæa, and the city Ephyra

1. JACOBY, *FGrH* 115 F 382 prints as fragments of Theopompus not only the opening words of Strabo 7.7.5, in which Theopompus is cited as stating that there were fourteen tribes of Epirotes, but also the description of the cities in Cassopia later in the chapter. To this interpretation there are serious objections. As Strabo mentions only eleven tribes of Epirotes, it is clear that he was not using Theopompus as his main source; moreover, Theopompus did not write a *Paraplous*, and Strabo is obviously using a *Paraplous* as his main source. Jacoby's ground for supposing that Theopompus is the source of the statement concerning the cities in Cassopia is that a fragment of Theopompus (115 F 206) enumerates the same four cities although in a different order and without indication of their positions. It is, however, unwise to suppose that Theopompus was the only author to mention the four cities. Finally, it is most unlikely that the preceding sentences which form the rest of Strabo's insertion could have come from Theopompus *Philippica*.

presumably had the territory which extended to the gulf at the Glycys Limen¹. On the coast to the north of Glycys Limen the land of the modern Párga is to be identified with that of the ancient Torone², and the coast to the south of Glycys Limen is rocky and not likely to have offered facilities for a division between four cities.

Since, then, the gulf to which the territories of the four cities extended was neither the Cirrhaean nor the Thesprotian Gulf, it can only be the Ambraciote Gulf. The north shore of this gulf certainly has rich territory to which these cities would have been anxious to lay claim. Nor is it difficult to see how Strabo came to write obscurely. He already had the Ambraciote Gulf in mind as the limit set for this part of his description; and the inserted sentences are ill adjusted to the next sentence in which he twice mentions the Ambraciote Gulf. Having entered the Ambraciote Gulf, he remarks *ἐν ἀριστερᾷ δὲ ἡ Νικόπολις καὶ τῶν Ἑπειρωτῶν οἱ Κασσωπαῖοι μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ κατὰ Ἀμβρακίαν*. These words show that he attributed the bulk of the north shore of the Ambraciote Gulf to the Cassopæans. He made no mention of their cities at this point because he had already done so in the passage drawn from his subsidiary source.

If we are correct in believing these sentences to have been inserted by Strabo from a subsidiary source, we shall not attach a precise meaning to the words *πλησίον* and *ἐγγύς*. They are evidently used to indicate merely that the features to which Strabo refers are in the vicinity. The river Thyamis, which is stated to be «near» the mouth of the river Acheron, is in fact more than 30 miles away, and Buchetium which is said to be

1. The name *Elæa*, which Scylax, 30 (GGM I. p. 34) gives to the harbour at the mouth of the river Acheron, is evidently an alternative name to Glycys Limen. On the south side of the harbour there is a small fortified site, which may have served as a refuge rather than as a centre of habitation for the Elæans. *Elæa* is an emendation for the corrupt word in Scylax *ΕΛΕΔ*, and *Elæas Limen* is found in PTOLEMY 3.14.5.

2. PTOLEMY 3.14.5 and PLUTARCH, *Antony* 62, give the basis for this identification.

«near» Cichyrus may not be any less distant. We should not, therefore, deduce from this phrase that Cichyrus and Buchetium were neighbours.

Strabo's division of the Epirote coast between the Chaones, Thesproti and Cassopæi¹ is found also in Scylax (*GGM* 1, 34 - 35). The section of coast belonging to each people is described by Scylax as half-a-day's sail, so that the sections were approximately equal. It follows, then, that the coast belonging to the Cassopæi extended from somewhere south of the Glycys Limen and continued along the north shore of the Ambraciote Gulf, which Scylax calls the Anactorian Gulf. For this reason Scylax remarks of the Cassopæi *παροικουῦσι δὲ οὗτοι ἕως εἰς τὸν Ἀνακτορικὸν κόλπον*. He then allocates to the Molossians 40 stades and to the Ambraciotes 120 stades of the coast of the Gulf. This leaves some 200 stades of coast for the Cassopæi on the north shore of the Gulf, including the promontory of Préveza².

The *Periplus* of Scylax is dated to the later half of the fourth century B.C. It supplies two interesting points. First, Ambracia had a locked harbour and fortified post on the coast (*ἔστι δὲ καὶ ἐπὶ θαλάττης τεῖχος καὶ λιμὴν κλειστός*). This post

1. The *Cassopæi* were included in the general term *Thesproti* or *Epirotæ* (STRABO 7.7.5; 7.7.6), but for topographical purposes the areas inhabited by the Cassopæi and by the Thesproti were kept separate (cf. STRABO *ibidem*; SCYLAX 30-31; PROXENUS *FHG* 2.462; PLINY *N.H.* 4.1.2). STEPHANUS BYZANTINUS s. v. *Thesprotia*, *Elateia* and *Pandosia* called the whole area outside the Ambraciote Gulf «Thesprotia» and located these two cities in Thesprotia.

2. The figures in SCYLAX for the width of the mouth of the Gulf (4 stades cf. POLYBIUS 4.63.5 «less than 5 stades»), and for the distance from Phidhókastro to Ambracia are correct (80 stades); so too the measurements of the coastal possessions of Molossia and Ambracia may well be correct. On the other hand his assessment of the length of the Gulf from the mouth to the eastern coast at less than 120 stades does not agree with Polybius' assessment at some 300 stades; in fact Polybius is correct, and Scylax's figure is incorrect, perhaps having been corrupted in transmission. Allowing for the curvature and irregularities of the coastline I have given a figure of some 360 stades for the northern coast of the Gulf. I am taking five stades to equal approximately one kilometre.

survives under the name of Phidhókastro. The area inside the circuit-wall is entirely covered by shallow water, and the foundation courses of the walls are just above sea-water. It is clear that in the fourth century B.C. the level of the sea must have been at least three or four feet lower than it is today¹. The fertile plains on the north shore of the Gulf were then a good deal more extensive than they are today. Second, Scylax states that the Chaones, Thesproti and Cassopæi lived in villages (*κατὰ κώμας*). Now it is clear from Hecatæus that there were cities on the Epirote coast, since he mentions Bæake, Bouthrotus and Oricus; and Thucydides mentions Ephyra. The explanation presumably is that these were regarded as Greek and not Epirote cities, and that the native peoples of Epirus still lived generally in villages. There is, therefore, a presumption that the cities in Cassopæa which Strabo mentions, namely, Buchetium, Elatria, Pandosia and Batizæ, were Greek cities and did not belong to the native Cassopæi.

In the *Speech on the Halonnese* 32, which was delivered in 342 B.C., the campaign of Philip of Macedon in Epirus is summarised as follows: *ἐπὶ δὲ Ἀμβρακίαν στρατεύεται, τὰς δ' ἐν Κασσωπία τρεῖς πόλεις, Πανδοσίαν καὶ Βούχετα καὶ Ἐλάτειαν, Ἡλείων ἀποικίας, κατακαύσας τὴν χώραν καὶ εἰς τὰς πόλεις βιασάμενος παρέδωκεν Ἀλεξάνδρῳ τῷ κηδεστῇ τῷ ἑαυτοῦ δουλεύειν*. The cities were evidently autonomous and fortified. To these three cities

1. If a sea rises in the Gulf today, it washes against the walls. When the fort was built, it is to be assumed that the interior was in part above sea level, and this means that the sea has risen since the fourth century B.C. by three or four feet at least. An interesting point is that the fort probably enclosed the harbour and commanded the passage up the river to Ambracia. There are in fact two gaps in the foundations, one facing the Gulf and the other facing Salaóra. It is therefore probable that the river Arachthus at that time entered the Gulf between Salaóra and Phidhókastro, and that the harbour was built not on the mouth of the river, which would be rendered dangerous by the winter and spring floods, but on the east side of its delta. The ancient name was *Ambracus* (cf. POLYBIUS 4.63.3). It is worthy of note that, although the Arachthus deposits much silt, Ambracus is today as in the fourth century B.C. ἐπὶ θαλάττης.

Ἰντορομμῶν (*P'Gr II* 115 B 206) added a fourth, 'Bitia', but did not state whether it was also a colony of Elis. The question must be asked, when were these three colonies planted by the Eleans? The dates of the Corinthian colonies on the shores of the Gulf, namely Ambracia, Anactorium and Actium which belonged later to Anactorium (*Tab. 1.29.3*), are known to have been c. 630 B.C. (*Strabo* 10.2.8, C 452). Now it is surprising that the much richer coasts opposite Actium, namely the olive-growing promontory of Prëveza and the fertile foreshore eastwards, were not occupied by the Corinthians. The probable explanation is that the Elean colonies had already been planted in this area. We do not know of any other colonies planted by Elis, but her neighbour Achaena planted many colonies in South Italy from c. 720 B.C. to c. 650 B.C. and it is likely that Elis was colonising at the same time. She, like Achaena, probably chose her sites mainly for their agricultural value, since her own mode of life was predominantly agricultural.

Of the Greek cities of such a date, whether they were founded in the seventh century B.C. or in the sixth century B.C. there should be unmistakable traces. Their rivals or successors were the native Epirote cities, built after the middle of the fourth century B.C., when the style of fortification was different. In the area known in antiquity as Elicentis there is only one large site which can be identified with Ephyra, later named Cichyrus. At Kastrí in the middle of the Acherusian plain a large hill is fortified with walls which belong to several periods of building. The two smaller sites at Paramythiá and at Véliani are probably Hellenistic in date; and in each case their walls belong to one period of building. In Cassopia there are three sites at which more than one period of building is noticeable. At Rogús there are three separate styles; at Palioróforo two styles; and at Goúrana the towers have been added to the ring-wall at a later date. At L'élovo there are massive fortifications enclosing a large site, but I did not notice more than one style of building in the walls. At Palioróforo and at Rogús I found some pottery of the late sixth century B.C. on the higher part of the walled site. The largest site of all, that between Kamarína and Mone Zálongo, is of Hellenistic date and is no doubt to be identified with

Cassope¹. On the west coast of Cassopæa there is only one fortified site, the small acropolis of Kastrosikiá, which is not comparable to those I have mentioned².

It is thus clear that we should look for the three Elean colonies of Buchetium (or Bucheta), Elatria (or Elateia) and Pandosia among the ruins of Rogús, Palioróforo, Lélovo and Góurana. Strabo's description comes to our aid: *πολίχμιον Βουχέτιον Κασσωπαίων, μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ὄν, καὶ Ἐλάτρια καὶ Πανδοσία καὶ Βατίαι ἐν μεσογαίᾳ· καθήκει δ' αὐτῶν ἡ χώρα μέχρι τοῦ κόλπου*. The only site which is a little inland of the sea is Rogús, situated beside the river Louros, which is navigable for small boats up to this point. Rogús, then, is Buchetium. Góurana lies above the river Acheron; it commands the route on the south side of the impassable gorge of the Acheron and also the entry from the north into Cassopæa. In antiquity Pandosia was made famous by the oracle of Dodona which warned the Molossian king Alexander to avoid the water of Acheron and three-hilled Pandosia beside the river Acheron (STRABO 6.I.5, c 256 *Πανδοσία τρικώλωνε, πολὺν ποτε λαὸν ὀλέσσεις*, SUIDAS s. *Τόνος* and ΣΤΡΑΒ. ΒΥΖ. s. *Πανδοσία*)³. Alexander believed that the oracle referred to the river Acheron and the city Pandosia in Epirus; but in fact he was killed at the like-named city by the like-named river in Bruttium in South Italy. The point, however, is that the epithet «three-hilled» and the situation beside the river Acheron were true of Pandosia in Epirus. It is, then, clear that Góurana is the site of Pandosia. The site is crowned by a high peak overlooking the Acheron gorge and there are high peaks round it, which may explain the epithet «three-hilled». The most recent name given to Góurana is Tríkastro, a name which may originate from the same natural features as the ancient epithet «three-hilled».

We are left with Elatria. A very fertile part of Cassopæa

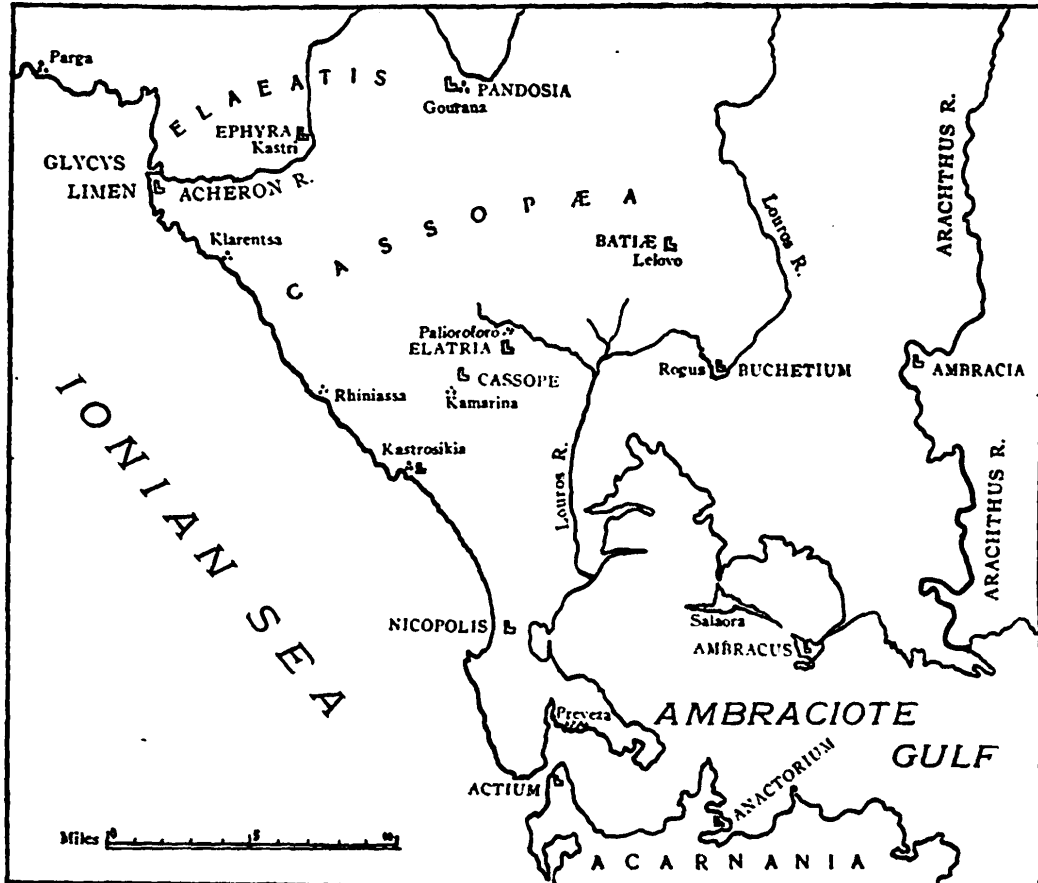
1. The omission of this much more extensive city from STRABO'S list (7.7.5) is an additional indication that Strabo was drawing on an authority of pre-Hellenistic date.

2. At Klaréntsa (Louítsa) and Rhiniássa there are no ancient walled sites; at the latter there is a mediæval castle.

3. Cf. LIVY 8.24; JUSTIN 12.2.

is the territory which belonged once to Nicopolis and belongs nowadays to Préveza. As the promontory itself has no natural site for a fortified city, we should expect to find Elatria in the adjacent foothills. It is therefore probable that we should identify Elatria with the site at Palioróforo. The fourth city Bitia

or Batia¹, which Theopompus and Strabo add, may then be identified with the site near Lélovo; being inland of the more important Buchetium, it may have been the least well-known of the four cities².

1. GRASBERGER, *Studien* 242, derives the name from *Báros*, the «bramble».

2. The only difficulty to my identifications lies in one possible interpretation of the passage cited from STRABO 7.7.5 on p. 27 above. If the word *αὐτῶν* is taken to refer to the cities, then it is true no doubt of Buchetium, Elatria and Batia² but hardly of Pandosia which

The campaign of Philip of Macedon began in Molossia, where the Acheron rose (LIVY 8.24). He probably broke his way into Cassopæa by capturing Pandosia which controlled the entry from the upper Acheron valley, and he captured Buchetium and Elatria in order to control the north-west part of the Ambraciote Gulf. Next he turned to attack Ambracia. In 189 B.C., when the Romans were besieging Ambracia, the Epirotes captured some envoys at sea off Cephallenia and brought them to Charadrus and then to Buchetium, where they were hidden from the Romans (POLYBIUS 21.26.8). As Charadrus (or Charadra) lay near the mouth of the Gulf on its northern shore (POLYBIUS 4.63.4), Buchetium or Rogús was conveniently close.

The three colonies of the Eleans were well placed for strategic purposes. Pandosia controlled the entry from the north, Buchetium the entry from the east, and Elatria was a central fortress for holding down the native Cassopæans who were serfs or subjects, until Philip liberated them and the Molossian kings founded the Cassopæan capital at Cassope. Buchetium alone claimed a place in Greek mythology; its founder Buchetus was held to be the father of Echetus, the mainland king in the *Odyssey*¹, and its patron deity Thetis was said to have come riding on an ox to Buchetium². Its warriors too found a mention in the *Strategemata* of POLYÆNUS³, although the details are lost, and a Buchetian hero figured in a lost poem of Callimachus⁴.

Note.

KIEPERT, *Formæ orbis antiqui* XV, puts Elatria by *Rhiniássa*, Buchetium by *Kastroxykiá*, and Pandosia by *Kastrí*; but Elatria was inland (STRABO 7.7.5), and neither Rhiniassa nor Kastroxykiá have

lies some hours away from the coast; even so, one could argue that αὐτῶν referred to the cities collectively and not to each singly. In fact, however, the natural interpretation of αὐτῶν is that the antecedent is *Κασσωπαίων*, whose territory, STRABO says in 7.7.6, did extend to the Gulf.

1. SCHOL. *Odyssey* 18.86 = Mnaseas fr 25 (FHG 3.153).
2. HARPOCRATION and SUIDAS s. *Βούχεται* and SUIDAS s. *Θέτιν*.
3. Argumentum of bk. 6.
4. *Etym. Magnum* 210.34.

remains worthy of a city, and Kastrí must lie in the area Elæatis of Thesprotis and not in the area of the Cassopæi.

BURSIAN, *Geographie von Griechenland* 1.29 f., puts Ephyrá at Kastrí, Pandosia at Kamarína and Cassope at Rogús; but the walls and the rectangular planning of the city at Kamarína are Hellenistic whereas Pandosia was a Hellenic city, and Pandosia must be beside the Acheron river, and the walls at Rogús appear to antedate the period when Cassope was founded.

LEAKE, *Travels in Northern Greece* 4.73 f., puts Ephyrá at the Monastery of St. John at Likóuresi, Buchetium at the harbour of St. John east of Párga, Pandosia at Kastrí, and Elatria in the district of Margaríti; but the site at the Monastery of St. John is far too small for a city, there is no ancient site at the harbour of St. John or in the vicinity of Margaríti, and the territory of the Cassopæi can hardly have extended north of the river Acheron and the Elæatis.

PAPAGEORGIOU, *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 11.250 f., 13.476 f. and 14.578 f., puts Ephyrá at Likóuresi, Buchetium south of Likóuresi close to the river Acheron, Batía at Koronópoulo; but the last two sites have no remains worthy of these cities. GEORGANTZES, *Ἀρχαῖα τοποικιὰ κέντρα τῆς περιοχῆς Ἠεσβέλης* (1953), puts Cassope at Kamarína, Oropos at Palioróforo and Charádra «near» Saládra.

These may serve as a sample of the identifications which have been proposed. The proper procedure is to identify the sites where there are remains of fortified cities earlier in date than the fourth century B.C., and then to base one's identifications on the few references in the ancient authors. I do not believe that the modern place-names afford any reliable clues; for the most famous name «Dodona» disappeared, and there is little likelihood that the ancient name Elæa is to be found in Véliani or the ancient name Oropos in Palioróforo.

N. G. L. HAMMOND

Clare College — Cambridge

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΤΑ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΞΕΝΙΤΕΙΑΣ

Ὅποιος ἀκούει βορειοηπειρώτας νὰ τραγουδοῦν, ἀμέσως ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔντονον θλιψὴν καὶ τὸ βαθὺ παράπονον, ποὺ μὲ τὸ τραγούδι ξεχύνεται ἀπὸ τὴν ψυχὴν των. Καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ τραγούδια τοῦ γάμου καὶ τῆς χαρᾶς κυριαρχεῖ ὁ ἴδιος θρηνώδης τόνος, ποὺ ἔχουν τὰ μοιρολόγια των καὶ τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς. «*Μεῖς τραγουδοῦμε τὸ ἴδιο, μοῦ ἔλεγαν, κι ὅταν ἔχωμε χαρὰ, κι ὅταν ἔχωμε λύπη. Τὸ τραγούδι εἶναι, γιὰ νὰ βγαίνη τὸ ντέρτι μας, τὸ ντέρτι τὸ δικό μας καὶ τῆς πατρίδας μας. Ἡ λύπη μας εἶναι λύπη γιὰ τὴ σκλαβιά*»¹.

Καὶ τραγουδοῦν οἱ βορειοηπειρώται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁμαδικῶς. Ἐκ τῆς ομάδος ἕνας τὸ παίρνει πρῶτος τὸ τραγούδι. Αὐτὸς εἶναι ὁ παρτής, ὅπως τὸν λέγουν. Ἐνας ἄλλος, δεύτερος, τὸ γυρίζει, δηλαδὴ τὸ ἐπαναλαμβάνει, μεταβάλλων κάπως τὸν σκοπὸν, καὶ λέγεται γυριστής, μερικοὶ δὲ ἄλλοι τὸ γεμίζουν, δηλαδὴ συνοδεύουν τοὺς δύο προηγουμένους, κι ἔτσι τὸ τραγούδι πάει βρονταριά, ἥτοι ἐνδυναμοῦται². Εἰς ἕξ αὐτῶν, ποὺ συνοδεύουν τὸν παρτὴ καὶ τὸν γυριστή, κρατεῖ τὸ ἴσον εἰς τόνον παθητικὸν καὶ μὲ φωνὰς ἄλλοτε μὲν ἠπίας, ἄλλοτε δ' ἰσχυράς. Τοιοῦτοτρόπως ἡ δμάς τῶν τραγουδιστῶν τραγουδεῖ ἐν χορῷ ἐνθυμίζουσα βυζαντινὸν ἐκκλησιαστικὸν χορὸν, εἰς τὸν ὁποῖον, ὡς γνωστὸν, προεξάρχει ὁ ἐπὶ κεφαλῆς ψάλτης, ποὺ τὸν συνο-

1. Κατ' ἀνακοίνωσιν Χ. Σκόπη, ἐτῶν 85, καὶ ἄλλων βορειοηπειρωτῶν. Ἄς σημειωθῇ ὅτι κατ' Αὐγουστον τοῦ 1951 μετέβην ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου εἰς Ἰωάννινα μετὰ τοῦ μουσικοῦ κ. Σπ. Περιστέρη καὶ περισυνέλεξα ἱκανὸν ἀριθμὸν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἐθίμων παρὰ τῶν βορειοηπειρωτῶν προσφύγων, τῶν καταφυγόντων ἐκεῖ κατὰ τὰς τελευταίας ἐθνικὰς ἡμῶν περιπετείας.

2. Λέγεται καὶ «κάχτα τὸ τραγούδι», δηλαδὴ γεμίζει.

δεύουν και τὸν ὑποβοηθοῦν οἱ ἰσοκράται και οἱ βοθητικοὶ ψάλται. Ἄνδρες και γυναῖκες, μεγάλοι και μικροί, ὡς παρετήρησα, γνωρίζουν τὰ τραγούδια, δηλαδή τὰ κείμενα, ὀλιγώτεροι ὅμως ἔξ αὐτῶν και τὴν μουσικὴν των. Ἡ μονότονος και θρηνώδης μουσικὴ τῶν βορειοηπειρωτικῶν τραγουδιῶν, ἡ αὐτὴ περίπου εἰς ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἄσμάτων μὲ ἐλάχιστας διαφορὰς, εἶναι κατὰ τοὺς ἰδίους τοὺς βορειοηπειρώτας δυσκολωτάτη ! και διὰ τοῦτο ἐλάχιστοι μεταξὺ αὐτῶν θεωροῦνται ἱκανοὶ ν' ἀποδίδουν τὰ ἄσματα ἀκριβῶς, ὅπως τὰ ἤκουσαν ἀπὸ τοὺς γεροντοτέρους των, ἰδιαιτέραν δὲ τρέφουν ἐκτίμησιν πρὸς τοὺς δύο πρώτους τοῦ χοροῦ, τὸν παρτὴ και τὸν γυριστή.

Σπανιώτερον τοὺς τραγουδιστὰς συνοδεύουν ὄργανοπαῖκται. Κλαρίνο, βιολὶ και λαγοῦτο, ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς βορειοηπειρώτας γνωρίζουν, διότι τὸ θεωροῦν ὡς εὐτελέστατον ἐπάγγελμα. Ὅσάκις τοὺς ἠρώτων διατί δὲν ἐγνώριζον ὄργανον, μοῦ ἀπήντων : «Γύφτοι εἴμαστε μεῖς ; Αὐτὰ μόνου οἱ γύφτοι τὰ ξέρουν».

Κατὰ τὰς πανηγύρεις και τοὺς γάμους ὁ λαὸς διασκεδάζει χορευῶν ἢ ἀπλῶς παρακολουθεῖ τοὺς χορευόντας και ἀκούει τὰ ὄργανα τῶν γύφτων ὄργανοπαικτῶν, οἱ ὅποιοι τραγουδοῦν συγχρόνως. Συνήθως οἱ γύφτοι, πὸν παίζουν, ἀποτελοῦν ἓνα τακίμ', δηλαδή ὀμάδα ἀπὸ τρεῖς, τὸν κλαρινετζῆ, τὸν βιολιτζῆ και τὸν λαουτιέρη. Ἐξ αὐτῶν τραγουδεῖ ὁ λαουτιέρης, παίζων συγχρόνως τὸ λαγοῦτον του (κρατεῖ τὸν ρυθμὸν τοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὸ παίξιμόν του), ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι, τὴν στιγμὴν πὸν αὐτὸς τραγουδεῖ, σταματοῦν, και ξαναρχίζουν νὰ παίζουν, ὅταν ἐκεῖνος τελειῶνῃ ἐκάστοτε τὰς διαφοροὺς στροφὰς τοῦ τραγουδιοῦ. Ἐνίοτε δὲ τραγουδεῖ και ὁ παίζων κλαρίνον. Οἱ γύφτοι οὔτοι διατηροῦν εἰς τὴν μνήμην των πλήθος παλαιῶν τραγουδιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀποίων συνθέτουν κάποτε νεώτερα. Ἔτσι εἰς τοὺς γάμους και τὰς πανηγύρια και εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις πολεμικῶν ἢ ἄλλων περιστατικῶν, πὸν συνεκίνησαν βαθέως τὴν λαϊκὴν ψυχὴν, συμβαίνει νὰ συντεθῇ ὑπ' αὐτῶν νέον ἄσμα, μὲ βάσιν παλαιότερον πρότυπον, πὸν παίζεται εἰς καθιερωμένον και παραδεδομένον ἦχον, ἂν δὲ τοῦτο ὀμιλῇ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ, δηλαδή ἂν ἀρέσῃ και συγκινή τοὺς πολλοὺς, παραλαμβάνεται ὑπ' αὐτῶν και ἀπὸ στόματος εἰς στόμα διαδιδόμενον και ἐντατικὴν ὑφιστάμενον ἐπεξεργασίαν και τελειοποίησιν, γίνεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον δημῶδες.

Τὸ εἶδος τῶν τραγουδιῶν, πὸν ἄδουν κατὰ τοὺς γάμους και εἰς τὰς πανηγύρεις, εἶναι ποικίλον. Πλήν τῶν γαμηλίων και ἐρωτικῶν, ἀκούει κανεὶς κατὰ τὰς περιστάσεις αὐτὰς και ἀκριτικὰ και παραλογῆς

καὶ τῆς ξενιτειᾶς καὶ κλέφτικα τραγούδια. Ποικίλα καὶ ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ τραγούδια τοῦ ἀγερομοῦ, ἰδίᾳ τοῦ Λαζάρου. Τὰ δίστιχα εἶναι ὀλίγα ἐν σχέσει πρὸς τὰ πολύστιχα ᾄσματα, εἷς τινὰ δὲ χωρία τῆς βορείου Ἡπείρου οἱ τραγουδισταὶ τὰ περιφρονοῦν. Ἄλλως τε οὗτοι ἐλάχιστα δίστιχα γνωρίζουν. Τραγούδια λέγοντες οὗτοι ἐννοοῦν πολύστιχα ᾄσματα συνήθως χωρὶς ὁμοιοκαταληξίαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος (π.χ. τὴν Κρήτην, τὰς Κυκλάδας, τὴν Δωδεκάνησον κτλ.), ὅπου τὸ ὁμοιοκατάληκτον δίστιχον ἐξαιρετικὴν κατέχει θέσιν εἷς τε τὴν παλαιότεραν καὶ τὴν σύγχρονον δημοτικὴν ποίησιν. Τὰ δὲ μοιρολόγια, πὺν λέγουν οἱ βορειοηπειρῶται κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ κατὰ τὴν κηδείαν, ὡς περιστατικὰ καὶ αὐτοσχέδια, εἶναι αἰσθητικῶς κατώτερα καὶ κατὰ πολὺ ὑπολείπονται τῶν συγγενῶν πρὸς αὐτὰ ᾄσμάτων τοῦ Χάρου, τὰ ὁποῖα διακρίνονται διὰ τὸν ἐσωτερικὸν τῶν παλμόν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν συνθετικότητά των, διότι ταῦτα ἔτυχον ἐντατικωτέρας ἐπεξεργασίας καὶ τελειοποιήσεως ὑπὸ τοῦ λαοῦ.

Ἄξιοπρόσεκτος πρὸς τούτοις εἶναι ἡ στιχοργικὴ τῶν βορειοηπειρωτικῶν ᾄσμάτων. Εἰς τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἐπικρατεῖ βεβαίως ὁ πανελληνίος δεκαπεντασύλλαβος, ἀλλ' εἷς μερικὰ ἔχομεν καὶ ἄλλα μέτρα, ὡς τὸν τροχαϊκὸν ἑπτασύλλαβον, ὄκτασύλλαβον, δεκασύλλαβον, δεκατρισύλλαβον, τὸν ἱαμβικὸν ἑπτασύλλαβον, ὄκτασύλλαβον καὶ κάποτε ἀνάμειξιν τροχαϊκῶν καὶ ἱαμβικῶν μέτρων ἐντὸς τῶν στίχων τοῦ αὐτοῦ ᾄσματος.

**

Διὰ τῶν ὀλίγων τούτων παρατηρήσεων ἐπεδίωξα νὰ θίξω γενικώτατά τινὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα σὺν τοῖς ἄλλοις πρέπει ν' ἀπασχολήσουν τὸν ἐρευνητὴν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς βορείου Ἡπείρου. Πρὸς τούτοις ἐκεῖνο, πὺν ὅλως ἰδιαιτέρως ὀφείλω νὰ τονίσω ἐνταῦθα, εἶναι ὅτι οἱ βορειοηπειρῶται, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, γνωρίζουν εἰσέτι πολλὰ τραγούδια ἀπὸ μνήμης, παλαιὰ καὶ νεώτερα, πὺν μὲ πάθος τὰ ἀγαποῦν καὶ τὰ τραγουδοῦν. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐντὸς ἐνὸς μόνον μηνὸς — τὸν Αὔγουστον τοῦ 1951 — πλὴν τοῦ ἄλλου ποικίλου λαογραφικοῦ ὕλικου — κατέγραψα ἐν Ἰωαννίνοις ὑπὲρ τὰ 300 ᾄσματα παρὰ τῶν βορειοηπειρωτῶν προσφύγων, πὺν κατέφυγον ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ 1940 καὶ ἐντεῦθεν ἐγκαταλείψαντες εἰς χεῖρας τῶν κατακτητῶν τῆς πατρίδος των τὴν περιουσίαν των καὶ τὰ ἀγαθὰ των. Ἐκεῖ εἷς τὰ

Ἰωάννινα ἐγνώρισα τοὺς βορειοηπειρώτας, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, καὶ κατέγινα μετὰ τοῦ μουσικοῦ κ. Σπ. Περιστέρη εἰς τὴν περισυλλογὴν τῆς λαογραφίας αὐτῶν καὶ τὴν ἐπὶ φωνοληπτικῶν δίσκων ἀποτύπωσιν τῶν μελωδιῶν πλείστων βορειοηπειρωτικῶν τραγουδιῶν, πὸν ἀποτελοῦν τῶρα πολῦτιμον ἀπόκτημα τῆς «Ἐθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς» τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἐκ τῶν ὑπ' ἐμοῦ συλλεγέντων βορειοηπειρωτικῶν ᾠμάτων θ' ἀσχοληθῶ κατωτέρω μόνον μὲ τὴν κατηγορίαν τῶν τραγουδιῶν τῆς ξενιτειᾶς, διὰ τὰ ὅποια ἰδιαιτέρον ἔτρεφε θαυμασμόν — καὶ δικαίως — ὁ Ἡπειρώτης λόγιος καὶ λαογράφος Χρ. Σούλης, εἰς τὴν σεπτὴν μνήμην τοῦ ὁποίου ἀφιεροῦται ἡ παροῦσα μικρὰ μελέτη¹.

**

Εἰς τὴν πλουσίαν δημοτικὴν ποίησιν τῆς βορείου Ἡπέρου² τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς κατέχουν ὄλως ἰδιάζουσαν καὶ ἐξαιρετικὴν θέσιν. Εἰς τὴν δημιουργίαν τούτων συνετέλεσαν πρὸ πάντων λόγοι ἱστορικοί. Οἱ Ἡπειρῶται ἦτο φυσικὸν αἰεὶποτε μὲν νὰ μεταναστεύουν λόγῳ τοῦ ἐξαιρετικῶς ἀγόνου τῆς χώρας των. Κατὰ δὲ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, πὸν αἱ συνθῆκαι τῆς ἐν τῇ πατρίδι ζωῆς των ἐχειροτέρευσαν, ἐξηναγκάζοντο νὰ ἐπιζητοῦν ἔξω τῆς γενετείρας καλύτεραν τύχην. Ὅσακις τὰ κτήματά των δὲν ἠρπάζοντο ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ διὰ παντοίων ἀθεμίτων μέσων, ἐληστεύοντο καὶ ἐληλατοῦντο τὰ προϊόντα των, τὰ ὅποια ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ τυχόντος Τουρκαλβανοῦ. Ὅθεν ἡ ἀποδημία ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην χώραν ἐπεξετάθη μάλιστα ἐν Ἡπέρω καὶ δὲν ὑπάρχει χώρα τοῦ κόσμου, εἰς ἣν νὰ μὴ ἔχη εἰσδύσει ὁ Ἡπειρώτης.

1. Ὅταν τὸν αἰμῆστον Χ. Σούλην συνήντησα διὰ τελευταίαν φορὰν εἰς τὰ Ἰωάννινα (1951), οὗτος μὲ ἀληθῆς ἐνδιαφέρον καὶ εἰλικρινῆ ἀγάπην μὲ ἠρώτησε διὰ τὴν πορείαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκεῖ λαογραφικῶν ἐρευνῶν μου καὶ μὲ προέτρψε νὰ προσέξω πολὺ τὰ βορειοηπειρωτικὰ τραγούδια, ἰδίᾳ δὲ τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς, διὰ τὰ ὅποια ἐκολακεύετο νὰ πιστεύῃ, ὅτι ταῦτα εἶχον κυρίως τὴν Ἡπειρον πατρίδα.

2. «Ἡ Ἡπειρος εἶναι ἀπὸ τὰ πλουσιώτερα λαογραφικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸν πλοῦτον τῶν τραγουδιῶν τῆς τὸν ἀντιλαμβάνεται κανεὶς καὶ ἀπὸ τῆς ποιητικῆς συλλογῆς ὅχι μόνον τῆς ἠπειρωτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικῆς, ὅπου πλουσιοπάροχα ἀντιπροσωπεύονται τὰ τραγούδια τῆς Ἡπέρου». Μ. ΜΕΡΛΙΕ, Ἡ μουσικὴ λαογραφία στὴν Ἑλλάδα, δοκίμιον [Ἀθῆναι] 1935, σ. 45.

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν Ἑπειρωτῶν ἐταξίδευον εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, καὶ ἰδίως εἰς τὴν Ρουμανίαν, ὀλιγότεροι δὲ εἰς τὴν Ρωσίαν, Μικρὰν Ἀσίαν, Βενετίαν καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἀμερικὴν. Ἄλλη κατηγορία ἀποδημούντων ἦτο ἡ τῶν ἐπαγγελματιῶν, τῶν κτιστῶν, ραφτάδων, καλαντζήδων, πρακτικῶν ἰατρῶν, βαγενάδων καὶ ἄλλων, οἵτινες πρὸς ἐξεύρεσιν ἐργασίας ἐφευγον ἀπὸ τὰ χωριά των καὶ περιεφέροντο ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὴν Βαλκανικὴν, ἐπέστρεφον δ' εἰς τὰς ἐστίας των μετὰ πολυμήνους ἐνίοτε περιοδείας. Οὕτω δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν σπίτι εἰς τὴν Ἑπειρον, πὺ νὰ μὴ εἶχε ἓν, δύο ἢ καὶ περισσότερα πρόσωπα εἰς τὴν ξενιτειάν. Τὰ μικρὰ ἢ μεγάλα ταξίδια των, γινόμενα εἰς χρόνους, καθ' οὓς συγκοινωνίαι πυκναὶ δὲν ὑπῆρχον, τὴν στερεὰν ἐλυμαίνοντο οἱ λησταὶ καὶ τὰς θαλάσσας οἱ ληστοπειραταί, ἀμφοτέρως δ' ἡ βία τῶν κατακτητῶν καὶ ἡ ἐκ μέρους των περιφρόνησις τῆς ζωῆς τῶν ὑποδούλων, ἦσαν μᾶλλον ταξίδια πρὸς συνάντησιν τοῦ θανάτου· οἱ κίνδυνοι τοῦ ταξιδεύοντος παρουσιάζοντο συνεχεῖς παντοῦ καὶ ἀπειροί. Διὰ τοῦτο κάθε ἀναχώρησις διὰ τὴν ξένην συνοδεύεται μὲ τὸν σπαραγμὸν τοῦ αἰωνίου χωρισμοῦ. Καὶ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸν ζωντανὸν αὐτὸν χωρισμὸν δράματα ἀληθῆ, τὰ ὅποια διατυπώνονται εἰς τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς μὲ πάθος καὶ δραματικότητα, πὺ προσδίδουν εἰς αὐτὰ ἰδιαιτέραν ποιητικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἀξίαν.

Οὕτω π.χ. ἡ μητέρα σπαρασσεται ἀπὸ τὸν πόνον διὰ τὸν ἀποχωρισμὸν, ποθεῖ δὲ καὶ εὐχεται νὰ παρουσιασθοῦν ἐμπόδια πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἀποφασισθέντος ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τῆς ταξιδίου.

— *Θυμήθηκα τὴν ξενιτειὰ καὶ θέλω νὰ πηγαίνω.*

*Σηκώ, μαννά μ', καὶ ζύμωσε καθάριο παξιμάδι·
μὲ πόνοὺς βάλε τὸ νερό, μὲ δάκρυα ζύμωσε το,
μὲ βαριαναστενάγματα σηκοῦ βάλε τὸ φοῦρο.*

ἦ — *Ἀργῆσε, φοῦρε, νὰ καῆς καὶ σὺ ψωμί νὰ γένῃς,
νὰ φύγ' τοῦ γυιοῦ μου ἢ συντροφιά κι ὁ γυιός μου ν' ἀπομείνῃ.*

(Κατ' ἀνακοίν. Κωνστάντως Τσαούση, ἐτῶν 32, ἐκ Σκωριάδων)

Ἡ λύπη διὰ τὸν ἀποχωρισμὸν δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ τὴν παρηγορίαν, εἶναι δὲ διαρκεστέρα καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς λύπης διὰ τὸν θάνατον. Ἡ δὲ ζωὴ εἰς τὴν ξένην δὲν ἔχει χάριν καὶ ὁ ξενιτεμένος θρηνεῖ διὰ τὴν τύχην του, ὡς ἐν τῷ κατωτέρῳ ᾄσματι ἐκ *Γριάτζανης Δελβίνου*:

- Ἐβγαῖτε πέντε λύγεραι καὶ πέντε μαυρομάται
 νὰ ἰδῆτε τὸν ἄϊμάραντο σὲ τί τόπο φυτρώνει.
 Τὸν τρῶν τὰ λάφη καὶ ψοφοῦν, τ' ἀρκούδια καὶ ἡμερεύουν,
 νὰ τό 'χε φάει κ' ἡ μάννα μου νὰ μὴ εἶχε κάμ' ἐμένα.
- 5 Σὰν μ' ἔκαμε τί μ' ἔθελε, ποῦ μ' ἔχει τί μὲ θέλει ;
 Ν - ἐγὼ στὰ ξένα περβατῶ, στὰ ξένανα γυρίζω,
 ξενὲς μοῦ πλένουν τὰ σκουτιά, ξενὲς τὰ σαπουνίζουν.
 Τὰ πλένουν μιά, τὰ πλένουν δύο, τὰ πλένουν τρεῖς καὶ πέντε
 κι ἀπὸ τίς πέντε κ' ὕστερα τὰ ρίχνουν στὸ σοκάκι.
- 10 — Ξενέ, παρὲ τὰ ροῦχα σου, πᾶρ' τὰ φορέματά σου.

(ἸΑθηνᾶ Στούπη, ἐτῶν 40)

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἐκ Βήσσανης, ἀπεικονίζων ὁ λαϊκὸς ποιητὴς τὴν θλιβερότητα τῆς ζωῆς τοῦ ξενιτεμένου καὶ συγκρίνων τὴν ξενιτεῖα πρὸς τὴν φυλακὴν, τὴν διχόνοιαν, τὴν ἀγάπην, καὶ εὐρίσκων αὐτὴν βαρύτεραν τούτων, θρηνεῖ τὸν εἰς τὴν ξένην ἀποθανόντα ὡς ἀκολούθως :

- Τὴν ξενιτεῖα, τὴ φυλακὴ, τὴ γκρίνια, τὴν ἀγάπην,
 τὰ τέσσερα τὰ ζύγιασαν, βαρύτερά 'ν' τὰ ξένα.
 Τὸν ξένο πᾶν, τὸν θάπτουνε σὲ χέρισσο μπαῖρι
 χωρὶς παπᾶ, χωρὶς κεριά, χωρὶς μαννούλας δάκρυα.
- 5 Κ' ἤρθε καιρὸς νὰ κάνουνε τὸ χέρισσο μπαῖρι,
 κλαῖνε οἱ μάννες τὰ παιδιά, κ' οἱ κόρες γιὰ τοὺς ἄντρες.
 Βάζουν βουβάλια, δὲν τρανοῦν, καὶ βόγια, δὲν σπαράζουν.
 Τ' ἀλέτρι βγάζει κόκκαλα καὶ τὸ γυνὶ κεφάλια.
 Κλάψτε, μαννάδες, τὰ παιδιά, καὶ σεῖς, κόρες, τοὺς ἄντρες.

(ἸΑθηνᾶ Χατζῆ, ἐτῶν 53)

Ὅπως βλέπομεν, ὁ θάνατος εἰς τὴν ξενιτεῖαν εἶναι φοβερός, ὡς ἐθεωρεῖτο ἀεῖποτε ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω π.χ. καὶ ὁ Ἐπικτήτος ἔγραφεν : « Ἀκούεις τῶν ἰδιωτῶν λεγόντων : τάλας ἐκεῖνος ἀπέθανεν ἀπώλετο ὁ πατήρ αὐτοῦ, ἡ μήτηρ· ἐξεκόπη, ἀλλὰ καὶ ἄωρος καὶ ἐπὶ ξένης »¹.

Εἰς ἄλλο τραγούδι τῆς ξενιτεῖας (ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν στιχοῦρικὴν του μορφὴν)² μὲ ζωηρότατα χρώματα ζωγραφίζεται ὁ πόνος τῆς

1. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, Διατρ. 1, 27, 5.

2. Πρβλ. π.χ. περὶ τροχαϊκῶν δεκατρισυλλάβων στίχων εἰς τὴν δημοτικὴν μας ποίησιν ἐν ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΡΑΛΗ, Νεοελλην. Μειρική, ἸΑθ. 1939, σ. 102.

κόρης, πὸν ἔξαναγκάζεται ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ ξενιτεμένου καλοῦ
της νὰ ὑπανδρευθῆ ἀκουσίως ἄνδρα, ὃ ὁποῖος δὲν τῆς ταιριάζει. Τὸ
ἕσμα προέρχεται ἐκ Σκωριάδων :

- Ξένε μου, πὸν εἶσαι σιὰ ξένα καὶ σιὰ μακρινά,
μῶρ', γιὰ κίνα κι ἔλα τώρα κι ἔλα γληγορά,
γιατ' ἐμένα οἱ ἐδικοί σου μ' ἀβαρέθησαν.
Μὲ κινουῖν νὰ μὲ παντρέψουν καὶ μὲ προξενουῖν
5 καὶ πολὺ μακριὰ μὲ δίνουν μὲς σιὰ Ροῦδανα,
μῶρ', κι ἄντρα κοντὸν μοῦ δίνουν, εἶν' καὶ γέροντας.
Μῶρ', δὲν τό 'χω πὸν εἶναι γέρος, εἶν' γι ἀράθυμος,
μῶρ', πασᾶ πρωτ' μὲ δέρει γιὰ τὸ χλιὸ νερό,
μῶρ', καὶ πᾶσα μεσημέρι, γιὰ κρυὸ νερό.
10 Μῶρ', χρυσὴ σταμνὰ μοῦ δίνει κι ἄλυσον κοντόν,
μῶρ', καὶ σιὸ πηγὰδ' μὲ στέλλει σι' ἀριοπήγαδο,
καὶ δὲ φτάνω νὰ γιομίσω καὶ μαραίνομαι.
Μῶρ', ἐννιὰ ὄργυιες μαλλιὰ 'χα, κόφτω τὰ μισὰ
καὶ σμιγῶ τὴν ἄλυσίδα κι ἀρογοιόμισα.
15 Τὸ παιρνῶ καὶ πάνω σίτι τοῦ περιδρομου,
νὰ τοῦ πλύνω τὰ ποδάρια, τὰ στεγνάδια του,
λέει, σ' ἐν' ἄργυρο λεγέμι,
πὸν χαράμι νὰ τοῦ γένη.

(Κωνσταντῶ Τσαούση, ἔτων 32)

Εἰς ἄλλο συγκινητικώτατον ἕσμα ἐκ Λεσινίτσας Δελβίνου, λίαν
διαδεδομένον εἰς τὴν Ἠπειρον, ὃ ξενιτεμένος ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ
εἰς τὴν πατρίδα, διότι ἐμαγεύθη ἀπὸ «τὰ πολλὰ κορίτσια» τῆς ξενι-
τειᾶς, καί, ὁσάκις ἀποφασίζει νὰ ἐπιστρέψῃ, παρουσιάζονται ἐμπόδια,
τὰ ὁποῖα μταιώνουν τὴν ἀπόφασίν του αὐτὴν :

- Κινῆσαν τὰ καράβια, τὰ Ζαγοριανά,
κίνησε κι ὃ καλὸς μου νὰ πάη σιτὴ γξενιτιά.
Δώδεκα χρόνους κάνει μέσα σιτὴ Φραγκιά.
5 Οὔτε χαρτὶ μοῦ στέρνει οὔτ' ἀντελογιά,
μοῦ στέρνει ἕνα μαντήλι μὲ δώδεκα φλωριά.
Στὴν ἄκρη σιὸ μαντήλι μοῦ γράφ' ἀντελογιά.
— Θέλεις, κόρη μ', παντρέψου, θέλεις καλογριά,
θέλεις τὰ μαῦρα βάνε καὶ καϊτέραινε.

10 Ἐδῶ στὸν τόπο, πὺ εἶμαι, κορίτσια εἶναι πολλὰ,
μαγεύουν τὰ καράβια καὶ τὶς θάλασσεσ,
μαγέψανε καὶ μένα καὶ δὲν ἔρχομαι.
ὄντας κινῶ γιὰ νὰ ῥθῶ, χιόνια καὶ βροχές,
κι ὄντας γυρίζω πίσω, ἥλιος, ξαστεριά.

(Ἀναστασία Διαμάντη, ἐτῶν 45)

Ἄλλ' ἢ ἡπειρωτικὴ λαϊκὴ μουῖσα γνωρίζει πρὸς τούτοις νὰ κρούῃ τὰς λεπτοτάτας χορδὰς τῆς λύρας τῆσ καὶ συγκινητικωτάτους νὰ συνθέτῃ στίχους μὲ αἰσθητικὴν ἀπαράμιλλον, ὅταν πρόκειται νὰ τραγουδήσῃ τὰ τῆσ ἐπικοινωνίας τῶν εἰς τὴν πατρίδα ἀπομενόντων μὲ τοὺς ξενιτεμένους των, ὡς ἐν τῷ ἐκ Δεσβιτσάνῃς ᾄσματος :

Ξενιτεμένο μου πουλί καὶ παραπονεμένο,
ἢ ξενιτεῖα σὲ χαίρεται κι ἐγὼ ἔχω τὸν καημὸ σου.
Τί νὰ σοῦ στείλω, ξένε μου, τί νὰ σοῦ προβοδήσω ;
5 Νὰ στείλω μῆλο, σέπεται, κυδῶνι, μαραγκιάζει,
νὰ στείλω μοσκοστάφυλο, στὸ δρόμο ξεσπειριάζει.
Νὰ στείλω καὶ τὸ δάκρυ μου σ' ἓνα φτενὸ μαντήλι ;
Τὸ δάκρυ μου ἦταν βαψερὸ κι ἔβαψε τὸ μαντήλι·
πέντε ποτάμια τὸ ἔπλεναν κι ἔβαψαν καὶ τὰ πέντε
κι ἓνας ἀετὸς ἐπέρασε κι ἔβάψαν τὰ φτερά του
10 καὶ σοῦ ἔφερε τὸ μήνυμα, γοργὸ τὸ πέταμά του.

ἢ

ἐπέρασε κι ἓνα πουλί κι ἔβαψεν ἢ φωνὴ του
ἐπέρασε κι ἓνας πασᾶς κι ἔβαψε τ' ἄλογό του.

(Μ. Μάνος, ἐτῶν 42)

Κατὰ τὴν ἐκ Γλίνας παραλλαγὴν τοῦ ἀνωτέρου ᾄσματος μετὰ τὸν 5ον στίχον λέγεται :

νὰ στείλω καὶ βασιλικό, χωρὶς νερὸ στεγνώνει,

μετὰ δὲ τὸν 7ον στίχον τὸ τραγοῦδι ἔχει οὕτω :

Τρὶα ποτάμια τὸ ἔπλυναν κι ἔβαψαν καὶ τὰ τρὶα·
πάει πέρδικα νὰ πιῇ νερὸ κι ἔβαψαν τὰ φτερά της,
κ' ἢ προβατίνα βόσκοντας ἔβαψε τὸ μαλλί της,

κι ὁ καβαλλάρης πέρασε κι ἔβαψε τ' ἄλογό του.
 Ἐπέρασε κι ἕνα πουλί κι ἔβαψεν ἡ φωνή του,
 ἐπέρασε κι ἕνας πασαῖς κι ἔβαψε τ' ἄλογό του ¹.

(X. Σκόπης, ἐτῶν 85)

* *

Περιοριζόμενος μόνον εἰς τὰ ὀλίγα αὐτὰ δείγματα τῶν βορειοηπειρωτικῶν τραγουδιῶν τῆς ξενιτειᾶς, παρατηρῶ, ὅτι ταῦτα, πλὴν τοῦ ὅτι συγκινοῦν τὴν ψυχὴν μὲ τὴν ἀβίαστον ἀπλότητα, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὸ ἀπέριττον κάλλος των, ἀντικατοπτρίζουν συνάμα τὰ λεπτότερα συναισθήματα, τὴν διανόησιν, καὶ πλῆθος ἰδιαιτέρων λεπτομερειῶν τῆς οἰκογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν βορειοηπειρωτῶν καὶ ὑποβοηθοῦν εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ

Συντ. τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου

1. Νομίζω, ὅτι αἱ ἐκ Λεβησιάνης καὶ Γλίνας παραλλαγὰὶ αὐταὶ συγκρινόμεναι πρὸς παραλλαγὴν τοῦ αὐτοῦ ἔσματος, δημοσιευθεῖσαν παλαιότερον ὑπὸ Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ (Συλλογὴ δημοδῶν ἰσομάτων τῆς Ἠλείου, Ἐν Ἀθῆναις 1880, σ. 206, ἀρ. 342), εἶναι ἀρτιώτεραι καὶ γνησιώτεραι ἐκείνης. Σημειωτέον δ' ὅτι τὰς ἀτελείας τῆς παραλλαγῆς τοῦ Ἀραβαντινοῦ παρουσιάζει καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 168 ἔσμα τῶν «Ἐκλογῶν» τοῦ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Ἐν Ἀθῆναις 1914, σ. 200.

ΣΩΤ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

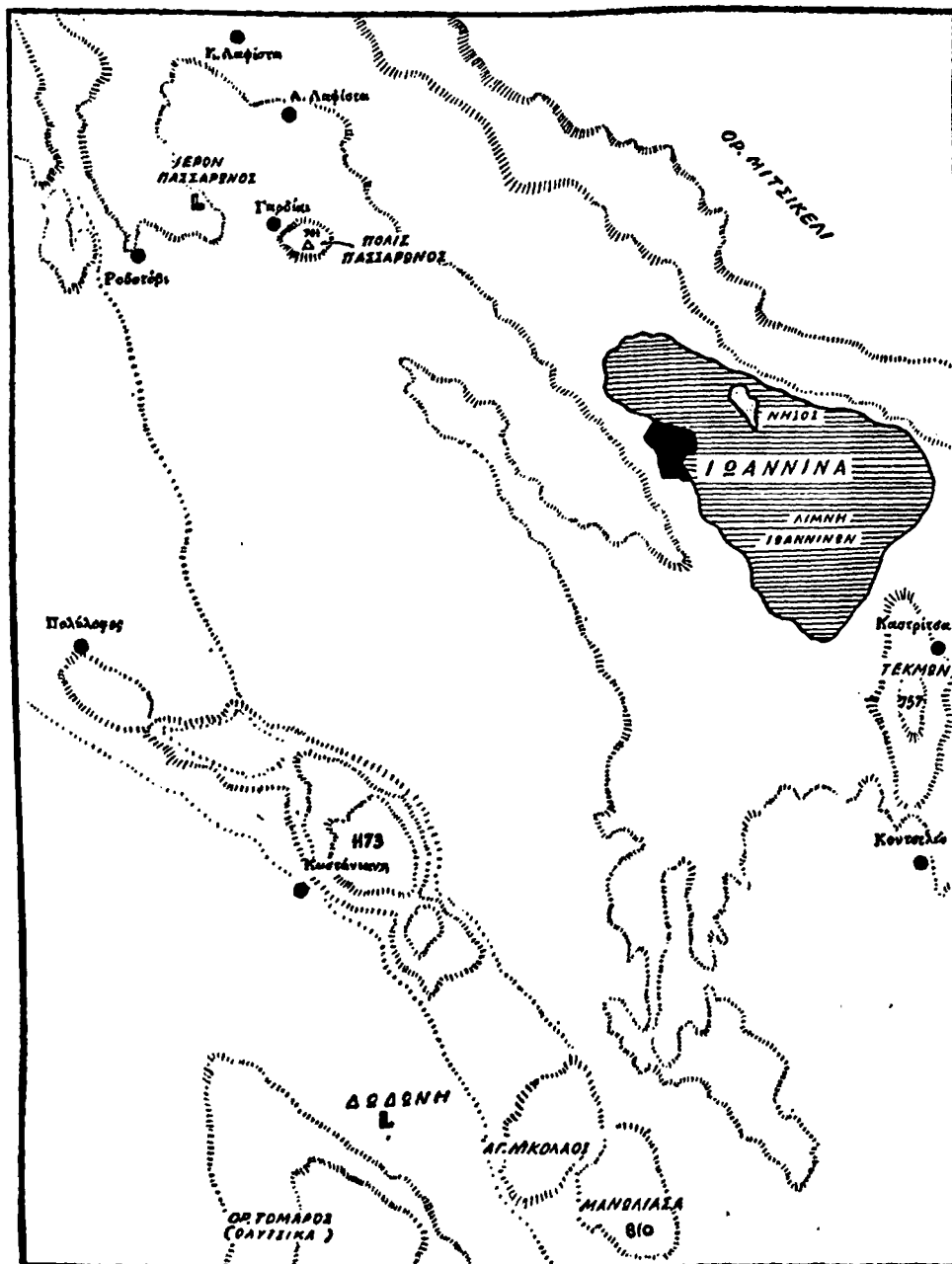
Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΓΑΡΔΙΚΙΟΥ. — Βορειοδυτικά τῶν Ἰωαννίνων, στὸ 11ο χιλιόμετρο τῆς ὁδοῦ πρὸς Ἡγουμενίτσα, ὑψώνεται κυριαρχικὰ ὁ κωνικὸς λόφος τοῦ Γαρδικιοῦ (βλ. χάρτη *εικ. 1*). Τὸ βουνὸ αὐτό, καθὼς ὀρθώνεται ἀπότομο καὶ σχεδὸν ἀνεξάρτητο, δεσπόζει ὅλης ἐκείνης τῆς περιοχῆς. Μόνο ἀνατολικά καὶ βορειοανατολικά οἱ πλαγιές τοῦ βουνοῦ πέφτουν βαθμιαῖα, συνεχιζόμενες μὲ τὴν ὄρεινὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ καὶ τῆς Κάτω Λαψίστας, πὸν χωρίζει τὴ βόρεια κοιλάδα τῶν Γιαννίνων στὰ δύο, στὴν κοιλάδα τοῦ Ροδοτοπίου καὶ στὴν κοιλάδα τῆς Λαψίστας.

Τὴν κορυφὴν (ὑψ. 761 μ.), πὸν εἶναι κάπως ἐπίπεδη, τὴν περιβάλλει πολυγωνικὸ τεῖχος, πὸν ἡ περίμετρός του μπορεῖ νὰ ὑπολογισθῇ ὡς 800 περίπου μέτρα (*εικ. 2*). Τὸ τεῖχος αὐτό, πὸν ἔχει τὸ συνηθισμένο στὶς ἀρχαῖες ἀκροπόλεις πάχος (3,50 μ. περίπου), σήμερα διατηρεῖται ἐρειπωμένο. Σὲ καλύτερη κατάστασις βρίσκεται ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ νότια πλευρά του (*εικ. 3 καὶ 4*), ὅπου τὸ ὕψος περνάει καμμιά φορὰ τὰ 3 μ., ἐνῶ στὴ βόρεια καὶ στὴ δυτικὴ ἴχνη μονάχα μπορεῖ κανένας νὰ διακρίνη.

Βραχυγραφίες :	ΑΔ	= Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
	ΑΕ	= Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
	BCH	= Bulletin de Correspondance Hellénique.
	BSA	= Annual of the British School at Athens.
	JHS	= Journal of Hellenic Studies.
	Ἡπ. Ἐστ.	= Ἡπειρωτικὴ Ἐστία.
	Ἡπ. Χρ.	= Ἡπειρωτικὰ Χρονικά.
	ΠΑΕ	= Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
	RE	= Pauly - Wissowa, Real - Encyclopädie.
	REG	= Revue des Études Grecques.

Στήν καταστροφή τοῦ κάστρου καὶ τῶν ἀρχαίων κτηρίων, ποὺ βρισκόνταν μέσα στὴν ἀκρόπολη, πολὺ συνετέλεσε ἡ κατασκευή τῶν τουρ-

Εἰκ. 1. - Χάρτης τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων.

κικῶν ὀχυρῶν τῆς κορυφῆς ἀπὸ τὸ στρατηγὸν von Goltz καὶ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ Βεχὴπ Βέη ὀλίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς

Βαλκανικούς πολέμους (1912-14)¹. Σήμερα μέσα στην ακρόπολη ἀπομένουν μερικά χαλάσματα τουρκικῶν κτηρίων (εἰκ. 2, 2, 3, 11), θέσεις γιὰ κανόνια (1) καὶ ἐκτεταμένα ὄχυρά ἀπὸ τσιμέντο (7-7'). Κι ὁ ἀνηφορικός δρόμος, πὺν ἔρπει φρειδωτὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βουνοῦ, γιὰ τὴν ἀνάβαση τῶν πολεμοφοδίων καὶ κανονιῶν στὰ τουρκικὰ ὄχυρά, ἀσφαλῶς θὰ συνετέλεσε πολὺ στὴν καταστροφή τῶν ἀρχαίων μνημείων².

Ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες οἰκοδομὲς διακρίνονται ἀκόμη μερικὲς δεξαμενές. Ἡ τετράγωνη δεξαμενὴ 4, ἃν καὶ δείχνει πὺς κατασκευάστηκε ἀπ' τοὺς Τούρκους, ἔχει χαμηλότερα τοίχους ἀρχαίους, ἴσως ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀμφιβόλου ἐποχῆς εἶναι ἡ κυκλικὴ δεξαμενὴ 5. Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ κυκλοτερὴς δεξαμενὴ 6 εἶναι ἀρχαία (διάμ. 4 μ.). Εἶναι χτισμένη ἀπὸ λιθάρια μὲ μέτριον μέγεθος, ἄλλοτε ἰσοδομικὰ καὶ ἄλλοτε πολυγωνικὰ καὶ χωρὶς χρῆση ἀσβέστου γιὰ συνδετικὴ ὕλη. Ἐξωτερικὰ, γύρω ἀπὸ τὸ στόμιον, διαγράφονται ἴχνη τοίχου, πὺν θὰ ἀποτελοῦσε τὸ προστομαῖο ἢ τὴν περίφραξιν τῆς δεξαμενῆς. Ἄλλη μιὰ ἀκόμη δεξαμενὴ (10) μὲ παχὺ ἐπίχρισμα ἀσβεστοκονιάματος ἐσωτερικὰ, βρίσκεται κοντὰ στὸ τουρκικὸ οἰκοδόμημα 11. Ἀπὸ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα μόνον στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τεῖχους, κοντὰ στὴ δεξαμενὴ 10, διακρίνονται θεμέλια ὀρθογωνίου κτηρίου. Δυτικώτερα ὁ πολυγωνικός τοίχος δ χρησίμευε γιὰ ἀνάλημμα τοῦ πρὸς βορρᾶν ὑψουμένου ἐπιπέδου χώρου.

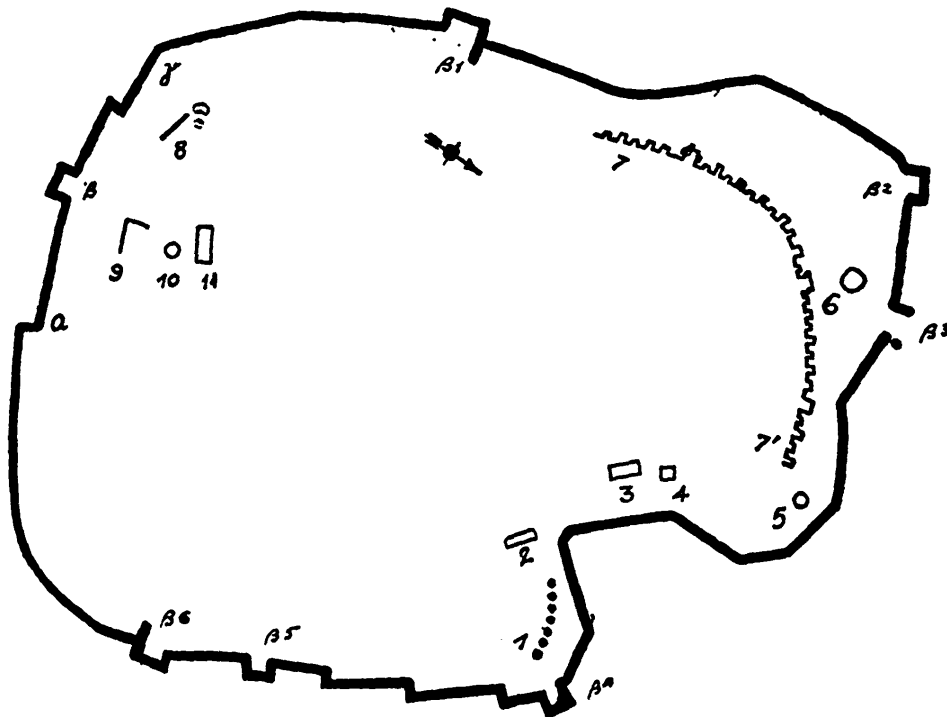
Τὸ ἀρχαῖον τεῖχος, πὺν παρακολουθεῖ καὶ ἐκμεταλλεύεται τὴ φυσικὴ ὀχύρωση τῆς κορυφῆς, περιλαμβάνει μιὰν ἔκτασιν ἀνώμαλην, διαστάσεων 200×150 μέτρων περίπου. Στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ τὸ τεῖχος παρουσιάζει μιὰ μονοκόμματη σχεδὸν καμπυλωτὴ γραμμὴ, πὺν τὴ διακόπτουν δύο ὀρθογώνιοι πύργοι καὶ δύο γωνιώδεις θλάσεις τοῦ τεῖχους. Οἱ γωνίες αὐτὲς μαζὶ μὲ τοὺς πύργους σκοπὸ εἶχαν νὰ προ-

1. Γιὰ τὶς ὄχυρώσεις τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων βλ. πρόχειρα στὴ Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. τ. ΙΓ', σ. 383 καὶ σχεδ. 1.

2. Πρὸ 130 χρόνων τὰ διατηρούμενα εἰρηπία ἦταν περισσότερα. Ὁ ΡΟΥΒΕΝΙΛΛΕ (*Voyage de la Grèce*, ἔκδ. β', 1826, τ. I, σ. 166) περιγράφει ἢ ἀναφέρει οἰκοδομήματα, πὺν ἔχουν πιά ἐξαφανισθῆ. Τὸ ἐνδιαφέρον του τράβηξε κάποιος τετράγωνος τύμβος, μὲ ἐμβαδὸν 66 τετραγ. πόδια, πὺν τὸν συγκατοῦσε τοίχος ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ. Λίγο ἀνατολικώτερα διέκρινε ἓνα μεγάλο μυχό, ὅπου κατέβαινε κανένας μὲ δυὸ κλίμακες, γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ δύο πηγάδια, πὺν τὸ ἓνα διατηροῦσε ἀκόμα νερό. Μὲ πολλὴ προχειρότητα ὀνομάζει τὸν τύμβον ὑπαίθριον ἱερὸν τοῦ Δωδωναίου Διὸς καὶ τὰ γύρω κτίσματα θεωρεῖ καταλύματα τῶν ἱερῶν τῆς Δωδώνης!

στατεύουν καλύτερα τὰ σημεῖα α - γ. Εἶναι ἔτσι κατασκευασμένες, ὥστε οἱ ἀμυνόμενοι ἀπάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος νὰ μποροῦν νὰ προσβάλλουν τὸ ἀκάλυπτο ἀπ' τὴν ἀσπίδα δεξιᾷ πλευρᾷ τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ βορεία πλευρά, ἀκολουθῶντας κι αὐτὴ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τῆς κορυφῆς, εἶναι ὀφιοειδῆς καὶ προστατεύεται ἀπὸ δύο ὀρθογωνίους πύργους.

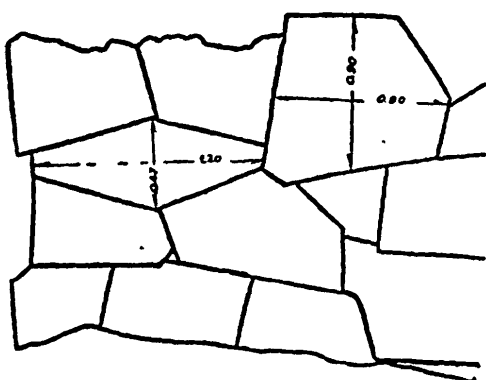
Εἰκ. 2. - Πρόχειρο σχέδιο τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Γαρδικιοῦ.

Ἀρτιότερη εἶναι ἡ ὀχύρωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τρεῖς ὀρθογωνιοὶ πύργοι καὶ τρεῖς ὅμοιες γωνιώδεις προεκβολές τοῦ τεῖχους ἔχουν κατασκευασθῆ σὲ ἔκταση 100 μέτρων. Ὁ λόφος στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζει, ὅπως εἴπαμε, τὴν ἠπιώτερη κλίση καὶ τὸ μικρότερο ὕψος, καθὼς, λίγο χαμηλότερα, συνεχίζεται ἡ λοφώδης περιοχὴ Μπισδουνοῦ - Λαμίσιας. Ἦταν γι' αὐτὸ ἀναγκαία ἡ ἐνίσχυση τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ λόγοι ἐμφανίσεως ἐπέβαλαν τὴν πληρέστερη ὀχύρωση ἐκεῖ. Τὸ τεῖχος γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη εἶναι ἡ πρώτη ἐντύπωση κάθε ξένου. Μιὰ ὠχυρωμένη πόλη προξενεῖ δέος στὸν ἐχθρὸ καὶ τὸν ἀποθαρρύνει εὐκολώτερα. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, αὐτὴ ἀπ' τὴν ὁποία ἐπικοινωνοῦσαν οἱ κάτοικοι, εἶχε ἐπιμελέστερη ἐμφάνιση κι ἀρτιότερη ὀχύρωση.

Ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς κάθετες πλευρὲς τῶν πύργων β₁ καὶ β₆ εἰσχωρεῖ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος. Τὴν προβολὴ αὐτὴ τῶν σκελῶν τὴν ἐπέβαλε ἡ

ἔσωτερικὴ ἀνώμαλη διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Τὰ σκέλη δηλ. ἐπέιχαν ἔσωτερικὰ θέση ἀναλημματικῶν τοίχων, πού συγκροτοῦσαν τὸν ἀναγκαῖο ἐπίπεδο χῶρο τοῦ πύργου, ὅπου στέκονταν οἱ πολεμισταί. Σαφεῖς ἐνδείξεις πύλης δὲν ὑπάρχουν· εἶναι ὅμως βέβαιο, ὅτι μιὰ πάντως πύλη θὰ ὑπῆρχε στὴ νότια βατὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, μεταξὺ τοῦ πύργου β_α

Εἰκ. 3. - Σχέδιο τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου.

Εἰκ. 4. - Ἐσωτερικὸ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου.

καὶ τοῦ τουρκικοῦ κτηρίου 2. Ἴσως βρισκόταν ἀμέσως δεξιότερα τοῦ πύργου β_α. Οἱ δεξαμενὲς ἦταν ἀναγκαῖες, ἰδιαιτέρα σὲ καιρὸ πολιορκίας, γιατί φυσικὲς πηγὲς ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχαν. Τέτοιες δεξαμενὲς, πού μάζευαν τὸ νερὸ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὰ γύρω οἰκοδομήματα, εἶναι πολὺ συνηθισμένες στὶς ἀρχαῖες ἀκροπόλεις τῆς Ἡπείρου. Στὶς ἔσωτερικὲς ἀκροπόλεις τῆς Κασσώπης, πού εἶναι χτισμένες στὶς δυὸ ψηλότερες κορυφές, βορειότερα ἀπ' τὴν περιτειχισμένη πύλη, βλέπουμε ὅμοιες δεξαμενὲς, λαξευμένες στὸ βράχο καὶ ἐπιχρισμένες μὲ κορασάνι ¹.

Τὸ τεῖχος εἶναι κατασκευασμένο μὲ ἐπιμέλεια. Ἰδιαιτέρη φροντίδα ἔχει δοθῆ γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ. Τὰ λιθάρια, πού εἶναι λατομημένα ἀπὸ τοὺς γύρω βράχους, εἶναι κατὰ κανόνα ἀνισόπλευρα πεντάπλευρα (σχέδ. εἰκ. 3 καὶ εἰκ. 4 καὶ 5). Ὅταν τὸ ἀπαιτῆ τὸ σχῆμα τοῦ

1. Φαίνεται ὅτι στὴν Ἡπειρο, ὅπως καὶ στὴν Αἰτωλοακαρνανία, ἦταν πολὺ συνηθισμένες οἱ κυκλικὲς δεξαμενὲς, πού πολλὲς φορές τίς λάξευαν μέσα στὸ βράχο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κασσώπη, ὅμοια ὑπάρχει καὶ στὴν Καστρίτσα. Πρβλ. καὶ HEUZEU, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, σ. 329, ὅπου καὶ σχετικὸ σχέδιο, LEAKE, *Travels in Northern Greece I*, 158 καὶ AN. ΟΡΑΝΔΟΥ, ΑΔ 1924 - 1925, τ. 9, παρὰστ. σ. 57.

γειτονικοῦ λιθarioῦ, χρησιμοποιοῦνται καὶ λιθάγια τετράπλευρα, ἐξάπλευρα καὶ κάποτε μὲ τὴ μιὰ ἢ τὶς δυὸ πλευρὰς τεθλασμένες (εικ. 3). Καμμιά φορά, ὅταν μένη μικρὸ κενό, μπαίνει μικρὴ σφήνα τριγωνικὴ ἢ τετράγωνη. Τὰ λιθάγια τοῦ τείχους ἔχουν τὸν ὀριζόντιο ἄξονα μεγαλύτερο ἀπ' τὸν κάθετο (μέσο μῆκος 0.80 - 1.20 μ., μέσο ὕψος 0.50 -

Εικ. 5. - Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους.

0.90 μ.). Ἡ ὄρατὴ πλευρὰ τῶν λίθων παρουσιάζει κύρτωση, ποὺ αὐξάνει βαθμιαία πρὸς τὸ κέντρο. Ἡ κύρτωση αὐτή, ποὺ προκαλεῖ μαζί μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν φωτιζομένων ἐπιφανειῶν καὶ τῶν σκιαζομένων ἀρμῶν, ἐντύπωση ποικιλίας, εὐρωστίας καὶ ἀδρότητας, φαίνεται ὅτι ἄρесе ἰδιαίτερα στοὺς Ἡπειρώτες, γιατί ἀποτελεῖ μόνιμο χαρακτηριστῆρα στὰ πολυγωνικὰ καὶ ἰσοδομικὰ τείχη τῆς Ἡπείρου. Διαφορετικὸς εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς νότιας πλευρᾶς (εικ. 6), ὅπου τὸ τείχος εἶναι ἀμελέστερα κατασκευασμένο καὶ ἐπικρατεῖ τὸ τετράπλευρο σχῆμα τοῦ λιθarioῦ, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ οἱ πολυγωνικὲς πέτρες. Ἡ μεικτὴ αὐτὴ μορφή τοῦ τείχους δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζη χρονολογικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ λοιπὸ, καθαρὰ πολυγωνικὸ, τρόπο (πρὸβλ. καὶ SCRANTON, *Greek Walls*, σ. 54). Κυρίως τὴν ἐπέβαλε τὸ σχῆμα τῶν λιθarioῦν, ὅπως ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ λατομεῖο, χωρὶς ἐπισταμένη ἐπεξεργασία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στὴ δευτερεύουσα αὐτὴ πλευρὰ τοῦ τείχους οἱ ἀρμοὶ δὲν ἐφαρμόζουν καλά, οἱ ἐπιφάνειες εἶναι λιγώτερο δουλεμένες καὶ μεγάλα τετράπλευρα λιθάγια γειτονεοῦν μὲ πολυγωνικά.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι κατασκευασμένο τὸ τεῖχος τοῦ Γαρδικιοῦ. Κάπου - κάπου διακρίνονται ἴχνη ἐπισκευῶν, πού ἔγιναν μὲ μικρότερα λιθάρια καὶ μὲ τρόπο πρόχειρο καὶ ἀκαλαίσθητο.

Στὴν ἀκρόπολη δὲν ἔγινε ὡς τώρα καμμιά ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Μοναδικὰ εὐρήματα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου ἦταν λίγα ὄστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐξω ἀπ' τὴν ἀκρόπολη, μεταξὺ τοῦ πύργου β, καὶ τῆς δεξαμενῆς 4, κοντὰ στὸν ἀνηφορικὸ τουρκικὸ δρόμο, βρέθηκαν λίγα προϊστορικὰ ὄστρακα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀλυσιδωτῆς ταινίας καὶ ἓνα μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφα δισκάρια, τῆς κατηγορίας II (πρβλ. ΠΑΕ 1951 σ. 178, εἰκ. 2,4, εἰκ. 3,2-5 καὶ εἰκ. 5,4-6).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ. - Ἡ πολυγωνικὴ τοιχοδομία ἐπεχωρίαζε ἰδιαίτερα στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἡ μορφή τοῦ τείχους, πού περιγράψαμε, ἐμφανίζεται κατὰ τὸν Ε' αἰ. π.Χ.¹ Ἡ τυπολογικὴ ὅμως συγγένεια ἐνὸς τείχους δὲν ἀποτελεῖ βέβαια βάση χρονολογήσεως, γιατί τὰ τεῖχη διατηροῦνται ἐπὶ αἰῶνες. Εἶναι δυνατόν ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γαρδικιοῦ νὰ κατασκευάστηκε πολὺ ἀργότερα, ἔχοντας ὡς πρότυπο ἄλλο τεῖχος τοῦ Ε' ἢ τοῦ Δ' π.Χ. αἰ.² Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἡπειρο, πού τὴ διακρίνει ἐξαιρετικὰ συντηρητικὸς πολιτισμὸς, ἡ χρονολόγηση μὲ βάση τὴ μορφολογικὴ συγγένεια εἶναι πολὺ ἀμφίβολη.

Τὴν πιθανώτατη ὅμως χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῆς ἀκροπόλεως μπορούμε νὰ τὴν ὀρίσουμε μὲ ἄλλα κριτήρια. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὸν προϊστορικὸ χῶρο τῆς Καστρίτσας, σὲ βάθος 1-2 μ., βρέθηκε συνεχὲς στρωμα ἀπὸ λιθάρια, παχύτατο (πάνω ἀπὸ τρία μέτρα) κοντὰ στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, καὶ λεπτότερο, ὅσο ἀπομακρυνόταν ἀπ' τὸ βουνό. Ἀσφαλῶς τὸ στρωμα τῶν λιθαρῶν, πού σχηματίσθηκε κατὰ τὸν Ε' ἢ τὸ α' μισὸ τοῦ Δ' π.Χ. αἰ., ὠφείλετο στὴν κατακρήμνιση ὄγκων λιθαρῶν ἀπ' τὶς πλαγιές τοῦ βουνοῦ, πού θὰ εἶχαν καταπέσει σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, γιατί ἡ λιθόστρωση αὐτὴ ἦταν καθαρὴ ἀπὸ χώματα ἢ ἄλλες ὕλες³. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ διαφορετικὰ, ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε ὅτι σχηματίσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου τείχους τῆς ἀκροπόλεως. Μία τέτοια ἐργασία μὲ εὐρύτατη λατομία τῶν βράχων γιὰ τὴν προμήθεια

1. SCRANTON, *Greek Walls*, σ. 51, 68-69 καὶ 138-139.

2. Τοῦτο παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ στὴν ἔξω τῶν Ἀθηνῶν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς (WREDE, *Attische Mauern*, σ. 43.)

3. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1951, σ. 176 καὶ 183.

οικοδομικοῦ ὑλικοῦ καὶ γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀναγκαίου χώρου τῆς ἀκροπόλεως, ἦταν ἐπόμενο νὰ προκαλέση κατάρρευση μεγάλων καὶ μικρῶν λιθαρῶν, πού ἀποτέλεσαν τὴ λιθόστρωση στοὺς πρόποδες τοῦ

Εἰκ. 6. - Τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου.

βουνοῦ¹. Τὰ τείχη ἐπομένως τῆς Καστρίτσας θὰ πρέπει νὰ χτίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ε' αἰ. ἢ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Δ' π.Χ. αἰ.

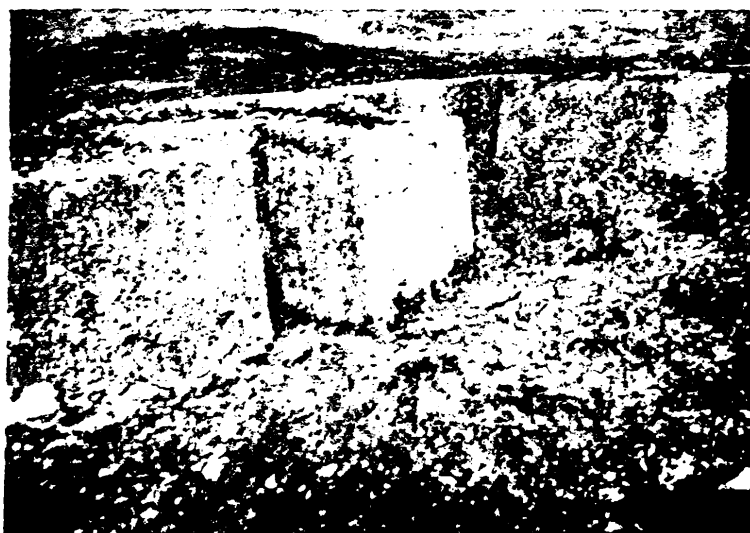
Ὁ ψευδο-Σκυλλας², πού ἔγραψε (λίγο πρὸ τοῦ 347 π.Χ.) ἐπιτομὴ παλαιότερου *Περίπλου*, μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι οἱ Χάονες, οἱ Θε-

1. Αὐτόθι καὶ ΠΑΕ 1952, σ. 367-8.

2. *Περίπλους* 28: «Χάονες. Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες. Ἡ δὲ Χαονία ἐστὶν ἐλλήμενος οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ Χάονες... — 30. Θεσπρωτοί. Μετὰ δὲ Χαονίαν Θεσπρωτοὶ εἰσιν ἔθνος. Οἰκοῦσι δὲ καὶ οὗτοι κατὰ κώμας... — 31. Κασσωποί. Μετὰ δὲ Θεσπρωτίαν Κασσωπία ἐστὶν ἔθνος. Οἰκοῦσι δὲ καὶ οὗτοι κατὰ κώμας. Παροικοῦσι δὲ οὗτοι ἕως εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. — 32. Μολοττία. Μετὰ δὲ Κασσωπίαν Μολοττοὶ εἰσιν ἔθνος. Οἰκοῦσι δὲ οὗτοι κατὰ κώμας· καθήκουσι δὲ κατὰ μικρὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τὴν θάλατταν, εἰς μεσογείαν δὲ πολλῇ. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Μολοττίας χώρας σταδίων μ'».

σπρωτοί, οί Κασσωπαίοι καὶ οί Μολοσσοί, τὰ κυριώτερα δηλ. ἡπειρωτικά φῦλα, κατοικοῦσαν κατὰ χωριά¹. Ἀπὸ τὸν ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (III, 94, 5) ἐπίσης, πού ἀναφέρει ὅτι στὶς ἀρχὲς ἀκόμα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὸ μεγάλο καὶ πολεμικὸ φῦλο τῶν Αἰτωλῶν κατοικοῦσε κατὰ κώμας, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ ἡπειρωτικά φῦλα.

Εἰκ. 7. - Τουρριζὰ ὄχυρά ἐπάνω στὴν ἀκρόπολη τοῦ Γαρδικιοῦ (πρβλ. εἰκ. 2, 7-7').

Δὲν εἶχαν λοιπὸν οἱ Ἠπειρωτὲς ὠχυρωμένες πόλεις οὔτε στὴν ἐποχὴ γύρω στὰ 500 π.Χ., οὔτε κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὰ χωριά αὐτά, ὅπως δείχνουν οἱ ἀνασκαφές, βρισκόταν καὶ κατὰ τὸν Ε' π.Χ. αἰ. στὴ θέση τῶν παλαιότερων προϊστορικῶν συνοικισμῶν, στοὺς πρόποδες δηλ. τῶν βουνῶν καὶ τῶν γηλόφων. Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (*Πύρρος I*) ἐπίσης ἀναφέρει γιὰ τὸ βασιλιά τῶν Μολοσσῶν Θαρύπα (420 - 400 π.Χ. περίπου) «ἐλληνικοῖς ἔθεσι καὶ γράμμασι καὶ νόμοις φιλανθρώποις διακοσμήσαντα τὰς πόλεις ὀνομαστὸν γενέ-

1. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ ψευδο-Σκύλακος εἶναι παρμένη ἀπὸ παλαιότερη πηγή, εἴτε ἀπὸ τὸν *Περίπλου* τοῦ Σκύλακος Καρυανδέως, πού γράφτηκε γύρω στὰ 515 π.Χ., εἴτε ἀπὸ *Περίπλου* τοῦ Ε' π.Χ. αἰ. Σχετ. βλ. W. CHRIST, *Geschichte der Griechischen Literatur*, στὸ *Handbuch der Klass. Altertums - Wissenschaft* (1912), VII, 1, σ. 539 καὶ SCHMID - STÄHLIN, *Geschichte der Griechischen Literatur*, στὸ *Handbuch der Altertums - Wissenschaft*, τ. VII, 1, 1 (1929), σ. 701.

σθαι». Ὁ Θαρύπας δηλ., ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, παιδὶ ἀκόμα, βρισκόταν στὴν Ἀθήνα κι ἀναπτύχθηκε μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀττικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπιστρέφοντας στὸ βασιλείου του, εἰσήγαγε ἐκεῖ νέους ἐκπολιτιστικούς, κοινωνικούς καὶ πολιτικούς θεσμούς¹. Ἄν ἀνάμεσα στὶς ριζοσπαστικὲς καινοτομίες τοῦ Μολοσσῶ βασιλιᾶ ἦταν καὶ ὁ συνοικισμὸς τῶν χωριῶν σὲ πόλεις, αὐτὸ δὲ μποροῦμε νὰ τὸ συμπεράνουμε ἀπ' τὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου. Ἦταν ὅμως πολὺ φυσικὸ νὰ ἔγινε τότε². Τέτοιες ριζικὲς μεταβολές, χωρὶς τὴ δημιουργία «ἄστεως», δὲ μποροῦν νὰ εὐδοκιμήσουν, οὔτε νὰ ἐνισχύσουν τὴν κατοπινὴ ἐπεκτατικὴ δράση τῶν Μολοσσῶν βασιλέων. Σαφέστερη φαίνεται ἡ πληροφορία τοῦ Justinus (XVIII, 3, 12 - 13), κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θαρύπας «*primus itaque leges et senatum annuosque magistratus et rei publicae formam composuit*». Ὁ Θαρύπας λοιπόν, ἐκτὸς τῶν «φιλανθρώπων νόμων» τοῦ Πλουτάρχου, καθιέρωσε γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὸς τὶς ἐνιαύσιες ἀρχές καὶ ἔδωσε μορφή στὸ κράτος. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ συνοικισμὸς τῶν χωριῶν σὲ πόλεις, ποὺ δὲν εἶχε συντελεσθῆ στα πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431 - 421 π.Χ. περίπου), καὶ ποὺ ἤδη στὸν τέταρτο αἰῶνα ἀναφέρονται νὰ ὑπάρχουν στὴν Ἡπειρο καὶ βεβαιώνονται καὶ ἀνασκαφικῶς, πρέπει νὰ ἔγινε τότε, στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ε'

1. Ὁ Θαρύπας ἢ Θάρυψ στάλθηκε στὴν Ἀθήνα, σὰν ἐπικύρωση τοῦ νέου προσανατολισμοῦ τῆς πολιτικῆς τῶν Μολοσσῶν πρὸς τὴν Ἀθήνα. (G. CROSS, *Epirus*, σ. 12 καὶ ὑποσ. 2, R. BEAUMONT, *JHS*, LXXII, 1952, σ. 65). Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα τιμῆθηκε ἀπ' τὸ Δῆμο τῶν Ἀθηναίων μὲ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα τῆς πολιτογραφῆσεώς του ὡς Ἀθηναίου πολίτου (JG, II', 115). Ἡ «Ἀνδρομάχη» τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ γράφτηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ (βλ. κατ. σ. 73 καὶ 78), ἀποτελοῦσε μιὰν ἀκόμη φιλοφρόνηση τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὸ Μολοσσὸ βασιλόπαιδα, ποὺ τὴν καταγωγή του οἱ Μολοσσοὶ τὴν ἀνῆγαν στὸ Νεοπτόλεμο, τὸ γιὸ τοῦ Ἀχιλλέα (ΠΙΝΔ., *Νεμ.* IV, 51 καὶ *Νεμ.* VII, 38, ΕΥΡΙΠ., *Ἀνδρομ.* 1244 κ.ἑξ., ΣΚΥΜΝ. τοῦ ΧΙΟΥ, *Περγ.* στ. 447 κ.ἑξ., ΣΤΡΑΒ. VII, 7, 7, ΠΛΟΥΤ., *Πύρρος I*, ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ κατὰ Σχολ. εἰς Ὀδυσσ. α 188 κλπ.). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ Ἀθηναῖοι, ἀπὸ σκοπιμότητα πολιτικὴ, ἀναγνώριζαν πανελλήνια τὴν ἡρωϊκὴ καταγωγή τῆς βασιλικῆς δυναστείας τῶν Μολοσσῶν καὶ ἀποκαθιστοῦσαν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή τῶν «βαρβάρων» Μολοσσῶν.

2. Ὁ CROSS (ἑ.ἄ., σ. 6), ξεκινῶντας ἀπ' τὴ σαφερὴ γνώμη, ὅτι ἡ Δωδώνη εἶχε περιέλθει πιά στοὺς Μολοσσούς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν πολέμων, θεωρεῖ πιθανό, ὅτι ὁ βασιλιάς τῶν Μολοσσῶν Ἀδμητος, παπποῦς τοῦ Θαρύπα, ἐγκαινίασε πρῶτος τὸ ἔργο αὐτό.

π.Χ. αί., όταν ο Θαρούπας *rei publicæ formam composuit*. Τις πληροφορίες αυτές του Θουκυδίδη, του Πλουτάρχου, του Justinus, αν τις συνδυάσουμε με όσα διαπιστώσαμε ανασκαφικά για την ακρόπολη της Καστρίτσας, μπορούμε να δεχθούμε, ότι ο συνοικισμός των γύρω «προϊστορικῶν» κωμῶν στην ακρόπολη έγινε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θαρούπα (420 - 400 π.Χ. περίπου) ¹.

Ἐπί πλέον, στο χώρο του προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Καστρίτσας, ἀπάνω ἀπ' τὸ στρώμα τῶν λιθαρῶν ἢ καὶ μέσα σ' αὐτό, βρέθηκαν μερικοὶ τάφοι. Οἱ τάφοι ἐπομένως θὰ κατασκευάστηκαν μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς λιθοστρώσεως καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀκροπόλεως. Ἐνας ἀπ' τοὺς τάφους αὐτοὺς μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ με ἀρκετὴ βεβαιότητα πρὸ τῶν μέσων τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ χώρος αὐτός, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ ταφές, εἶχε πιά ἐγκαταλειφθῆ πρὸ τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰ., ὅταν οἱ κάτοικοι κατέφυγαν στὴν περικτειμένη πόλη ².

Ἄν λοιπὸν λάβουμε ὑπ' ὄψη, ὅτι τὰ τείχη τῆς Καστρίτσας δὲν μπορεῖ τυπολογικὰ νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τῶν μέσων τοῦ Ε' π.Χ. αἰ., ἀλλὰ οὔτε καὶ νεώτερα τῶν μέσων τοῦ Δ', σύμφωνα με τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, καὶ ὅτι ὁ συνοικισμὸς στοὺς πρόποδες ἐγκαταλείφθηκε χάριν τῆς ἀκροπόλεως πρὸ τοῦ 350 π.Χ., καὶ ἂν μετὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνδυάσουμε τὶς πληροφορίες τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Justinus καὶ τὴν διείσδυση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς στὴ

1. Ἡ Ἀθηναϊκὴ διπλωματία μετὰ τὸν ἐπιδέξιο χειρισμὸ πέτυχε ἀμέσως μετὰ τὸ 429 π.Χ. νὰ ἀποσπάσῃ τοὺς Μολοσσοὺς ἀπὸ τὴν συμμαχίαν μετὰ τοὺς Κορινθίους καὶ Μακεδόνας καὶ νὰ τοὺς κἀνῃ φίλους καὶ συμμάχους τῆς Ἀθήνας. Ἐχοντας οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν καὶ ἐπιτήρησιν τῆς λεκάνης τῶν Ἰωαννίνων, ποὺ ἐλέγχει τοὺς δρόμους πρὸς Θεσσαλίαν, Ἰλλυρίαν, Μακεδονίαν, Ἀμβρακικόν, διασποῦσε τὴν συνεννόησιν τῶν ἄλλων ἡπειρωτικῶν φύλων καὶ ἔκανε πρακτικὰ ἀδύνατον τὴν συνεργασίαν ἐπὶ τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα τῶν Μακεδόνων καὶ Κορινθίων (σχετ. βλ. καὶ R. BEAUMONT, ἔ.ἀ., σ. 65). Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανόν, ἐπὶ τὸν συνοικισμὸν τῶν Μολοσσῶν ἐν πόλεσι καὶ ἐπὶ τὴν κατασκευὴν φρουρῶν ἐν ταῖς ἐπίκαιρα σημεῖαι, νὰ ἀναγνωρίσουμε κατευθύνσεις ἢ ὑποδείξεις τῆς πολιτικῆς τῶν Ἀθηναίων. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τὴν Καστρίτσαν ἐνισχύουν τὶς πληροφορίες τοῦ Πλουτάρχου καὶ Justinus γιὰ τὶς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Θαρούπα. Ἐπὶ τὴν ἴδιαν ἐποχὴ ἐμφανίζονται π.χ. τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν νότιαν Ἑλλάδα καὶ γίνεται γνωστὴ καὶ καθιερῶνεται ἡ χρῆσις τοῦ τροχοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀγγείων (βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 384 - 385).

2. Αὐτόθι σ. 367 - 368.

χώρα τῶν Μολοσσῶν κατὰ τὰ ἔτη 429 – 421 π.Χ., τότε μπορούμε νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ὁ συνοικισμὸς τῶν κωμῶν καὶ ὁ περικτειχισμὸς τῆς νέας πόλεως τῆς Καστρούτσας συμπίπτουν χρονικὰ μὲ τὶς λοιπὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Θαρούπα. Ἐπομένως, ἡ χρονολόγησις τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως στὴν Καστρούτσα κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ Ε' π.Χ. αἰ. (425 – 400 π.Χ.) εἶναι μᾶλλον βεβαία.

Οἱ ριζικὲς καινοτομίαι τοῦ πολιτισμένου Μολοσσοῦ βασιλιᾶ Θαρούπα, ἐξηγοῦν τὸν ἐγκαινιαζόμενον ἀπ' τὶς ἀρχὰς τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. ἐπεκτατισμὸ τῶν Μολοσσῶν μὲ τὸν διάδοχον τοῦ Θαρούπα, τὸν Ἀλκέτα¹.

Εἶναι φυσικὸ, ἐπομένως, νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ἀνάλογα καὶ παράλληλα γεγονότα συνέβησαν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ, γιὰ τὴν καὶ οἱ δύο περιοχὲς ἀνῆκαν στὴν ἴδια ἐξουσία καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὰ ἴδια πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ σχέδια. Κι ἐπειδὴ τὰ τείχη τοῦ Γαρδικιοῦ ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἴδια μορφή, μπορούμε νὰ τὰ θεωρήσουμε σύγχρονα μὲ τὰ τείχη τῆς Καστρούτσας καὶ νὰ δεχθοῦμε ὡς χρόνον τῆς κατασκευῆς τῶν τῶν τῆν περίοδο 425 – 400².

Πρὶν ἐρευνήσουμε τὸ ζήτημα ποῖα ἦταν ἡ ἀρχαία πόλις τοῦ Γαρδικιοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσουμε ποῖο ἡπειρωτικὸ φύλον κατεῖχε τὸ

1. Στὶς ἐνέργειαι αὐτὲς οἱ Μολοσσοὶ θὰ εἶχαν καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς Ἀθήνας. Ὁ ἔλεγχος ἰδίως τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ διαύλου τῆς Κερκύρας ἀπέκοπτε τὴν Κόρινθο ἀπὸ τὶς σπουδαῖαι ἀποικίαι τῆς στη Χαονία καὶ στὴν Ἰλλυρία, ἀπ' ὅπου προμηθεύονταν πρῶτες ὕλες καὶ ἀσῆμι γιὰ τὰ νομίσματα (πρβ. J. MILNE, *Greek Coinage*, σ. 26 κ.ἐξ.). Ἡ πολιτογράφηση καὶ τοῦ Ἀρύββα, ὅπως καὶ τοῦ Θαρούπα καὶ τοῦ Ἀλκέτα, ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ δῆμον, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ἐπιδοκίμασιαι τῆς πολιτικῆς αὐτῆς τῶν Μολοσσῶν, ποὺ ἐγκαινιαζήθη ἀπὸ τὸν Θαρούπα.

2. Στοιχοῖς αὐτοῖς περίπου χρόνονοι χρονολογήσαμε μὲ ἀνασκαφικὰ κριτήρια καὶ τὰ ὅμοια πολυγωνικὰ τείχη τῆς Κασσώπης (ΠΑΕ 1952, σ. 358, εἰκ. 4). Ἐπίσης τὰ ὅμοια πολυγωνικὰ τείχη τοῦ Lesh (ἀρχαία Λίσσος), στὴν κοιλάδα τοῦ Δρίνου, ὁ R. BEAUMONT μὲ κριτήρια ἱστορικὰ τὰ θεωρεῖ ἀρχαιότερα τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. (JHS, ἔ.ἀ., σ. 69, εἰκ. 2 καὶ σ. 72. Δὲ νομίζω ὅμοις ὅτι εἶναι ὅπωςδῆποτε ἀναγκαῖα ἡ χρονικὴ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο διαφορετικῶν ἀλλὰ συγγενῶν πολυγωνικῶν τειχῶν, αὐτ. εἰκ. 2 καὶ εἰκ. 3 – 4, τὴν ὁποῖα κάνει ὁ R. Beaumont). Μποροῦμε ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε, ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἡπειρωτικὲς πόλεις τειχίστηκαν στὰ τέλη τοῦ Ε' ἢ στὶς ἀρχὰς τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. Ἡ ὀχύρωση αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα κυρίως τοῦ οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἰσχυρῶν πόλεων τῆς νοτίας Ἑλλάδος, καὶ ἰδίως τῆς Κόρινθου καὶ Ἀθηνῶν, ποὺ ὡς συνέπεια εἶχε τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμον.

εὐρὸν λεκανοπέδιο Ἰωαννίνων - Λαψίστας, ποιά ἦταν τὰ ἀρχικά του ὄρια καὶ ποιά ἡ σημασία τοῦ λεκανοπεδίου αὐτοῦ.

ΑΡΧΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΛΟΣΣΙΔΟΣ. - Ὅλοι οἱ ἐρευνηταί, χωρὶς ἐξαίρεση, δέχονται, ὅτι στὴ λεκάνη τῶν Ἰωαννίνων κατοικοῦσε τὸ ἡπειρωτικὸ φύλο τῶν Μολοσσῶν. Σοβαρὲς διαφωνίες ὑπάρχουν μόνον ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῆς μολοσσικῆς περιοχῆς. Ἡ ἀσάφεια αὐτὴ προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σαφῶν εἰδήσεων τῆς ἀρχαίας φιλολογίας καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Μολοσσοὶ δὲν περιορίστηκαν στὰ ἀρχικά ὄρια, ποὺ κατεῖχαν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεώς των στὴ λεκάνη. Ὡς γνωστὸν, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. ἀρχισαν νὰ ἐπεκτείνωνται βαθμιαῖα εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἡπειρωτικῶν φύλων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εὐρύνουν τὴν κυριαρχία τους στὶς ἀρχές τοῦ Γ' π.Χ. αἰ. καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἡπειρο.

Ὁ ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ (*Φοίνισσαι*, στίχ. 981 κ.ἑξ.), στὴ σκηνὴ ποὺ ὁ Κρέων συμβουλεύει τὸ γιό του, τὸ Μενοικέα, νὰ φύγη ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ νὰ πάη στὴ Δωδώνη, γιὰ ν' ἀποφύγη νὰ θυσιασθῇ χάριν τῆς πόλεως, χαρακτηρίζει τὸ Μαντεῖο τῆς Δωδώνης ὡς «θεσπρωτὸν οὐδας»¹. Σὰν κατῶφλι θεσπρωτικὸ ἡ Δωδώνη βρισκόταν φυσικὰ στὴ συνοριακὴ ἀνατολικὴ γραμμὴ. Ποιὸ φύλο βρισκόταν ἀνατολικώτερα τῆς Δωδώνης μαθαίνουμε ἀπ' τὸν ἘΚΑΤΑΙΟ, κατὰ τὸν ὁποῖον «Μολοσσῶν πρὸς μεσημβρίας οἰκέουσι Δωδωναῖοι»². Καὶ ἡ περιπλανώμενη Ἰὼ (ΑἰΣΧΥΛΟΥ, *Προμηθεὺς* στ. 827 - 9), γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ Δωδώνη, ὅπου «μαντεῖα θᾶκός τ' ἐστὶ θεσπρωτοῦ Διός», πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὰ «μολοσσὰ γάπεδα». Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ φυσικὴ γραμμὴ τῆς Μανωλιάσσης, Ἀγ. Νικολάου - Κωστανιανῆς, Πολυλόφου - Ροδοτοπίου - Ζίτσας ἀποτελοῦσε τὴ μεθόριον τῶν δύο φύλων (βλ. χάρτη *ελκ. 1*)³.

1. *Μεν.* Ποῖ με χρή, πάτερ, μολεῖν; *Κρ.* Αἰτωλίδ' ἐς γῆν.

Μεν. Ἐκ δὲ τῆσδε ποῖ περῶ; *Κρ.* Θεσπρωτὸν οὐδας.

Μεν. Σεμνὰ Δωδώνης βάθρα; *Κρ.* Ἐγῶς.

2. ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. στὴ λ. *Δωδώνη*. Δωδωναίους βέβαια χαρακτηρίζει ὁ Ἐκαταῖος ὅσους κατοικοῦσαν στὴν κοιλάδα τῆς Δωδώνης, ποὺ τερματίζεται πρὸς νότον ἀπὸ τὴν προέκταση τῆς βουνοσειρᾶς Ἀγ. Νικολάου - Μανωλιάσσης καὶ τῶν νοτίων προβούνων τοῦ Τομάρου.

3. Παραπάνω (σ. 55,2) σημειώσαμε ὅτι εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες ἡ γνώμη, ὅτι οἱ Μολοσσοὶ εἶχαν καταλάβει τὴ Δωδώνη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν πολέμων. Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Θεσπρωτῶν στὴν Ἡπειρο, ποὺ πρέπει νὰ

Στή φυσική δρεινή γραμμή Μανωλιάσσας - Κωστανιανης - Πολυλόφου - Γραμμένου - Ζίτσας - Χρυσόρραχης βρίσκονται ἐγκατασπαρμένες δέκα συνολικά ἀρχαίες ἀκροπόλεις: τῆς Δωδώνης, τῆς Ψίνας, τοῦ Γραμμένου, τοῦ Γαρδικιοῦ, τῆς Κληματιᾶς, τῆς Ἀραχωβίτσας, τῆς Χρυσόρραχης, τοῦ Λεπροβουνιοῦ, τῆς Παλαιογκρίμπιανης καὶ τοῦ Ἄνω Παρακαλάμιου. Ὁ ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχαίων φρουριῶν σὲ

συμπίπτει μὲ τὴν τρίτη φάση τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου, ἡ Δωδώνη ἦταν Θεσπρωτικὴ. Κατὰ τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους (Ὀδυσσ. ξ 315, τ 287 - 289) καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦλάχιστον τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰ., ἡ Δωδώνη ἐξακολούθησε νὰ παραμένῃ στὰ χέρια τῶν Θεσπρωτῶν. Τὸ τελευταῖο τοῦτο τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς ἔγκυρες μαρτυρίες, ὅπως εἶδαμε, τοῦ Λισχύλου, τοῦ Ἐκαταίου, τοῦ Ἡροδότου (II 56) καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Ἡ γνώμη τῶν δυὸ τελευταίων ἔχει ξεχωριστὴ σημασία, γιατί καὶ οἱ δυὸ φαίνεται ὅτι ἐπισκέφθηκαν τὴ Δωδώνη (Σχετ. βλ. κατωτ. σ. 77 - 78 καὶ Δ. ΕΥΛΓΓΕΛΙΔΗ, *Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἡπείρου*, σ. 15). Μοναδικὸ ἐμπόδιο στὴν παραπάνω ἄποψη ἀποτελεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ (*Νεμ.* IV, 51), κατὰ τὴν ὁποία ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ γενάρχης τῶν Μολοσσῶν, βασιλεὺς «*Ἀπεῖρω διαπρυοῖα | βουβόται τόθι πρῶνες ἔξοχοι κατάκεινται, | Δωδώνανθεν ἀρχόμενοι πρὸς Ἴόνιον πόρον*». Ἐνα ἄλλο χωρίο τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ (*Νεμ.* VII, 37 - 38) φέρει τὸν Νεοπτόλεμο νὰ ἀποβιβάζεται στὴν Ἐφύρα τῆς Θεσπρωτίας: «*πλαγχθέντες δ' εἰς Ἐφύραν ἴκοντο. | Μολοσσῖα δ' ἐμβασίλευεν ὀλίγον χρόνον*». Καμμιά ὁμως ἀπ' αὐτὲς τὶς δυὸ μαρτυρίες δὲν ἔχει οὐσιαστικὴ ἀξία. Κατὰ τὸν Μ. NILSSON (*Studien zur Geschichte des alten Epeiros*, 1909, σ. 21 - 22), ἡ σύγχυση αὐτῆ τοῦ Πινδάρου ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν εἶχε γνώση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἡπείρου. Κι ἐπειδὴ μόνον οἱ θαλάσσιοι δρόμοι τοῦ ἦταν γνωστοί, ἡ δὲ περιπέτεια τοῦ Νεοπτολέμου, ὅπως καὶ ὄλων τῶν ἡρώων ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὴν Τροία, συνέβη στὸ θαλάσσιο ταξίδι του, ἦταν φυσικὸ νὰ φέρῃ στὴν Ἡπειρο τὸν ἥρωα ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὸ γνωστὸ δρομολόγιο διὰ μέσου τῆς Ἐφύρας καὶ Δωδώνης. Ἡ Ἐφύρα, ὑποθέτω, εἶναι ἡ μόνη παράλια πόλις τῆς Ἡπείρου, ποὺ μνημονεύεται στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη καὶ ἦταν ἀπὸ τότε γνωστὴ σὰν τόπος ἐξαγωγῆς δηλητηρίων (Ὀδυσσ. α 259 - 262). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ Δωδώνη (*Νεμ.* IV, 53), ποὺ στὴν Ὀμηρικὴ ποίηση παίρνει ξεχωριστὴ θέση. Ἐδῶ μάλιστα παρατηροῦμε, ὅτι ὁ ποιητὴς παραποιεῖ τὴν πραγματικότητα, γιατί οἱ «*βουβόται ἔξοχοι πρῶνες*» δὲν ἐκτείνονται ἀπὸ τὴ Δωδώνη ὡς τὸ Ἴόνιο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πίνδαρος, ἀλλ' ἀντίθετα, ἀπὸ τὴ Δωδώνη ὡς τὴ Θεσσαλία. Γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Πινδάρου ἡ μνεία τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη Δωδώνης καὶ Ἐφύρας ἦταν στοιχεῖα μὲ ποιητικὴ παράδοση καὶ ἀξίξε γιὰ τὸν ποιητὴ νὰ παραβλέψῃ τὴν πραγματικότητα. Τέτοιου εἶδους παραμορφώσεις τῆς παραδόσεως εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο γιὰ τὸν Πίνδαρο. (Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ βλ. καὶ NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 22). Ἄλλωστε καὶ ὁ Στράβων, ποὺ θὰ εἶχε ὑπ' ὄψη του καὶ ἄλλα χωρία τοῦ Πινδάρου, ἀναφέρει: «*καὶ οἱ τραγικοὶ δὲ καὶ Πίνδαρος Θεσπρωτίδα εἰρήκασιν τὴν Δωδώνην*» (VII, 7, 11).

τοπογραφική απόσταση 42 χιλιομέτρων (ἐμβαδὸν 340 τετραγ. χιλιομ.) ἐξηγεῖται, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὴ μεθόριο δύο διαφόρων περιοχῶν, τῆς Θεσπρωτίας καὶ τῆς Μολοσσίδος. Τὰ φρούρια αὐτά, ἐλέγχοντα τὶς ἐπίκαιρες θέσεις, ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ τὴ φύλαξη τῶν συνόρων. Θὰ χροιασθῆ νὰ διανύση κανένας δεκάδες χιλιομέτρων συχνά, γιὰ νὰ συναντήσῃ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο ἐπικρατειῶν μία ἢ δύο ἀκροπόλεις. Στὴν περιοχὴ π.χ., ποὺ περιλαμβάνεται πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τὴ γραμμὴ αὐτὴ, πρὸς βορρᾶν ἀπὸ τὴν προέκταση τῆς γραμμῆς Χρυσόραχης - Διλόφου - Νεγάδων, πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τοὺς παραποτάμους τοῦ Ἀράχθου, τὸν Ζαγορίτικο καὶ τὸν Μετσοβίτικο, σὲ μιὰ ἔκταση δηλ. 1000 περίπου τετραγωνικῶν χιλιομ., περιλαμβάνονται 3 - 4 μόνον ἀκροπόλεις: τῆς Βουτσᾶς, τοῦ Γαρδικιοῦ, τῆς Καστρίτσας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἡ ὀχύρωση τῶν ἐπικαίρων αὐτῶν θέσεων τῶν παραμεθωρίων περιοχῶν τῆς Θεσπρωτίας καὶ τῆς Μολοσσίδος ἦταν ἀναγκαῖα καὶ γιὰ τὰ δύο ἀντίπαλα φύλα, ὅταν οἱ Θεσπρωτοὶ διατηροῦσαν ἀκόμα τὴν ἀνεξαρτησίαν των καὶ πρὶν οἱ Μολοσσοὶ ἐπεκτείνουν τὴν κυριαρχία τους καὶ ἐπὶ τῆς Θεσπρωτίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μνημονευθεῖσες ἀκροπόλεις, δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε ἀρχαιότερες τῶν χρόνων 420 - 400 π.Χ., τοῦλάχιστον οἱ Μολοσσικές, οὔτε νεώτερες τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ Δ' π.Χ. αἰῶνος, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Θεσπρωτία ὑπετάγη στοὺς Μολοσσούς καὶ δὲν ὑπῆρχε πιά ἀνάγκη ὀχυρώσεως τῆς συνοριακῆς αὐτῆς γραμμῆς.

Μὲ βάση τὶς ἀκροπόλεις αὐτὲς θὰ ἦταν δυνατό νὰ καθορισθοῦν μὲ περισσότερὴ ἀκρίβεια τὰ δυτικὰ ὅρια τῶν Μολοσσῶν, μὲ τὴ γραμμὴ δηλ., ποὺ διέρχεται διὰ τῆς Μανωλιάσσας - Κωστάνιανης - Πολυλόφου - ἀνατολικῶς ἀκροπόλεως Γραμμένου καὶ Κληματιᾶς καὶ ἀφήνει στὴ Μολοσσίδα τὴ Χρυσόραχη, ἢ μὲ τὴ γραμμὴ Μανωλιάσσας - Χρυσόραχης, ἢ ὁποία διέρχεται δυτικῶς τοῦ Γραμμένου καὶ Κληματιᾶς, ἀφήνοντας στὴ Θεσπρωτία, ἐκτὸς τῆς Δωδώνης, τὴν Ψίνα, τὴν Ἀραχωβίτσα, τὴν Παλαιογκρίμπιανη καὶ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἄνω Παρακαλάμου. Τὴν τελευταία ἀποψη ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι τῶν Θεσπρωτικῶν ἀκροπόλεων Ἀραχωβίτσας καὶ Παλαιογκρίμπιανης - Παρακαλάμου βρίσκονται ἀντιμέτωπα τὰ κάστρα τοῦ Γραμμένου καὶ τῆς Χρυσόραχης - Λεπροβουνιοῦ, τὰ ὁποία θὰ εἶχαν λόγο ὑπάρξεως, μόνον ἂν ἦταν μολοσσικά.

Ὁ ψευδο-Σκυλαξ (Περίπλους, 32), ποὺ μνημονεύσαμε, ἀναφέρει ὅτι οἱ Μολοσσοὶ κατεῖχαν ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μιὰ παρόλια ζώνη 40 σταδίων. Ἡ πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν προέκταση τῶν Μολοσσῶν δὲν

μπορεῖ νὰ ἔγινε πρὸ τοῦ Ἡροδότου, γιατί, κατὰ τὴν ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ (VIII, 47), οἱ Θεσπρωτοὶ ἐγεινίαζαν μὲ τοὺς Ἀμβρακιῶτες. Ἐπὶ Ἡροδότου λοιπὸν οἱ Μολοσσοὶ δὲν εἶχαν διέξοδο πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸ κι ἡ πλήροφορία τοῦ ψευδο - Σκύλακος ἀναφέρεται στὴν κατάστασι τῆς Ἡπείρου κατὰ τὰ μέσα τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. Ἐπομένως, τὸ νοτιώτερο ὄριο ἐκτάσεως τῆς Μολοσσίας, πρέπει νὰ βρισκόταν βορειότερα ἀπ' τὴν πεδιάδα Ἄρατας - Φιλιππιάδας κατὰ τὸν Ε' π.Χ. αἰ. καὶ πρὶν ἀκόμα ἀρχίσι ἡ ἐπέκτασι τῶν Μολοσσῶν εἰς βάρους τῶν γειτόνων τους¹. Εἶναι πιθανὸν μάλιστα, ὅτι ἡ ἀρχικὴ Μολοσσίσι περιωριζόταν πρὸς νότο μέχρι τοῦ ὄρεινοῦ συγκροτήματος τῆς σημερινῆς Κανέττας. Κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ ὑποτεθῆ ἀπὸ τὴν εἶδησι τοῦ Ἐκαταίου, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Δωδωναῖοι κατοικοῦσαν πρὸς νότον τῶν Μολοσσῶν. Πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς βορρᾶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθοῦν μὲ βεβαιότητα τὰ ὄρια τῆς ἀρχικῆς Μολοσσίδος. Μπορεῖ ὅμως νὰ μᾶς βοηθήσι μὲ κάποια πιθανότητα ἡ φυσικὴ διαμόρφωσι τοῦ ἐδάφους. Πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ἀνατολικά καὶ βορειοανατολικά τῶν Μολοσσῶν, ἡ χαράδρα ποῦ ἀκολουθεῖ ὁ Ἄραχθος, καὶ σὲ προέκτασι τὸ Μιτισκέλι, ἀποτελοῦν πιθανῶς τὴν ἀνατολικὴν καὶ βορειοανατολικὴν γραμμὴν, ποῦ χώριζε τοὺς Μολοσσοὺς ἀπὸ τοὺς Ἀθαμᾶνες, τοὺς Παρωραίους καὶ τοὺς Τυμφαίους². Βορειοδυτικὰ τῶν Μολοσσῶν καὶ σ' ἄμεση γεινίασι κατοικοῦσαν οἱ Ἀτιντᾶνες μὲ κέντρο τὴν κοιλάδα τοῦ Δρίνου. Νοτιώτερο ὄριο τῆς περιοχῆς των μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἡ ἐπαρχία τῆς Δρόπολης³.

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ θεωρήσουμε ὡς πρώτη κοιτίδα τῶν μολοσσικῶν φύλων τὴν περιοχὴ ποῦ ἐκτεινόταν μεταξὺ τῆς ὄροσειρᾶς Μανωλιάσσας - Ροδοτοπίου - Ζίτσας - Χρυσόραχης, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῆς γραμμῆς Ἀράχθου κι ἀνατολικοῦ Μιτισκελιοῦ — ἴσως καὶ μέχρι τοῦ Βοτονοσίου — ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ περιωριζόταν πιθανῶς πρὸς νότον ἀπ' τὸ ὄρεινὸ συγκρότημα τῶν προβούνων Τομάρου - Ξηροβουνίου, πρὸς βορρᾶν δὲ ἀπ' τὴν περιοχὴ τῆς Δρόπολης.

1. Ἐδῶ ἀποβλέπουμε στὸν κατὰ προσέγγισι καθορισμὸ τῶν ὄριων τοῦ μολοσσικοῦ βασιλείου προτοῦ ἐπέκταθῆ, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. κι ἐπειτα.

2. Σχετικὰ βλ. H. TREIDLER, *Epirus in Allertum*, σ. 46 καὶ 72. Δὲν ἀποκλείεται πρὸς ἀνατολὰς οἱ Μολοσσοὶ νὰ ἔφθαναν ὡς τὸ Βοτονοσί, πενήντα περίπου χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῶν Ἰωαννίνων (βλ. καὶ κατ. σ. 74,1).

3. Πρβλ. ΣΚΥΛΑΚΟΣ, *Περίπλους*, 2^β. A. PHILIPPSON, ἔ.ά., σ. 213. H. TREIDLER, ἔ.ά., σ. 82 - 83.

Είναι φανερό, ότι η αρχαιότερη Μολοσσία κατείχε τὸ σημαντικώτερο τμήμα τῆς κεντρικῆς Ἡπείρου, τὸ μεγάλο λεκανοπέδιο Ἰωαννίνων — Λαψίστας (πὸ ἀποτελεῖ τὴ στρατηγικὴ βάση γιὰ κεῖνον πὸν θέλει νὰ κυριαρχήσῃ στὴν Ἡπειρο) καὶ τὴ σημαντικὴ ἐπίσης λεκάνη τοῦ Παρακαλάμου¹. Τὴν ἐγκατάσταση τῶν Μολοσσῶν στὴ λεκάνη τῶν Ἰωαννίνων τὴν καθιστοῦν πολὺ πιθανὴ καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν στὸν προϊστορικὸ συνοικισμό τῆς Καστρίτσας, καὶ τὰ τυχαῖα εὐρήματα κατὰ τὸ ἔτος 1939 στὸ Κουτσελιό. Μιὰ καινούργια κατηγορία ζωγραφιστῶν ἀγγείων μὲ γεωμετρικὴ διακόσμηση, ὅμοια μ' ἐκείνη τῶν ἀγγείων τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, τοῦ τύπου «Μπουμποῦστι» καὶ «Πατέλι», ὑπάρχουν σοβαρῆς ἐνδείξεις, ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποδοθῇ στὰ Μολοσσικὰ φῦλα, πὸν ἐγκαταστάθηκαν στὴ λεκάνη τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ΙΒ' π.Χ. αἰ.²

Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ, πὸν καθωρίσαμε, περιορίστηκαν στοὺς πρώτους ἑπτὰ αἰῶνες οἱ Μολοσσοί. Ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μεταξὺ τῶν Ἡπειρικῶν φύλων οἱ Θεσπρωτοὶ καὶ ὕστερα οἱ Χάονες ἦταν, φαίνεται, ἐκείνοι πὸν συγκέντρωναν τὴ μεγαλύτερη ἰσχύ³. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μολοσσοῦ βασιλιᾶ Θαρύπα, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε παραπάνω λόγος, συντέλεσαν στὸ νὰ συγκροτηθῇ ἡ δύναμη τῶν Μολοσσῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπερισχύσουν σιγὰ-σιγὰ τῶν ἄλλων ἰσχυρῶν ἠπειρωτικῶν φύλων.

Ἄν λοιπὸν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴ στρατηγικὴ καὶ οἰκονομικὴ σπουδαιότητα τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων, εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ δεχθοῦμε, ὅτι αὐτοῦ πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ κέντρο τῆς μολοσσικῆς ἐξουσίας, ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα, ἡ Π α σ σ α ρ ὶ ν, ὅπου παρέμενε ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ ἄρχοντες καὶ ὅπου ἐλατρεύετο ἀπὸ τοὺς Μολοσσοὺς ὁ θεὸς τοῦ πολέμου, ὁ Ἄρειος Ζεὺς. Ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς δείχνει ὅτι, ἀπ' τὴ χαραυγὴ τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἡπείρου καὶ ὡς σήμερα, παραμένει τὸ σημαντικώτερο τμήμα τῆς, ἡ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Ἡπείρου.

1. Μαζὶ μὲ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀργυροκάστρου καὶ τὴν πεδιάδα τῆς Ἄρτας, τὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων ἀποτελεῖ τὸ σημαντικώτερο τμήμα τῆς Ἡπείρου (Α. PHILIPPSON, ἔ.ἀ., σ. 201). Γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς βλ. αὐτ., σ. 272 κ.ἐξ., Η. TREIDLER, ἔ.ἀ., σ. 51, Ν. HAMMOND, BSA, XXXII, 1931 - 1932, σ. 139 - 147 καὶ R. BEAUMONT, ἔ.ἀ., σ. 65.

2. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 380 - 381 καὶ 385.

3. ΘΟΥΚ., II, 80, 6 καὶ 81, 4. ΣΤΡΑΒ., VII, 7, 5 καὶ BEAUMONT, ἔ.ἀ., σ. 64.

Στή λεκάνη αὐτή, ὅπως εἶδαμε, εἶχαν ἰδρυθῆ κατα τὰ τέλη τοῦ Ε' π.Χ. αἰ. δύο πόλεις μὲ ἰσχυρὰ τείχη, πὸν περιέλαβαν τὸ μολοσσικὸ πληθυσμὸ τῶν «προϊστορικῶν κωμῶν». Οἱ πόλεις αὐτὲς δηλ. ὑπῆρξαν οἱ συνεχισταὶ τοῦ παλαιότερου πολιτισμοῦ τῆς λεκάνης, πὸν οἱ ρίζες του εἰσδύουν ὡς τῆ νεολιθικῆ πιθανώτατα περίοδο. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὴ ἢ ὑπόθεση, ὅτι στή μιὰ ἀπ' τὶς δυὸ ἀρχαῖες ἀκροπόλεις, τῆς Καστρίτσας καὶ τοῦ Γαρδικιοῦ, βρισκόταν ἢ πρωτεύουσα τῶν Μολοσσῶν, ἢ Πασσαρῶν.

Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΣΣΑΡΩΝΟΣ. - Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τῆ θέση τῆς ἀρχαίας Πασσαρῶνος παραγνώρισαν τὴν ἀπλῆ αὐτῆ ἀρχή, ὅτι ἢ πρωτεύουσα τῶν Μολοσσῶν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῆ στήν κεντρικώτερη περιοχὴ τῆς Μολοσσίδος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἢ Πασσαρῶν τοποθετήθηκε ὡς τώρα σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα, καὶ ὄχι στήν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ Leake, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἡπείρου λιμένος τῶν Πασσάρων, πὸν μνημονεύεται ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνῆ¹, τοποθέτησε τὴν Πασσαρῶνα κάπου κοντὰ πρὸς τὴ θάλασσα, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ ἐπικοινωνία της μὲ τὸ παραπάνω λιμάνι². Ὁ Rouqueville, πὸν ἀναφέραμε στήν ἀρχή, καὶ μαζί μ' αὐτὸν ἀργότερα ὁ Ἀραβαντινὸς καὶ ὁ Bursian, τὴν ἀναζήτησαν στή θέση ὅπου ἀργότερα ἀποκαλύφθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης³. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ Πάσσαρα, καὶ ὁ Philippson τοποθετεῖ τὴν πόλη στὶς πηγὲς τοῦ Θύαμη ποταμοῦ (Καλαμᾶ)⁴. Βορειότερα ἀκόμη τὴν τοποθετεῖ ὁ Klotzsch⁵. Ὁ Treidler, γιὰ τοὺς ἴδιους μὲ τὸν Leake λόγους, ὑποθέτει ὅτι οἱ Μολοσσοί, μὴ ἔχοντας λιμάνι, ἴδρυσαν δυτικώτερα, πρὸς τὶς ἐκβολὲς τοῦ Καλαμᾶ, τὰ Πάσσαρα, ἐπίνειο τῆς μεσόγειας Πασσαρῶνος, πὸν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ κοντὰ στὶς πη-

1. Ἀλεξιάς, VI, 5 (τ. I, σ. 195).

2. LEAKE, ἔ.ἀ., IV, 82. Τὰ ἴδια μὲ τὸν Leake ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ I. ΛΑΜΠΡΙΑΔΗΣ, Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα, τεύχ. Γ', σ. 34.

3. ΡΟΥΚΒΕΒΙΛΛΕ, ἔ.ἀ., I, 175 κ.ἑξ. καὶ τ. II, σ. 78 κ.ἑξ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Χρονογρ. Ἡπείρου, Β' 126. BURSIAN, *Geographie von Griechenland*, I, 24 - 25. Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ λεξικὸ RAPE-BENSELER στή λ. Πασσαρῶν.

4. *Zeit. der Ges. Erdkunde*, XXX, 1895, πίν. 17 (τὴν παραπομπὴ γνωρίζω μόνο βιβλιογραφικὰ) καὶ PHILIPPSON, *Thessalien und Epirus*, πίν. 6. Βλ. ἐπίσης καὶ REE στή λ. Πασσαρῶν.

5. KLOTZSCH, *Epirotische Geschichte*, 1911, σ. 32, 2.

γές τοῦ Καλαμά¹. Ἄξια ἐπίσης λόγου εἶναι ἡ προταθεῖσα ἀπὸ τὸν Fick² ἔτυμολογία τῆς λέξεως, ποὺ τὴ σχετίζει μὲ τὴ λ. πάσσαλος - πάσσαρος καὶ μὲ τὴ λ. πασσάριος τοῦ Ἑσυχίου, ποὺ σημαίνει 'στανροῦς' καὶ φανερῶνει πιθανῶς οἰκία ἢ πόλη χτισμένη ἐπὶ πασσάλων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἐφ' ὅσον ἡ ἔτυμολογία τοῦ Fick θὰ ἦταν σωστή, τὸ ὄνομα Πασσαρῶν μπορεῖ νὰ σημαίνει περιοχὴ λιμνασμένη ἢ ἐλώδη, ὅπου ἀρχικὰ ὑπῆχε λιμναία προϊστορικὴ ἐγκατάσταση ἐπὶ πασσάλων³.

Πάντως ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἐρευνητὰς κανένα ἄλλο θετικώτερο στοιχεῖο δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τῆς ἀρχαίας Πασσαρῶνος. Ἄς δοῦμε ἄν, μὲ τὴ βοήθεια τῶν περιορισμένων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων καὶ μὲ τὴν ἀοριстіα τῆς ἀρχαίας γραπτῆς παραδόσεως, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὴν ἀρχαία Πασσαρῶνα.

Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (*Πύρρος* V) μᾶς παρέχει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἄρειου Διὸς στὴν Πασσαρῶνα, ὅμως ἀπὸ τοπογραφικὸ ἐνδιαφέρον ἢ μαρτυρία τοῦ αὐτῆ εἶναι χωρὶς ἀξία⁴. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ πληροφορίες τοῦ ΛΙΒΙΟΥ (XLV, 26) εἶναι διδακτικώτερες. Κατὰ τὸν Ρωμαῖο ἱστορικό, ὁ L. Anicius Gallus, ἀφοῦ ἄφησε στρατὸ στὴν Ἰλλυρία, μὲ τὸ ὑπόλοιπο στράτευμα βάδισε κατὰ τῆς Ἡπείρου (167 π.Χ.). Προσέβαλε πρῶτα τὴ Φανατῆ⁵, πόλη τῶν Ἀτιντάνων, ἡ ὁποία παραδόθηκε χωρὶς ἀντίσταση. Ἀφοῦ τοποθέτησε στὴν πόλη φρουρά, προχώρησε πρὸς νότον καὶ εἰσῆλθε στὴ Μολοσσίδα, «*cuius omnibus oppidis, praeter Passaronem et Tectomonem et Phylacem et Horreum, receptis, primum ad Passaronem ducit*». Πρῶτη λοιπὸν προσβάλλουν οἱ Ρωμαῖοι τὴν Πασσαρῶνα. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως, παρακινηθέντες ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς των, τὸν Ἀντίνοο καὶ τὸν Θεόδοτο, φίλους τοῦ Περσέα καὶ ἐχθροὺς τῶν Ρωμαίων, ἀποφασίζουν νὰ ἀντισταθοῦν. Τελικὰ οἱ πολιορκημένοι, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 125.

2. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, 1905, σ. 84.

3. Βλ. RE' στὴ λ. Πασσαρῶν.

4. «*Εἰώθεισαν οἱ βασιλεῖς ἐν Πασσαρῶνι, χωρὶς τῆς Μολοττίδος, Ἄρειον Διὸς θύσαντες, ὀρκωμοτεῖν τοῖς Ἡπειρώταις καὶ ὀρκίζεῖν, αὐτοὶ μὲν ἄρξαι κατὰ τοὺς νόμους, ἐκείνους δὲ τὴν βασιλείαν διαφυλάξαι κατὰ τοὺς νόμους*».

5. Ἡ πόλη αὐτὴ (ΠΟΛΥΒ., XXVII, 16, 4) βρισκόταν πιθανῶς στὸ σημερινὸ Γαρδίκι τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀργυροκάστρου. Πρβλ. καὶ ΛΕΑΚΕ, ἔ.ἀ., τ. I, σ. 72 - 73. Η. ΤΡΕΙΔΛΕΡ, ἔ.ἀ., σ. 82. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἡπείρου*, σ. 18 καὶ 24.

τῶν δύο ἀρχηγῶν, ἀνοιξαν τὶς πύλες καὶ ἐφόρμησαν κατὰ τῶν Ρωμαίων. Ὁ Θεόδοτος καὶ ὁ Ἀντίνοος¹ σκοτώθηκαν καὶ ἡ πόλις κατελήφθη. «*Simili pertinacia Cephalonis principis clausum Tectonem ipso interfecto per deditionem recepit. Nec Phylace nec Horreum oppugnationem tulerunt*».

Καθὼς κατέβαινε δηλ. ἀπὸ βορρᾶ ὁ Ἀνίκιος καὶ διέσχισε τὴ Μολοσσίδα, πρώτη πόλις, πρὸς συναντῆ στὸ δρόμο του καὶ τοῦ προβάλλει ἀντίσταση, ἦταν ἡ Πασσαρῶν. Τὴν ἴδια τύχη περίμενε σὲ λίγο καὶ τὴν Τέκμωννα καὶ ὕστερα τὴ Φυλάκη καὶ τὸ Ὀρραϊον². Ἡ Πασσαρῶν ἐπομένως, γιὰ τὸν ἀπὸ βορρᾶ κατερχόμενον ρωμαϊκὸ στρατό, βρισκόταν πρώτη στὸ δρόμο του. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ Λίβιο μαθαίνουμε, ὅτι ὁ Ἀπίκιος, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ἡλείρου, ἐπανεκάμψε στὴν Πασσαρῶνα, ὅπου καὶ διεχέμασε μαζὶ μὲ τὸ στρατεύμα³.

Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς τοῦ Λιβίου συμπεραίνουμε, πρῶτα, ὅτι ἡ Πασσαρῶν βρισκόταν βορειότερα τῆς Τέκμωννος, καὶ δεύτερο, ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ νὰ παραμείνη καὶ νὰ διαχειμάσῃ πολὺς στρατὸς καὶ νὰ διατραφοῦν τὰ ὑποζύγια ζῶα τοῦ στρατεύματος. Ὡστε, ἂν ὑποθέσουμε, σύμφωνα μὲ ὅσα ἐκθέσαμε ἀμέσως παραπάνω, ὅτι ἡ Πασσαρῶν βρισκόταν στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων, τότε μὲ βεβαιότητα μπορούμε νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ἡ ἀκρόπολις τοῦ Γαρδικιοῦ εἶναι ἐκείνη πρὸς διεκδικεῖ ἀσφαλῶς τὴ θέση τῆς Πασσαρῶνος.

Ἡ περιοχὴ, πεδινὴ καὶ περικλειστὴ ἀπὸ βουνά, ἦταν κατάλληλη, ὅπως καὶ ὅλο τὸ λεκανοπέδιο, γιὰ νὰ διαχειμάσουν καὶ νὰ διατραφοῦν

1. ΠΟΛΥΒ., XXX, 7 καὶ ΛΙΝΙΟΥΣ, ἔ.ἀ.

2. Οἱ θέσεις τῆς Φυλάκης καὶ Ὀρραίου μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ὁ κάτοικος τοῦ Ὀρραίου, Ὀρραϊάτις, ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Δωδώνης (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΝ, Ἡπ. Χρ., ἔ.ἀ., σ. 248, I. ΚΟΒΗΚΤ, REG, 1939, σ. 472, CARAMANOS, *Dodone et ses ruines*, πίν. XXXII, 7 καὶ σ. 65 καὶ SGDI, II, 1366). Ὁ I. ΛΑΜΠΡΙΑΝΟΣ (ἔ.ἀ., Δ', 29), ἀκολουθῶντας τὸν Ἀλ. Πάλλη, τοποθετεῖ τὸ Ὀρραϊο στὴν περιοχὴ τῆς μονῆς Τζιόρας, κοντὰ στὸ χωριὸ Βάξια, σχετίζοντας τὸ ὄνομα Τζιόρα μὲ τὸ Ὀρραϊο (= εἰς τὸ ὄρος).

3. ΛΙΝΙΟΥΣ, XLV, 26. Ἐπίσης ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ θέλοντας νὰ φτάσῃ στὸν Ὀρρικὸ (στὰ νότια τοῦ Αὐλῶνος), «*ad Passaronem pervenit*» (αὐτ. XLV, 33, 8) καὶ στρατοπέδευσε ἐκεῖ. «*Haud procul inde Apici castra aberant*» (XLV, 34, 1). Στὴν Πασσαρῶνα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εὐρισκόμενος ὁ Αἰμίλιος Παῦλος ἐξαπέλυσε τὴ φρικτὴ ἀπόφασις τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου γιὰ τὴν καταστροφὴ ἑβδομηντα πόλεων, πολισμάτων καὶ φρουριῶν τῆς Ἡλείρου καὶ τὸν ἐξανδραποδισμὸ 150.000 ἀνδρῶν.

δυὸ ρωμαϊκοὶ στρατοί, τοῦ Ἀνικίου καὶ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου καὶ τὰ ὑποζύγια ζῶα τοῦ στρατεύματος¹. Καὶ οἱ δύο ἀκροπόλεις τοῦ λεκανοπέδιου — τοῦ Γαρδικιοῦ καὶ τῆς Καστρίτσας — φέρουν ἐπισκευές, πού ἔγιναν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀκρόπολις τῆς Καστρίτσας².

Δύο περίπου χιλιόμετρα βορειότερα, κοντὰ στὶς δυτικὲς παρυφές τῆς ὄρεινῆς περιοχῆς Μπισδουνίου - Λαψίστας, πού χωρίζει, ὅπως σημειώσαμε, τὴν κοιλάδα τοῦ Γαρδικιοῦ - Ροδοτοπίου ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη πεδιάδα τῆς Λαψίστας, ὁ καθηγητὴς κ. Δ. Εὐαγγελίδης ἀνεῦρε πρὸ 20 χρόνων ἐρείπια ἀρχαίου ναοῦ (βλ. χάρτη, εἰκ. 1). Κατὰ τὴν ἀνασκαφή, πού ἀποπεράτωσε τελευταῖα, ἀπεκαλύφθη ἐνδιαφέρων περίπτερος ναός, διαστ. 19.30×11 μ. μὲ πρόδομο καὶ σηκό³. Ἀνατολικά τοῦ προδόμου ἀνευρέθη εὐρύχωρη πλακόστρωτη αὐλή, πού διατηροῦσε ἴχνη βωμοῦ. Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα, ὁ ναός θὰ ἰδρῦθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' π.Χ. αἰ., ἀλλὰ ἐπισκευάστηκε ριζικὰ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ἐπειδὴ γύρω στὸ ναὸ διακρινόταν συνεχόμενο λεπτὸ στρώμα μὲ ἀσβεστοποιημένα λιθάρια, ὁ ἐρευνητὴς ἀποδίδει τὴν πυρόληση τοῦ ναοῦ στὸ στρατὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἡπείρου, ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, ἐκτελῶντας ἀπόφαση τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου, προσέβη στὴν καταστροφή 70 περίπου πόλεων καὶ πολισιμάτων τῆς Ἡπείρου καὶ στὸν ἔξανδραποδισμό 150.000 ἀνδρῶν (167 π.Χ.)⁴.

Ἐκτὸς ἄλλων εὐρημάτων, ἀνευρέθησαν στὴν περιοχή τοῦ ναοῦ λίγα προϊστορικὰ ὄστρακα (βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 52), λείψανα βάρθρων στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ ναοῦ⁵ καὶ δύο ἐνδιαφέρουσες ἐπιγραφές⁶. Στὸ αὐτὸ μέρος, λίγο πρὶν, εἶχε ἀνευρεθῆ ἀκέφαλος ἀνδριὰς Ρωμαίου αὐτοκράτορος, πού φυλάσσεται σήμερα στὸ Δημοτ. Μουσεῖο Ἰωαννίνων⁷. Ἡ μιὰ

1. Ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχή, πού βορειότερα συνδέεται μὲ τὴν πεδιάδα τῆς Λαψίστας, ἔχει ἀφθονὴ γλῶνη καὶ ἔλη γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ὑποζυγίων.

2. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1951, σ. 174, σ. 183 καὶ κατ. σ. 74.

3. Ἡπειρωτ. Χρονικά, 1935, σ. 260 - 264, καὶ ΠΑΕ 1952, σ. 306 κ.έξ.

4. Linius, XLV, 34 καὶ ΠΟΛΥΒ., XXX, 15, ΠΛΟΥΤ., Αἰμ. Παῦλος, 29. Εἶναι ἐξωγκωμένη ἡ πληροφορία τοῦ Λιβίου γιὰ τὴν καταστροφή 70 πόλεων τῆς Ἡπείρου. Ἀσφαλῶς στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ θὰ περιλαμβάνονταν καὶ μικρὰ πολισιματα τῆς Ἡπείρου καὶ ἀπλὰ φρούρια στρατηγικῆς σημασίας.

5. Ἡπειρωτ. Χρονικά, ἔ.α., σ. 261.

6. Αὐτόθι, σ. 261 - 264.

7. Αὐτόθι, σ. 261.

ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, τοῦ τέλους τοῦ Γ' π.Χ. αἰ., ἀναφέρεται στὴν ἀνανέωση φιλίας καὶ προξενίας, πὺ εἶχε συναφθῆ παλαιότερα («ἀπ' αἰῶνος») μεταξὺ τῶν Ἀτεράργων καὶ τῶν Περγαμίων¹. Στὴν ἄλλη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' π.Χ. αἰ., γίνεται μνεία τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, ἐπὶ προστάτου Νικάνορος Κασσωπαίου. Δύο ἄλλες ἐπιγραφές εἶχαν βρεθῆ παλαιότερα στὴν ἴδια περιοχὴ². Σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀναφέρεται κάποιος Ἀντιγονεὺς ἀγωνοθέτης, πρᾶγμα πὺ ὑποθέτει ἴσως τὴν ὕπαρξη γυμνασίου.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, παραβαλλόμενα πρὸς τὴν ἀπογοητευτικὴ ἀπουσία ἀναλόγων εὐρημάτων σ' ἄλλες ἀρχαῖες περιοχὲς τῆς Ἑπείρου, μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰ εὐρήματα τῆς Δωδώνης. Ἡ ὕπαρξη ἀφιερωμάτων κοντὰ στὸ ναό, ὅπως ὁ ρωμαϊκὸς ἀνδριὰς καὶ τὰ ἀναθηματικὰ βᾶθρα, δείχνουν ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἐτύγγανε ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς Ρωμαίους. Οἱ ἐπιγραφές, πὺ μνημονεύσαμε, ἀναφέρονται σὲ σύμφωνα φιλίας μεταξὺ τῶν πόλεων Περγάμου καὶ Ἀτεράργων, πόλεων πὺ ἦταν ἄσχετες μὲ τὴν περιοχὴ ὅπου βρέθηκαν³. Γίνεται λόγος γιὰ τὸ Κοινὸν τῶν Ἑπειρωτῶν, γιὰ προστάτη Κασσωπαῖο καὶ ἀγωνοθέτη ἐξ Ἀντιγονείας. Μᾶς δημιουργεῖται δηλ. ἡ ἐντύπωση, ὅτι στὸ ἱερὸ αὐτό, ἢ γενικὰ στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ, εἶχαν κατατεθῆ καὶ ἐφυλάσσονταν, σὰν σὲ ἐπίσημα ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὰ δημόσια ψηφίσματα, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὴ Δωδώνη. Τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ τονίζουν ἐπίσης ἡ ὕπαρξη γυμνασίου καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ ἀνδριάντος Ρωμαίου αὐτοκράτορος.

Ἄλλὰ τέτοιο ἱερὸ μέσα στὴν κεντρικὴ ἐστία τῆς Μολοσσίδος ἦταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀρείου Διός, πὺ λατρευόταν στὴν Πασσαρῶνα. Στὸ ἐπίσημο ἱερὸ τῆς μολοσσικῆς πρωτεύουσῆς ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ φυλάσσονταν τὰ δημόσια ψηφίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ τῶν Μολοσσῶν, κι ὅταν ἀκόμα ἀφοροῦσαν ζητήματα πόλεων ξένων, μὴ

1. Νεώτερες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ βλ. L. ROBERT, *Hellenica*, I, σ. 95 κ.ἐξ. καὶ τελευταῖα συμπληρωματικὲς ἐπὶ τῶν προηγουμένων παρατηρήσεις τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 310.

2. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ΑΕ 1914, σ. 239, ἀριθ. 19-20.

3. Ὅπως πειστικὰ ὑποστηρίζει ὁ L. ROBERT (ἔ.ά., σ. 104), ἡ ἥπειρωτικὴ Πέργαμος βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Βουθρωτοῦ, ἢ δὲ πόλη τῶν Ἀτεράργων κάπου ἐκεῖ, σὲ ἀκτῖνα 40-50 χιλμ., πάντως μέσα ἢ πολὺ κοντὰ στὴν ἀρχαία Κεστρίνη, πὺ ἐκτεινόταν μεταξὺ τοῦ Καλαμᾶ καὶ τῆς Χαονίας κατὰ μῆκος τοῦ Ἴονίου.

μολοσσικῶν, ὅπως οἱ Ἄτεραργοὶ καὶ ἡ Πέργαμος. Στὸν Ἄρειο Δία, τὸν κατ' ἐξοχὴν σεβαστὸ θεὸ τοῦ πολέμου, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ ἀφιερώνωνται ἀναθήματα, ὅπως ὁ ἀνδριάντας τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα, τὰ βᾶθρα τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἀνάθημα τοῦ ἀγωνοθέτου Φιλίσκου.

Τὴν ἀναμφισβήτητη ὁμως ἀπόδειξη τῆς γνώμης αὐτῆς μᾶς δίνει ἓνα ἐνδιαφέρον ἀνάγλυφο, προερχόμενο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ, ποῦ βρίσκεται σήμερα στὸ Δημοτ. Μουσεῖο Ἰωαννίνων¹. Παριστάνεται ὁ Ζεὺς, μὲ ἀπογυμνωμένο τὸ κορμὶ ἀπ' τὸ ἀνεμιζόμενο βραχὺ ἱμάτιο, νὰ κατέρχεται τὴν κορυφὴ βουνοῦ ἐπάνω σὲ ἄρμα, ποῦ τὸ σέρνουν δυὸ λιοντάρια. Ἄνω δεξιὰ διαβάζουμε τὴν ἐπιγραφή :

ἀρὰ | τῶ Δι | οὔ βέλος | δίπτατ[αι] ?

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγλύφου αὐτοῦ βρίσκεται στὴν ἐπιγραφή καὶ κυρίως στὴν παράσταση τοῦ Διὸς ἐπάνω σὲ ἄρμα, συρόμενο ἀπὸ λιοντάρια.

Παρόμοια παράσταση τοῦ Διὸς, ὅσο ξέρω, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾷ, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τίς γνωστὲς παραστάσεις τοῦ θεοῦ εἴτε στὴ μεγάλη τέχνη εἴτε στὴ μικροτεχνία. Σὲ ἄρμα, συρόμενο ἀπὸ λιοντάρια, εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐπιβαίνουν ἄλλες ἀρχαῖες θεότητες, ὅπως ὁ Διόνυσος, ἡ Κυβέλη, ἡ Ρέα. Ὅμως ἡ σχέση τοῦ Διὸς μὲ τὸ λιοντάρι δὲν εἶναι ὄγνωστη καὶ στὴν ἀρχαία παράδοση καὶ στίς εἰκαστικὰς τέχνες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ τὸν ΝΟΝΝΟ (Διονυσιακά 6, 174 κ.ἐξ.), ὁ Ζεὺς, γιὰ ν' ἀποφύγη τοὺς Τιτᾶνες, ἔλαβε ποικίλες μορφάς, βρέφους, νέου, Κρόνου, ἀλόγου, λιονταριοῦ, ταύρου, τίγρεως καὶ φιδιοῦ μὲ κέρατα. Γιὰ νὰ κατακτήσῃ τὴ Σεμέλη, ποῦ εἶχε ἐπιθυμήσει,

1. Τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε μέσα στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, στὴν οἰκία Χόϊνα, ἀπὸ τὸν φίλο καὶ συνάδελφο Φ. Πέτσα, ποῦ ὑπηρέτουσε τότε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἠπείρου. Τὸ ἀνάγλυφο μετέφερε ἐκεῖ, κατὰ τίς πληροφορίες τοῦ κ. Χόϊνα, ὁ χρηματιστὴς κ. Ἀθ. Τσεκούρας. Ὁ τελευταῖος, κάτοικος Ἀθηνῶν τώρα, ὅταν τοῦ ἐπέδειξα τὴ φωτογραφία τοῦ ἀναγλύφου, μὲ βεβαίωσε ὅτι τὸ μετέφερε ἀπὸ τὸ Γαρδίκι. Κατὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ ἴδιου πάντοτε, τὸ ἀνάγλυφο εἶχε βρεθῆ στὴν περιοχὴ τοῦ Γαρδικιοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1903 - 1906 ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ χωριοῦ.

2. Σύντομη ἀνακοίνωση βλ. J. M. COOK, JHS, 1946 (66), σ. 112 καὶ M. TOD, JHS, 1952 (72), σ. 39. Στὴν παραπάνω ἀνακοίνωση, ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα, ἡ παράσταση περιγράφεται ὡς : «A child riding in a chariot drawn by a pair of lions». Ἄλλ' ὅτι ἡ παράσταση ἀναφέρεται στὸ Δία, εἶναι ἀναντίρρητο, καὶ στὴν ἄποψη αὐτὴ κατέληξε καὶ ὁ Φ. Πέτσας.

μεταμορφώθηκε σὲ ἄντρα μὲ κέρατα, σὲ λιοντάρι, λεοπάρδαλη, φίδι ¹. Γενικὰ τὸ λιοντάρι ἐθεωροῦτο σὰν ἔνδειξη βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ λιοντάρια, οἱ λεοντοκεφαλές, ἡ λεοντῆ καὶ τὰ πέλματα λιονταριοῦ ἦταν τὰ καθιερωμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ διακόσμηση θείων καὶ ἀνθρωπίνων θρόνων ². Στὴν τέχνη ἐπίσης τὸ λιοντάρι ἀποτελεῖ συνήθως σύμβολο τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Διός. Ἀλλὰ σὲ καμμιά παράσταση, ὅσο τοῦλάχιστον ξέρω, ὁ Ζεὺς δὲν ἐπιβαίνει σὲ ἄρμα, συρόμενο ἀπὸ λιοντάρι. Ἔτσι π.χ. σὲ νομίσματα τῆς Κεράμου, πού κόπηκαν ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ τοῦ Κομμόδου, παρὰ τὸν Δία τὸν Λαβράυνδο παριστάνεται λιοντάρι ³. Ὁ Ζεὺς ἐκεῖ εἰκονίζεται ἄλλοτε γυμνὸς ἢ μὲ περίζωμα καὶ ἄλλοτε φορῶντας βραχὺ χιτῶνα καὶ κρατεῖ τὸν διπλὸ πέλεκυ, τὸ σύμβολο τοῦ κεραυνοῦ. Ὁ Ζεὺς Ὅρειος ἐπίσης συνδέεται μὲ τὸ ζῶο αὐτό ⁴. Ἀλλὰ ὁ Ζεὺς Λαβράυνδος καὶ Ὅρειος εἶναι ἔννοιες συγγενεῖς μὲ τὸν Στράτιο, τὸν Ἄρειο, τὸν Στρατηγὸ καὶ τὸν Οὐριο Δία, τῶν ὁποίων ἐξάιρεται κυρίως ἡ πολεμικὴ ιδιότητα καὶ ἰσχύς ⁵. Πιθανώτατα ἀπὸ τὸν παλαιὸ θεὸ τῆς θύελλας, πού σύμβολο ἔχει τὸν κεραυνό, προήλθε ὁ θεὸς τοῦ πολέμου καὶ ὁ πανίσχυρος κεραυνός, ὑπὸ τὴ μορφή δόρατος, ξίφους ἢ καὶ κεραυνοῦ, ἔγινε τώρα τὸ πολεμικὸ σύμβολο τοῦ θεοῦ ⁶. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συνηθισμένα σύμβολα στίς παραστάσεις τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ εἶναι τὸ ξίφος, τὸ δόρυ, ὁ κεραυνός, τὰ λιοντάρια. Στίς παραστάσεις

1. NONNOY, *Λιοντ.*, 7, 318 κ.ἐξ., COOK, ἔ.ἀ., I, 398 καὶ ὑποσ. 4.

2. Βλ. COOK, ἔ.ἀ., III, 956, 2, ὅπου καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία. Σὲ ἐρυθρόμορφο ὄστρακο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης, προερχόμενο ἀπὸ τὸν Τάραντα, παριστάνεται λιοντάρι στὴ λαβὴ τοῦ θρόνου, ὅπου κάθεται ὁ Ζεὺς (COOK, ἔ.ἀ., III, II, 1052, εἰκ. 847 καὶ G. RICHTER, *Bull. of the Metropol. Mus. of Art*, 1912, VI, σ. 97, εἰκ. 5). Στὴν ὀπίσθια ὄψη ἀργυροῦ τετραδράχμου τῆς συλλογῆς Hirsch εἰκονίζεται ὁ Ζεὺς Αἰτναῖος σὲ θρόνο, στρωμένο μὲ λεοντῆ (COOK, ἔ.ἀ., I, 90, εἰκ. 62 καὶ HEAD, *Historia Numorum*², σ. 131, εἰκ. 70). Σὲ νομίσματα τῆς Διοκαιοσαρείας τῆς Κιλικίας, στὴν ὀπίσθια ὄψη εἰκονίζεται θρόνος μὲ λιοντάρια ἐπάνω στίς λαβὲς (COOK, ἔ.ἀ., II, 810, εἰκ. 773 - 774). Ἐπίσης καὶ ὁ Ζεὺς Φελγάνος κάθεται σὲ στρωμένη λεοντῆ σὲ ἀσημένια τετράδραγμα τῆς Φαιστοῦ (αὐτ., II, II, σ. 946 - 947, εἰκ. 838 - 841). Κεφαλὴ λιονταριοῦ ἐπίσης στολίζει τοὺς ἄξονες ἄρματος, πού ἐπιβαίνει ὁ Ζεὺς, σὲ μιὰ τετρακόντα ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀπουλία (COOK, ἔ.ἀ., τ. II, σ. 831, 4 καὶ πίν. XXXVII).

3. Αὐτ., II, σ. 575, εἰκ. 482 - 484.

4. Αὐτ., II, II, σ. 868, 8. Ὁ E. RENAN (*Mission de Phénice*, Paris 1864, σ. 396 κ.ἐξ.) ἀναφέρει δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τοῦ ναοῦ τοῦ Halalieh, πού ἀναφέρονται σὲ ἀφιέρωμα στὸ Δία δυὸ μαρμαρένιων λιονταριῶν. Τὶς ἐπιγραφές αὐτὲς ὁ Renan συσχέτισε πρὸς μικρὸ ἀπὸ λευκὸ λίθο λιοντάρι, πού βρέθηκε τὸ 1863 στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου, ὅπου ὁ ναός.

5. COOK, ἔ.ἀ., II, σ. 577 κ.ἐξ., σ. 705 κ.ἐξ., σ. 848 καὶ PRELLER, *Griechische Mythologie*³, I, 112.

6. COOK, ἔ.ἀ., II, 705.

αὐτὲς ὁ Ζεὺς εἰκονίζεται γυμνὸς ἢ φορῶντας βραχὺ χιτῶνα, κράνος καὶ ἀσπίδα. Ἔτσι στὰ γνωστὰ νομίσματα τοῦ Ἀρείου Διὸς τῆς Ὑδισοῦ τῆς Καρίας, ὁ θεὸς παριστάνεται σὰ στρατιώτης, ὄρθιος καὶ πάνοπλος, μὲ βραχὺ χιτῶνα, κράνος, ἀσπίδα, πάλλοντας τὸν κεραυνὸ ἢ τὸ δόρυ ἢ στηρίζοντας τὸ δόρυ στὴ γῆ¹. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ θεὸ εἰκονίζεται ὁ ἀετὸς. Ὁ συνώνυμος τοῦ Ἀρείου, Στράτιος Ζεὺς, παριστάνεται στὰ νομίσματα τῆς Καρίας νὰ κρατῆ ἐπίσης τὸ δόρυ καὶ τὸν λάβρον, τὸ σύμβολο τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἰσχυροῦ ὄπλου². Τὴν πολεμικὴ λοιπὸν ιδιότητα τοῦ Στρατίου, Ἀρείου, Λαβραῦνδου, Οὐρείου Διὸς ἐξαιρουν κυρίως ὁ κεραυνὸς ἢ ὁ λάβρος ἢ τὸ δόρυ, τὸ λιοντάρι, ὁ ἀετὸς καὶ ἡ πολεμικὴ γενικὰ ἀπεικόνισι τοῦ θεοῦ. Στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Γαρδικιοῦ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ πολεμικὴ ιδιότητα αὐτῆ τοῦ Διὸς.

Ἡ ἐπίκλησι πρὸς τὸν Δία, οὗ βέλος [= κεραυνὸς] δίπνται, ἡ νεανικὴ καὶ ὀρμητικὴ μορφή τοῦ θεοῦ, ἡ γυμνότης καὶ πρὸ πάντων τὰ ἰδιαίτερα σύμβολα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν πολεμικὸ θεό, τὰ λιοντάρια, τὸ ἄρμα καὶ ὁ κεραυνός, εἶναι στοιχεῖα ποὺ πείθουν, ὅτι ἔχουμε μπροστὰ μας παράστασι τοῦ Ἀρείου Διὸς. Ἄν δὲν ἔχουμε ἀνάλογη παράστασι τοῦ θεοῦ ἐπάνω σὲ ἄρμα μὲ τὰ ζῶα αὐτά, τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα γιὰ τὴν παραπάνω γνώμη. Θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ἡ ἔλλειψι αὐτῆ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὸ γεγονός ὅτι στὴ μεγαλοτεχνία δὲν ἔχουμε καμμιά γνωστὴ παράστασι τοῦ Ἀρείου Διὸς. Ἐπομένως στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Ἄρειος Ζεὺς τῆς Πασσαρῶνος εἶχε τὴ μορφή τῆς ἀρχαίας ἡπειρωτικῆς θεότητος τοῦ κεραυνοῦ (COOK, II, ἔ.ἀ. 706), μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ βεβαιότητα καταφατικά. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι κύριον σύμβολον τοῦ Δωδωναίου Διὸς ἦταν ὁ κεραυνός, ὅμως, ἐπειδὴ ἡ παράστασι τοῦ κεραυνοῦ ἀπαντᾷ πολὺ συχνότερα στὰ νομίσματα τῶν Μολοσσῶν, εἶναι πιθανὸ ὅτι στὴ λατρεία αὐτῆ τοῦ Ἀρείου Διὸς ὀφείλεται ἡ εὐρεία ἐπικράτησι τοῦ συμβόλου αὐτοῦ στὰ ἡπειρωτικὰ νομίσματα καὶ σὲ διάφορα ἀντικείμενα μικροτεχνίας³.

Ἄλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀναγλύφου φαίνεται ἐνισχυτικὸ γιὰ τὴν παραπάνω ἄποψη. Ἦδη ὁ J. M. Cook συσχέτισε τὴν ἐπιγραφὴ αὐτῆ

1. Πρὸβλ. ΟΥΕΡΒΕΚ, *Griech. Kunstmythologie*, I, σ. 208-210, πίν. νομισμ. III, 11. ΗΕΑΔ, ΗΝ², σ. 528 καὶ 620. COOK, ἔ.ἀ., σ. 705 κ.ἐξ., εἰκ. 635. Σ' ἄλλα νομίσματα παριστάνεται ὁ Ἄρειος Ζεὺς πωγωνοφόρος μὲ κράνος καὶ στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος ὁ ἀετὸς ἐπὶ κεραυνοῦ ἢ ἡ προτομὴ τοῦ Διὸς καὶ στὴν πίσω ὄψη ὄρθιος ὁ Ἄρειος Ζεὺς. Γενικὰ στὰ νομίσματα αὐτὰ τονίζεται ἡ πολεμικὴ φύσι τοῦ θεοῦ.

2. COOK, ἔ.ἀ., σ. 577-578 καὶ σ. 705.

3. Ἔτσι π.χ. καὶ οἱ πέντε γνωστοὶ νομισματικοὶ τύποι, ποὺ ἔκοψαν πρὸ τοῦ 342 π.Χ. οἱ Μολοσσοί, φέρουν πάντοτε τὸ ἔμβλημα τοῦ κεραυνοῦ (ΗΕΑΔ, ΗΝ², σ. 321). Καὶ οἱ τέσσαρις γνωστοὶ τύποι τῶν νομισμάτων τοῦ Μολοσσοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Νεοπτολέμου φέρουν χωρὶς ἐξαίρεσι τὸν κεραυνὸ (αὐτ., σ. 322). Ἀντίθετα, στὰ νομίσματα τοῦ βασιλέως Πύρρου, ποὺ ἔγινε μονάρχης σ' ὅλη τὴν Ἠπειρο, μόνο σὲ δυὸ τύπους νομισμάτων ἐμφανίζεται ὁ κεραυνός (αὐτ., σ. 324), ὅπως ἐπίσης σπανιώτερη εἶναι ἡ παράστασι αὐτῆ καὶ στὰ νομίσματα τῶν ἄλλων ἡπειρωτικῶν φύλων ἢ πόλεων.

μέ στίχο του Εὐριπίδη (*Ἰκετίδες* 860). Ἄμεση ἐπίσης σχέση ἔχει ὁ στίχος τοῦ ἀναγλύφου μ' ἓνα χωρίο τοῦ Πολυβίου (V, 9, 5), ἀναφερόμενο στὰ πολεμικά γεγονότα τοῦ Θέρμου. Ἐκτὸς τούτου, ἡ ἀναφορά ἐν τῷ Πολυβίῳ ὅτι «κατὰ τὸν ἱστορικό, οἱ ὑπὸ τὸν Φίλιππο τὸν Ε' Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες, ἀφοῦ κατέλαβαν τὸ Θέρμο (217 π.Χ.), προέβησαν σὲ φοβερὰ καταστροφές. Ἀπογύμνωσαν τὰ σπίτια ἀπὸ τὰ σιτηρὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ, μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν ἐφωδιασμένα γιὰ τὴ φθινοπωρινὴ πανήγυρη (Πολυβ. V, 8, 4-9) καὶ ἔκαψαν ὅ,τι δὲ μποροῦσαν νὰ πάρουν μαζί τους οἱ στρατιῶτες τοῦ Φιλίππου. Καὶ δὲν ἀρκέσθησαν σ' αὐτά. Κατέστρεψαν τὶς στοῦες τῶν ναῶν, κατακρήμνισαν τὶς ἱερὰς οἰκοδομὰς, ἀναποδογύρισαν ἢ χάλασαν περισσότερα ἀπὸ 2.000 ἀγάλματα (Πολυβ. V, 9, 1-4). Στὴν ἀνίερη αὐτὴ πράξη προέβησαν οἱ νικηταὶ ἐκδικούμενοι τὶς καταστροφές, ποὺ εἶχαν διαπράξει τὸν προηγούμενο χρόνον οἱ Αἰτωλοὶ ὑπὸ τοὺς στρατηγούς Σκόπα καὶ Δωρίμαχο στὸ Δῖο καὶ στὴ Δωδώνη (Πολυβ. IV, 62 καὶ 67, Διοδ. Σικελ. ἀπόσπ. XXVI, 7). Οἱ νικηταὶ σεβάστηκαν μονάχῃ τὰ ἀγάλματα, ποὺ παρίσταναν θεοὺς ἢ ἦταν ἀφιερωμένα σ' αὐτούς: «κατέγραφον δ' εἰς τοὺς τοίχους καὶ τὸν περιφερόμενον στίχον, ἥδη τότε τῆς ἐπιδεξιότητος τῆς Σάμου φησὶ φησὶ, ὅς ἦν υἱὸς μὲν Χρυσογόνου, σύντροπος δὲ βασιλέως. Ὁ δὲ στίχος ἦν: Ὁ ρᾶς τὸ δῖον οὐ βέλος διέπτατο;».

Πρὸ πολλοῦ εἶχε ἀναγνωρισθῆ ἡ σχέση τοῦ περιφερομένου στίχου τοῦ ποιητοῦ Σάμου πρὸς τὸ στίχο τοῦ μεγάλου τραγικοῦ καὶ θεωρήθηκε σὰν παρωδία τοῦ στίχου τῶν «Ἰκετίδων»¹. Δὲν ἦταν λοιπὸν ὁ στίχος αὐτὸς ἐπινοήση τοῦ ποιητοῦ Σάμου, ἀλλὰ παρωδία ἄλλου στίχου.

Θὰ ἦταν βέβαια πολὺ ἐλκυστικὸ, ἂν ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀναγλύφου ἀναφερόταν στὰ γεγονότα τοῦ Θέρμου καὶ στὸ στίχο τοῦ Σάμου. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ μποροῦσαμε νὰ δεχθῶμε, ὅτι κάποιος Ἡπειρώτης, ποὺ ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Αἰτωλίας καὶ στὰ γεγονότα τοῦ Θέρμου, γυρνώντας στὴν πατρίδα του, ἀφιέρωσε τὸ ἀνάγλυφο ἢ τοῦλάχιστον ἔγραψε τὸ στίχο τοῦ Σάμου μὲ μικρὴ τροποποίησιν. Ἄν συμβαίνει αὐτό, θὰ μποροῦσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ἔτος τῶν ἐπιχειρήσεων (217 π.Χ.) ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ἀναγλύφου². Τὴν πιθανὴν χρονολόγησιν στοὺς χρόνους τῶν γεγονότων τοῦ Θέρμου, στὰ τέλη δηλ. τοῦ Γ' π.Χ. αἰ. ἢ καὶ ἀκόμα χαμηλότερα, κάνουν πιθανὴ οἱ ἑξῆς λόγοι: Τὸ ρ. *δίπταμαι* εἶναι τύπος μεταγενέστερος³. Ὑστερα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ στίχος τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ Πολυβίου ἀποτελοῦν σωστὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο, ἐνῶ τῆς ἐπιγραφῆς τὸ δεύτερο μόνον ἡμιστίχιο εἶναι ἑμμετρο, κάνει πιθανὴ τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ

1. Στίχ. 860: *ὁ ρᾶς τὸν ἀβρόν, οὐ βέλος διέπτατο; Ὁ Matthiæ* (βλ. PALBY, Euripides, I, σ. 422, Ἰκετ. στ. 860), ἀποκαθιστᾷ τὸ στίχο σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο τοῦ Πολυβίου: *ὁ ρᾶς τὸ δῖον, οὐ βέλος διέπτατο; Ὁμοίως καὶ ὁ Nauck.*

2. Εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ ἀναθέτης τοῦ ἀναγλύφου ἢ ὁ ἀπλοῖκός τεχνίτης του εἶχαν ὑπ' ὄψιν τοὺς τὸ στίχο τοῦ μεγάλου τραγικοῦ. Τέτοια οἰκειότητα μὲ τὴν ἀττικὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι λογικὸ νὰ ἀναμένουμε στὴν Ἡπειρο.

3. Βλ. Λεξικὸ LIDDELL - SCOTT, στή λ.

παρῳδία τοῦ στίχου τοῦ Πολυβίου¹. Εἶναι δυνατόν ὅμως νὰ ὑποστηριχθῆ κι ἡ ἀντίθετη ἄποψη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς Σάμος χρησιμοποίησε ἔμμεσα τὸ στίχο τοῦ ἀναγλύφου, τὸν ὁποῖο τροποποίησε λίγο, παρῳδῶντας τὴ φράση ἀρὰ τῷ Δίῳ μὲ τὴ φράση ἀρὰς τὸ Δίον². Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ τὴν κάνουν πιθανὴ οἱ παρακάτω συλλογισμοί.

Στὴν Ἑπειροὸς ὁ Ζεὺς ἐλατρεύετο ὑπὸ δύο ιδιότητες, ὡς Νάϊος καὶ Δωδωναῖος, θεότης τῶν νερῶν, τῆς βροχῆς καὶ τοῦ κεραυνοῦ, καὶ ὡς Ἄρειος, θεὸς τοῦ πολέμου, ποὺ λατρευόταν στὴν Πασσαρῶνα. Καὶ ὑπὸ τίς δύο ιδιότητες τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολο τοῦ θεοῦ ἦταν ὁ κεραυνός, εἴτε μὲ τὴ γνωστὴ μορφή εἴτε μὲ τὴ μορφή διπλοῦ πελέκειος (σημ. ἀστροπελέκι)³. Τὴν παντοδύναμη ἐνέργεια τοῦ κεραυνοῦ τοῦ θεοῦ ἐπικαλεῖται ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀναγλύφου. Εἶναι δυνατόν, ἐπομένως, νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι στὸ στίχο αὐτὸ κρύβεται κάποιος παλαιότερος ὕμνος πρὸς τὸν Δία καὶ τὸν κεραυνό του, ποὺ ἦταν γνωστός στὴν Ἑπειροὸς καὶ στοὺς Ἑπειρῶτες στρατιῶτες, ποὺ ἔλαβαν μέρος στὰ γεγονότα τοῦ Θέρμου. Τὸν περιφερόμενο αὐτὸ στίχο, τὸν ἀδόξενο ἀπὸ τοὺς Ἑπειρῶτες στρατιῶτες, πῆρε πιθανῶς γιὰ πρότυπο ὁ ποιητὴς Σάμος, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ στρατὸ κατὰ τίς ἐπιχειρήσεις, κι ἔκανε τὴ γνωστὴ μας παρῳδία.

Στὴν περίπτωση αὐτὴ προβάλλει τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ στίχου 860 τῶν Ἰκτιδῶν μὲ τὴν ἐπιγραφή. Ὁ Εὐριπίδης δίδαξε πιθανότατα τὴν Ἀνδρο-

1. Ὁ Φ. Πέτσας μελετᾷ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἀνάγλυφο. Γιὰ τὴν παραπάνω ὑπόθεσιν θὰ ἦταν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ χρονολόγησιν τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς μὲ βάση τὴν τυπολογία τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παραστάσεως.

2. Στὴν ἐπιτυχῆ αὐτὴ παρῳδία ὁ ποιητὴς Σάμος κάνει λογοπαίγνιο, ποὺ ὑπαινίσσεται μὲ πολλὴ δηκτικότητα καὶ χαιρεκακία τίς καταστροφές, ποὺ πρῶτοι ἔκαναν οἱ Αἰτωλοὶ στὸ Δίον τῆς Μακεδονίας. Σχετικὰ βλ. καὶ PARRY, ἔ.ἀ. καὶ F. WALBANK, *Philip V of Macedon*, 1940, σ. 54-55. Κατὰ τοὺς Dow καὶ EDSON (*Harvard Studies in Class. Philology*, τ. XLVIII, 1937, σ. 156), μὲ τὸ λογοπαίγνιο αὐτὸ προσδίδεται στὸν Φίλιππο ὁ ρόλος τοῦ Διός.

3. Διπλοὶ πελέκει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καστρίτσα (βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1951, σ. 175 καὶ 1952, σ. 381, εἰκ. 19), βρέθηκαν στὴ Δωδώνη, παλαιότερα ἀπὸ τὸν Καραπάνο καὶ τελευταῖα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Δ. Εὐαγγελίδη (ΠΑΕ 1952, σ. 290, εἰκ. 12 καὶ 12α· πρβλ. CARAPANOS, ἔ.ἀ., πίν. LVII, 6 καὶ εὑρετήριον χαλκῶν Δωδώνης Ἐθν. Μουσείου, ἀρ. 681-685 καὶ 692), ἐπίσης καὶ στὸ Τέροβο καὶ στὴν περιοχὴ Ἄρτας. Οἱ διπλοὶ πελέκει τῆς Δωδώνης καὶ οἱ ἀναθηματικοὶ πελέκει τῆς Καστρίτσας πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν Δωδωναῖο καὶ Ἄρειο Δία. Ἀλλὰ κι αὐτὸ τὸ ἄρμα, στὸ ὁποῖο ἐπιβαίνει ὁ Ζεὺς τοῦ ἀναγλύφου, συμβολίζει συχνὰ τὸν κεραυνό. Κατὰ κάποια ἀρχαία λαϊκὴ παράδοσιν, ποὺ διατηρήθηκε ὡς σήμερα, ὁ κεραυνός εἶναι ἡ βροντὴ, ποὺ ἔκανε τὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ διατρέχοντας τὸν οὐρανό. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλολογογία (Πίνδαρος, Εὐριπίδης κ.ἄ.), τὴν ἀρχαία τέχνη καὶ μυθολογία προκύπτει ἐπίσης ὅτι ὁ κεραυνός ἐθεωρεῖτο καμμὰ φορὰ αὐτὸ τὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ (ἐκτενέστερα βλ. COOK, ἔ.ἀ., τ. II, σ. 830 κ.ἑξ.).

μάχη στην Ήπειρο κατά τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καί, ὅπως πιστεύουμε, στήν Πασσαρῶνα. Πολύ φυσικό νὰ ἄκουσε ἐκεῖ τὸν ἕμνο αὐτόν, πού ἐν μέρει — κι ἴσως παραλλαγμένον — διασώζει ἡ ἐπιγραφή, καί φράση τοῦ ἕμνου μπῆκε στίς *Ἰκεΐδες*, πού ὁ τραγικός ἔγραψε κατά τὸ ἔτος 417 - 416, ἀρκετὰ χρόνια δηλ. μετὰ τὴ διδασκαλία τῆς *Ἀνδρομάχης* (περὶ τὸ 429 π.Χ.). Ἄν πραγματικὰ ὁ Εὐριπίδης δίδαξε τὴν *Ἀνδρομάχη* στήν αὐλὴ τῶν Μολοσσῶν, ὅπως βγαίνει τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ στίχ. 445, κι ὅπως ὑποστήριξαν κι ἄλλοι ἐρευνηταί, τότε τὸ δράμα αὐτὸ δὲν παίχτηκε στὴ Δωδώνη, τὴν ὁποία κατεῖχαν ἀκόμα οἱ Θεσπρωτοί, ἀλλὰ στήν Πασσαρῶνα, τὴν πρωτεύουσα τῶν Μολοσσῶν (βλ. καὶ κατ. σ. 77 - 78). Στὴ μολοσσικὴ πρωτεύουσα ἀναστρεφόμενος ὁ ποιητὴς γνώρισε τὴ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς κι ἄκουσε τὸν λατρευτικὸν ἕμνο, πού ἀπήχησέ του βρῖσκουμε στὸ στίχο τῶν *Ἰκετίδων*, στὸ ἀνάγλυφο καὶ στὰ γεγονότα τοῦ Θέρμου. Ἀλλά, ὅπως ἤδη ἐσημειώσαμε, τὴ βεβαίωση γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ παραπάνω ὑποθέσεις θὰ δώση ἡ ὀριστικὴ χρονολόγηση τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ κριτήρια. Ὅμως, ὅπως κι ἂν ἔχη τὸ ζήτημα, ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς παραστάσεως τοῦ ἀναγλύφου τονίζουν τὴν πολεμικὴ ιδιότητα τοῦ Διός.

Μποροῦμε ἐπομένως μὲ βεβαιότητα νὰ δεχθοῦμε, ὅτι τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Γαρδικιοῦ παριστάνει τὸν *Ἀρειο Δία* τῆς Πασσαρῶνος, ὅπου ἐλατρεύετο, καὶ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Γαρδικιοῦ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, τὰ εὐρισκόμενα δύο χιλιόμετρα βορειότερα, κοντὰ στοὺς δυτικούς πρόποδες τῆς Λαυίστας, πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀνήκουν στήν ἀρχαία Πασσαρῶνα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύουν, ὅπως εἶδαμε, φιλολογικὲς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων, οἱ πρόσφατες ἀνασκαφὲς τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἀνάγλυφο τοῦ Γαρδικιοῦ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἀρείου Διός.

Σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις αὐτές, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε στήν ἀκρόπολη τῆς Καστρίτσας τὴ δευτέρη πόλη τῶν Μολοσσῶν, πού πρόβαλε ἀντίσταση κατὰ τῶν Ρωμαίων, τὴν *Τέκμωννα*. Ἡ πόλη αὐτὴ, ἡ μεγαλύτερη, μετὰ τὴν Ἀμβρακία, ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἠπειρωτικὲς ἀκροπόλεις, πού ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν τῆς ὑπερβαίνει τὶς 3000 μέτρα ¹,

1. Ὁ ΛΕΑΚΕ, ἔ.ἀ., σ. 128, ὑπολογίζει τὴν περιφέρεια τοῦ περιβόλου σὲ 2 - 3 μίλια. Στὴν Καστρίτσα τοποθετοῦν τὴν Τέκμωννα, χωρὶς ἄλλες ἐνδείξεις, ὁ ΚΙΕΡΡΕΤ (FOA, XV, XVI), ὁ ΡΗΙΠΡΡΣΟΝ (ἔ.ἀ., σ. 192 καὶ πίν. 6), ὁ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ (*Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἠλείρου*, ἐνθετος χάρτης). Ὅμοίως βλ. καὶ Σ. ΔΑΚΑΡΗ, *Ἠπειρ.* Ἔστια, τεύχ. 6 (1952), σ. 539 - 540 καὶ σ. 550, 12, ΠΑΕ 1951, σ. 174, 1. Κατὰ τὸν ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. (στὴ λ. *Τέκμωνν*), ἡ πόλη εἶναι θεσπρωτικὴ. Πρόκειται γιὰ σύγχυση, πού ὀφείλεται στὴ γειτνίαση τῆς Καστρίτσας μὲ τὴ θεσπρωτικὴ Δωδώνη.

διεκδικεῖ γὰρ τρεῖς λόγους νὰ εἶναι ἡ Τέκμων. Πρῶτα, γιὰτὶ βρῖσκειται ἀμέσως νοτιώτερα ἀπ' τὴν Πασσαρῶνα, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπ' τὶς πληροφορίες τοῦ Λιβίου (XLV, 26, 10' προβλ. ἀνωτ. σ. 65)· δεύτερο, γιὰτὶ ἡ ἔκταση τῶν τειχῶν τῆς δικαιολογεῖ τὴν ἀντίσταση, ποὺ ἀντιμετώπισεν ὁ στρατὸς τοῦ Ἀνικίου, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Πασσαρῶνος· καὶ τρίτο, τέλος, ἡ μέχρι θεμελίων καταστροφή τῶν τειχῶν (ἔργο τῶν Ρωμαίων, ὅπως δείχνουν οἱ ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπισκευὲς τῶν τειχῶν, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅπως σημειώσαμε, ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἔδαφους) μαρτυρεῖ τὴ μανία τοῦ στρατηγοῦ Ἀνικίου γιὰ τὴν πεισματικὴ ἀντίσταση τῶν κατοίκων τῆς μετὰ τὸν ἀρχηγὸ τους Κέφαλο (Πολύβ. XXX, 7, 2 καὶ Livius XLV, 26) ¹.

Μὲ βάση τὶς ἐλάχιστες εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων, καὶ τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἔρευνας καὶ τῶν δικῶν μας παρατηρήσεων, μπορούμε τώρα νὰ προβοῦμε στὴ διατύπωση τῶν συμπερασμάτων μας γιὰ τὴν πόλη τοῦ Γαρδικιοῦ.

Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΜΟΛΟΣΣΩΝ.— Στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχε σχηματισθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ἓνας προϊστορικὸς συνοικισμός. Τὰ ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ παρόντος προϊστορικὰ ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν ἀνατολικά τῆς ἀκροπόλεως καὶ κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ καθηγητοῦ κ. Εὐαγγελίδη, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ στὴν περιοχὴ αὐτὴ προϊστορικῆς ζωῆς. Ἐὰν καί, κατὰ κανόνα, οἱ προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ στὴν Ἠπειρο δὲ βρίσκονταν στὶς πεδιάδες, ἀλλὰ στὰ κράσπεδα τῶν πεδιάδων, στὶς ὑπώρειες καὶ στὶς πλαγιὰς τῶν λόφων, ὅπου τὸ ἔδαφος διατηρεῖται στεγνόν, ἐν τούτοις ἡ ἀποψη ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα Πασσαρῶν ὑποδηλώνεται ὑπαρξὴ προϊστορικοῦ λιμναίου συνοικισμοῦ, δὲ μοῦ φαί-

1. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανη ἡ τοποθέτηση τῆς Φυλάκης στὸ Λαχανόκαστρο τοῦ Βοτονοσίου. Στὸ πόλισμα αὐτό, ποὺ φύλαγε τὸ μοναδικὸ πέρασμα πρὸς Μέτσοβο - Θεσσαλία καὶ Μέτσοβο - Δυτ. Μακεδονία, θὰ ταίριαζε ἴσως τὸ ὄνομα Φυλάκη. (Γιὰ τὴ θέση βλ. N. HAMMOND, ἔ.ἀ., σ. 141 καὶ χάρτη εἰκ. 7, καὶ σ. 144 κ.ἑξ. Γιὰ μερικὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα βλ. N. VERDÉLIS, BCH 1949, τ. 73, σ. 19-28 καὶ Φ. ΠΕΤΣΑ, AE 1950-1951, παράρτ. σ. 44). Ἡ θέση τῆς πρὸς τὴν περιφέρεια τοῦ μολοσσικοῦ κράτους ἀνταποκρίνεται μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀνικίου, γιὰτὶ ἡ Φυλάκη καὶ τὸ Ὄρραιο καταλήφθηκαν τελευταῖες ἀπὸ τὶς μολοσσικὰς πόλεις. Ὁ Ἀνίκιος, ἀφοῦ ἔκαμψε τὴν ἀντίσταση στὴν Πασσαρῶνα καὶ τὴν Τέκμωνα, στράφηκε πιθανῶς ἀνατολικώτερα, γιὰ ν' ἀνοίξη τὸ δρόμο πρὸς τὸ Μέτσοβο. Ὁ N. HAMMOND (ἔ.ἀ., σ. 144) τοποθετεῖ στὸ Βοτονοσί τὶς Τράμπυες.

νεται έντελῶς ἀπίθανη. Τὴν ὑπόθεση αὐτή, ἐκτὸς τοῦ ὀνόματος, ἐνίσχυει καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Μολοσσοὶ τῆς λεκάνης τῶν Ἰωαννίνων προέρχονται ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πιθανῶς ἀπ' τὴν περιοχὴν Καστοριάς, ὅπου διαπιστώθηκαν προϊστορικὲς λιμναῖες ἐγκαταστάσεις¹. Μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Μολοσσῶν καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν κοιλάδα τῶν Ἰωαννίνων, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ΙΒ' π.Χ. αἰ.², ἡ περιοχὴ τοῦ Ροδοτοπίου περιῆλθε στοὺς νέους κυρίους.

Ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία προερχόμενοι οἱ Μολοσσοί, μετέφεραν ἀπὸ κεῖ, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ τὴ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διός. Μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγκατέστησαν στὴ θέση αὐτὴ οἱ Μολοσσοὶ τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ τοῦ πολέμου. Πιθανῶς στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ποὺ ἦταν κατοικημένο, ὅπως εἶδαμε, νὰ ὑπῆρχε κάποιο ἱερὸ τῶν Θεσπρωτῶν. Ἡ θέση πάντως ἦταν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδεδειγμένη. Ἴσως ἀκόμα, ἐπειδὴ βρισκόταν ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ χώρου τῆς Λωδώνης, τοῦ κέντρου τῆς θεσπρωτικῆς δυνάμεως, καὶ ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἀντίβαρο τῆς Λωδώνης. Ἦταν τὸ *μολοττὸν οὔδας*, ὅπως γιὰ τοὺς Θεσπρωτοὺς ἡ Λωδώνη (ΕΥΡΗΠ. Φοίν. στ. 981).

Στὴν πόλη αὐτὴ εἶχε τὴν ἔδρα του ὁ ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς, ὁ βασιλιάς, ποὺ διοικοῦσε μὲ τὸ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξουσία ἦταν συμβουλευτικὴ. Αὐτὸς ἀναλαμβάνει σὰν ἀρχηγὸς τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀρχοντα, ὅπως οἱ Μυκηναῖοι βασιλεῖς καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης κατὰ τὴ νομοθεσία τοῦ Λυκούργου³. Στὴν κόμη - πρωτεύουσα συνήρχετο ὁ βασιλιάς, οἱ εὐγενεῖς καὶ ὁ λαός, ποὺ εἶχε δικαίωμα νὰ ἀκούη καὶ νὰ ἐπιδοκιμάζη σιωπηρὰ τὶς λαμβανόμενες ἀποφάσεις. Ἡ διατήρηση τοῦ κτηνοτροφικοῦ χαρακτῆρος τοῦ λαοῦ ἐπέβαλε ἰδιαιτέρο τρόπο ζωῆς. Κάθε ἀνοιξη, ὅταν ὁ περισσότερος πληθυσμὸς θὰ ἄφηνε τὶς κατοικίες του στὶς πεδιάδες καὶ θ' ἀνέβαινε στοὺς βοσκότοπους τῆς Πίνδου μὲ

1. Πρβλ. Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΝ, ΠΑΕ 1938, σ. 58-61 καὶ εἰκ. 7. Εἶναι ἐξ ἴσου πιθανόν, ὅτι τὸ τοπωνύμιο *Πασσαρῶν* ἔχει τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀπ' ὅπου προέρχονται καὶ οἱ Μολοσσοὶ (Ὁρέστα. Μολοσσοί). Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως οἱ πρόσφυγες Μακεδόνες Μολοσσοὶ νὰ διατήρησαν τὸ ὄνομα τοῦ λιμναίου προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Μακεδονίας, χωρὶς ἀναγκαῖα ὁ νέος συνοικισμὸς στὴ λεκάνη τῶν Ἰωαννίνων νὰ σημαίνη λιμναία ἐγκατάσταση.

2. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 380-381 καὶ 385.

3. Πρβλ. ΞΕΝΟΦ., *Λακεδ. Πολιτ.*, XV, 2 καὶ CROSS, ἔ.ἀ., σ. 14 κέξ.

τὰ κοπάδια (ὅπως γίνεται ὡς σήμερα), ὁ βασιλιάς, οἱ ἄρχοντες κι ὁ λαὸς συγκεντρώνονταν στὴν Πασσαρῶνα. Ἡ συνέλευση αὐτή, κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, δινόταν ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων καὶ τοῦ βασιλιᾶ ἀμοιβαῖες ἔνορκες ὑποσχέσεις στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀρείου Διὸς (ΠΛΟΥΤ. Πύρρος V), σκοπὸ εἶχε νὰ κατοχυρώσῃ τὶς πολιτικὲς σχέσεις καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ὑπηκόων καὶ ἡγεμόνος, καὶ νὰ προστατεύσῃ τὴν κτηματικὴ περιουσία τῶν πρώτων, πὺν θάμενε χωρὶς ἐπίβλεψη. Στὴ συνθήεια αὐτή, πὺν οἱ ρίζες τῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ παλαιότατη παράδοση, πὺν τὴν ἐπέβαλε ὁ ἰδιόρρουθμος τρόπος ζωῆς¹, οἱ ἱστορικοὶ διαβλέπουν τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς λαϊκῆς δυνάμεως καὶ διεκδικήσεων εἰς βάρος τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας².

Ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Μολοσσῶν στὴν προϊστορικὴ θέση τῆς Πασσαρῶνος (μέσα τοῦ ΙΒ' π.Χ. αἰ. περίπου) καὶ μέχρι τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Ε' π.Χ. αἰ., δὲν ἔχουμε καμμιά ἀπολύτως ἱστορικὰ μαρτυρούμενη εἶδηση. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴ μορφή τῶν προϊστορικῶν συνοικισμῶν τῆς Δωδώνης καὶ τῆς Καστρίτσας, ἡ Πασσαρῶν θὰ διατήρησε κι αὐτὴ ἀμετάβλητο τὸν πρωτόγονο χαρακτήρα, πὺν εἶχε καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Μολοσσῶν στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἰωαννίνων. Κι ὁ χαρακτήρας αὐτὸς συνίστατο στὴν ἐπίμονη διατήρηση τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ ὡς τὴν ἔναρξη τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Στὴν Πασσαρῶνα ἀσφαλῶς θὰ κατέφυγε ὁ νικητὴς τῆς Σαλαμίνοσ Θεμιστοκλῆς (465 π.Χ.), γιὰ ν' ἀποφύγη τὸ θάνατο. Ἰκέτης ὁ ἔνδοξοσ στρατηγὸσ προσέφυγε στὴν ἐστία τοῦ ἀνακτόρου, κρατῶντας τὸ παιδὶ τοῦ Μολοσσοῦ βασιλιᾶ Ἀδμήτου, κατὰ σύσταση τῆς βασίλισσας. Ὁ Ἀδμητοσ σεβάσθηκε τὸν ἰκέτη, γιὰτὶ μέγιστοσ ἦν ἰκέτευμα τοῦτο (ΘΟΥΚ. Ι, 136)³. Κι ὅταν ἔφθασαν στὴν αὐλὴ ἀπεσταλμένοι τῶν Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν παράδοση τοῦ ἐξορίστου, ὁ Ἀδμητοσ, σεβόμενοσ τὸν πατροπαράδοτο θεσμό, φυγάδευσε τὸν Θεμιστοκλῆ διὰ ξηρᾶσ στὶσ Μακεδονικῆσ ἀκτέσ, ἀπ' ὅπου διὰ θαλάσσης ἔφθασε στὴν Ἀσία.

1. KLOTZSCH, ἔ.ἀ., σ. 32. N. HAMMOND, ἔ.ἀ., σ. 140.

2. Ὁ CROSS, ἔ.ἀ., σ. 16, διαβλέπει στὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ θεσμὸ τὸν ἀξυανόμενο περιορισμὸ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ γιὰ τοῦτο τὸν θεωρεῖ μεταγενέστερο.

3. Πρβλ. καὶ ΠΛΟΥΤ., Θεμιστοκλῆσ, XXIV. Ἀπὸ τοὺς νεώτεροσ ἱστορικοὺσ χαρακτηρίζεται τὸ ἔθιμο αὐτὸ σὰ συνθήεια παλαιότατη καὶ πρωτόγονη.

Ἡ Πασσαρῶν θὰ εἶχε ἀκόμα περίπου τὴ μορφὴ προϊστορικῆς κώμης, ὅταν ὁ Εὐριπίδης δίδαξε ἐκεῖ τὴν «Ἀνδρομάχη», στὶς ἀρχὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου¹. Τὴ διδασκαλία τῆς «Ἀνδρομάχης» στὴν Ἡπειρο, καὶ μάλιστα στὴν Πασσαρῶνα, τὴν ἔδρα τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, τὴ θεωροῦμε πιθανώτατη (βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 73). Προηγουμένως δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ σημειώσουμε ὅτι, κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Ἀρχιδαμείου πολέμου, οἱ Μολοσσοὶ περιορίζονταν ἀκόμα στὰ ἀρχικά τους ὄρια. Ἡ Δωδώνη ἐπομένως βρισκόταν ὑπὸ τοὺς Θεσπρωτοὺς. Μετὰ τὸν συνοικισμό τῶν κωμῶν σὲ πόλεις καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς προοδευτικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Θαρύπα, ἦταν ἐπόμενο νὰ καταστοῦν ἰσχυροὶ οἱ Μολοσσοί, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὰ κατακτητικὰ τους σχέδια. Πιστεύω ἐπίσης, ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Δωδώνης ἀπὸ τοὺς Μολοσσοὺς εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐξωραϊσθῇ, γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος, τὸ Δωδωναῖο ἱερὸ μὲ συγχρονισμένα οἰκοδομήματα, ἀντάξια τῆς φήμης του². Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ Εὐριπίδης δίδαξε τὴν «Ἀνδρομάχη» στὴ Δωδώνη, ἀλλὰ στὴν Πασσαρῶνα. Ἐκεῖ γνώρισε καὶ τὴ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διός, καί, ὅπως εἶ-

1. Ὁ SCHMID (βλ. CHRIST, *Geschichte der Griech. Litteratur*, 1908, I, σ. 343) δέχθηκε πρῶτος ὅτι τὸ δράμα αὐτὸ θὰ παίχθηκε στὴν Ἡπειρο, κατὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τοῦτο κυρίως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ δράμα τονίζει τὴν αἴγλη τῆς μολοσσικῆς δυναστείας. Ὁ KLOTZSCH (ἔ.ἀ., σ. 221) διαφωνεῖ μόνον ὡς πρὸς τὸ χρόνο τῆς διδασκαλίας. Οἱ πολιτικὲς συνθήκες στὴν Ἡπειρο, κατ' αὐτόν, δὲν ἐπέτρεπαν τὴν παράστασιν στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου. Ὁ Θαρύπας θὰ βρισκόταν ἀκόμα στὴν Ἀθήνα, ὅταν τὸ ἔργο εἶχε γραφῆ, καὶ τὸ δράμα ἀποτελεῖ ἐν μέρει προπαγάνδα φιλοαθηναϊκή. Τὴ γνώμη αὐτὴ συμμερίζεται καὶ ὁ Cross, πού, ὅπως εἶδαμε, θεωρεῖ τὸ δράμα σὰ φιλοφρόνηση πολιτικὴ τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸ Μολοσσὸ βασιλιά. Τὶς παραπάνω ἀπόψεις ὑποστηρίζει μ' ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ὁ D. ROBERTSON (*Classical Review* 1923, XXXVII, σ. 58-60). Ἀργότερα, οἱ SCHMID - STÄHLIN (ἔ.ἀ., τ. VII, 1, 3, σ. 405) ἐθεώρησαν πιθανὴ τὴ διδασκαλία τοῦ δράματος στὰ 429 π.Χ. ἀκριβῶς. Τὸ δράμα αὐτὸ ὑποδηλώνει κατ' αὐτοὺς τὴν προσπάθεια τῶν Ἀθηναίων νὰ ἀποσπάσουν τοὺς Μολοσσοὺς ἀπὸ τὴν συμμαχία τους μὲ τοὺς Σπαρτιάτες, πού μὲ τὸν Κνήμιον ἐπέδιδαν τὸ τολμηρὸ σχέδιον τῆς κατακτῆσεως τῆς Ἀκαρνανίας (429 π.Χ.). Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν φυσικὸ ἕνας Ἀθηναῖος τραγικὸς νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς εὐκαιρίας, γιὰ νὰ σπειρῇ τὸ μῖσος τῶν Μολοσσῶν κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ νὰ ἀνατρέψῃ τὰ σχέδιά τους. Ἡ περιεργὴ ἐπίσης λύσις τοῦ δράματος ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν προοπτικὴ νὰ παιχθῇ τὸ δράμα στὴ μολοσσικὴ αὐλή.

2. Ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴ Δωδώνη καὶ τοῦ ἐλαχίστου ἀρχιτεκτονικοῦ λει-

δαμε, μιὰ φράση τῆς ἐγγώριας λατρείας, παραλλαγμένη, πῆρε πιθανῶς τὴ θέση σὺν τὸ μεταγενέστερο δράμα τοῦ τραγικοῦ¹.

Κατὰ τὸν συνοικισμό τῶν κωμῶν σὲ πόλεις, ποὺ ἀποτελεῖ ἴσως τὴ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ μολοσσικοῦ κράτους, ὁ συνοικισμὸς, ποὺ εἶχε σχηματισθῆ βαθμιαία γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἄρειου Διός, στοὺς δυτικούς πρόποδες τῶν ὑψωμάτων τῆς Λαψίστας, μεταφέρθηκε (στὰ χρόνια 420 - 400 π.Χ.) στὴ φυσικὰ ὄχυρὴ κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Γαρδικιοῦ, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε κάποιος πυρῆνας προϊστορικῆς ζωῆς. Στὴν ἀκρόπολη θὰ κατέφευγαν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς σὲ καιρὸ κινδύνου καὶ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ θὰ παρέμενε μόνιμα ἐκεῖ. Ἄν ὁ ἀνασκαφεὶς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Δ. Εὐαγγελίδη περιπερος ναὸς τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. εἶναι αὐτὸ τὸ σημαντικὸ ἱερὸ τοῦ Ἄρειου Διός, δὲ μπορεῖ νὰ βεβαιωθῆ. Ἀλλὰ ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ, ὅπου καὶ σήμερα διακρίνονται σὲ ἀρκετὴ ἔκταση λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ διεκδικῆ τὸν τίτλο τῆς κοιτίδος τῆς λατρείας τοῦ Ἄρειου Διός. Ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδη δὲν προέκυψαν ἐπὶ τοῦ παρόντος

ψάνου, ἀρχαιότερου τοῦ τέλους τοῦ Ε' π.Χ. αἰ., πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στοὺς παρακάτω λόγους: Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ περιωρίζονταν σὲ μικρὰ πρόχειρα οἰκήματα, ὅμοια μὲ προϊστορικὲς καλύβες. Τὴν ἀποψη αὐτὴ βεβαιώνει ἡ διατήρηση στὴ Δωδώνη τῆς προϊστορικῆς κεραμεικῆς μέχρι τῶν κλασσικῶν χρόνων (βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 369, 381). Σήμερα στὴν περιοχὴ τῆς Δωδώνης χτίζονται σπίτια ἀπὸ ἀτελέκνητες κανονικὲς πλάκες τῆς γύρω περιοχῆς, χωρὶς τὴ χρῆση ἀσβέστου γιὰ συνδετικὴ ὕλη. Οἱ Μολοσσοί, ὅταν κατέλαβαν τὴ Δωδώνη, ἔχτισαν νέα ἐπιμελημένα καὶ συγχρονισμένα οἰκοδομήματα, ὅπως ἐν μέρει διατηροῦνται σήμερα, ἀφοῦ πρῶτα ἔκαμαν γενικὴ κάθαρση τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ παλαιὰ καὶ ἀκαλαίσθητα κτίσματα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ τελεία ἀπουσία τῶν ἀρχαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, ἐνῶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς τοῦ Ἱεροῦ στὴν κεραμεικὴ καὶ στὰ λοιπὰ ἀναθήματα. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴν κυριαρχία τῶν Μολοσσῶν στὴ Δωδώνη (ἀρχὲς Δ' π.Χ. αἰ. καὶ δῶθε), θὰ χτίστηκε ὁ περίβολος τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ τεμένους καὶ τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ.

1. Ἐπίσης ὁ τόσο ἀκριβὴς χαρακτηρισμὸς τῆς Δωδώνης ὡς «θεοπροσιὸν οὐδας», πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Εὐριπίδη στὴ Δωδώνη. Ὁ ROBERTSON (ἐ.ά., 60, 13) παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ Ἑπειρωτῆ στὴν «Ἀνδρομάχη», ποὺ ἀναφέρεται στὴν Ἑπειρὸ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο στὴν ἀρχαία τραγωδία, μπορεῖ νὰ σχετισθῆ τὸ δράμα μὲ τὴν Ἑπειρὸ.

ἴχνη λατρείας ἀρχαιότερα τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. Οὔτε ὅμως ἡ ἀπουσία αὐτή, οὔτε ἡ ἀνεύρεση στὸ ναὸ ὀλίγων προϊστορικῶν ὀστράκων, πού ἀναφέραμε, μποροῦν νὰ βαρύνουν γιὰ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἄποψη. Πιθανῶς τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαιότερης λατρείας ἐξαφανίσθηκαν μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴ Δωδώνη. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι τὸ ἀρχαιότερο ἱερὸ βρισκόταν σὲ γειτονικὴ περιοχὴ. Ὅπως ἴσως, ἡ φύση τῶν ἀνασκαφικῶν εὗρημάτων μπορεῖ νὰ στηρίξει μὲ πολλὴ αἰσιοδοξία τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ναὸς πού ἀποκαλύφθηκε ἀνήκε πιθανῶς στὸν Ἄρειο Δία. Ὁ χῶρος τῆς λατρείας δὲν ἔπαυσε νὰ κατοικῆται καὶ μετὰ τὸν συνοικισμό τῶν κατοίκων στὴν ἀκρόπολη τοῦ Γαρδικιοῦ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὄρατὰ ἐρείπια οἰκοδομημάτων τῆς περιοχῆς.

Στὴ θέση αὐτὴ συγκεντρωνόταν κάθε ἀνοιξὴ ὁ λαὸς καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ δινόταν οἱ ἀμοιβαῖες ἔνορκες ὑποσχέσεις. Σὲ μιὰ τέτοια γιορτὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἄρειου Διὸς (πρὸ τοῦ 295 π.Χ.) συνέβηκε τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Γέλωνα, πού χάρισε στὸν Πύρρο δυὸ ζευγάρια βοῶν ἀροτήρων καὶ ἔγινε ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐξυφανθῆ δολοφονικὴ συνωμοσία κατὰ τοῦ Πύρρου, πού κατέληξε ὅμως σὲ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, μὲ τὸ φόνο τοῦ συμβισιλέως Νεοπτολέμου (Πλουτ., Πύρρος V).

Ἡ ἐπέκταση τοῦ βασιλείου τοῦ Πύρρου ἀπὸ τὰ Κεραύνια ὡς τὴν Ἀκαρνανία καὶ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ Λευκάδα ὡς τὰ φυσικὰ ὄρια τῆς Ἡπείρου πρὸς τὴ Θεσσαλία, ἔκανε τὸν Πύρρο νὰ μεταθέσῃ ἀπὸ τὴν Πασσαρῶνα τὴν ἔδρα τοῦ βασιλείου του στὴν Ἀμβρακία. Κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων στὴν Ἡπειρο (167 π.Χ.), ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γαρδικιοῦ, ὅπως εἶδαμε, ἀντέταξε πεισματικὴ ἀντίσταση μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Θεόδοτο καὶ τὸν Ἀντίνοο. Τελικὰ ἡ πόλη παραδόθηκε. Ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ μολοσσικοῦ κράτους δόθηκε ἡ διαταγὴ στὶς ρωμαϊκὰς φρουρὰς τῶν ἠπειρωτικῶν πόλεων νὰ προβοῦν στὴν καταστροφὴ τους, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος¹. Ἡ Πασσαρῶν τοῦ λόφου τοῦ Γαρδικιοῦ καὶ ὁ συνοικισμὸς στὸν ἱερὸ χῶρο μαζί μὲ τὸ ναὸ καταστράφηκαν. Ἀργότερα βέβαια, ὅταν ἡ Ἡπειρος ἀπετέλεσε ἐπαρχία τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ ἀκρόπολη καὶ ὁ ναὸς ἐπισκευάστηκαν ἢ

1. Σχετικὰ βλ. Cross, ἔ.α., σ. 99. CAH, τ. VIII, σ. 272. M. ROSTONTZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, τ. II, σ. 739. Τὸ σύνθημα τῆς καταστροφῆς ἐξαπολύθηκε ἀπὸ τὴν Πασσαρῶνα καὶ τὴν ἴδια μέρα καταστράφηκαν ὅλες οἱ ἠπειρωτικὲς πόλεις ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ στράτο.

ἀνοικοδομήθηκαν, γιατί τείχη και ἱερὸ — και ἰδίως τὸ τελευταῖο — φέρουν αἰσθητὰ ἴχνη ἐπισκευῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ γνωστοῦ ἀνδριάντος Ρωμαίου αὐτοκράτορος ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνουμε, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ὁ σεβασμὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπιβλήθηκε στὸν κατακτητὴ.

Ὡς πότε διατηρήθηκε ἡ πόλη και τὸ ἱερὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ξέρουμε. Ὅπως δὴποτε θὰ ἀκολούθησαν κι αὐτὰ τὴν τύχη τῶν λοιπῶν πόλεων τῆς Ἠπείρου και τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων, πού τὰ χαρακτηρίζει ἀξανάομενη συνεχῶς ἐρήμωση και παρακμὴ¹. Ἡ κατασκευὴ τάφων, ὑστέρων πιθανῶς ρωμαϊκῶν χρόνων, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ ναὸ², ὑποθέτουν ἴσως τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ. Δὲν ἀποκλείεται, ἂν ἡ πόλη διατηρήθηκε ὡς τὸν 5^ο μ.Χ. αἰῶνα, οἱ κάτοικοι νὰ κατέφυγαν στὴν καινούργια πόλη, πού ἱδρυσε ὁ Ἰουστινιανὸς στὸ βράχο τῆς λίμνης τῶν Γιαννίνων³, ἀφοῦ πρῶτα δοκίμασαν τὴν ἀγριότητα τῶν Γότθων τοῦ Τωτίλα⁴.

Ἀλλὰ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ὅσο και γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀρείου Διὸς, εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς διαφωτίσουν οἱ μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, πού θὰ συντελέσουν στὴ διεύρυνση τῶν περιορισμένων γνώσεών μας γιὰ τὴν προϊστορία και τὴν ἱστορία τοῦ τόπου και τὴ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς, μὲ τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἔχη σχέση και ἡ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς στὴν Ὀλυμπία⁵.

ΣΩΤΗΡΗΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

Ἐπιμελ. Ἀρχαιοτήτων Ἠπείρου

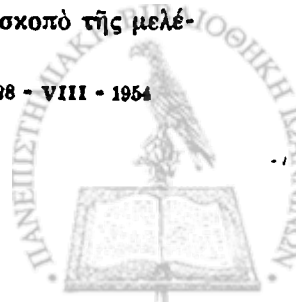
1. ΣΤΡΑΒ., VII, 7, 9.

2. Βλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ΠΑΕ 1952, σ. 313 - 314, εἰκ. 8.

3. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Ἐθροια, Ἠπειρ. Ἐστία, ἔ.ἀ., σ. 547.

4. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Γοιθικός πόλεμος, IV, 52.

5. Ἡ ἐρευνα τοῦ θέματος αὐτοῦ, πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης αὐτῆς, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἄλλοτε.

ΦΩΤΗ Μ. ΠΕΤΣΑ

ΤΟ ΚΑΣΤΡΑΚΙ ΣΤΟ ΛΥΤΙΚΟ ΖΑΓΟΡΙ

Τὸ λαμπρότερο ἔργο τοῦ Γυμνασιάρχου Χρίστου Σούλη ἦταν ἀσφαλῶς τὸ ἐκπαιδευτικό. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ τὸν χαρακτήριζε περισσότερο καὶ τὸν ἀνέβαζε σὲ πανηπειρωτικὴ φυσιογνωμία ἦταν ἡ ἡπειρολατρεία του, τὸ πέραν τοῦ καθήκοντός του, σπάνιο ὅσο καὶ ἀποτελεσματικό, ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Ἠπείρου. Ὁ ἐπὶ πολλὰ ἔτη Ἑκτακτὸς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων Χρῆστος Σούλης τίποτε δὲν παρέλειψε ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος μποροῦσε νὰ κάμῃ ἢ ἄλλοι εἰδικώτεροί του ζητοῦσαν ἀπ' αὐτόν. Τὸ 1945, διὰν τοποθετήθηκα στὰ Γιάννενα ὡς Ἐφορεύων Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων Ἠπείρου, δὲν ὑπῆρχε τίποτε σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τῆς νεοσύστατης Ἐφορείας, τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἐρείπια τῶν ἐρειπίων. Ὑπῆρχαν μόνον πράγματα, ἓνα πλῆθος πραγμάτων, ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν ἐκ τοῦ μηδενός, καὶ ὑπῆρχαν ἐπίσης ἐμπόδια — ἐμπόδια ἀνυπέρβλητα σὲ κάθε βῆμα — ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ — δυστυχῶς — ἀπὸ τὰ πρόσωπα! Σ' αὐτὴ τὴν κατάστασι, μὲ τὶς τότε συνθῆκες, δυὸ ὑπῆρξαν παρήγορες φυσιογνωμίαι, πρόθυμες νὰ καταλάβουν καὶ νὰ βοηθήσουν. Τώρα ποὺ καὶ οἱ δυὸ τους δὲν ὑπάρχουν πιά, μπορῶ νὰ τὸ πῶ: ἦταν ὁ Δήμαρχος Δημήτριος Βλαχείδης καὶ ὁ Γυμνασιάρχης Χρῆστος Σούλης.

Δὲν ὑπάρχει θέμα ποὺ ν' ἀναφέρεται στὴν Ἠπειρο καὶ νὰ μὴν περιλαμβάνεται στὸν κύκλο τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Χρίστου Σούλη. Ἄν διάλεξα νὰ γράψω γιὰ τὸ Καστράκι τῆς Ἀρίστης, τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μου, εἶναι γιὰτὶ πιστεύω πὼς ὁ πατριδολάτρης θὰ δεχθῇ πρόθυμα αὐτὴ μου τὴ μικρὴ προσηγορίαν, ἀκριβῶς γιὰτὶ ἀναφέρεται στὴ μικρὴ πατρίδα. Θὰ περιοριστῶ μάλιστα στὰ λείψανα τῶν νεωτέρων χρόνων. Γιὰ τοὺς χρόνους αὐτούς, ποὺ ἀπασχολοῦσαν ἰδιαίτερα τὸν ἀείμνηστο Σούλη, δὲν εἶμαι ἴσως εἰδικός, ἀλλὰ ὁ Σούλης πάλι ἔδειξε πόσο χρήσιμο ἔργο μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ ὄλους μας, ἀφοῦ

οί ειδικοί πάντοτε είναι λίγοι και δὲν τὰ προφταίνουν ὅλα. Ἄλλωστε, σχεδὸν συγχρόνως τυπώνονται τώρα στὴν «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα» (στὸν τόμο τοῦ 1952, Ἀρχαιολογικά Χρονικά) εἰδήσεις μου γιὰ τὸ Καστράκι τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Τὰ ἐρεῖπια, εἴτε κλασσικά εἴτε νεώτερα, δὲν ἄφησαν ποτὲ τὸ λαὸ μας ἀδιάφορο. Μύθους γιὰ τὸ Καστράκι ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀραβαντινὸς

Εἰκ. 1. - Τὸ Καστράκι (στὸ βάθος), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν Ἀρίστη.

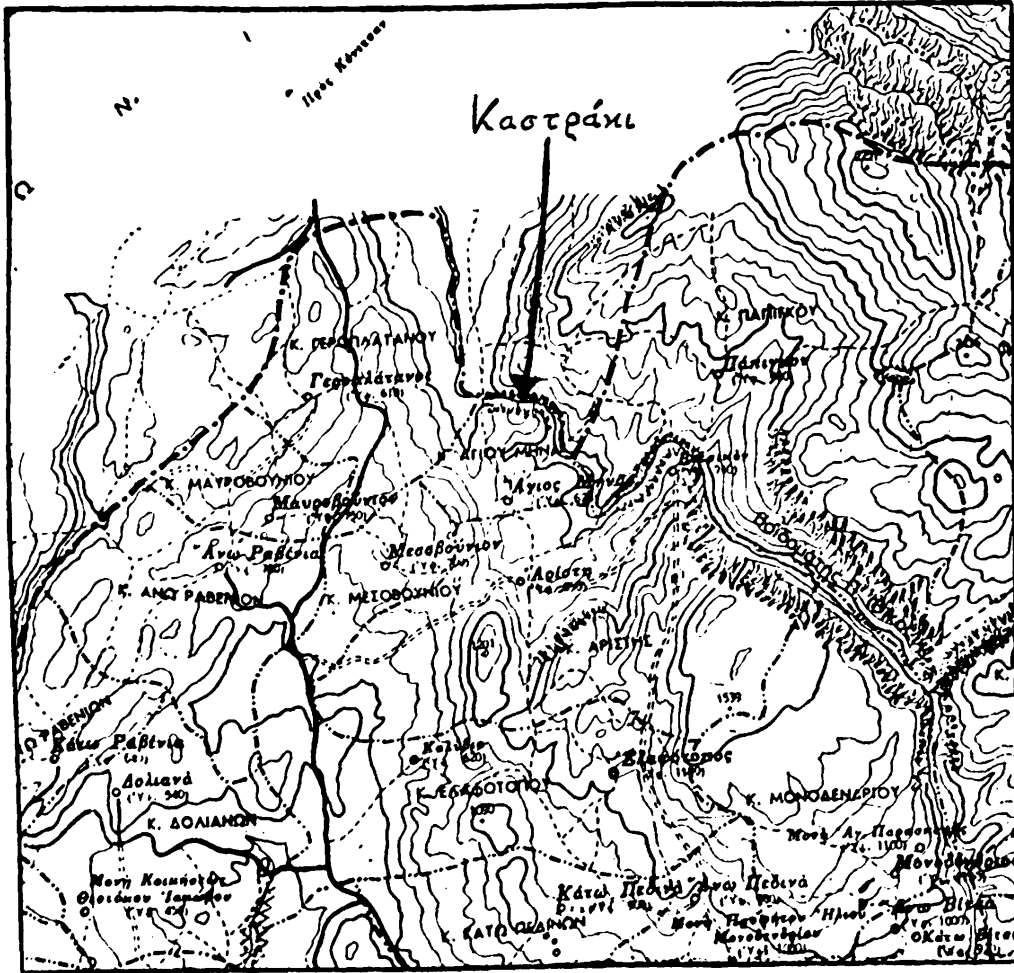
καὶ ὁ Λαμπρίδης καὶ ἄλλοι. Κι' ἐγώ, μικρὸ παιδί, ἄκουσα γιὰ τὴ χρυσὴ κούνια τῆς βασιλοπούλας, γιὰ τὴν ὑπόγεια στοά, πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν κορφή τοῦ κάστρου στὸ ποτάμι κάτω μὲ τὸ πολύτιμο νερό, γιὰ τὶς «φυλακές», γιὰ τὶς στέρνες, γιὰ τὰ καζάνια — ἓνα μὲ φλουριά κι' ἓνα μὲ φίδια — καὶ γιὰ τὰ δυὸ γένη, τοῦ Σταμίτη καὶ τοῦ Γερένη, πού μάλωναν μεταξύ τους καὶ... ἔτσι χάλασε τὸ κάστρο! Ἔτσι ἐρμηνεύει τὰ πράγματα ὁ λαός, πού θέλει νὰ τὰ ἐρμηνεύῃ ὅλα, μὲ τὸν τρόπο του. Καὶ καλὰ κάνει. Καὶ οἱ λόγιοι ἄλλο δὲν ἔχουν νὰ ποῦν γιὰ τὸ Καστράκι, ἀφοῦ δὲν ξέρουν τίποτε ἀπὸ ἱστορικὲς πηγές.

Ἐδῶ θ' ἀφήσουμε τὰ ἴδια τὰ πράγματα νὰ μιλήσουν μόνα τους. Ὁ χάρτης καὶ μιὰ σειρά φωτογραφίες, ἀπὸ τὶς πολλὲς πού πῆρα σὲ διάφορες εὐκαιρίες, θὰ δώσουν, ἐλπίζω, μιὰ εἰκόνα τοῦ κάστρου. Καὶ ὅταν μὲ τὸν καιρὸ γνωρίσουμε καὶ ἄλλα κάστρα καὶ ἄλλα, ἀπὸ τὸ πλῆθος πού εἶναι σπαρμένα στὴν Ἠπειρο καὶ τὶς γειτονικὲς περιοχές, τότε μὲ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τους θὰ διδαχθούμε ὅσα εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὰ πολλὰ πού παρέλειψε νὰ μνημονεύσῃ ἡ Ἱστορία.

Στὸ Καστράκι μπορεῖ νὰ πάῃ κανεὶς ἀπὸ τὰ Γιάννενα μὲ αὐτοκίνητο ὡς τὴν Ἀρίστη καὶ ἀπὸ κεῖ πρὸς βορρᾶν μὲ τὰ πόδια σὲ τρία

τέταρτα τῆς ὥρας, ἀφοῦ περάση τῆ «Μεγάλῃ Ἐκκλησιᾷ» τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, θὰ βρεθῆ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ του, πού εἶναι ἡ μόνη βατὴ. Τώρα, μὲ τὸ νέο δρόμο τῆς Κόνιτσας, μπορεῖ νὰ κατέβῃ κανεὶς μὲ αὐτοκίνητο στὴ γέφυρα τοῦ Βοῖδομάτη καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ πάρῃ πρὸς νότον τὸν παλιὸ μουλαρόδρομο, πού, μὲ ἀπότομο ἀνήφορο, θὰ τὸν ὀδη-

Εἰκ. 2. - Χάρτης τοῦ δυτικοῦ Ζαγορίου.

γήσῃ πάλι στὴ μόνη βατὴ, τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Καστρακιοῦ. Ἐπὶ ὅλες τὶς ἄλλες πλευρὰς τὸ κάστρο εἶναι ἀπρόσιτο, ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης στὴ φωτογραφία τῆς εἰκ. 3, παρμένη πάνω ἀπὸ τὴν τούρκικη γέφυρα τοῦ Βοῖδομάτη.

Στὰ χαμηλὰ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καστρακιοῦ θὰ ἰδῆ ὁ ἐπισκέπτης πρῶτα τὴ σταυρεπίστεγη ἐκκλησία τῆς Εὐαγγελίστριας. Ἀπὸ τὰ χαλάσματα τοῦ νάρθηκα θὰ ἰδῆ τὶς τοιχογραφίες

τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας, ἐκτεθειμένες στὸν ἥλιο καὶ τῆ βρο-
χῆ, θὰ περάσῃ τῆ χαμηλὴ πόρτα καὶ θὰ βρεθῇ σὲ χῶρο πλάτους 3,10
μ. καὶ μήκους 4,90 μ., ποὺ χωρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ ξύλινο τέμπλο.
Τίποτε ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικῶς, ἀλλὰ ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν,
ποὺ ἐξαυλώνουν τοὺς τοίχους γύρω, εἶναι καλὴ. Ψηλὰ ἢ ἐγκάρσια κα-

Εἰκ. 3. - Ἡ χαραδρά τοῦ Βοῦδομάτι
ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον.

μάρα ἔχει ἄνοιγμα 1,50 μ. Πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς
γραπτὴ ἐπιγραφή: Ἀνηγέρθη ἐκ βάρων καὶ ἱστορήθη ὁ πάνσεπτος
καὶ θεῖος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ὑμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρ-
θένου Μα(ρίας)... Ἡ συνέχεια λείπει. Πότε ἀνηγέρθη ἐκ βάρων
ἢ ἐκκλησία δὲν τὸ μαθαίνουμε δῶ. Ὅμως ὅταν βγοῦμε ἔξω καὶ γυρί-
σουμε τὸ κτήριο μὲ τὰ μάτια ψηλὰ γιὰ νὰ χαροῦμε τὴν καλὴ μαστορικὴ
τῶν τοίχων, θὰ διακρίνουμε στὴ νότια πλευρᾶ, ψηλὰ στὸ κέντρο τῆς
ἐγκάρσιας καμάρας, ἐπιγραφή μὲ κεραμίδια, ποὺ θὰ μᾶς λύσῃ τὴν
ἀπορία: Ἔτος ζπδ, δηλαδὴ 7084 (ἀπὸ κτίσεως κόσμου) — 5508
(ποὺ γεννήθηκε, λέει, ὁ Χριστὸς) = 1576 μ.Χ.

Ἐξὼ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια εἶναι καὶ ἄλλα ἐρεῖπια. Μπορεῖ νὰ

ήταν και προσκίσιμα της ἐκκλησιᾶς, ἀλλὰ εἶναι πολλὰ γιὰ νὰ τ' ἀποδώσουμε ὅλα σ' αὐτήν. Ἐνα κομμάτι ἀρχαίου τείχους μᾶς προειδοποιεῖ ὅτι ψηλότερα θὰ βροῦμε καὶ ἄλλα κλασσικῆς ἐποχῆς λείψανα. Μέτρησα μιὰ πέτρα τοῦ τείχους 1,80 μ. Ἀλλὰ τὰ πολλὰ χαλάσματα γύρω εἶναι τῆς ἐποχῆς περίπου τῆς Εὐαγγελιστρίας.

Εἰκ. 4. - Ἡ Μονὴ Σπηλαιωτίσσης, τὸ «Μαναστήρ» τῆς Ἀρίστης.

Ἄν προχωρήσουμε πρὸς ἀνατολὰς, θὰ ἰδοῦμε τὰ ἐρείπια καὶ ἄλλης ἐκκλησιᾶς. Εἶναι ὁ Ἅγιος Νικόλαος. Ἡ στέγη πεσμένη, οἱ τοῖχοι, πάχους 0,65 μ., ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὰ χαλάσματα περίπου 3,40 μ., τοιχογραφίες ὅμως δὲν σώζονται. Οἱ διαστάσεις τοῦ κυρίου ναοῦ ἐξωτερικὰ εἶναι 8,15 μ. X 5,32 μ., ἀλλὰ εἶχε νάρθηκα πρὸς δυσμὰς ἄλλα 2,92 μ. καὶ πρὸς νότον ἄλλα 3,60 μ. Τοιχοδομία ἴδια περίπου μὲ τῆς Εὐαγγελιστρίας. Δὲ λείπουν καὶ τὰ τόξα (σὲ πόρτες καὶ παράθυρα) μὲ πωρολίθους καὶ κεραμίδες ἐναλλάξ, παλαιότερης παράδοσης ἀπομεινάρια, πὺ συνηθίζονται στὶς ἐκκλησίαις τῆς περιοχῆς αὐτὴν τὴν ἐποχῆ. Ἀλλὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχῆμα τῆς ἐκκλησιᾶς πρέπει νὰ ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια ξεχω-

ρίζουν και κομμάτια από μικρές κολόνες. Μιά μάλιστα φαίνεται να είναι ὄρθια στη θέση της, σὲ απόσταση 1,80 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ 1,20 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο. Ἐξέχει 0,45 μ. ἀπὸ τὰ χαλάσματα καὶ ἡ κυκλικὴ περίμετρος της εἶναι 0,90 μ. περίπου. Μιά πρόχειρη ἀνασκαφή, εὐκόλη, θὰ ἔδινε καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση.

Εἰκ. 5. - Καστράκι· ἓνα τμήμα τοῦ τοῖχου.

Ἄλλὰ ὁ βιαστικὸς ἐπισκέπτης, καὶ συντροφιά νὰ ἔχη, δὲν ἔχει καιρὸ ν' ἀνασηκώσει πολλές πέτρες. Θὰ φέρη γύρω τὸ σεβαστὸ λείψανο, θὰ δῆ καὶ ἀπ' ἔξω τὴν ἡμιεξάγωνη, ἰδιόστεγη κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ θὰ προχωρήσῃ στὸ μονοπάτι.

Παραπέρα, ψηλά τὰ δέντρα — βακούφια — φωνάζουν καὶ λένε, πὼς κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τους κρύβεται καὶ ἄλλη ἐκκλησία. Ὁ ἴσκιος μὲ τὰ χρόνια μεγαλώνει, τὰ λείψανα μὲ τὸ χρόνο ἀφανίζονται. Ἡ προφορικὴ παράδοση ἔσωσε μόνο τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας: Ἄγιοι Ἀπόστολοι. Ἀπὸ τὰ ἔρείπια ὅ,τι ἀπόμεινε δείχνει, πὼς καὶ αὐτὴ ἦταν περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὶς ἄλλες δύο. Ἦταν πιθανῶς μονόκλιτη, στεγασμένη μὲ συνεχῆ καμάρα καὶ εἶχε ἐξωτερικὲς διαστάσεις 5,30 μ. X 3,80 μ.

Εἶναι καὶ ἄλλα λείψανα ἐκκλησιῶν γύρω. Καὶ τὰ χαλάσματα τῶν σπιτιῶν. Καὶ τ' ἀγριόδεντρα, πὸν συγκατοῦν τὶς λιθοσωριές. Καὶ ἡ ἐρημιά! Ἐνα χωριὸ ἐρειπωμένο. Ποιὸ νὰ ἦταν τ' ὄνομά του;

Καστράκι, πὸν λένε ἀκόμα τώρα τὸ ὕψωμα, μπορεῖ νὰ μὴ σημαίῃ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἓνα τοπωνύμιο. Ἄλλ' αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ. Τὸ μαθαίνουμε καὶ ἀπὸ ἔγγραφα, πὸν ὁ μακαρίτης

πάππος μου Ἰωάννης Πέτσας διέσωσε ἀντιγράφοντας παλιούς κώδικες καὶ ὁ φιλόλογος Ἄγγελος Παπακώστας δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ «Μεσαιωνικά Γράμματα» τοῦ 1936. Στὴ σελίδα 15 τοῦ ἀνατύπου του μὲ τίτλο «Ἱστορικὰ Μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, Ἡ παρὰ τὴν Ἀρτσιόσαν Ζαγορίου Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας τῆς Σηλαιωτίσεως» διαβάζουμε πῶς :

Εἰκ. 6. - Ἡ συνέχεια τοῦ τμήματος τῆς εἰκ. 5, πρὸς δεξιὰ (νότον).

«...Ὁ Ζένζος καὶ ἡ ἀδελφή του Ἀλέξω..., Καστρακηνοί, πούλησαν 7 κομμάτια χωράφια τοῦ Χρυσάνθου, ἡγουμένου τοῦ τότε καιροῦ...» καὶ πῶς οἱ ἐπίσης «Καστρακηνοί Πανταζῆς καὶ Ἰωάννης Δημήτρης ἐπούλησαν τὴν Φτέρη καὶ Καναβίστριαν τοῦ ἡγουμένου Παπαχρυσάνθου». Τὸ χωριὸ λοιπὸν πιθανῶς βρῖσκεται ἤδη τὸ 1760 ἐν διαλύσει καὶ τὸ διαδέχεται στὰ κτήματά του ἡ Μονή, πού ἀγοράζει καὶ ἀπὸ Τούρκους μπέηδες τῆς Κόνιτσας κτήματα στὴν ἴδια περιοχὴ τὸ 1788 (ΑΓΓ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, ἔνθ' ἀν., σελ. 18 - 19).

Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία σωζόταν σ' ἓνα τρίπτυχο, πού ὑπῆρχε — ὡς πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τουλάχιστον — καὶ τὸ εἶδα τὸ 1935, πρωτοετῆς ἀκόμα φοιτητής, στὴν ἴδια Μονὴ Σηλαιωτίσεως (εἰκ. 4). Τὸ τρίπτυχο, μ' ἐπικεφαλίδα «ἀρχὴ τῆς προθέσεως πρώτου τοῦ κητόρου» (sic), περιεῖχε κατάλογο τῶν ὀνομάτων, πού μνημονεύονταν στὴν πρόθεση. Ἦταν χωρισμένο σὲ 11 στήλες: Τὴν 1η στήλη ἔπιαναν τὰ ὀνόματα «...τὸν (sic) ἱερομονάχων», ὕστερα τῶν μοναχῶν, τῶν ἱερέων καὶ πάλι «...τῶν μοναχῶν», καὶ πάλι «...τῶν ἱερομονάχων». Στὴ 2η στήλη ὀνόματα ἀπὸ «χωρίον Ἅγιος Μηνᾶς». Αὐτὰ ἔπιαναν καὶ τὸ μισὸ τῆς 3ης στήλης, πού τὸ δεύτερο μισὸ τῆς εἶχε ὀνόματα «ἀπὸ Βλαχίαν».

Ἐκεῖ λοιπόν, στήν 4η στήλη, στο κεντρικό μέρος τοῦ τριπτύχου, διάβασα: «*Χωρίον Καστράκι*: Ἰωάννου, Ἰωάννου, Μανουήλ...»¹. Ἀπ' ἔξω ἀπό τὸ τρίπτυχο γραμμένο «*τὸ ἔτος 1873, Σεπτεμβρίου 12*» καὶ τ' ὄνομα τοῦ γνωστοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς «*Καλλινίκου, χωρίον Κορτίνιστα*». Ὡστε, κι' ἂν εἶχε σβῆσει τὸ χωριὸ στα 1873, ἀκόμα

Εἰκ. 7. - Καστράκι· ἄλλο τμήμα τοῦ τείχους.

μνημονευόταν. Ἔτσι προσδιορίσαμε κάπως μιὰ περίοδο τριακοσίων ἐτῶν ζωῆς: ἀπὸ τὸ 1576, πὸν «ἀνηγέρθη ἐκ βάρθρων» ἡ ἐκκλησία τῆς Εὐαγγελιστρίας, ὡς τὰ 1873 περίπου.

Τὸ κάστρο ψηλά, πὸν μᾶς βλέπει τόσην ὥρα νὰ γυροῦμε στὰ πόδια του, μὲ τὴν πρώτη ματιὰ πὸν θὰ ρίξουμε, γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ

1. Στὸ τέλος τῆς στήλης ὀνόματα ἀπὸ τὸ Κουκούλι καὶ τὴ Μόλιστα. Στὴν 5η στήλη ἀπὸ «*χωρίον Ἀριζίστα*» (sic), πὸν ἔπιασε καὶ τὴν 6η στήλη. Στὴν 7η Πάπιγχο καὶ στὸ τέλος Ρουσιά. Στὴν 8η «*Γλητοιάβιστα*», «*Βηεζηκόν*», «*Γορίτζα*», «*χωρίον Καλμπάκι*» (κι' αὐτὸ διαλύθηκε), «*Χαχουσιούς*» (sic). Στὴν 9η στήλη Ἀπάνω Ραβένια, Ἰωάννινα, Πάπιγχο, «*Λουζέντζη*» (sic). Στὴ 10η Ἀνω Σουδενά, Κάτω Σουδενά, «*Πάνια*» (sic) «*Κόνιτζα*». Στὴν 11η στήλη τέλος Μαυροβούνη, Βραδέτο, Τζεράρι (sic), Βέιτζα (sic· ἢ Βίτσα), Σηκιά (sic· ἄλλο χωριὸ τῆς περιοχῆς, πὸν δὲν ὑπάρχει πιά), Στολοβό, Ἀπάνω Ραβένια.— Ἀντέγραψα τὰ ὀνόματα ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν. Στὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων ἀπὸ τὰ χωριά θὰ μπορούσαν πολλὲς οἰκογένειες τῆς περιοχῆς νὰ βροῦν τοὺς προγόνους των, ἀλλὰ «ὄν οἶδεν ὁ Θεὸς τὸ ὄνομα», ἐμεῖς δὲν μπορούμε νὰ τοὺς ξέρουμε χωρὶς τὸ οἰκογενειακό τους.

τῆς Τουρκοκρατίας θὰ μᾶς μιλήσῃ. Μόνο προσεκτικὴ ἐξέταση θὰ ἀνακαλύψῃ τὰ ἀρχαῖα λείψανα (ἰδὲς Ἀρχαιολ. Ἐφημ., ἐνθ' ἀν.), πού δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Βυζαντινὰ τμήματα δὲν μπόρεσα νὰ βεβαιώσω στὰ τείχη τουλάχιστον. Ἴσως μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑπόγεια κτίσματα, στέρες καὶ φρεατοειδεῖς ἀποθῆκες, εἶναι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ

Εἰκ. 8. - Τὸ τείχος φτάνει στοὺς ἀπροσπέλαστους γκρεμοὺς τῆς νότιας πλευρᾶς. Στὸ βάθος ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου.

στὰ τοιχώματά τους ἐναλλάσσονται σειρὲς πέτρης καὶ σειρὲς κεραμίδες, πού συνδέονται μὲ κουρασίνι καὶ καλύπτονται ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα παχύ. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα, γιὰ νὰ βεβαιωθῆ, χρειάζεται πιὸ ἐπίμονη ἐξέταση.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν ἀπὸ τὰ τμήματα πού σώζονται εἶναι πάντως τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 5, 6, 7 καὶ 8). Ἄν ἀνεβῆ κανεὶς μὲ ὄδηγό, ὅπως ἐγὼ τὴν πρώτη φορὰ μὲ τὸ Νώντα Σπύρου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Μηνᾶ, θὰ ὀδηγηθῆ πρῶτα στὴν πύλη τοῦ κάστρου, μοναδικὴ ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω (Ἀρχαιολ. Ἐφημ., ἐνθ' ἀν., εἰκ. 9). Κάπου - κάπου οἱ Τοῦρκοι ἔχτισαν ἀπάνω στὰ λείψανα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως (ἰδὲς στὴν Ἀρχαιολ. Ἐφημ. εἰκόνες 10 καὶ 11). Ἄλλοῦ βλέπουμε ὑλικὸ τῶν ἀρχαίων αὐτῶν τειχῶν ξαναχρησιμοποιημένο στὴν τουρκικὴ ἐποχὴ (εἰκ. 6 πρὸς δεξιὰ καὶ Ἀρχ. Ἐφημ. ἐνθ' ἀν., εἰκ. 9). Ἄλλοῦ, τέλος, τὰ τείχη φυτρώνουν ἀπὸ τὰ φυσικὰ βράχια καὶ ὡς τὸ ὕψος πού σώζονται ἔχουν ὁμοιόμορφη τὴν τοιχοδομία τῆς τουρκικῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ μικρὲς σχετικὰ πέτρες πελεκημένες στὴν ὄψη, πού συνδέονται μὲ ἀφθονο ἀσβεστοκονίαμα καὶ κάπου - κάπου

κομμάτια κεραμίδια. Τὸ πάχος τοῦ τείχους γεμίζει μὲ ἀδούλευτες πέτρες καὶ πολλὴ ἀσβέστη. Ἔτσι εἶναι γτισμένοι δυὸ ἀλλεπάλληλοι περίβολοι, πὺν ὀχυρώνουν τὴ μόνη βαθὴ πλευρά, τὴ νοτιοδυτικὴ. Ἀπὸ τὶς ἄλλες πλευρὲς τὸ ὕψωμα εἶναι ἀπροσπέλαστο. Χάσμα δυσθεώρητο ἀνοίγεται σὲ βῆθος ἑκατοντῶν μέτρων καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὕψωματος

Εἰκ. 9. - Ἀποψη ἀπὸ νότον πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ ὕψωματος.

βλέπει κανεὶς τοὺς γκρεμοὺς τῆς ἀντικρινῆς πλευρᾶς, ὅπου μόνον γιδόστρατες ὀδηγοῦν στὰ μαντριά τοῦ Σιαμπέκα (εἰκ. 11). Μόνον ὅποιος εἶναι τολμηρὸς καὶ φτάσῃ στὸ χεῖλος τοῦ βαράθρου, θὰ διακρίνῃ στὸ βάθος τῆς ἀβύσσου τὸ Βοῖδομάτη, πὺν ἀχολογίει καὶ ἀφρίζει καθυλώντας τὶς κοντοῦλες ἀνάμεσα σὲ πανύψηλα πλατάνια.

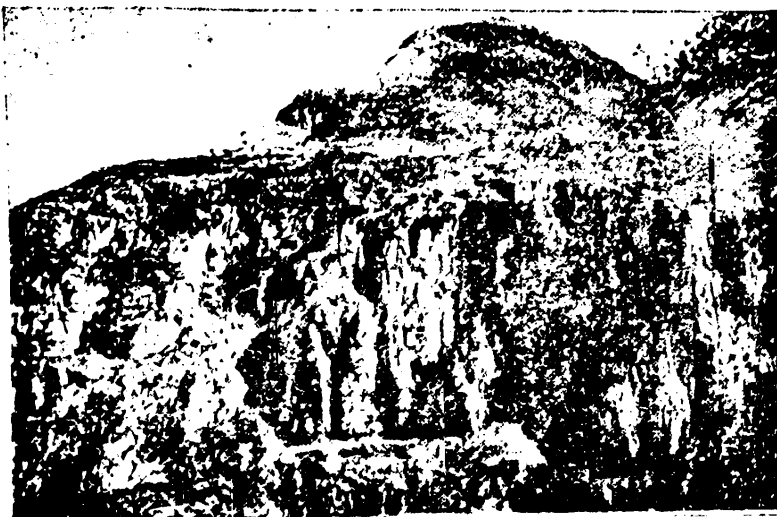
Μέσα στὴν ἀκρόπολιν ὁ ἐρευνητικὸς περιπατητὴς ἀνακαλύπτει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ στέρονες καὶ πηγᾶδια μεγάλα καὶ τὰ ἐρείπια τῶν οἰκήσεων καὶ ἄλλα ἐρείπια, πὺν ποιὸς ἔχει τί νὰ εἶναι, ἀφοῦ ὅλα εἶναι σκεπασμένα ἀπὸ τὴ βλάβιση καὶ τοὺς λιθοσωρούς. Ὡστε ὁ ἀναγνώστης μου μόνον ἂν γίνῃ ἐπισκέπτης στὸν τόπο καὶ γυρῖση ἕνα-ἕνα τὰ ἐρείπια, θὰ σχηματίσῃ μιὰ εἰκόνα πληρέστερη γιὰ τὴ σημασία τοῦ κάστρου. Καὶ θὰ ἔχη καὶ μιὰ πρόσθετη ἀποζημίωση, πὺν μόνη τῆς ἀξίζει τὸν κόπο : ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου τὸ θέαμα γύρω εἶναι ἀπαράμιλλο ! Πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ (πρὸβλ. τὸ χάρτη τῆς εἰκ. 2) οἱ κοντινὲς λοφουεῖρες δὲν ἐμποδίζουν ν' ἀγναντεύῃ κανεὶς τὰ χωριά τοῦ Πωγωνίου καὶ τὸν κάμπο, πὺν ποτίζουν οἱ πηγὲς τοῦ Καλαμαῖ. Πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς βορρᾶν, μετὰ τὸν κάμπο τοῦ Βοῖδομάτη καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κάμπο τοῦ Ἄωου, ὅσο πιάνει τὸ μάτι, τὰ βουνὰ τῆς Βορείου Ἡπείρου. Πρὸς

ἀνατολάς, πέρα ἀπὸ τὴν χαράδρα τοῦ Βοῦδομάτη, τὸ γυμνὸ ἀνάγλυφο τῶν βουνῶν τοῦ Παπίγκου μὲ τὶς «δρακόλιμνες» καὶ τὶς χιονισμένες κορφές τῆς Γκαμήλας. Στὰ νοτιοανατολικά ἢ καταπληκτικὴ χαράδρα, ὁ

Εἰκ. 10. - Ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς βορρᾶν κάτω :
ὁ Βοῦδομάτης, ἡ τουρκικὴ γέφυρα ποὺ γεφυρώνει τὰ βράχια,
ἡ ἀρχὴ τοῦ κάμπου καὶ ὁ νέος αὐτοκινητόδρομος Ἰωαννίνων - Κονίτσας.

Εἰκ. 11. - Ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς ἀνατολάς. Στὸ βῆθος τοῦ χάσματος
κυλάει ὁ Βοῦδομάτης. Πρβλ. εἰκ. 3 καὶ 10.

Βίκος, ποὺ οἱ κορφές του (*εἰκ. 8*) καταφέρνουν νὰ στέκωνται τόσο ψηλὰ
στὰ οὐράνια, μ' ὅλο τὸ χαλασμὸ τῆς γῆς γύρω καὶ κάτω στὰ πόδια
τους, στὰ ἰσκιωμένα βῆθη, ὅπου οἱ πηγές, τὰ «μάτια», τοῦ Βοῦδομάτη.

Νοτιώτερα τέλος, γύρω στην Ἀρίστη, ἀπλώνονται ὁμαλότερες πράσινες πλαγιές, πὺν ὑψώθηκαν, λές, μόνο γιὰ νὰ κάνουν τὸ 1940 τὴ Γκραμπάλα (ὕψ. 1201) προπύργιο τῆς Ἑλλάδος ὅλης !

Κινητὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς εἶναι πρῶτα-πρῶτα τὰ νομίματα, πὺν προσέχουν περισσότερο οἱ χωρικοὶ μας, γιὰτι νομίζουν πὺς αὐτὰ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὰ μαζεύουν. Εἶδα στὰ χέρια πολλῶν καὶ ὁ ἴδιος βρῆκα στὰ νεροφαγώματα νομίματα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ (καὶ ἀσημένιο ἓνα τῆς Κορίνθου, μὲ Πήγασο, εἶχαν στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ κ. Μίσιου ἀπὸ τὴν Ἀρίστη), μεταγενέστερα βυζαντινά, βενετικὰ πολλὰ καὶ τούρκικα. Ἀλλὰ τὰ νομίματα, πὺν μεταφέρονται εὐκόλα ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, δὲν εἶναι οἱ σημαντικώτερες ἐνδείξεις, ὅταν μάλιστα εἶναι ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἢ δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τίς συνθηκῆς τῆς εὐρέσεως τῶν. Περισσότερα λὲν τὰ περιφρονημένα κομματάκια τῶν ἀγγείων, πὺν ἀνακαλύπτει ὅποιος τὰ προσέχει ἀνάμεσα στὶς πέτρες καὶ τὰ χώματα. Κι' αὐτὰ μιλοῦν κυρίως γιὰ δυὸ ἐποχῆς στὸ Καστράκι : 1^ο - 3^ο αἰῶνα π.Χ. (μελαμβραφῆ ὄστρακα) καὶ Τουρκοκρατία. Τῆς δευτέρης αὐτῆς ἐποχῆς σπουδαιότερα κάπως εἶναι δυὸ εὐρήματα :

Τὸ πρῶτο εἶναι κ ε ρ α μ ῖ δ ι ἐ ν ε π ῖ γ ρ α φ ο, πὺν μοῦ ἔδειξαν κάτοικοι τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Τὴν πληροφορία χρωστῶ στὸ λόγιο ἑλληνοδιδάσκαλο κ. Ἰωάννη Ζαῖμη. Βρέθηκε στὰ χαλάσματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησιᾶς, ὅταν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση οἱ κάτοικοι τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, γιὰ νὰ δείξουν πρὸς τὸν προστάτη Ἁγιο τὴν εὐγνωμοσύνη τους, πὺν γλύτωσαν ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ πόλεμο καὶ τὴν κατοχῆ, ἔχτισαν πλάι στὰ χαρακώματα τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ 1940 καὶ μέσα στὰ ἐρείπια τῆς παλιᾶς, μιὰ καινούργια μικρὴ ἐκκλησιά. Ἀντέγραφα τὸ χάραγμα καὶ τὸ σχέδιό μου μελάνωσε ὁ φίλος ζωγράφος κ. Χρ. Λεφάκης, ὅπως δείχνει ἢ εἰκ. 12. Οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι διαβάζονται εὐκόλα καὶ σίγουρα : « Δοῦλος Θε(οῦ) Σταμάτις ». Ἔχει καμμιά σχέση τάχα μὲ τὸ Σταμάτι τοῦ μύθου (ἴδὲς ἀνωτ. σελ. 82) ; Ὁ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης κ. Ἀ. Ξυγγόπουλος, πὺν χρωστῶ νὰ τὸν εὐχαριστήσω κι' ἔδω γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μὲ βοηθήσει, μ' ἐβεβαίωσε, πὺς ὁ τρίτος στίχος χρονολογία μιὰ φορὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι. Ὅταν μάλιστα ἀνέφερα τὸ σχετικὸ μῦθο καὶ τὴν ἐπωδὸ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ :

«Γειά σ' Σταμάτ', Γερένη μ', γειά σ'»,

τότε ἡ ἰδέα, πὺς στὸν τρίτο στίχο ἔχουμε ἀπλούστατα κακογραμμένο τὸ ἐπίθετο «Γερέ(η)ς», ἐφάνηκε πιθανώτατη. Οἱ μεγάλοι ἐξ ἄλλου θυ-

μοῦνται ἀκόμα τὴν εἰκόνα τοῦ κτήτορος Σταμάτη ζωγραφισμένη στὸν τοῖχο τῆς «Μεγάλης Ἐκκλησιᾶς». Γιατί ὄχι τὸ ἐνεπίγραφο κεραμίδι μας νὰ μὴν εἶναι ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ κτήτορος, πού εἶχε κάθε δίκιο νὰ ταφῆ μέσα στὴν ἐκκλησία πού ἔχτισε ; Ἕνας λοιπὸν καὶ ὁ αὐτὸς εἶναι ὁ Σταμάτης Γερένης, καί, ἂν μάλωναν — «καί... ἔτσι χάλασε τὸ χωριὸ

Δ Σ Λ Ο Σ Θ Ε

Σ Ρ Μ Ρ Τ Ι Σ

Γ Γ Ι Ρ Μ Σ

Εἰκ. 12. - Ἐγχάρακτη ἐπιγραφή σὲ κεραμίδι τῆς «Μεγάλης Ἐκκλησιᾶς».

καὶ τὸ κάστρο» — θὰ μάλωναν ὄχι δυὸ γένη, τοῦ Σταμάτη καὶ τοῦ Γερένη, ἀλλὰ δυὸ κλάδοι τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ἀπόγονοι τοῦ Σταμάτη Γερένη.

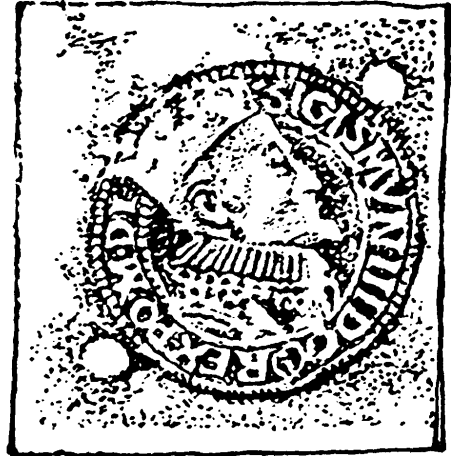
Τὸ δεύτερο εὑρημα εἶναι μιὰ σφραγίδα τοῦ Σιγισμοῦνδου Β', βασιλέως τῆς Πολωνίας. Μοῦ τὴν ἔδειξε στὴν Ἀρίστη ὁ παντοπώλης καὶ καλὸς πατριώτης κ. Ἰωάννης Μπέλλος. Τοῦ τὸ ἔδωσε, λέει, κάτοικος τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ, πού τὸ βρῆκε στὸ Καστροάκι. Ἦταν ἓνα μεταλλينو ἔλασμα βάρους 52 δραμιῶν, πάχους 0,017 μ. καὶ μὲ τετράγωνη ἐπιφάνεια πλευρᾶς 0,033 μ. Σὲ δυὸ γωνίες τῆς ἐπιφανείας εἶχεν ἀπὸ μία ὀπὴ κυλινδρική, γιὰ νὰ ἐφαρμόζη, νομίζω, μὲ ἀκρίβεια πάνω του ἄλλο ἔλασμα, πού θὰ εἶχε προεξοχῆς κανονισμένες νὰ μπαίνουν στὶς ὀπές. Ἡ ἐπιφάνεια ἦταν πολὺ καλὰ διατηρημένη καὶ ἔφερε καλῆς λεπτόλογης τέχνης ἀνάγλυφη προτομὴ, ἐγγεγραμμένη μέσα σὲ κύκλο μὲ λατινικὴ ἐπιγραφή. Τὴν ἀντέγραψα εὐτυχῶς, ἔστω πρόχειρα μὲ καρμπόν, ἔτσι πού τὸ ἀρνητικὸ ἀνάγλυφο ἔδωσε θετικὸ ἀντίγραφο καὶ ἀπὸ τὸ ἀντίγραφό μου ἔκαμε καθαρότερο σχέδιο ὁ κ. Λεφάκης, ὅπως δείχνει ἡ *εἰκ. 13*. Ἐγὼ διάβαζα τὴν ἐπιγραφή :

SIGISMUN(DUS) III D(EI) G(RATIA) REX PO(LONIÆ) M.D L.

Γι' αὐτὸ καὶ στὸ σχέδιο τοῦ κ. Λεφάκη ὁ Σιγισμοῦνδος ἔγινε IIIος.

Ἄλλ' ἔτσι κάποια δυσκολία παρουσιάζει ἡ χρονολογία, πού διαβάζεται πιθανώτερα M.D L. (= 1550 μ.Χ.· καὶ ὄχι, νομίζω, M.D I. = 1501 μ.Χ.). Ὡστε ἀπὸ τοὺς τρεῖς Σιγισμούνδους τῆς Πολωνίας ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ Α', ὁ Γηραιὸς (1467 - 1548). Ἀλλὰ καὶ ὁ Γ', ὁ λεγόμενος Βάζα, γεννήθηκε τὸ 1566 καὶ ἐβασίλευσε ἀπὸ τὸ 1587 ἕως τὸ 1632

Εἰκ. 13. Ἡ σφραγίδα τοῦ Σιγισμούνδου· ἀριστερά τὸ ἀντίγραφο μου, δεξιά τὸ σχέδιο τοῦ κ. Λεφάκη.

μ.Χ. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι σωστὴ ἡ παρατήρηση τοῦ φίλου κ. Γιώργου Θεοχαρίδη, ὅτι αὐτὸ πού ἐγὼ ἔβλεπα γιὰ τρίτη κἀνδετή κεραία μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Σιγισμούνδου εἶναι σταυρός. Καὶ τότε ὁ Σιγισμούνδος μας εἶναι ὁ Β', ὁ Αὐγουστος, πού γεννήθηκε τὸ 1520 μ.Χ., πέθανε τὸ 1572 μ.Χ. καὶ τὸ ἔτος 1550 εἶναι τὸ ἔτος τῶν γάμων του. Ἡ σφραγίδα του λοιπὸν μὲ τὸ ἴδιο ἔτος εἶναι ἴσως «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ εὐτυχοῦς γεγονότος»! Τώρα, πῶς βρέθηκε στὸ Ζαγόρι μιὰ σφραγίδα τοῦ Βασιλέως τῆς Πολωνίας Σιγισμούνδου Β' χρονολογημένη τὸ 1550 μ.Χ. καὶ τί σημασία μπορεῖ νὰ ἔχη αὐτὸ γιὰ τὸ Καστράκι μας, αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ τὸ πῶ.

Ἐδῶ τελειώνει ὅ,τι μπορεῖ νὰ προσφέρῃ στὸ θέμα ὁ ἀνειδίκευτος. Ἄν κατάφερε νὰ δείξῃ, πῶς ὁ καθένας μας μόνο μὲ τὴν ἀγάπη στὴ μικρὴ πατρίδα πάλι κατὶ μπορεῖ νὰ προσφέρῃ, αὐτὸ εἶναι ἀρκετό. Καὶ ἐλπίζω θὰ τὸ δεχτῆ ἡ Σκιά τοῦ λαμπροῦ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ μεγάλου ἐρασιτέχνη σ' ὅλα τὰ θέματα, πού σχετίζονταν μὲ τὴν πατρίδα.

ΙΩΣΗΦ Μ. ΜΑΤΣΑ

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ

Ὁ ἀείμνηστος δάσκαλός μου Χρῖστος Σούλης ἔδειχνε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἑβραίων τῶν Ἰωαννίνων καὶ φρόντιζε νὰ περισώσει ἀπὸ τὸν ἀφανισμό τὰ μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Μὲ τούτη τὴ συλλογὴ τῶν κυρίων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ Γιαννιώτες Ἑβραῖοι, ἀποδίδω τὸ ἐλάχιστο ἀπὸ ὅσα ὀφείλω στὴ Μνήμη του καὶ μὲ συγκίνηση ἀναθυμοῦμαι τὰ φιλικὰ πρὸς τοὺς Ἑβραίους αἰσθήματά του καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ εἶχε κάνει, πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια, γιὰ νὰ σώσῃ — δυστυχῶς χωρὶς ἀποτέλεσμα — τὴν οἰκογένειά μου ἀπὸ τὰ νύχια τῶν χιτλερικῶν.

Γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη συγκέντρωση τοῦ ὕλικου τῆς συλλογῆς, ἀντλήσα ἀπὸ πηγὲς γραπτῆς (μητρῶα, «κετουμπό») ¹, τὸ βιβλίον θανάτων τῆς Ἱ. Συναγωγῆς καὶ πολλὰ σημειώσεις σὲ παλιὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα ² καὶ ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση ³, ποὺ συγκράτησε τοὺς λαϊκοὺς τύπους, τὰ χαϊδευτικὰ καὶ ὑποκοριστικὰ, τὰ σκωπτικὰ καὶ τὰ παρατσούκλια. Παραθέτω τὰ ὀνόματα σὲ ἀπλοὺς πίνακες, χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶ στὴ γλωσσολογικὴ διερεῦνήσή τους.

Οἱ Ἑβραῖοι τῶν Ἰωαννίνων, ποὺ μιλοῦσαν πάντα τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ⁴ στὸ γιαννιώτικο ἰδίωμα καὶ μὲ μιὰ ἰδιάζουσα τραγουδιστὴ προφορὰ, κρατοῦσαν αὐστηρὰ τὶς ἑβραϊκὲς θρησκευτικὲς

1. «Κετουμπά» ἦταν ἡ χειρόγραφη λεξικολογικὴ πράξη γάμου, συνταγμένη ἀπὸ τὸν ραβῖνο.

2. Ἀξιόλογη πηγὴ μοῦ στάθηκε τὸ χειρόγραφο βιβλίον διαζυγίων τοῦ Ἀρχιεραβίνου Χαγάμ Ριμπὶ Χαγίμ ἀπὸ τὸ 1856 ὡς τὸ 1876.

3. Ἡ παράδοση αὐτὴ τείνει νὰ ἐξαλειφθῇ, γιὰ τὸ ἔχουν ἀπολεσθῆ κατὰ τὰ $\frac{9}{10}$ οἱ φορεῖς καὶ δημιουργοὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων.

4. Βλ. Ι. ΜΑΤΣΑ, *Γιαννιώτικα ἑβραϊκὰ τραγούδια*, στὸ περιοδ. «Ἡπειρωτ. Ἔστια», ἔτος Β' (1953) σελ. 588, καὶ σὲ αὐτοτελὲς ἀνάτυπο, σελ. 6.

παραδόσεις κι ἔδιναν στὰ παιδιά τους τὰ ὀνόματα τῶν προγόνων τους ¹, πὸν περιέρχονταν ἔτσι διαδοχικὰ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ.

Τὰ βαπτιστικὰ αὐτὰ ὀνόματα ἦταν καθαρὰ ἑβραϊκὰ (ἐκτὸς ἀπὸ λίγα θηλυκὰ) κι ἀπαιτοῦσαν μιὰ ξεχωριστὴ ἑβραϊκὴ προφορά. Οἱ κάτοχοί τους ὅμως εἶχαν τὴν ἑλληνικὴ ἀκουστικὴ ἀντίληψη καὶ «ᾠδωση» τῶν φθόγγων καὶ δὲν μπορούσαν νὰ προφέρουν ἀσυνήθεις γιὰ τὰ γλωσσικά τους ὄργανα ἀρθρώσεις. Γι' αὐτὸ τὰ παρᾶλλαζαν καὶ τὰ προσάρμοζαν στὸ ἰδίωμα πὸν μιλοῦσαν. Ἔτσι π.χ. τὸ *Γιασκόβ* ἔγινε *Γιακός*, τὸ *Γεσουλά* ἔγινε *Γιουολάς*.

Στὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα βάζω γιὰ λῆμμα τὸν καθιερωμένο ἀπὸ τοὺς ραβίνους ἐπίσημο τύπο ², κι ἀκολούθως παραθέτω τὰ παράγωγα, δηλ. τοὺς ὑποκορισμούς, τοὺς τύπους τῆς παιδικῆς γλώσσας καὶ τοὺς μετασχηματισμένους λαϊκοὺς τύπους. Κριτήριον γιὰ τὴ σωστὴ ἀναγωγή ἐνὸς ὀνόματος σὲ ὠρισμένο λῆμμα, ἔχω τὴν ἐρμητεία πὸν ἔχει δώσει ὁ λαός. Πιστεύει π.χ. ὁ λαὸς πὸς τὸ *Πούλα* προέρχεται ἀπὸ τὸ *Ἐστέρ* κι ὄχι ἀπὸ τὸ *Σαρά*, *Σαροπούλα*, ὅπου εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὸ ἀποδώσει κανεὶς. Ἀπέφυγα νὰ περιλάβω στὴ συλλογὴ τὰ νεότερα παράγωγα καὶ τὰ ξενοφερόμενα, ὅπως τὰ *Μάκης*, *Ζάκ* κ.τ.τ.

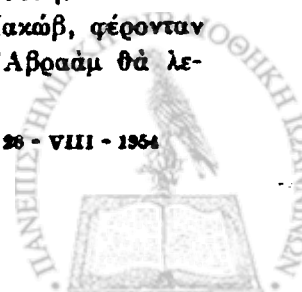
Σχεδὸν ὅλα τὰ ἀρσενικὰ κύρια ὀνόματα συναντῶνται καὶ ὡς οἰκογενειακὰ στὸν ἀρχικὸ ἐπίσημο τύπο καὶ κίποτε σ' ἓνα παράγωγο, ὅλοι δὲ οἱ ὑποκορισμοὶ τους ἔχουν μεταπέσει σὲ παρωνύμια. Ἀντίθετα, δὲν παρετήρησα νὰ μεθίσταται τὸ οἰκογενειακὸ σὲ βαπτιστικὸ.

Ἀπὸ παράδοση ἀναφέρεται πὸς στὰ παλιὰ χρόνια οἱ Γιαννιώτες ἑβραῖοι δὲν εἶχαν ξεχωριστὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα, ἀλλὰ καθένας ἔπαιρνε δίπλα στὸ βαπτιστικὸ του καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του ³. Ἔτσι γινόταν μιὰ σύγχυση, πὸν τοὺς ἀνάγκαζε νὰ ἐφευρίσκουν γιὰ τὸν κάθε συντοπίτη τους ἓνα παρωνύμιο, τὸ «*παρατσούκλι*», συνήθεια πὸν παρατηρεῖται σ' ὅλη τὴν Ἑπειρο. Ἡ παράδοση συνεχίζει πὸς,

1. Τὸ πρῶτο ἀγόρι ἔπαιρνε τὸ ὄνομα τοῦ πρὸς πατρὸς πάππου, τὸ δευτέρου τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου καὶ τὰ κατοπινὰ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν. Ἡ πρώτη θυγατέρα ἔπαιρνε τὸ ὄνομα τῆς πρὸς πατρὸς μίμμης κ.ο.κ. Πβ. MICHAEL MOLHO, *Usos y costumbres de los Sefaradies de Salonica*, Madrid 1950, σελ. 67.

2. Δεύτερον στὴ σειρά βάζω τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ τύπο ἀπὸ τοὺς Ο'. Ὅταν αὐτὸς δὲν εἶναι ἐν χρήσει, σημειώνεται μέσα σὲ παρένθεση.

3. Π.χ. τὰ παιδιά τοῦ Ἀβραάμ Μωσέ, ὁ Ἰσαάκ ἢ ὁ Ἰακώβ, φέρονταν ὡς Ἰσαάκ Ἀβραάμ, Ἰακώβ Ἀβραάμ· τὸ παιδί τοῦ Ἰσαάκ Ἀβραάμ θὰ λεγόταν Ἀβραάμ Ἰσαάκ κ.ο.κ.

ὅσα παρωνύμια ἦταν εὔηχα καὶ ἀρεστὰ στοὺς κατόχους των, κρατήθη-
καν ἀργότερα γιὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα. Ἡ ἔρευνα ἐπαληθεύει ἐν μέρει
τὰ παραπάνω, γιὰτὶ συναντοῦμε ἀπὸ τὸν 16^{ον} ἀκόμα αἰῶνα οἰκογε-
νειακὰ ὀνόματα ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ βαπτιστικά. Ἀπὸ μιὰ στα-
τιστικὴ καταμέτρηση πάνω σὲ ἐπίσημους ὀνομαστικούς καταλόγους,
ὅπου τὰ παρωνύμια ἀποφεύγονται, τῶν ἐτῶν 1890 - 1910, παρατήρησα
πὼς τὰ δυὸ τρίτα ἔχουν ἓνα ξεχωριστὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα καὶ τὸ ἓνα
τρίτο ἔχουν στὴ θέση του ἓνα ἀπὸ τὰ βαπτιστικά.

Στὸν πίνακα τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων παρέθεσα
ὅλους τοὺς ἐν χρήσει τύπους, ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους, καὶ τὰ παρω-
νύμια. Ἐτύπωσα μὲ ἀραιωμένα γράμματα ὅσα ἔχουν περισσότερους
κατόχους καὶ ὑπέδειξα ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ
γλῶσσα.

Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν φθόγγων, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἀλ-
φάβητο, χρησιμοποίησα ὠρισμένα γράμματα καὶ συμπλέγματα τοῦ γαλ-
λικοῦ ἀλφαβήτου: τὸ b, g, d, ch, dj, tch καὶ nt, ποὺ πρέπει νὰ
προφέρονται ὅπως στὶς λέξεις: *μπάρα, γκάζι, ντοῦρο, Χασιά, Τζιαμί,*
πατσιάς, κάν'τε (= κάνετε). Τοὺς ὑπερωϊκοὺς φθόγγους *κε, κι, χε, χι,*
γιὰ νὰ προφέρονται ὅπως στὶς λέξεις *χῶμα, κόρη* (καὶ ὄχι ὅπως στὶς
λέξεις *χέρι, κέφι* κλπ.), τοὺς ὑπέδειξα ἔτσι: *κε, κι, χε, χι.*

Α' - ΒΑΠΤΙΣΤΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΝΔΡΩΝ

Ἄ α ρ ῶ ν, Ἄ ρ ὄ ν, Ἄ ρ ὄ ς, Χα ρ ὄ ς,	Ἄ ρ γ ῆ [= λέων].
Ἄ ρ ο ν ἄ κ η ς, Ν ἄ κ ι α ς.	Ἄ σ ῆ ρ ² .
Ἄ β ἄ.	βα ρ ο ῦ χ, Β α ρ ο ῦ χ.
Ἄ β ι σ ἄ ι, Ἄ φ σ ἄ ι.	βε να γ ι ἄ.
Ἄ β ρ α ἄ μ, Ἄ β ρ ἄ μ, Ἄ β ρ α μ ἄ -	βε ν γ ι α μ ῖ ν.
κ η ς, Ἄ β ρ ἄ μ η ς, Ἄ β ρ α μ ῆ ς, Ἄ -	βε ν - τ σ ι γ ι ὄ ν, Τ σ ι γ ι ὄ ν, Σ ι ὠ ν.
β ρ α μ ο ῦ λ η ς, Μ ο ῦ λ η ς, Ἄ β ρ α μ ο ῦ -	βε τ σ α λ ῆ λ.
λ ι α ς, Μ ο ῦ λ ι α ς, Ἄ β ρ α μ ῖ κ ο ς, Μ ῖ -	β ε χ ὄ ρ, β ε χ ο ρ ἄ κ ι, Χ ὄ ρ, β ε χ ο ρ α -
κ ο ς, β ἄ μ ο ς, Μ ἄ τ χ ¹ .	τ χ ο ῦ λ η, β ε χ ο ρ ὀ π ο υ λ ο ς.
Ἄ ν τ ζ ε λ ο ς, Ἄ γ γ ε λ ο ς.	Γ κ α β ρ ι ῆ λ, Γ α β ρ ι ῆ λ, Γ κ α β ρ ῆ λ.

1. Τὸ *Μάτχ* προῆλθε ἀπὸ τὸ Ἄβραμάτχ, ὅπως προφέρεται στὸ τοπικὸ
ιδίωμα τὸ Ἄβραμάκης.

2. Ὁ καθηγ. Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ (*Ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου*, Ἡπειρ. Χρονικά,
τόμ. 14, 1939, σελ. 321) τὸ ἀνέγνωσε Ἄσάρ.

- Γιακώβ, Ἰακώβ, Γιακός, Γιακούλης, Κούλης, Κός, Γιακλῆς.
 Γεουδὰ (Ἰούδας), Γεουδάκης, Γεουδούλης, Γιουδὰς, Γιούλης, Γκιούλης, Γκιούλιας.
 Γεσαγιά (Ἡσαίας), Γισαγιάς.
 Γεσουὰ (Ἰησοῦς), Γιουσὰς, Γιόσας.
 Γεσουλά, Γιουσάας, Λάς, Γιουσιλού'ς, Γιουσιού'ς, Γιουσιού'ς.
 Γεχιέλ.
 Γινόν.
 Γιοσέφ, Ἰωσήφ, Γιοσεφίκος.
 Γιομιγιά (Ἰερειάς).
 Γισαί (Ἰεσσαί).
 Γισραέλ, Ἰσραήλ, Γιστρέλ, Τέλκος, Τέλης.
 Γιτσχάκ, Ἰσαάκ, Τσάκος, Χάκος, Τσακούλιας.
 δαβίδ, Δαβίδ, δαβ'djon, djon, δαβῆς, δάβος, δαβόπουλος, δαβούλιας, Τχόν, Τχόνιας.
 δανιέλ, Δανιήλ, δανέλ, δανελάκης.
 Ἐλγιασάφ, Λιασάφ.
 Ἐλιγιάου, Ἠλίας, Ἐλιγιά, Λ'γιά, Λιάχο, Λίας, Ἐλγιο, Λ'γιέτο.
 Ἐλιέτζεο, Λέτζεο.
 Ἐλισά, Λιασάκης.
 Ἐμανουέλ, Μανουέλ, Μανέλ.
 Ἐσδρά, Γιζδρά, Ἐζρας.
 Γερεσιόμ, Γερεσόν.
 Ζώης.
 Καλέβ, Καλέφ.
 Ματαθιά, Ματαθίας, Ματαθιούλης, Μάτος, Μάτης.
 Ματσλίαχ, Ματσιλ.
 Μεγιοχάς.
 Μεήο, Μεγήο.
 Μεναχέμ, Μιναχέμ, χέμος.
 Μιχαέλ, Μ'χέλ, Μπέλος, χέλος.
 Μορδεγαί (Μαρδοχαῖος), Μορτουχάι, Μορτουτάι (σκωπτ.), Μόρδος, Μᾶρκος.
 Μοσθέ, Μωυσης, Μουσές, Μουσχόν, Μουχικός, Μουσιούλιας, Μόιζε (ξεν.), Μουτέ (σκωπτ.).
 Ναχαμάν, Ναχμάν.
 Ναχούμ, Ναούμ, Κούμ.
 Νισίμ, Νισιμάκης, Νισιμάκιας, Τχίμ.
 Νεχεμιά, Ναχαμιάς, Νεχαμίας¹.
 Ὀβαδιά, Βαδιάς.
 Οὐριέλ, Γρέλης, Γρέλ, Γρελάκης, Νέλιας.
 Πενιέλ.
 Πινχάς.
 Ραχαμίμ, Μίμη.
 Ρεφαέλ, Ραφαήλ, Ρ'φέλ, Ρουφέλ, Φέλιας.
 Ρεουβέν, Ρουβέν.
 Ρίζος (παλ.).
 Σααδιά.
 Σαβεθάι, βέσο, βεσάκης.
 Σαλβατόο (νεώτερο).
 Σαούλ.
 Χαλόμ (Ἄρτης).
 Σεατιέλ, Σαλτῆς.
 Σεμτόβ, Σιμτόβ, Σιτιός.
 Σεμαγιά.

1. Ἐτσι εἰς Σ. ΚΟΥΓΕΑΝ, ἐνθ' ἄνωτ.

Chelomó, Σολομών, Σελομός, Σιλομάκης, Μάτχο, Μάτχο.	Τζεχαριά, Ζαχαρίας. Τσαδίκ, Τσαδίκος.
Chémov ¹ , Chemouλής.	Τσαδόκ.
Chemouél, Σαμουήλ, Σαμουέλ, Σιμέλ, Μέλιος, Σιμιλάκης, Μέ- λος, Μέλκος.	Χαγίμ, Χαΐμ, Χαϊμάκης. Χάι.
Σιμαν-τόβ, Σιμαντός.	Χανέν.
Chumón (Συμεών), Συμόν.	Χανόχ.

Β' - ΒΑΠΤΙΣΤΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ἄξιζα (παλ.).	Καλορήνη, Ρηνά, Ρηνή.
Ἀρχόντω ² , Ἀρχοντοπούλα, Χον- τοπούλα (παλ.).	Κλάρα. Κυρά, Κυράτσα.
Ἄστρο, Ἀστρούλα. βίμβω. δελίσια.	Λεά (Λεία), Λιά, Ἰλιά, Λούλα, Λούτχου, Λουτζα.
Διαμάντα ³ , Διαμάντω, Διαμαν- τούλα, Μαντούλα, Διαμαντίτα, Τίτα.	Μαλκά, Μαλκούλα, Κούλα, Μάλ- κω, ἡέσιω. Μαργαρίτα, Ρίτα.
Δισιάτα (ξεν. παλ.). δίνα, δινούλα, d'νούλα.	Μιριάμ, Μαριάμ, Μαριάνα, Μέ- ριω.
Ἐστέρ, Στέρ, Στερούλα, Στε- ρίνα, Ἐσθήρ, Ἰσθήρ, Στερο- πούλα, Πούλα.	Ματζαλ-τόβ, Ματζάλω, Μα- ζαλιώ, Τζούλα.
Εὐτυχία, Εὐτυχοῦλα, Χούλα. Εὐθυμία.	Μηλιά, Μήλια, Μ'λιά, Μήλω καὶ παρετυμολογικά Αἰμιλία.
Γράτσια.	Πέρνα, Περνούλα. Πολυχρόνω (παλ.).
Ἰδα.	Ραζέλ (Ραχήλ), Ραζελίνα.
Καλή.	Ριβκά, Ρεβέκκα, Ριφκά, Ριφ- κούλα, Ρέφκω.
Καλομοίρα, Μοίρω.	Ρίζω.

1. Τὸ *Chémov* μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 1585 καὶ φαίνεται πὸς ἀπαντᾶ μόνο στὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Κέρκυρα, καὶ ἔχει ἰταλικὴ κατάληξη, ὅπως τὸ *béso*. Οἱ παλιοὶ γιαννιώτες Ραβίνοι δὲν τὸ σχετίζουν μὲ τὸ Σαμουήλ, ὅπως τὸ σχετίζει ὁ Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Ἠπειρωτικὸν Γλωσσάριον*, Ἀθήναι 1909, σελ. 102.

2. Ἄξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὰ παλαιὰ θηλυκὰ ὀνόματα μὲ καθαρῶς ἑλληνικὴ, καὶ μάλιστα λαϊκὴ, προέλευση.

3. Στοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλίας ἀπαντᾶ ὁ τύπος : *Διαμάντι*.

<i>Ριγίνα, Ρ'ρίνα, Ρ'γινούλα.</i>	<i>Τοβά, Τοβούλα.</i>
<i>Ρόσα, Ρόζα, Ροζίνα.</i>	<i>Φαλκόνια (παλ.).</i>
<i>Σαρορά (Σάρρα), Σαρούλα, Σαροπούλα, Σαρίνα, Νίνα, Σαρίκα.</i>	<i>Φίνα, Φινούλα, Φ'νούλα, Φανή, Φανούλα.</i>
<i>Σέβα.</i>	<i>Φλώρα, Φλώρη.</i>
<i>Σιμχά, Σιμχούλα, Σίμχω.</i>	<i>Φουρτουνή, Τούνη.</i>
<i>Chochάνα, Σωσάνα.</i>	<i>Φωστήρα (παλ.).</i>
<i>Σουλτάνα.</i>	<i>Χαβά, Χαβούλα.</i>
<i>Σπεράντζα.</i>	<i>Χάιδω, Χαϊδούλα.</i>
<i>Στάμω, Σταμάτα, Σταμέτα, Σταμούλα, Μέχω, Μουλίκα, Λίκα.</i>	<i>Χανά, Χανούλα, Χανέσιω, Χάνα, Άννα, Άννέτα.</i>
<i>Στρογγύλα (παλ.).</i>	<i>Χουρσάνα, Χουσή, Χουρσοπούλα, Χρυσάφα (τύποι παλαιοί).</i>
<i>Τέλια.</i>	<i>Χρυσάνα, Χ'σάνα, Χρυσούλα, Χ'σούλα, Χρύσα, Χρυσή, Χρυσάνθη (νεώτ.)¹.</i>
<i>Τζαφείρα, Ζαφείρα, Ζαφείρινα, Φίρω.</i>	
<i>Τζόγια, Τζογούλα, και κατά παρατυμολογίαν Ζωή.</i>	

Γ' - ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ (ΕΠΩΝΥΜΑ ΚΑΙ ΠΑΡΩΝΥΜΙΑ)

Άβδαλά (έβρ.), Άλκαλάι και Άρκαλάι, Άκο, Άνιώνιος², Άσχενατζή (έβρ.), Άμόν, Άντράλας, Άλβάλα, Άπσιτή, Άράβ (έβρ.), Άράπ'ς, Άτάς (έβρ.), Άχάμ - Άβράμ, Άχάμ - Γιτσάκ, Άχάμ - Μ'χέλ³, Άρκάτος⁴.

Βάκαρας, βαβόχερ (έβρ.), βαδέλ, βαχλάβα, βακαδή, βακόλας, βατιζή, βάρ - Χέμο⁵, βασάρας, βατίνος, Βεδάλ (έβρ.), Βετούλης και Βιτούλη, Βελέλης και βιλέλ ή βιλές, βιλιούλ, βέκα, βέτας,

1. Στο Μητρώο του Δήμου Ίωαννιτών βρήκα πολλά νεώτερα θηλυκά ονόματα, όπως τά: *Άλκη, Γέτη, Γιαφούλα (έβρ.), Έλις, Έλδα, Ζουλί, Ζανέτι, Λιζέτα, Λεοντίνα, Ίερουσαλήμ, Σάντρα, Σύλβια, Στέλλα, Ματιλίδη, Νέλλη, Στέλλα, Σιώνα, Σοφία.*

2. *Άνιώνιος* = παραφθορά του *Αιώτιος* (Μαρτυρία του 1859).

3. Με πρώτο συνθετικό το *Άχάμ* (=ραβίνος) άπαντούν και άλλα επώνυμα.

4. «*Ένας όβριός Άρκάτος*» σημειώνεται σε παλιό έγγραφο (Σ. ΚΟΥΓΕΛ, ένθ' άνωτ. σ. 127).

5. Με το προταχτικό *βάρ* (= υίός του —) έκφέρεται το πατρώνυμο των άπορφανισθέντων πριν από τη γέννησή τους. Σ' αυτούς έδιναν το κύριο όνομα του πατέρα.

*βέλτσκας, βέλτσκαρ, Βήτα, Βίδας, βλέτσας, βεκιάρης ἢ βικιάρ καὶ βι-
τσιάρ, βεϊκάκα, βέης, Βολός, βόνας, βορβόλης, βουδρή, βούχτι, βό-
σιος, βιρούρ (ἔβρ.), βιρλίτη, Βραχωρίτης, Βωβός.*

*Γαλανός, Γελή, Γενά, Γενή (ἔβρ.), Γεροπάπο, Γεραχέμ, Γι-
τοχαῖ ἢ καὶ Ἰσαῖ, Γιαχάι (ἔβρ.), Γιακουέλ (ἔβρ.), Γιοσέκο,
Γιομτόβ (ἔβρ.), Γιοσαφάτ (ἔβρ.), Γιοχανάν (ἔβρ.), Γούλα, Γου-
δούλης.*

*δάι (ἔβρ.), Δαιμόνιος, δαλιαν (ἔβρ.), δάλο, δάμο καὶ δάμ, δέλος,
δεκάστρο, δολμάς, δόστη, Δραγουμάνος, δέντε (ἴσρατ).*

Ζαμπαχάρα, Ζάρκος, Ζαρομύτης.

*Γαβομάτας, Γαδól (ἔβρ.), Γανῆ (ἔβρ.), Γεϊνάμ (ἔβρ.), Γιβιρ
(ἔβρ.), Γίγνος, Γόδας, Γόλιος, Γόρτζος, Γοτζέλ, Γοτζίτ, Γουχάρος,
Γούλιαρας.*

*Καβιλή, Κάικας, Κακανίστρας, Καλαμάρας, Καλαμπόκας,
Καλώνυμος (στὰ ἔβραϊκὰ Καλωνυμός), Καλχαμιράς (ἔβρ.), Καμά-
ρας, Καμόντο, Καμπανάρης, Κανιός, Καπλάν, Καπούλιας¹, Κάρας,
Καράρας, Καράκλας, Καραρίτας, Κασκούση, Καστοριανός, Κάτχι,
Κατχάπας, Κατσάρος, Κατσάνος, Κασιδάς, Κασιόκας, Κατοκού-
λιας, Καψάλης, Κέκος, κέτς, Κίκ, Κλούπ, κηνή, Κοέν (ἔβρ.), Κόκ-
κινος, Κονέις, Κοντήλ, Κορίτος, Κοτοπούλη, Κοσιόρος, Κουκού, Κο-
τούλας, Κούτ'ς, Κουλίγια, Κουμβρούις, Κούτχ'κος, Κουντουρατζή,
Κουτχομύτ'ς, Κοφίνο καὶ Κοφίνας.*

*Λαγαρής, Λάγιος, Λάλος, Λάμις, Λαμέρης², Λαμπιριάνο,
Λαφαζάνας, Λεβῆ (ἔβρ.), Λέλ, Λιατχόν, Λιάσκοις, Λούκας,
Λούφκος, Λιάρου.*

*Μαγιάς, Μαζόν, Μακαλῆς, Μαλακάκης, Μαλαγιά, Μάλτης,
Μάμ, Μαραμένος, Μαρκάδο, Μάτσα, Μάστορας, Μαξούμ'ς, Μαν-
ρογένης, Μεερά (ἔβρ.), Μέντζος, Μιλέ, Μιγιονί, Μιζάν (ἴσρατ),
Μορένου (ἔβρ.), Μπαλωμένος, Μπαρμπαλίγιας, Μπαρμπατοσάκος, Μό-
χος, Μόσκος, Μουχανῆ, Μουλάτος, Μούτχκας.*

*Ναρταλή (ἔβρ.), Ναχμίας (ἔβρ.) καὶ Ναχουμίγιας, Νεγρίν,
Νέκ, Νοικουκύρης καὶ ἔβρ. Οἰκουκύρ.*

Ἦοσμο (ἐκ Κερκύρας).

1. Καπούλιας ἦταν τὸ οἰκογενειακὸ τοῦ ποιητῆ Γιωσέφ Ἐλιγιά.

2. Ἀναφέρεται μόνον στὸ β' χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β', στίχ. 56
(εἰς τὰ τέκνα τοῦ Λαμέρη, τοῦ Δαβίδη καὶ τοῦ Σαμαρίας)· βλ. περ. «Ἡπειρω-
τικὴ Ἔστις» Α' (1952) σελ. 117.

Παλιάς, Πάπαρος, Παπής, Πάπο, Παπλωματάς, Παράρος, Πα-
ρίτς (έβρ.), Πατάς, Πατέρας, Πατίτς (έβρ.), Πατχάς, Πίτς, Πιτσι-
ρίλο¹ καὶ Πιτορίλο, Πλάτουνας, Πολίτης, Πραματευτής.

Ραβάν (έβρ.), Ραχόνα, Ρόλιας, Ροῦσο.

Σαδάλας, Σακάτης, Σαλαώρας, Σαλή, Σαμαρία², Σαμάς (έβρ.),
Σαμασούλης, Σαμουηλίδης, Σαβὰ (Ἰσραήλ), Σαμπαστάχα, Σάρδα,
Σαρέτας, Σβόλης, Σεζάνα, Χαάβος, Χακατούρας, Χέβαχ, Χιβόλεθ
(έβρ.) καὶ Χιβόλιας, Σίδης, Σινιάς, Σχίνιος, Χιφκός, Χινανάς,
Σταυρωμένος, Στρωματάς.

Τάμπα, Ταμβέζο, Τεπελένης, Τερλελίδας, Τζακάρ (έβρ.), Τχι-
κάρ, Τζιάλας, Τζιανανές, Τισιτιτής, Τρικαλινός, Τσαρφατή (έβρ.),
Τσίτος, Τσακσίβα, Τσακλής, Τσανάπας, Τσαπαλάμος, Τσέφ, Τσέ,
Τσιλιπάπ.

Φέγγας, Φέφ'ς, Φιδάν, Φίτς, Φόρτη, Φράτς, Φρούδης.

Χαβούλας, Χακίμ, Χαλάζης, Χαλδούπης, Χαλκωματάς, Χαμέτς
(έβρ.), Χαϊρλή, Χαϊδλή, Χαρά, Χασιδ (έβρ.), Χατζόπουλος, Χατζής,
χέφετς (έβρ.).

Δ' - ΑΝΔΡΩΝΥΜΙΚΑ

Ἄποτινα, Ἀχαμίτσα, Βακαβίνα, Βαχλαβού, Βέλοβα³, Βέγινα, Βε-
γοπούλα, Βεχόρα, Βοχορούλα, Βωβού, Γεουδού, Γιαλομίνα, Γιονολού,
Γαμίλοβα, Γόρτζω, Γίγνοβα, Γουλιαρίνα, Ζώνηνα, Καμάροβα, Καρα-
ρίτοβα, Κέκοβα, χίνα, Κοφίνοβα, Λαδού, Λιάρου, Μαλακάκοβα, Μαρ-
βού καὶ ἡ Μαροβέ, Μαξούμοβα, Μιζάνοβα, Μόσκοβα, Μουλάτοβα,
Μουτίνα (ὁ Μουτές), Παπίνα, Φέγγοβα, Φρούδοβα, Χαρού, Χαλά-
ζοβα, Χανόχοβα.

Ε' - ΘΗΛΥΚΑ ΠΑΡΩΝΥΜΙΑ

Βραχού, Κολαρίστρα, Κουχπεντού, Τάγκα, Τζιούνοβα, Φαρμα-
κού, Φράγκα.

ΙΩΣΗΦ Μ. ΜΑΤΣΑΣ

Ἰωάννινα 1954

Φιλόλογος

1. Εἰς Σ. ΚΟΥΓΕΑΝ, ἔ.ά. σ. 89, ἐσφαλμένα : Πιζίριλο.
2. Βλ. προηγούμενη σελ. 101, σημ. 2.
3. Ἡ ἀνδρωνυμική κατάληξη -οβα ἀπαντᾷ οποραδικὰ στὴν περιφέρεια
τοῦ κάμπου τῶν Ἰωαννίνων.

ΜΙΧΑΗΛ Θ. ΛΑΣΚΑΡΙ

ΠΕΤΡΟΣ ΛΑΝΤΖΑΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΓΑΣ (1573)

ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΙΣΠΑΝΩΝ ΕΝ ΗΠΕΙΡΩ (1596 - 1608)

Εἰς ἐπιστολήν του «Περὶ Διονυσίου Φιλοσόφου», δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* τῆς 29 Μαΐου 1939, ὁ διαπρεπὴς Ἑπειρώτης ἱστοριοδίφης κ. Κ. Μέρτζιος πρῶτος διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι «ὁ ἀείμνηστος ἐκεῖνος ἱεράρχης ἔπεσε θῦμα τῶν ἰσπανικῶν καὶ μόνον ραδιουργιῶν». Εἰς τὴν ἐπιστολήν του ὁ κ. Μέρτζιος ἀναφέρει σειρὰν βενετικῶν ἐγγράφων, ἅτινα καὶ ἐδημοσίευσε εἰς τὰ *Ἑπειρωτικά Χρονικά*¹. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα, ὡς καὶ τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὸν μεθεπόμενον τόμον τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ², ρίπτουν ἀρχετὸν φῶς εἰς τὴν ἐν Ἑπιρῶ ἐπανάστασιν τοῦ Διονυσίου τοῦ ἔτους 1611, ἐνῶ τὰ κατὰ τὴν πρώτην ἐπανάστασιν, ἦν ἡγειρεν οὗτος ἐν Θεσσαλίᾳ τὸ 1600, παραμένουν εἰσέτι σκοτεινά³.

1. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Ἡ ἐπανάστασις Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου, Ἑπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. ΙΓ', σελ. 81 - 90.

2. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Τὸ ἐν Βενετῶν κρατικὸν ἀρχεῖον*—Γ', *Μικρὰ ἡπειρωτικὴ χρονογραφία, Ἑπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. ΙΕ', σελ. 22 - 58. Οὐχὶ ὀρθῶς ὅμως ὁ Μέρτζιος λέγει (σ. 23) ὅτι «οἱ Ἴσπανοὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1604 εἶχον ἀρχίσει τὴν ἐν Ἑπιρῶ προπαγάνδαν των, ἧς θύματα ἔμελλον μετὰ ἑπτὰ ἔτη νὰ πέσουν ὁ ἡρωϊκὸς Διονύσιος ὁ Φιλόσοφος καὶ οἱ σύντροφοί του».

3. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπανάστασιν τοῦ Διονυσίου κατὰ τὸ 1600, ὁ Ρουμῆνος ἱστορικὸς P. P. ΡΑΝΑΙΤΗΣCU, *Mihai Viteazul*, Βουκουρέστιον 1936, σελ. 50, ἀναφέρει ἔκθεσιν σταλεῖσαν ἐκ Πολωνίας ἀρχομένου τοῦ 1603 καὶ δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ΓΟΛΥΒΕΝ, *Πέτρος Μογίλας* (ρωσσ.), Κίεβον 1858, σελ. 179 - 181. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης ἐφθάσεν εἰς Ρώμην καὶ ὅτι «ἀπεμακρύνθη τῆς ἔδρας του ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες τὸν κατηγοροῦν ὅτι εὕρισκετο εἰς συνεννόησιν μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ τὸν Γενναῖον, εἰς ὃν καὶ χρήματα εἶχεν ἀποστείλει». Προστίθεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης καθηρέθη τῇ ἀξιώσει τῶν Τούρκων καὶ τώρα εὐρί-

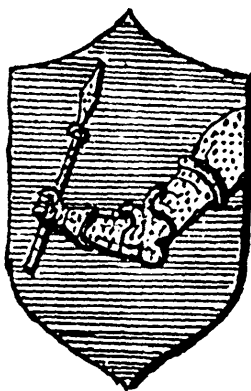
Ἐκ τῶν Ἑλλήνων πρακτόρων, οὓς ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Ἴσπανοὶ ἐν Ἠπειρῷ, ἀναφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Μέρτζιου δημοσιευθέντα ἔγγραφα «ὁ Ἱερώλυμος Κόμπης, ἀρχηγὸς τῶν κατασκόπων τοῦ ἀντιβασιλέως τῆς Νεαπόλεως, πρόφην Ἐνετὸς ὑπήκοος ἐκ

σκεται ἐν Ρώμῃ, ὅπου ἐμφανίζεται εὐνοῶν τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς Καθολικοὺς διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Panaitescu φρονεῖ ὅτι ὁ μητροπολίτης οὗτος Λαρίσης εἶναι ὁ Διονύσιος. Τὴν γνώμην ταύτην δέχεται καὶ ὁ D. Russo, *Studi di istorice greco-române*, Βουκουρέστιον 1939, τόμ. I, σελ. 105-106 (ἑλλην. μετάφρ. Δ. Οἰκονομίδη εἰς περιοδ. Νέον Κράτος, Δ' 1940, σ. 805), ὅστις ἐπὶ πλέον ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ἐπὶ ἔγγραφου δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ IORGA ἐν *Documente Hurmuzaki*, τόμ. XII, σελ. 907-908. Εἰς τὸ ἔγγραφο τοῦτο, ἀπευθυνόμενον πρὸς ἓνα «Μακαριώτατον», οἱ χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας προτρέπουν αὐτὸν νὰ ἐλευθερώσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τῆς τουρκικῆς τυραννίας. Ὁ Ρούσσος λέγει ὅτι ὁ «Μακαριώτατος» οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Πάπας καὶ ὅτι τὸ ἔγγραφο τοῦτο «πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὸ κίνημα, ὅπερ ἤγειρεν ὁ Διονύσιος Λαρίσης τὸ 1600». Κρίνων τὸ μεταθανάτιον τοῦτο ἔργον τοῦ Ρούσσου ὁ IORGA, *Un om, o metodă și o școală* (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς *Revista Istorică* τοῦ 1940) σελ. 9, δὲν παραδέχεται ὅτι ὁ «Μακαριώτατος» οὗτος εἶναι ὁ Πάπας. Ἐν τούτοις ἡ ἔκκλησις αὕτη, γραφείσα τὸ 1599 ἢ ἀρχομένου τοῦ 1600, εἶναι φανερὸν ὅτι δὲν ἀπευθύνεται πρὸς οἰονδήποτε ἱεράρχην, ἀλλὰ πρὸς κληρικὸν διαθέτοντα κοσμικὴν ἐξουσίαν, ὡς ἦτο ὁ πάπας Κλήμης Η΄ : «Μόνον μὴ ἐπιβραδύνῃς τοῖς καλοῖς, μόνον δέξαι τοὺς χορηγουμένους ἄνωθεν φωτισμοὺς, μόνον τὰς ἄνωθεν σωστικὰς ἐπινοίας μὴ ἀποβάλλῃς καὶ τὸ πᾶν σοι σὺν Θεῷ ἀνυθίσεται. Κέχηγε πρὸς τοῦτο ὁ τοῦ Χριστοῦ λαός, ὁ Θεσσαλλίας, Ἠπείρου τε καὶ Μακεδονίας καὶ σύμπασα ἐφεξῆς ἡ Ἑλλὰς καὶ μυρίους ὑπὲρ τῆς πίστεως θανάτους ὑποσιήσεται. Οὕτω καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ παρεσκευάσμεθα. Καὶ πρὸς τῶν ἱερῶν δογμάτων, Πάτερ Μακαριώτατε, ἐξεγέρθητι κατὰ τοῦ πολεμίου δράκοντος. Δεῖξον αὐτὸν τοῖς ἔργοις μὴδὲν ἰσχύοντα, τὸν ἀθέως κατατυραννοῦντα τὰς ἡμετέρας ψυχάς, περιζῶσαι τὰς ρομφαίας σου ὁ δυνατὸς καὶ ἔντεινε καὶ κατενοδοῦ καὶ βασίλευε καὶ ἡ δεξιὰ τοῦ Ὑψίστου θαυμασιῶς ὀδηγήσει σε... Πάρασχε ὧσα φιλακροάμονα ταῖς ἡμετέραις ἐκτενέσι πρεσβείαις, ἐπάκουσον τῶν ἡμετέρων πρέσβειων, ἐν οἷς ἂν παρ' αὐτῶν κατακοντισθείης... Μικρὸς καὶ ὀλίγιτος ὁ συρφετὸς τῶν ἀπίστων καὶ οὐκ ἀξιόλογος καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ περιδεὴς καὶ μάλιστα καὶ ἀνίσχυρος, διὰ τε ἄλλα πολλὰ καὶ διὰ τὰ τούτων εὐκλεῆ τρόπαια, τοῦ τε αὐτοκράτορος αὐτοῦ [Ροδόλφου Β΄] καὶ τοῦ πολεμιστοῦ Μιχαήλου [τῆς Βλαχίας] ἐτοιμοτάτη λοιπὸν ἡ ὁδός· ἐξελοῦ ἡμᾶς τῆς τοῦ ἀπηνόυς τυράννου χειρός...». Σχετικῶς ὁμως μὲ τὴν γνώμην τοῦ Panaitescu, ὅτι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Golubev δημοσιευθὲν ἔγγραφο εἶναι ὁ Διονύσιος, νομίζομεν ὅτι αὕτη ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἐναντίον τοῦ Διονυσίου κατηγοριῶν τοῦ ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΥ (*Σηλητευτικός*, ἔκδ. Δ. ΣΑΡΡΟΥ, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. Γ', σελ. 200) : «Ὅν ἤρκει ὁ σοὶ πέπρακται εἰς Τρίκην; [ἐννοεῖ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1600]. Οὐχ ἱκανὸν ἦν τὸ ἐν Ρώμῃ; Ὅλγον ἐνόμιζες τὸ ἐν Ἴσπανίᾳ καὶ τὰ λοιπὰ πάντα, ἃ, πρὸς τὸ περιττὸν εἶναι, καὶ λέγειν ἀσυχρόν;...».

τοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου, ὅστις ἐστάλη ἀπὸ τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα τῆς Ἰσπανίας, ἵνα ἐξεγείρῃ τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων τῆς Ἡπείρου» καὶ κατέπλευσεν εἰς Κέρκυραν ἐπὶ φρεγάτας ἰσπανικῆς κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1604¹.

Ἄλλὰ καὶ περὶ ἐνὸς ἄλλου Ἑλληνοσ, τοῦ ἐκ Κερκύρας Πέτρου Λάντζα, ὅστις ὑπῆρξε τὸ κυριώτερον, ὡς φαίνεται, ὄργανον τῶν Ἰσπανῶν ἐν Ἡείρῳ, διεσώθησαν ἀρκεταὶ πληροφοροῖαι, ἐκτεινόμεναι ἐπὶ μακρὰν χρονικὴν περίοδον. Αἱ πληροφοροῖαι αὗται εἶναι μὲν δυσ-

Οικόσημον τῆς οἰκογενείας Λάντζα.

μενεῖς διὰ τὸν Λάντζαν, ὡς προερχόμεναι ἀπὸ ἐχθρούς του, ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπουν, φρονῶ, νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οὗτος δὲν ἦτο ἄσημός τις κατάσκοπος. Ἐξ εὐγενοῦς κερκυραϊκῆς οἰκογενείας καταγόμενος², τιμηθεὶς μὲ τὸν τίτλον τοῦ ἰππότη³, ὁ Λάντζας διορίσθη διοικητῆς τῆς Πάργας τὴν 9 Ἰανουαρίου 1573. Ἐκτοτε, ὡς φαίνεται, χρο-

1. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Ἡπειρωτικά Χρονικά, τόμ. ΙΕ', σελ. 33-34· βλ. καὶ σελ. 34 ὑπὸ ἡμερομηνίαν 31 Μαΐου 1605. Ὁ Κόμπης ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως κατὰ τὰ ἔτη 1596-1608 εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς συλλογῆς τοῦ J. ΤΟΜΙΣ, Ἰλικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κατὰ τῶν Τούρκων κινήματος ἐν τῇ Βαλκανικῇ, τελευτῶντος τοῦ ΙΓ' καὶ ἀρχομένου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (σερβ.), τόμ. Ι (1595-1608), Βελιγράδιον 1933, σελ. 18, 19, 198, 250, 259, 264, 348, 553.

2. Ἡ οἰκογένεια Λάντζα, ἥς παραθέτομεν ἐνταῦθα τὸ οἰκόσημον, ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν εὐγενῶν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1440· πρβλ. Σ. ΘΕΟΤΟΚΗ, Ἀναμνηστικὸν Λεύκωμα τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, Μέρος Α', Κέρκυρα 1914, σελ. 38.

3. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ διορισμοῦ του ὡς διοικητοῦ τῆς Πάργας (βλ. κατωτέρω) τιλοφορεῖται ὁ Λάντζας Cavalier. Περὶ τοῦ τίτλου τούτου ὁ Κερκυραῖος ΜΑΡΜΟΡΑΣ (σελ. 351), ὁμιλῶν διὰ τὸν Χριστόφορον Κοντόκαλην (βλ. κατωτέρω), γράφει: dignità non ordinaria e a rochi, particolarmente in quei tempi, concessa.

νολογούνται οί δεσμοί του με τούς 'Ισπανούς, δι' ὃ καὶ τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἀποφασίζει τὸ 1574 παμψηφεί τὴν θανάτωσίν του. Ἐπικηρυχθεὶς ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ὁ Λάντζας κατέφυγεν εἰς τὴν ἰσπανοκρατουμένην Νεάπολιν καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν κατ' ἀρχὰς μὲν τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἀπουλίας Ribera, βραδύτερον δὲ τῶν ἀντιβασιλέων τῆς Νεαπόλεως Ἐρρίκου de Guzmán, κόμιτος de Olivares¹ καὶ τοῦ διαδεχθέντος τοῦτον Ἰωάννου Ἀλφόνσου Pimentel de Herrera, κόμιτος de Benavente. Τὰ ἔργα τοῦ Λάντζα δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν μέχρι τοῦ 1608 ἤτο τότε 75 ἐτῶν.

Ἴσως ἀξίζει νὰ ἀνασυσθῇ ἐκ τῆς λήθης ἡ περιπετειώδης ζωὴ τοῦ Κερκυραίου τούτου εὐπατρίδου, ὅστις συνέδεσε τὴν δρασίαν του μετὰ μεγαλεπήβολα ἀλλὰ καὶ ἀρκούντως τυχодиωκτικὰ σχέδια τοῦ τέλους τοῦ ΙΓ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Τὰ σχέδια ταῦτα, ἅτινα κατέστρωνον ἐκάστοτε διάφορα εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ φιλόδοξοι προσωπικότητες, ὡς ἡ Ἰσπανία, ἡ Τοσκάνα, ὁ πάπας Κλήμης Η' (1592–1605), ὁ δούξ τῆς Σαβοΐας Κάρολος Ἐμμανουήλ Α' (1580–1630), ὁ δούξ τοῦ Νεβέρ Κάρολος Γονζάγας καὶ ἄλλοι, ἐπήγαζον συνήθως ἀπὸ πεπλανημένην γνῶσιν περὶ τῆς ἐν τῇ Βαλκανικῇ καταστάσεως καὶ ἀπὸ ἀνακριβεῖς πληροφορίας, ἃς μετέδιδον, ἐκμεταλλεόμενοι τὴν εὐπιστίαν καὶ τὰς φιλοδοξίας τῶν ἐν τῇ Δύσει, συνήθως μὲν ἄσημοι τυχодиῶνται, ἐνίοτε ὅμως καὶ τολμηροὶ καὶ οὐχὶ πάντοτε τυχαῖοι ἄνδρες². Εἰς ἄξια λόγου ἐπιτεύγματα δὲν ἦτο συνεπῶς δυνατὸν νὰ καταλήξουν τὰ φιλόδοξα ἐκεῖνα βαλκανικὰ σχέδια, ἅτινα καὶ ἠτόνησαν ἢ ἐγκατελείφθησαν ὅτε ἡ ἔκρηξις τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου ἔστρεψε πρὸς ἄλλην κατεύθυνσιν τὴν προσοχὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων.

**

Ἦδη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὁ ἱστορικὸς τῆς Κερκύρας Ἀνδρέας Μάρμορας, ἐξιστορῶν τὰ μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου (1571), ἀναφέρει εὐφώνως δύο Κερκυραίους, τὸν διοικητὴν τοῦ Β ο υ θ ρ ω τ ο ῦ

1. Υἱὸς τούτου ὑπῆρξεν ὁ διάσημος πρωθυπουργὸς καὶ ἀντίπαλος τοῦ Ρισελιέ, Γάσπαρος de Guzmán, δούξ de Olivares.

2. Ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἀχρίδος Ἀθανάσιος (περὶ οὗ κατωτέρω), ὁ Ἰπεκίου Ἰωάννης (περὶ τοῦ ὁποίου πρβλ. Τομις, Ὁ πατριάρχης Ἰπεκίου Ἰωάννης καὶ τὸ κίνημα τῶν χριστιανῶν τῆς Βαλκανικῆς 1592–1614, σερβ., Σεμλίνον 1903) ἢ ὁ γνωστότατος Ἄγγλος εὐπατρίδης Sir Anthony

Χριστόφορον Κοντόκαλην καὶ τὸν διοικητὴν (governator, κυβερνήτην) τῆς Πάργας Πέτρον Λάντζαν :

E perchè il Veniero [ὁ νικητὴς τῆς Ναυπάκτου] non era grato agli Spagnuoli, gli sostituirono [οἱ Βενετοί], nella carica di generale, Giacomo Foscari, ch'era Proveditore in Dalmazia. Accettò egli l'ufficio, e portatosi a Corcira, mentre si fornivano i legni, attese ad assicurarsi i luoghi di terra ferma, che si tenevano ancora per la Repubblica. La Parga fù stimata luogo comodo da resistere a' Turchi; e perchè non era molto forte, e poco era il suo presidio, vi mandò Pietro Lanza, Corfioto, con cento cinquanta fanti sotto il capitano Angelo Paradiso di Lorena [sic], e buon numero di muratori e marangoni; acciò gli uni guardassero, gli altri fortificassero l'importantissima terra¹.

Γράφων τὰ ἀνωτέρω ὁ Μάρμορας ἀσφαλῶς θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον τοῦ διορισμοῦ τοῦ Λάντζα, ὅπερ διεσώθη ἐν τῷ Ἀρχαιοφυλακείῳ Κερκύρας² εἰς δύο διαφορετικὰς σειρὰς τῶν *Argomenti Diversi*, ἐδημοσιεύθη δὲ εἰς τὸ ἀνώνυμον πολυτελὲς περὶ Πάργας ἔργον τοῦ ἀρχιδουκὸς Λουδοβίκου Σαλβατῶρ τῶν Ἀψβούργων - Τοσκάνης³. Τὸ διάταγμα τοῦτο τοῦ Φωσκαρίνη φέρει ἡμερομηνίαν 9 Ἰανουαρίου 1572 (κατὰ τὸ βενετικὸν ἡμερολόγιον, εἶναι δηλαδὴ τοῦ ἔτους 1573). Ὁ Λάντζας, μεταβαίνων εἰς Πάργαν μὲ 150 πεζοὺς ὑπὸ τὸν ἐκ Nocera Ἀγγελοῦ Paradisio καὶ μὲ 8 κτίστας καὶ 6 ξυλουργοὺς ὑπὸ τὸν μηχανικὸν Ἰάκωβον Fumicello, διατάσσεται ὑπὸ τοῦ Φωσκαρίνη ὅπως τῇ βοηθείᾳ τῶν ἐντοπίων ὀχυρώσῃ τὸ φρούριον,

Sherley. Περὶ τοῦ τελευταίου ἢ συλλογῆ ἐγγράφων τοῦ Τομιέ (σελ. 526) παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι κατέστρωσε (πιθανῶς τὸ 1607) σχέδιον ὅπως ὁ Ἰσπανικὸς στόλος καταλάβῃ τὴν Μυτιλήνην, παραβιάσῃ τὰ στενά τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ προσβάλλῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν!

1. A. MARMORA, *Della historia di Corfù*, Βενετία 1672, σελ. 353· ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Ἰωάννου Μάρμορα, Κέρκυρα 1902, σελ. 269. Ὡς γνωστόν, οἱ κυβερνήται Βουθρωτοῦ καὶ Πάργας ἐξελέγοντο πάντοτε ἐκ τῶν εὐγενῶν τῆς Κερκύρας· βλ. προχείρως Ε. ΛΟΥΝΤΖΗ, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπιανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν*, Ἀθήναι 1856, σελ. 40 - 41.

2. Ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ πλεῖστα σημεῖα τοῦ ἔργου του, ὁ Α. Μάρμορας ἐχρησιμοποίησε τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἀρχαιοφυλακεῖον τῆς κοινότητος, εἰς παραδρομὴν δὲ ἢ εἰς τυπογραφικὸν λάθος ὀφείλεται ἡ γραφή *Paradiso di Lorena*.

3. *Parga*, Πράγα 1907, σελ. 161 - 162.

ἵνα τοῦτο δυνηθῆ ἢ κατοικηθῆ ὑπὸ τῶν «πιστῶν Παργίων»¹ Εἰς τὸν Λάντζαν δίδονται εὐρύτατα στρατιωτικά, διοικητικά, ἔτι δὲ καὶ δικαστικά δικαιώματα, ἐπιφορτίζεται δὲ οὗτος ὅπως διὰ παντὸς μέσου στρατολογήσῃ ἐκ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑπείρου κωπηλάτας διὰ τὸν βενετικὸν στόλον :

Avendo considerato, insieme con questo [τῆς Κερκύρας] clarissimo Bailo e Proveditor General, che il restaurar il luogo di Parga a questo tempo possi esser di molto servizio pubblico e di gran beneficio di questa importantissima fortezza, avemo deliberato di dar questo carico a voi, strenuo Piero Lanza Cavalier, poichè vi avete anco offerto prontamente di accettarlo per servizio di Sua Serenità. Però vi commettemo che dobbiate condurvi immediate al detto luogo con le tre galere che avemo designato a quest' effetto, e con li cento e cinquanta fanti che vi saranno assegnati per il clarissimo Bailo soprascritto, computando però venti Albanesi, uno alfiero, un capellano, un cancelliere e un scrivano che vogliamo che vi siano pagati da questa Camera con la paga solita, i quali tutti vogliamo che stiano sotto la vostra ubbidienza e del capitano Angelo Paradisio da Nocera che venirà con voi di ordine nostro... Volemo che tutti i predetti fanti con li loro capi, o altri che saranno mandati, debbano obbedirvi come governor di detto luogo e di que' paesi di terra ferma sudditi del Serenissimo Dominio, sotto pena di galera sforzata o altra che vi parerà secondo li loro errori, essendo noi certi che usarete con molta prudenza questa autorità, e nel serarlo e custodirlo quella sollecitudine e vigilanza che conviene a buon capitano e fedel servitor del predetto Serenissimo Dominio. Voi sapete il bisogno che avemo de uomini da remo, però usarete quel mezzo che potrete per averne dai luoghi sudditi al Turco mandandoli però de qui, che vi saranno pagati secondo li ordini di Sua Serenità in questa materia, e vederete con ogni mezzo possibile e con destrezza e ammonizioni di poter aver persone che volessero servire volontariamente, che saranno ben pagate e meglio trattate.

1. Διὰ τὴν κατὰ τὰ ἔτη 1571 - 1573 οἰκοδόμησιν τοῦ φρουρίου τῆς Πάργας βλ. τὸ ἀνωνόμως ἐπίσης ἐκδοθὲν ἕτερον ἔργον τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως *Versuch einer Geschichte von Parga*, Πάργα 1908, σελ. 23.

Δεκαἔξ μόλις μῆνας μετὰ τὸ τόσον κολακευτικὸν διὰ τὸν Λάντζαν διάταγμα τοῦτο τοῦ Φωσκαρίνη, τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἀποφασίζει παμψηφεί ὅπως θανατωθῇ ὁ Κερκυραῖος εὐπατρίδης. Τὴν 9 Ἰουλίου 1574 οἱ προνοηταὶ Ζακύνθου καὶ Κερκύρας διατάσσονται νὰ λάβουν τὰ κατάλληλα μέτρα ὅπως δολοφονηθῇ μὲν ὁ Λάντζας, μὴ πάθουν ὅμως τίποτε οἱ τυχὸν μετ' αὐτοῦ εὗρισκόμενοι Ἴσπανοί.

Al Proveditor di Zante e Conseglieri.

Merita l'audacia di Piero Lanza e le scellerità da lui commesse, secondo che per vostre lettere del 14 del mese di Maggio passato ne avete avvisato li Capi del Consiglio nostro di X, che si proceda contro di lui con quei termini che sono convenienti alla giustizia tanto più quanto che essendo esso bandito abbi avuto ardimento di romper i confini e commetter le scellerità che ha fatto, non dovendo in questo suffragarlo patente de principi alieni, poichè con tal modo fa incuria anco agli medesimi principi che si servono di lui, però vi commellemo col Consiglio nostro di X e Zonta, che capitando el ditto Piero Lanza in quell'isola, facciate chel sia preso, e subito lo farete appicar per la gola, s'è chel muori. E se non si potesse comodamente aver vivo, lo farete ammazzar di archibusada o in altro modo che vi parerà, advertendo però quelli che faranno l'effetto che non offendano alcuni di quelli che fusse in sua compagnia, anzi li farete accarezzar e dire che a loro, come a servitori del Serenissimo Rè Cattolico overo degli illustrissimi suoi ministri, siete per far ogni cortesia, ma che verso colui, bandito e malfattor, è stato forza eseguir la giustizia, essendo voi securissimi che se a questi Signori che l'adoperavano fossero state note le sue pessime qualità, non se ne sariano mai serviti. E di quanto succederà, ne darete avviso agli Capi sopradetti.

*Simile al Bailo e Proveditor di Corfù mutatis mutandis*¹.

Ὡστε ἤδη τὸ 1574 ὁ Λάντζας εἶχε γίνει ὄργανον τῆς Ἰσπανικῆς πολιτικῆς, τοῦθ' ὅπερ ἤγαγε τὴν καχύποπτον Βενετικὴν Κυβέρνησιν ὅπως πρῶτον μὲν ἐξορίσῃ αὐτὸν ἐκ τῆς βενετικῆς ἐπικρατείας, βραδύτερον δὲ ἐπιδιώξῃ νὰ τὸν δολοφονήσῃ. Τὸ 1577 ὁ Λάντζας χρησιμοποιεῖται εἰς πειρατικὰς ἐπιχειρήσεις ὑπὸ τοῦ Ribera, Ἰσπανοῦ διοικη-

1. LAMANSKY, *Secrets d'état de Venise*, Πετρούπολις 1884, σελ. 461.

τοῦ τοῦ Μπάρι καὶ τοῦ Ὀτραντο, καταδιώκων πλοῖα καὶ ὑπηκόους καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Βενετίας¹. Ἀλλὰ τὸ 1596, ἐγκατεστημένος πλέον ἐν Νεαπόλει, ὁ Λάντζας ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἀποστολὴν εἰς Χειμάρρα νηπολεμοφοδίων, ἅτινα ἐπιμόνως ἐζήτουν παρὰ τοῦ ἀντιβασιλέως Olivares οἱ Χειμαρριῶται, ὑπισχνούμενοι gran sollevazione, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἠμπόδιζεν αὐτοὺς νὰ μεταπωλοῦν τὰ πολεμοφόδια ταῦτα εἰς τοὺς Τούρκους.

Τὴν 6 Ἀπριλίου 1596 ὁ παρὰ τῶ ἐν Νεαπόλει Ἀντιβασιλεῖ πρεσβευτῆς τῆς Βενετίας Ἱερώνυμος Ranusio γράφει² πρὸς τὴν κυβέρνησίν του :

Mi viene riferito che è arrivato a Napoli uno di quei che scrissi³ che venivano mandati quà da' Cimeriotti per muni-

1. Ὁ F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσιοι 1949, ἐν σελ. 707, ἀναφέρει δύο ἔγγραφα ἐκ τῶν ἐν Simancas ἀρχείων τοῦ ἔτους 1577 περὶ τινος Pedro Lanza, ὃν ὀνομάζει ἐν σελ. 1140 corsaire sicilien. Ὅτι ὁμοῦς πρόκειται περὶ τοῦ Κερκυραίου Λάντζα, ἐξάγω ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Paolo Veneziano τοῦ ἔτους 1608, ἣν ἀναλύω εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, ὁ Λάντζας εἶχε συλλάβει διὰ προδοσίας καὶ ὀδηγήσει δεσμίους εἰς Νεάπολιν δύο σημαίνοντας Βενετούς, ὃν ὁ εἰς ὀνομάζετο Θωμᾶς Κονταρίνι καὶ οἵτινες ἀπλευθερώθησαν μόνον μετὰ τὴν καταβολὴν βαρυτάτων λύτρων. Προσθέτει δὲ ἡ ἐπιστολὴ ὅτι τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο συνέβη ἐπὶ μαρκησίου de Mondéjar. Πράγματι, κατὰ τὸ 1577 ἀντιβασιλέα τῆς Νεαπόλεως εὐρίσκομεν τὸν Mondéjar.

2. LAMANSKY, σελ. 501. Ἡ αὐτὴ ἐκθεσις παρὰ Τομιά, σελ. 30.

3. Ἐννοεῖ πιθανῶς τοὺς ἐν τῇ προγενεστέρᾳ ἐκθέσει του τῆς 22 Μαρτίου 1596 (Τομιά, σελ. 29 - 30) ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένους : un capitano Candido albanese è venuto dalla Cimeria in Regno [Νεαπόλεως] con un nominato Athanasio che s'intitola patriarca d'Albania, Dalmazia e Moscovia. Διὰ τὸν Candido μανθάνομεν ἐκ διαταγῆς τῆς Γερουσίας πρὸς τὸν ἐν Κερκύρᾳ βάλιον (Τομιά, σελ. 28) ὅτι dal costituito di Giovanni Barona, da Lecce, patron della fregata reggia [δηλαδὴ τῆς ἰσπανικῆς φρεγάτας], che conduceva da Otranto alla Cimeria munizioni da guerra, noi scoprimo che Candido Paniperi Cimerioto, abitante con la famiglia sua in quella città [δηλαδὴ τῆς Κερκύρας, ὅπου μέχρι σήμερον σώζεται οἰκογένεια Πανιπέρη] sia quello che maneggia e tratta questo negozio. Ὡς πρὸς τὸν Ἀχρίδος Ἀθανάσιον, ἡ ἀνωτέρω πληροφορία τοῦ Ranusio διαψεύδεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς μεταγενεστέραν ἐκθεσίν του ἀπὸ 19 Ἰουλίου 1596 (Τομιά, σελ. 190), καθ' ἣν ὁ Ἀθανάσιος εἶχε μόνον ἐπιστολὰς στείλει διὰ τοῦ Πανιπέρη πρὸς τετραμήνου, ὁ ἴδιος ὁμοῦς δὲν τὸν εἶχε συνοδεύσει εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως, ἀλλὰ παρέμεινεν ἐν Χειμάρρᾳ. Περὶ τοῦ Ἀθανασίου παραμένει βασικὴ ἡ μελέτη τοῦ Ν. ΜΙΛΕΝ. Ὁ πατριάρχης

zioni e per far grand' istanza d'averne quantità e per prometter gran sollevazioni. Intendo che questo inviamiento è opera di Pietro Lanza che sotto velame di far servizio al Rè, dicendo di tenere affezionati alla Corona di Spagna quei popoli, riceveva da loro molli comodi, perchè essi, in luogo di servirsi delle munizioni per combattere, cavavano gran danari vendendoli a' Turchi, il che è stato considerato da alcuni di questi Signori. Starò osservando quanto più potrò quello che si trattarà e risolverà in questo proposito.

Εἰς μεταγενεστέραν ἔκθεσίν του ἀπὸ 27 Αὐγούστου 1596 ὁ Ranusio μεταξὺ ἄλλων θεμάτων γράφει ὅτι ὁ ἀντιβασιλεὺς ὑπέβαλεν ἐπὶ δύο συνεχεῖς ὥρας εἰς βασανιστήρια τὸν Λάντζαν, ὅστις οὐδὲν ὁμολόγησεν. Lo tormentarono un altro giorno; se starà constante, sarà liberato¹. Ἡ ἔκθεσις δὲν διευκρινίζει τί εἶδους ὁμολογίας τὰ βασανιστήρια ταῦτα ἐπρόκειτο νὰ ἀποσπάσουν. Εἰκάζω ὅμως ὅτι ἡ περιπέτεια αὕτη τοῦ Λάντζα θὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Ἀχρίδος Ἀθανάσιον σχεδιασθεῖσαν ἐπιδρομὴν εἰς Χειμάρρα, ἣν ἐπεχείρησεν ὁ καπετὰν Ὁκταβιανὸς μὲ ἀριθμὸν τινα Ἰσπανῶν καὶ ἧς ἡ ἀποτυχία ἀπεδόθη εἰς προδοσίαν². Ἀγνοοῦμεν δὲ ἂν περιέπεσε τότε ὑπὸ δυσμένειαν παρὰ τοῖς Ἰσπανοῖς ὁ Λάντζας, περὶ τοῦ ὁποίου μόνον μετὰ δεκαετίαν ἀνευρίσκω πληροφορίας :

Εἰς ἔκθεσίν του ἀπὸ 18 Ἰουλίου 1606 ὁ γραμματεὺς τῆς ἐν Νεαπόλει βενετικῆς πρεσβείας Λύγουστινος Dolce γράφει ὅτι ὁ μαρκήσιος de Santa Cruz ἠτοίμασε 26 γαλέρας, ἐπ' ὧν ἐπεβιβάσθη ὁ *Pietro Lanza con molli Greci stipendiati e altri Albanesi. E ho saputo da sicurissima parte esser vero che abbia sopra di esse intorno 6000 arcobusi, molte picche, una straordinaria quantità di pol-*

¹ Ἀχρίδος Ἀθανάσιος καὶ αἱ περιπλανήσεις του εἰς τὸ ἐξωτερικὸν 1597 - 1615 (βουλγ.), ἐν *Izvestija* τῆς ἐν Σόφια Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, τόμ. V, 1922. Σημειωτέον ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Milev ἐπανειλημμένως ἀναφερόμενος ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ Ἀθανασίου, Francesco Accida, εἶναι ὁ ἐκ Ρόδου Φραγκίσκος Ἀκκίδα ὁ διαπραγματευθεὶς τὴν μετὰ τῶν Κυπρίων συνθήκην (1600) τοῦ Καρόλου Ἐμμανουήλ τῆς Σαβοΐας· πρβλ. Κ. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, Ἀθήναι 1869, σελ. 186 - 188 καὶ Σ. ΛΑΜΠΡΟΝ, *Νέος Ἑλληνομνημῶν*, τόμ. V (1909), σελ. 107 - 109.

1. Τομιά, σελ. 202.

2. Περὶ τῆς ἐπιχειρήσεως ταύτης ἐν Χειμάρρα ἐπισυνάπτεται εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ranusio τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1596 ἐκτενῆς ἀφήγησις ἀνωνύμου, δημοσιευομένη ὑπὸ τοῦ Τομιά, σελ. 207 - 209.

vere, assai corazze e altre armi, il tutto imbarcato di notte e con gran segretezza, ἵνα μὴ γνωσθῆ πρὸς ποῖον σημεῖον θὰ κατηυθύνετο ἡ ναυτικὴ αὐτὴ ἐπιχείρησις. Μολονότι δὲ l'imbarco di detto Lanza che col Marchese prevale a Gieronimo Combi, che ora è tenuto basso e ha perduto la reputazione, ἀποτελεῖ ἔνδειξιν ὅτι ὁ στόλος θὰ κατηυθύνετο πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα, οὐχ ἦτιον ὅμως ἢ ἐξ Ἰσπανίας ἄφιξις τοῦ ἱππότητος Bertucci καὶ αἱ μακρὰί τούτου συνομιλίας μετὰ τοῦ ἀντιβασιλέως Pimentel, τοῦ διαδεχθέντος τὸ 1603 τὸν Olivares,

Ὁ κατευθύνων τὰς ἰσπανικὰς ἐνεργείας ἐν Ἠπειρῷ καὶ Ἀλβανίᾳ
Ἀντιβασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως (1603 - 1610)

Ἰωάννης Ἀλφόνσος Pimentel de Herrera.

(I. Calvo, Retratos de personajes del siglo XVI, Μαδρίτη 1919, σελ. 277).

καὶ μετὰ τοῦ μαρκησίου de Santa Cruz ἄγουν τὸν Dolce νὰ ὑποψιασθῆ μήπως ὁ στόλος θὰ κατηυθύνετο πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Δαλματίας¹.

Ἐκ μεταγενεστέρων ἐκθέσεων τοῦ Dolce καταφαίνεται ὅτι ὁ Λάντζας δὲν ἐχρησιμοποιοεῖτο μόνον ὡς πράκτωρ διὰ τὰς συνεννοήσεις μετὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς μηχανορραφίας τῶν Ἰσπανῶν εἰς τὰς ἐν Δαλματίᾳ βενετικὰς κτήσεις. Ἡ Βενετία, ὡς γνωστόν, ἀνέκαθεν ἐθεώρει ὡς ἀπειλὴν διὰ τὴν ἀσφάλειάν της τὴν ἐπιρροὴν τῆς Ἰσπανίας

1. Τομις, σελ. 348.

εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ κράτη τῆς Ἱταλικῆς χερσονήσου, ἥς ἄλλως τε σημαντικὸν τμῆμα ὑπήγετο ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τῆς Μαδρίτης. Ἰδιαιτέρως ὠξύνθησαν αἱ σχέσεις μεταξὺ Βενετίας καὶ Ἰσπανίας ἀρχομένου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἡ δὲ ἔντασις ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς περιβοήτου συνωμοσίας τοῦ 1618, ὀργανωθείσης, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τῶν Ἰσπανῶν εἰς βάρος τῆς Βενετίας. Ἡ Βενετικὴ κυβέρνησις μὲ ἔξαιρετικὴν καχυποψίαν καὶ δραστηριότητα παρηκολούθει τὰς κινήσεις εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς Ἀδριατικῆς τῶν Ἰσπανῶν πρακτόρων, ὧν ἡ δρασίς δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας χώρας, ἀλλ' ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὰς βενετικὰς κτήσεις ἐν Δαλματία. Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Τομιέ δημοσιεύονται ἀρκετὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1606 καὶ 1607 περὶ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τοὺς Ἰσπανοὺς προθέσεως ὅπως καταλάβουν διὰ προδοσίας τὸν σημαντικὸν βενετικὸν λιμένα τοῦ Καττάρου ἐν Δαλματία. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων πρακτόρων, οὓς ἐχρησιμοποιοῦν ἡ Ἰσπανία ἐν Δαλματία, ἦσαν καὶ ὁ ἤδη μνημονευθεὶς Φραγκῆσκος Ἀντώνιος Bertucci ἐκ τῆς βενετοκρατουμένης νήσου Lesina (σλαβιστὶ Hvar), ἱππότης τοῦ τάγματος τῆς Μελίτης, καὶ ὁ ἐκ Ραγούζης ἱππότης Γεώργιος Dolisti.

Μὲ τοὺς πράκτορας τούτους ὁ Λάντζας φαίνεται νὰ εὐρίσκετο ἐν στενῇ ἐπαφῇ, ὡς καὶ μὲ τὸν ἐκ Καττάρου δομινικανὸν μοναχὸν Δομινικὸν Bizanti¹. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Ἀλβανὸν Μάρκον Γκίνην καὶ μὲ δύο ἄλλους πράκτορας συνεννοεῖτο ὁ Λάντζας πρὸς κατάληψιν τῆς πόλεως Alessio ἐν τῇ βορείῳ Ἀλβανίᾳ².

Ἐν Νεαπόλει ὅμως εἶχεν ὁ Λάντζας καὶ ἀσπόνδους ἐχθρούς, οἵτινες δὲν ἠγνόουν ὅτι οὗτος εἶχεν ἐπικηρυχθῆ ὑπὸ τῆς Βενετικῆς Κυβερ-

1. «Il predetto frate [ὁ Bizanti] era amico di Pietro Lanza», γράφει ὁ Dolce τὴν 12 Δεκεμβρίου 1606 (Τομιέ, σελ. 372).

2. Τὴν 24 Μαΐου 1607 γράφει ὁ Dolce (Τομιέ, σελ. 456): Tengono anco ristretta pratica questi Signori Spagnuoli con un Matteo Grego e con un Vincenzo Bischia... Questi due con Pietro Lanza sin l'anno passato trattarono con Sua Eccellenza (τὸν ἀντιβασιλέα) di far questa impresa di Alessio a persuasione del Ghini e ora con parole la facilitano grandamente, e Vincenzo condusse questo passato estate le galee spagnuole, come uomo che è molto pratico del Golfo, alla sorpresa di Durazzo (τὴν 9 Αὐγούστου 1606 οἱ Ἰσπανοὶ ἐπέδραμον ἐναντίον τοῦ Δυρραχίου καταλαβόντες καὶ λαφυραγωγῆσαντες τὴν πόλιν). Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Τομιέ, σελ. 446 - 449, δημοσιεύεται εἰς γλῶσσαν ἰσπανικὴν μακρὸν περὶ ἀπελευθερώσεως τῆς Ἀλβανίας ὑπόμνημα τοῦ Μάρκου Γκίνη, ὅστις αὐτοαποκαλεῖται embajador de Macedonia!

νήσεως. Τὴν 26 Σεπτεμβρίου 1606 ὁ Dolce ἀποστέλλει τὴν ἑξῆς κρυπτογραφικὴν ἔκθεσιν :

Succedono a me cose che non credo che siano seguite mai più ad alcun altro che sia stato qui... Ieri sera alle due ore di notte venne a ritrovarmi un tal uomo di 48 anni in circa, con una barba assai grande, la quale è contra l'uso del paese, con un segno sopra la faccia di fastidiosa guardatura e con propria maniera di sicario, e mi domandò se era vero che Pietro Lanza fusse bandito dello stato delle Eccellenze Vostre e ch'è taglia avesse in terre aliene. Risposi che di ciò non ero informato e lo ricercai qual causa lo moveva a dimandarmi questo. Disse colui : Pietro Lanza è un cattivissimo uomo, nemico della Serenissima Repubblica, della quale parla con pochissimo rispetto ; e io che sono affezionato alla Signoria, perchè mio padre è stato capitano di compagnia e mio fratello alfiere e ambidue morti in servizio di Sua Serenità, non posso sentir costui a dirne male. Io lo laudai di questa sua buona volontà, e che per sapere chi fusse, per conservarmi a memoria con il suo nome anco il buon zelo, mi averebbe fatto piacere a dirmelo ; rispose : Mi chiamano Bartolo d'Ascoli, e, in una parola, se un amico mio sapesse ch'è guadagnare, Pietro Lanza non viverebbe troppo alla longa. Risposi che io non sapeva che esso Lanza avesse fatto offese alla Serenissima Repubblica che gli dovesse insidiarli la vita, ma che però lo ringraziava della sua buona volontà e parlai di questo modo per dubbio che egli non fusse mandato per avere, come si suol dire, lingua. Soggionse costui che questo amico mio sappia pure quanto lui doverà guadagnare, che quanto al merito del Lanza bisognerebbe che la Serenissima Repubblica lo facesse distruggere se fusse in mano del Rè Cattolico non che in general perchè non lasciò che trovare e inventare occasioni de travagli dicendomi che aveva posto in animo al Marchese Santa Croce di passar alla impresa di Dulcigno e di Antivari, ma che quest' uno non può seguir l'effetto per rispetto dell' armata veneziana, e che un Zanetto da Ragusi e un Costantino albanese erano stati a riveder quei luoghi, inviati dal detto Lanza e che si era trovato presente quando erano stati questi due spediti di quà e mandati a Brindisi per passar a far il detto effetto.

Io non seppi dire altro a costui per non lo licenziar a fatto,

se non che sarei informato col mezzo di lettere scritte a Venezia delle operazioni di questo Pietro Lanza, e secondo le informazioni che ne avessi ricevuto gli avrei poi dato quella risposta che mi fusse parsa ragionevole, col che lo licenziai e mi ha detto di tornar per la risposta alla metà del mese venturo ¹.

Γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος διὰ τὰς ἐν Ἡπειρῶ καὶ Θεσσαλίᾳ ἰσπανικὰς ἐνεργείας κατὰ τὸ ἔτος 1608 εἶναι ἐπιστολὴ Ἑλληνοῦ δια-
τρίβοντος ἐν Νεαπόλει, τοῦ Constantin di Medici, ἀπευθυνθεῖσα
τὴν 15 Ἰουλίου 1608 πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας Γαβριὴλ
Σεβῆρον, ἣν οὗτος ἐθεώρησεν ἐπιβεβλημένον νὰ ἀνακοινώσῃ ἐν ἰταλικῇ
μεταφράσει εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα :

Il Vice-Rè ha fatto comandamento che si sono sbarcarsi [?] tutti i Greci per il consiglio del Cavalier Giorgio Dolisti, con tutto ciò che avessero la licenza sottoscritta dal Marchese di Santa Croce, e così hanno fatto al capitano Lanza e al capitano Gieronimo [Κόμπην], e fanno una armata fortissima, e senza altro questa armata entrerà in Golfo di Venezia; perveniròno di Spagna bertonie e galeoni grandi, dei quali doi sono andati verso la parte di Messina con il Cavalier Dolisti con robbe a far fortezze, con artellarie, polvere, e altri doi cargano al presente e fra dieci giorni saran spediti. E il figliolo del Vice-Rè, Don Giovanni, pensa questa settimana partirsi per Taranto, e dicono che menarà seco tutti i Greci, e stanno tutti allegri come vanno alla loro patria, massime perchè il caloiere Damascino di Vulgaria [τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βουλγαρίας, ἦτοι Ἀρχίδος] è andato per avvisar qualmente l'armata va là, e hanno mandato uomini a Giannina e a Tricala per star all'ordine ².

1. Τομιά, σελ. 351 - 352. Ὅντως μετ' οὐ πολὺ ὁ Bartolo ἐπισκέπτεται ἐκ νέου τὸν Dolce καί, χωρὶς πλέον νὰ ἀναφέρῃ τὸν Λάντζαν, ζητεῖ παρὰ τοῦ Dolce συστατικὴν ἐπιστολήν, προκειμένου νὰ μεταβῇ εἰς Βενετίαν διὰ «σοβαρωτάτην ὑπόθεσιν, ἣν δὲν ἠθέλησε νὰ τῷ ἐμπιστευθῇ» (Ἐκθεσις ἀπὸ 12 Δεκεμβρίου 1606, Τομιά, σελ. 375).

2. Τομιά, σελ. 552 - 553. Τὴν εἰς Νεάπολιν ἀφίξιν Ἑλλήνων ἱερέων ἐκ Τρίκκης καὶ Ἰωαννίνων ἀγγέειλε καὶ ἔκθεσις τοῦ Dolce ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1608 (Τομιά, σελ. 525 - 527): Oggi medesimamente col procaccio di Puglia sono venuti da Trico e da Giannina alcuni preti greci con quattro calogieri e come intendo sono stati chiamati dal Signor Vice-

Περὶ τῆς σχεδιαζομένης, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1608, ἰσπανικῆς ταύτης ἐπιχειρήσεως ἐν Ἠπείρῳ οὐδεμίαν ἄλλην παρέχει πληροφορίαν ἢ συλλογὴ τοῦ Τοπιί. Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ Λάντζας παρέμεινεν ἐν Νεαπόλει μέχρι τῶν ἀρχῶν Δεκεμβρίου τοῦ 1608, ὅποτε μετέβη εἰς Ραγούζαν μὲ συστάσεις τοῦ Ἀντιβασιλέως πρὸς τοὺς κυβερνήτας τῆς ἀνεξαρτήτου ταύτης δημοκρατίας¹. Ἐὰν πιστεύσωμεν τὰς κατηγορίας ἐνὸς ἄλλου ἀσπόνδου ἐχθροῦ τοῦ Λάντζα, τοῦ ἐν Νεαπόλει μεταφραστοῦ διὰ τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν Paolo Veneziano, ἐκ Ραγούζης ὁ Λάντζας ἐσκόπευε νὰ μεταβῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα φέρῃ εἰς πέρας ἐν ἀληθῶς παράτολμον σχέδιον, ὅπερ εἶχε διανοηθῆ: νὰ προκαλέσῃ δηλαδὴ τὸν θάνατον τοῦ Σουλτάνου, δι' ἐνὸς ἀνθρωποκτόνου μηχανήματος ἰδικῆς του ἐπινοήσεως καὶ νὰ πυροπολήσῃ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ναύσταθμον!

Τὴν 16 Δεκεμβρίου 1608 ὁ Dolce γράφει πρὸς τὴν Βενετικὴν Κυβέρνησιν :

Qui si trova stipendiato e trattenuto con quindici scudi al mese per interprete della lingua turca, per tradur e scrivere in quell' idioma, uno chiamato Paolo Veneziano, uomo di matura età e che in ogni occorrenza ha dimostrato il suo riverente affetto verso il servizio della Serenità Vostra, sicome ne tiene attestazione di diversi predecessori miei. E per causa di questa debita volontà ha provato gagliarde persecuzioni, prigioni e altri travagli addonategli per false imputazioni contra di lui, inventate dalle scellerate operazioni di Pietro Lanza, che si è in ogni occasione mostrato nemico aperto di quelli che professano riverente affetto e servitù con la Serenità Vostra. Ma sollevato da esse e liberato dalle carceri col mezzo dei favori ricevuti da questa casa [τῆς ἐν Νεαπόλει δηλαδὴ Βενετικῆς Πρεσβείας], ha continuato nella sua natural devozione... Costui mi presentò due giorni sono una lettera scritta da lui con caratteri turcheschi diretta al

Rè... Le genti di quelle parti stavano aspettando con gran desiderio le armi di Spagna e il loro aiuto per sollevarsi contra Turchi.

1. Ὡς γνωστόν, ἡ Δημοκρατία τῆς Ραγούζης διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Βενετίαν, ἐχρησίμευε δὲ ὡς τὸ κυριώτερον κέντρον ἰσπανικῶν μηχανορραφιῶν ἐν τῇ Βαλκανικῇ· πρβλ. τὸ ἔργον τοῦ J. ΤΑΔΙĆ, Ἡ Ἰσπανία καὶ ἡ Ραγούζα κατὰ τὸν 15' αἰῶνα (σερβ.), Βελιγράδιον 1932, ὅστις ἀφιερώνει ἰδιαίτερον κεφάλαιον (σελ. 137 - 139) εἰς τοὺς ἰσπανοὺς πράκτορας καὶ κατασκόπους ἐν Ραγούζῃ.

Gran Signor, nella quale mi ha detto che dava conto della missione a Costantinopoli del Lanza e delle sue commissioni, acciochè li fusse da me col mezzo dell' illustrissimo signor bailo procurato il sicuro ricapito. E in un medesimo tempo mi diede alligata scrittura per la Serenità Vostra. Quella turchesca non ho stimato per ragionevoli rispetti che mi si convenisse accettarla. Questa trattandosi in essa qualche da lui preteso pubblico interesse, non ho saputo come negarle soddisfazione ; la continenza sua è in gran parte conforme al mio significato col succedente riverentissimo dispaccio all' Eccellentissimo Senato come dalla serie di essa scrittura sarà inteso dalle Eccellenze Vostre, e resta per altra parte in me confermato che il viaggio che doverà tenere il Lanza sia per la via di Ragusi che lo ha commendato Sua Eccellenza [ὁ ἀντιβασιλεὺς] a quei Signori [τοὺς Κυβερνήτας τῆς Ραγούζης].

Εἰς τὴν ἔκθεσίν του ταύτην¹ ὁ Dolce ἐπισυνάπτει μακρὰν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν Βενετικὴν Κυβέρνησιν τοῦ Paolo Veneziano. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, συντεταγμένη εἰς περίεργον κρᾶμα ἰσπανικῆς καὶ ἰταλικῆς, ἀποκαλύπτει, ὡς ἰσχυρίζεται, τὰ σατανικὰ σχέδια τοῦ Λάντζα, ἀναχωρήσαντος τὴν 6 Δεκεμβρίου 1608 διὰ Κωνσταντινούπολιν κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀντιβασιλέως. Παρέχει ὁμως καὶ ἰκανὰς πληροφορίας περὶ τῆς προγενεστέρως ζωῆς τοῦ Λάντζα καὶ δὲν ἀφήνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ ἐν Νεαπόλει κατὰ τὰ ἔτη 1596 - 1608 δρῶν οὗτος Κερκυραῖος εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ἐν ἔτει 1573 διορισθέντα διοικητὴν τῆς Πάργας. Τὸν περιγράφει ὡς ἄνδρα 75 ἐτῶν, ὑψηλοῦ ἀναστήματος, ἔχοντα οὐχὶ πολὺ μακρὰν, ἀλλὰ τελείως λευκὴν γενειάδα, μεγάλα φρύδια καὶ ἐρυθρὸν πρόσωπον. Δὲν γνωρίζει τὴν τουρκικὴν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἑλληνικὴν. Εἶχε καὶ υἶὸν ὑπηρετήσαντα εἰς τὰς γαλέρας τῆς Νεαπόλεως, ἀλλὰ καταδικασθέντα εἰς θάνατον ἐπὶ κλοπῇ καὶ ἐκτελεσθέντα ὅτε αἱ γαλέραι ἔφθασαν εἰς Ἰσπανίαν. Ἐγεννήθη ἐν Κερκύρα, ἔχει ἐπικηρυχθῆ ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ ὑπηρετεῖ ἀπὸ πεντηκονταετίας² τὸν Βασιλέα τῆς Ἰσπανίας ὡς ἀρχηγὸς τῶν κατασκόπων τῶν μεταβαινόντων εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἐπιστολὴ περιγράφει λεπτομερῶς τὴν καταχθό-

1. Τομιό, σελ. 576 - 577. Ἡ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ Paolo Veneziano πρὸς τὸν Δόγην ἐν σελ. 578 - 581.

2. Τοῦτο ἀποτελεῖ προφανῶς ὑπερβολήν, διότι εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ σχέσεις τοῦ Λάντζα μὲ τοὺς Ἰσπανοὺς ἤρχισαν πρὸ τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου.

νιον μηχανήν, τὴν ὁποίαν ἐπενόησεν ὁ Λάντζας καὶ τὴν ὁποίαν ἐσκόπευεν οὗτος, μετῆμφισμένος εἰς βενετὸν ἔμπορον, νὰ προσφέρει ὡς δῶρον εἰς τὸν Σουλτάνον! Ὅμιλῃ διὰ τὰ τεχνάσματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐχρησιμοποίει ὁ Λάντζας διὰ νὰ θέσῃ πῦρ εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ναύσταθμον. Διὰ τὸ εἰς Κωνσταντινούπολιν ταξίδιον ὁ Λάντζας ἔλαβεν ἤδη χύμα δονῶτα. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μεταβαίνει συνοδευόμενος ὑπὸ τινος Ἰωάννου Ἀγγέλου, γεννηθέντος ἐν Νεαπόλει, ὅστις ἔξανδραποδισθεὶς εἶχε ζήσει ὡς σκλάβος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκεῖ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, θὰ βοηθήσουν τὸν Λάντζαν εἰς τὰ σχέδιά του τρία ἄλλα πρόσωπα: Ὁ εἰς εἶναι Τούρκος, ὀνόματι Χασάν ἀγῶς, ὅστις κατήγετο ἐκ Νεαπόλεως καὶ εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν Ἀντιβασιλέα νὰ τῷ ἀποστείλῃ τὴν μητέρα του καὶ τὸν ἀδελφὸν ὀνόματι Βαπτιστὴν ἐπιτυχῶν τοῦ ποθομένου ὁ Χασάν, ἔγραψε θερμὴν εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀντιβασιλέα, ἣν εἶδε καὶ μετέφρασεν ὁ Paolo Veneziano. Ὁ δεύτερος εἶναι ἑβδομηκοντούτης γέρον ὑψηλοῦ ἀναστήματος μὲ λευκὴν γενειάδα, Ἰσπανὸς ἐκ Μεξικου, ὅστις εἶχε παραμείνει ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς σκλάβος, βραδύτερον δέ, ἀπελευθερωθεὶς, ἐχρησιμοποιοῖτο ὡς κατάσκοπος. Ὁ τρίτος εἶναι Ἑλλήν ἐκ Ρόδου, ὀνόματι Παῦλος, ἀνὴρ 30 - 35 ἐτῶν, ὑψηλοῦ ἀναστήματος μὲ μελανὴν γενειάδα. Οὗτος εἶχεν ἐλευθερώσει πρῶην γενίτσαρον ἐκ Μυτιλήνης, ὅστις αἰχμαλωτισθεὶς ἐδούλευεν ἐπὶ ἰσπανικῆς ἐν Νεαπόλει γαλέρας. Ὁ ἐν λόγῳ Ρόδιος εἶναι φίλος τοῦ Λάντζα καὶ ὁ Paolo Veneziano πιστεύει ὅτι οἱ δύο οὗτοι φίλοι πρόκειται νὰ συναντηθοῦν ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἄγνοοῦμεν ἂν ὄντως ὁ Λάντζας ἔφθασεν εἰς Ραγούζαν καὶ ἂν ἐσυνέχισεν ἐκεῖθεν τὸ ταξίδιον του. Μετὰ τὸ 1608 χάνονται τὰ ἴχνη του, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ἀπέθανεν βραχὺ μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο.

ΜΙΧΑΗΛ Θ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ

Καθηγ. Παν/μίου Θεσ/νίκης

ΚΩΝ. ΑΘ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΕΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ
ΑΠΑΓΟΡΕΥΘΕΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

Περὶ τοῦ διασήμου διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ ἐνθουσιώδους πατριώτου Γεωργίου Γενναδίου ὑπάρχει διεξοδική δίτομος μονογραφία¹, ἔξαντλοῦσα σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατ' αὐτὸν καὶ παραθέτουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκτενεστάτην βιβλιογραφίαν τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων², ἀφ' ἑτέρου δὲ λεπτομερῆ κατάλογον τῶν δημοσιευμάτων καὶ χειρογράφων καταλοίπων αὐτοῦ³.

Διὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴν καὶ λοιπὴν δρᾶσιν τοῦ Γενναδίου κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον (1828 - 1833) ἐτοιμάζομεν ἀπὸ καιροῦ σχετικὴν μελέτην στηριζομένην εἰς τὰ ἀρχεῖα.

**

Οἱ γονεῖς τοῦ Ἀναστάσιος καὶ Σωσάννα διέμενον εἰς τὸ χωρίον Δολιανὰ τοῦ Ζαγορίου τῆς Ἠλείου. Ὁ ἱερεὺς πατὴρ του, ἔξορισθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατέφυγεν οἰκογενειακῶς εἰς Σηλυβσίαν τῆς Θράκης. Ἐκεῖ τῷ 1786 ἐγεννήθη ὁ Γεώργιος. Ἀποθανόντος τῷ 1789 τοῦ πατρὸς, ἡ χήρα μήτηρ μετὰ τῶν τέκνων Γεωργίου καὶ Ἀναστασίας ἐπα-

1. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, *Γεωργίου Γενναδίου Βίος*, Ἔργα, Ἐπιστολαί, Ἐν Παρισίοις 1926, τόμ. Α', σελίδες α' - κδ' + 1 - 272' τόμ. Β', σελίδες 273 - 543. (8ον).

2. Τόμ. Α', σ. κγ' - κδ' καὶ 197 - 272, τόμ. Β', σ. 507 - 523.

3. Τόμ. Β', σ. 417 - 451.

νήλθεν εἰς Δολιανά. Ὁ Γεώργιος ἐσπούδασεν εἰς Δολιανὰ καὶ Ἰωάννινα, ἀλλὰ κυρίως εἰς Βουκουρέστιον, ἔνθα ἔτυχεν ἰδιαιτέρας φροντίδος παρὰ τοῦ Λάμπρου Φωτιάδου. Ἐπὶ δύο ἔτη ἐσπούδασεν εἰς Λειψίαν (1809 - 1810), ἐπιστρέψας δ' εἰς Βουκουρέστιον ἐδίδασκεν ὡς οἰκοδιδάσκαλος κατ' ἀρχάς, μετὰ τοῦ Νεοφύτου Δούκα ὕστερον καὶ τέλος μετ' ἄλλων μέχρι τοῦ 1817. Τότε ἔρχεται εἰς Ὀδησσόν, ὅπου ἐδίδασκε μέχρι τοῦ 1820. Ἐλθὼν ἐν συνεχείᾳ εἰς Βουκουρέστιον, προπαρεσκεύασε διὰ τῆς διδασκαλίας του τὸν Ἱερὸν Λόχον, μετὰ τὴν θυσίαν τοῦ ὁποίου ἀπῆλθεν εἰς Ὀδησσόν, Δρέσδην, Λειψίαν καὶ ἀκολούθως δι' Ἰταλίας, Ζακύνθου, Κυπαρισσίας, Τριπόλεως ἔφθασεν τῇ 15 Αὐγ. 1824 εἰς Ναύπλιον. Διωρίσθη ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως νὰ ὀργανώσῃ ἐν Ἄργει *Κεντρικὸν Σχολεῖον*, ἀλλ' ἀσθενήσας ἀπῆλθεν εἰς Σίφνον. Τῷ 1825 ἦλθεν εἰς Ἀθήνας καὶ τὰ μέσα Μαΐου εἰς Τήνον. Τὸν Φεβρουάριον 1826 ἠκολούθησε τὸν Φαβιέρον εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Καρύστου, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἡλία Μαυρομιχάλη ἦλθεν εἰς Σῦρον. Τὸν Ἀπρίλ. 1826 φθάνει εἰς Ναύπλιον, ἔνθα ἐβοήθησε τὴν ἐκεῖ *Φιλανθρωπικὴν Ἐταιρείαν*. Τότε τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος εἶχον φθάσει εἰς κρισιμώτατον σημεῖον καὶ ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ τῇ 8 Ἰουνίου 1826 διὰ δραματικῆς δημηγορίας του ἔσωσε τὴν κατάστασιν, προκαλέσας γενικὸν ἔρανον χρημάτων, τιμαλφῶν καὶ ἵππων. Μετεστράφησαν οὕτω τὰ πνεύματα, ἐξοικονομήθησαν κάπως αἱ ἀνάγκαι καὶ ἐσχηματίσθη ἱππικόν. Ὁ ἴδιος ὠργάνωσε σῶμα ἐθελοντῶν Μακεδόνων, Θεσσαλῶν καὶ Θρακῶν. Προσφερομένης αὐτῷ τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς, ἀπεποιήθη πᾶσαν ἀρχὴν, καὶ ἀπῆλθε μάλιστα κυρίως εἰς Ὑδραν, Σῦρον καὶ Τήνον. Εἰς τὴν ἐν Τροιζῆνι Γ' Ἐθν. Συνέλευσιν ἐξελέγη ἀντιπρόσωπος τῶν Ἡπειρωτῶν. Ὁ Κυβερνήτης ἐλθὼν εὗρε τὸν Γεννάδιον ἐν Αἰγίνῃ καὶ ἀνέθεσεν αὐτῷ τὸν ὀργανισμόν τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ βραδύτερον τοῦ *Κεντρικοῦ Σχολείου*. Πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Μουστοξύδην εἶχε διαρκεῖς προστριβάς. Τὸ Κεντρικὸν Σχολεῖον μετατεθὲν ἀπὸ τοῦ 1835 εἰς Ἀθήνας ὠνομάσθη *Γυμνάσιον*, γυμνασιάρχης δ' αὐτοῦ ἐχρημάτισε μέχρι τοῦ θανάτου του ὁ Γεννάδιος. Ἐν Αἰγίνῃ ἐφρόντισε νὰ ὀργανωθῇ *Ἐθνικὴ Τυπογραφία*, *Δημοσία Βιβλιοθήκη* καὶ *Μουσεῖον*. Ἦτο εἰς ἐκ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, τῆς *Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας* (Ἀρσακείου) καὶ τῆς *Φυσιολογικῆς Ἐταιρείας*. Συμμετέσχε τῆς ἰδρύσεως τοῦ *Πανεπιστημίου* καὶ ἐξελέγη καθηγητῆς τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας, ἀλλὰ παρητήθη, ἵνα ἀφιερωθῇ ὁλοψύχως εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γυμνασίου. Συνετέλεσεν εἰς τὴν ἰδρυσιν τῆς *Ριζαρείου Σχολῆς*, ἐν ἣ ἐδίδασκε μετ' αὐταπαρνή-

σεως μέχρι τοῦ ἐκ τῆς χολέρας θανάτου του τῆ 12 Νοεμβρίου 1854. Ἐν Αἰγίνῃ ἐνυμφεύθη τὴν Ἄρτεμιν Προκοπίου Βενιζέλου, ἐξ ἧς ἀπέκτησε τέσσαρας υἱούς: Κωνσταντῖνον, Ἀναστάσιον, Ἰωάννην καὶ Παναγιώτην καὶ τέσσαρας θυγατέρας. (Τὸ συνοπτικὸν τοῦτο βιογραφικὸν σημεῖωμα στηρίζεται εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μονογραφίαν τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ).

* * *

Ἐνταῦθα δημοσιεύομεν ἔγγραφά τινα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, ἀνευρεθέντα ὑφ' ἡμῶν ἐν τοῖς ἀταξινομητοῖς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους¹ καὶ ἀναφερόμενα εἰς βιβλίον τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, γυμνασιάρχου τότε Ἀθηνῶν, θεωρηθὲν ἀκατάλληλον διὰ τὴν νεολαίαν τῶν Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν καὶ ἀπαγορευθὲν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ (ψευδώνυμον τοῦ ἸΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ), συγγραφεὺς τῆς μνημονευθείσης μονογραφίας, ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γ. Γενναδίου γράφει τὰ ἐξῆς (τ. Β', σ. 434) περὶ τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου:

«*ΙΕΡΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ* διὰ τὰ παιδιά, ἤγουν Ἱερὰ Ἱστορία καὶ Εἰσαγωγή εἰς τὰς Γραφάς. Ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Γ. Γενναδίου, δαπάνῃ Ἀλεξ. Κ. Γκαρπολά. Ἐκδοσις πρώτη. Ἐν Ἀθήναις, 1847, Τυπ. Ἀλεξ. Κ. Γκαρπολά, 8ον. (Τὸ βιβλίον τοῦτο διαφέρει πολλαχῶς τῆς ἀνωτέρω Ἱερᾶς Ἱστορίας². Ἄγνωστον τὸ Γερμανικὸν πρωτότυπον τοῦ ὁποίου αὕτη

1. Ἐπὶ τοῦ ὑποφακέλλου ἀναγράφονται ἔξωθεν ταῦτα: «Β' | Γεννάδιος Γ. | Γυμνασιάρχης Ἀθηνῶν. | Καθηγητὴς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς | Κατάκρισις | 95/3».

2. Ἡ «ἀνωτέρω Ἱερὰ Ἱστορία» εἶναι τὸ βιβλίον «*ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ* ἐκ τῶν Βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης συναρμολογηθεῖσα ὑπὸ Γ. Γενναδίου καὶ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ τυπογράφου πρὸς χρῆσιν τῆς ἑλλην. νεολαίας, κατ' ἐγκρισιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἐν Ἀθήναις, 1835, ἐκ τῆς τυπογραφίας Α. Κορομηλά, 8ον, σ. 144». Καταγράφονται ἐφεξῆς πολλαὶ ἐκδόσεις

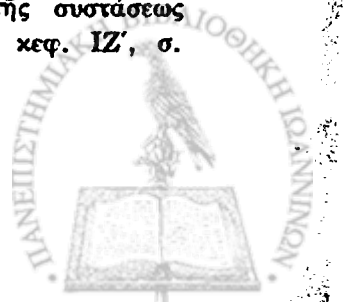
λέγεται μετάφρασις. Ούτε ἑτέρα ἔκδοσις, οὔτε μνεία ἑτέρου ἀντιτύπου τοῦ ἔργου τούτου ἀπαντᾷ που)».

Τὸ σημεῖωμα τοῦτο τοῦ Ξ. Ἀναστασιάδου, τοῦ ἐρευνήσαντος ἐξονυχιστικῶς πάμπολλα ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα βιβλία, χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα, ὡς καὶ ἡ ἡμετέρα μέχρι τοῦδε ἔρευνα, ἄγουν νὰ δεχθῶμεν μετ' ἀρκετῆς πιθανότητος ὅτι τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔγγραφα νῦν τὸ πρῶτον δημοσιεύονται.

Διὰ τούτων οὐδὲν προφανῶς σκιαίζεται ἡ δόξα καὶ ἡ ἀξία τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς «εὐάνδρου Ἡλείου», μένει μόνον δυσεξηγήτων διατὶ περιέπεσεν εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἀπροσεξίαν ὃ καθ' ὅλα ἀκέραιος, συνेतὸς καὶ γνήσιος οὗτος Ὁρθόδοξος Χριστιανὸς καὶ διατὶ δὲν ἐδικαιολογήθη κάπως, ἀφήσας οὕτω νὰ ἀποσιωπηθῆ καὶ ἀγνοηθῆ τελείως τὸ ζήτημα¹. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως καὶ νὰ ἐγένετο ἡ ἐνέργεια αὕτη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τελείως ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Γενναδίου. Τὸ περιεργον εἶναι ὅτι τὰ ἄλλα προηγούμενα θρησκευτικὰ του βιβλία ἐκδίδονται «κατ' ἔγκρισιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου».

καὶ ἀνατυπώσεις τούτου (βλ. Ξ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, τ. Β', 432 ἐξ.). βλ. περιγραφὴν τοῦ τίτλου τοῦ ἀπηγορευμένου τούτου βιβλίου καὶ ἐν Δ. ΓΚΙΝΗ-Β. ΜΕΞΑ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τ. Β', Ἀθήναι 1941, σ. 184, ἀριθ. 4556, ἐνθα προσθέτει ὁ βιβλιογράφος: «Εἰς 8ον, φ. 1 ἄ.ἄ. + σ. 92, ΓΕΝ. Fam. 267».

1. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ (τ. Α', σ. 141) γράφει περὶ αὐτοῦ σχετικῶς: «Ἀλλὰ τὴν Ὁρθόδοξον θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων τὴν ἠθελε διδασκόμεν ὑπὸ Ὁρθόδοξων Ἑλλήνων διδασκάλων. Ἡ ἐθνικὴ αὐτοῦ ὑπερηφάνεια, ἡ γνησίως ἑλληνικὴ αὐτοῦ ψυχὴ, δὲν ἠνείχετο νὰ παιδευώμεθα ὑπ' ἄλλοφύλων καὶ ἄλλοθρήσκων ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ὀξύδερκεια διέβλεπε τοὺς κινδύνους οὓς ἐτοιμάζουσιν εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν οἱ πολιτικῶς τυφλοὶ, οἱ δουλοπρεπῶς συναινῶντες [sic] εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον ὑπαρξίν Φραγκικῶν κέντρων προπαγάνδας καὶ προσηλυτισμοῦ ἐν μέσαις Ἀθήναις (βλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἔγγραφον τοῦ κώδικος τοῦ ἐν Ἀθήναις Γυμνασίου ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ 1854 εἰς Ξ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, ἔ.ἄ. τ. Β', κεφ. ΙΖ', σ. 348 - 349).

1.

Ἄριθ. Πρωτ. 15903, 15967

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἄριθ. Διεκπ. 117

Ἄρ. Πρ. 9483

Ἐν Ἀθήναις τὴν 5 Μαρτίου 1848

Ἐλήφ. 6 Μαρτίου 48

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Ὑπουργεῖον.

Περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Γυμνασιάρχου Γ. Γενναδίου
ἐκ τοῦ γερμανικοῦ μεταφρασθέντος βιβλιαρίου κτλ.

Περιῆλθεν εἰς τὴν Σύνοδον βιβλιάριον, ἐπιγραφόμενον «Ἱερὰ Μαθήματα διὰ τὰ παιδιά, ἴγουν Ἱερὰ Ἱστορία κτλ.», μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ τοῦ Γυμνασιάρχου κ. Γ. Γενναδίου, καὶ ἐκδοθὲν ἐν Ἀθήναις — 1847 δαπάνῃ τοῦ Ἀλεξάνδρου Κ. Καρμποῶ. Τὸ βιβλιάριον τοῦτο, ὡς πραγματευόμενον περὶ θρησκευτικῶν ἀντικειμένων, καὶ μεταφρασθὲν πρὸς χρῆσιν τῆς νεολαίας, ἠθέλησεν ἡ Σύνοδος ἐκ τῶν καθηκόντων τῆς νὰ ἐξετάσῃ, κατὰ τὸ ἄρθρ. 11 τοῦ ἀπὸ 23 Ἰουλίου (4 Αὐγούστου) 1833 Β. Διατάγματος. Ὅθεν προσεκάλεσε τοὺς καθηγητὰς τῆς Θεολογίας, τὸν τε Ἀρχιμανδρίτην κ. Μισαήλ Ἀποστολίδην¹ καὶ τὸν κ. Κωνσταντῖνον Κοντογόννην¹ εἰς τὴν ἀκριβῆ ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν αὐτοῦ.

Λαβοῦσα δὲ ἡ Σύνοδος τὴν πρὸς αὐτὴν διαβιβασθεῖσαν περὶ τούτου ἐκθεσιν αὐτῶν, ἐν ἣ σημειοῦνται καὶ τὰ διάφορα χωρία τοῦ βιβλιαρίου, ἐν οἷς ὑπάρχει τι ἐναντίον.

Θεωροῦσα, ὅτι τὸ βιβλιάριον τοῦτο, ὡς ὑπὸ ἑτεροδόξου πρωτοτύπως συνταχθέν, ἐκτίθησι πολλὰ μέρη τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας κατὰ τὸ τοῖς ἑτεροδόξοις δοκοῦν, ἀσύμφωνα ὅλως οὐ μόνον πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἀωμότητος ἡμῶν πίστεως, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ γράμμα τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

Θεωροῦσα, ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσι ἰδέαι βλάσφημοι καὶ ὅλως ἀντιβαίνουσαι εἰς τὰ παρὰ τῆς καθ' ἡμᾶς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρεσβεύόμενα, οἷαί εἰσιν :

1. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν. Α' Θεολογικὴ Σχολή, περιοδ. «Νέα Ἑστία», ἔτ. ΙΑ', τόμ. 22ος, τεύχ. 263 (1 Δεκ. 1937), σ. 1768. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Ἀθήναι 1937, σ. 4 - 7. — Ν. Α. ΒΕΗ (ΒΕΕΣ), Φιλοσοφικὴ Σχολή, περιοδ. «Νέα Ἑστία», ἔ.δ., σ. 1773.

Ἐν σελ. 2, § 1. ἡ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ παντός.

Σελ. 3. ἡ περὶ τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Σελ. 4, § 2. ἡ περὶ τῆς πλάσεως τῆς γυναικός.

Σελ. 5, § 3. ἡ περὶ τῆς παρακοῆς αὐτῶν.

Σελ. 76, § 37. ἡ περὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ.

Καὶ ἄλλαι μυρίαι, κακόδοξοι καὶ ἀλλότριαι τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας.

Θεωροῦσα, ὅτι ἐκτὸς τούτων ἐνυπάρχουσι ἐν αὐτῷ πολλὰ χωρία ψυχρῶς ἐκπεφρασμένα, ἅτινα, κατὰ τὰς περὶ τούτων ἀκριβεῖς παρατηρήσεις τῶν προσημειωθέντων καθηγητῶν τῆς Θεολογίας, ἐξελέγχονται ἀφ' ἑαυτῶν ἡμαρτημένα περὶ τὰς ἱεροπρεπεῖς καὶ θεολογικὰς ἐννοίας, καὶ τὰ ὁποῖα, ἀντὶ τὰ ἐμπνέωσι τὸ ὀφειλόμενον εἰς τὰς ὑπερφυεῖς ἀληθείας σέβας, καταβιβάζουσι πολὺ τὸ ὕψος αὐτῶν καὶ ἀπογυμνοῦσι αὐτὰς τοῦ σεμνοῦ καὶ θεοπρεποῦς χαρακτῆρος, ὅστις ἐμπέφυκεν εἰς πάσας ταύτας τὰς ἀληθείας, καὶ πρέπει νὰ διατηρῆται ἀείποτε ἵνα εἰσέρχωνται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούοντος ἢ ἀναγινώσκοντος σεβασταί.

Θεωροῦσα, ὅτι ὀλόκληρον τὸ βιβλίον αὐτὸ περιέχει προφανεῖς βλασφημίας καὶ

Θέλουσα νὰ προλάβῃ τὴν ἐκ τούτου προσγινομένην ψυχικὴν βλάβην πρὸς τε τοὺς διδασκομένους νέους καὶ τοὺς ἀναγινώσκοντας αὐτό,

Ἀποδοκιμάζει καὶ κατακρίνει αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἀποκηρύττει αὐτό, καὶ ἐν ταῦτῳ ἀπαγορεύει αὐτὸ οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ νὰ διδάσκῃται εἰς τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀναγινώσκῃται κατ' ἴδιον, ὡς ψυχόλεθρον.

Κατὰ ταῦτα ἀποφαινομένη ἡ Σύνοδος ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, παρακαλεῖ τὸ Ὑπουργεῖον, νὰ προκαλέσῃ τὴν εἰς τοῦτο Β. ἔγκρισιν καὶ τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως τῆς παρούσης συνοδικῆς ἀποκηρύξεως τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλιαρίου διὰ τῆς Β. Ἐφημερίδος.

† ὁ Εὐβοίας Νεόφυτος, Πρόεδρος.

† ὁ Πιερῶν Σάμου Κύριλλος.

† ὁ Πριόνης Ἡλείας Ἰωνᾶς.

† ὁ Ἀττικῆς Νεόφυτος.

† ὁ Τριφυλίας Παΐσιος².

Ὁ Γραμματεὺς
(Τ.Σ.) Θ. Φαρμακίδης¹

1. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784 - 1860), Ἀθήναι 1933.

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, Τὰ Σφζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα, ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων,

2.

Ἄριθ. Πρωτ. 15994

Ἄριθ. Διεκπ. 117

Ἐν Ἀθήναις τὴν 5 Μαρτίου 1848

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἄριθ. Πρ. 9484

Ἐλ. 6 Μαρτίου 48

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πρὸς τὸ

ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Ὑπουργείον.

Περὶ τῶν εἰς χρῆσιν τῆς νεολαίας βιβλίων κτλ.

Ἡ Σύνοδος, εὐροῦσα τὸ ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ τοῦ Γυμνασιάρχου κ. Γ. Γενναδίου μεταφρασθὲν βιβλιάριον, ἐπιγραφόμενον «Ἱερὰ Μαθήματα διὰ τὰ παιδιά κτλ», βλάσφημον καὶ ὄλως ἀντιβαῖνον πρὸς τὰ παρὰ τῆς καθ' ἡμᾶς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρεσβεύόμενα, καὶ ἐν ταυτῷ ἄχρηστον πρὸς διδασκαλίαν, ἀπεδοκίμασε καὶ κατέκρινεν αὐτὸ ἐκκλησιαστικῶς, καὶ ἐν ταυτῷ ἀπεκήρυξε καὶ ἀπηγόρευσε αὐτὸ ἀπὸ τοῦ νὰ διδάσκηται εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀναγινώσκηται κατ' ἰδίαν, καὶ ἀνέφερε τοῦτο ἤδη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τοῦ ἀπὸ σημερινῆς ἡμερομηνίας καὶ ὑπ' ἀρ. 15903, 15967 ἐπισήμου αὐτῆς ἐγγράφου, ζητοῦσα τὴν εἰς τοῦτο Β. ἔγκρισιν.

Ἐπειδὴ δὲ τοιαῦτα βιβλία, εἴτε τῆς Ἱερᾶς Κατηχέσεως εἴτε τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας, ἐκδοθέντα εἰς χρῆσιν τῆς νεολαίας, φθάσαντα εἰσῆχθησαν εἰς τὰ σχολεῖα καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζει παντάπασιν ἡ Σύνοδος, καὶ ἐπειδὴ ταῦτα κατὰ τὸ ἄρθρον 11, τοῦ ἀπὸ τῆς 23 Ἰουλίου (4 Αὐγούστου) 1833 Β. Διατάγματος ὑπάγονται ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς Συνόδου, διὰ ταῦτα, λαμβάνουσα αὕτη τὸ ἐνδόσιμον ἐκ τοῦ προσημειωθέντος βιβλιαρίου, παρακαλεῖ τὸ Ὑπουργεῖον, νὰ διατάξῃ ἵνα πεμφθῇ πρὸς αὐτὴν ἀνὰ ἐν ἀντίτυπον αὐτῶν εἰς ἐπιθεώρησιν καὶ ἔγκρισιν καὶ ἐπομένως, νὰ

τόμ. Β', Ἀθήνησι ΛΩΞΔ' (= 1864), σ. 517. — Πρβλ. Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως, ἀριθ. 21 τῆς 14-8-1846, σ. 100α. — ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΤΕΣΗ, Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1948 (βλ. εἰδήσεις περὶ τῶν μελῶν τούτων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου συμβουλευόμενος τὰς σχετικὰς παραπομπὰς τοῦ ἀλφαβητικοῦ εὔρετηρίου). — ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΘΕΜΕΛΗ, Συνοπικὴ Ἱστορία τῆς Διαρκoῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ἐπὶ τῇ 100ῇ περιόδῳ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς), ἐν «Ἐκκλησίᾳ», ἔτ. ΛΑ', ἀριθ. 19-20 τῆς 1-15 Ὀκτωβρίου 1954, σ. 320 κ.ἑξ.

διαταχθῆ, ὥστε τοῦ λοιποῦ ὁ,τιδήποτε βιβλίον, εἴτε τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως εἴτε τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας, νὰ μὴ εἰσάγεται εἰς σχολεῖον, ἐὰν προηγουμένως δὲν καθυποβληθῆ πρὸς τὴν Σύνοδον, καὶ θεωρηθὲν ἐγκριθῆ παρ' αὐτῆς, ὅπως προφυλαχθῆ οὕτως ἡ νεολαία ἀπὸ πάσης ἐνδεχομένης θρησκευτικῆς διαφθορᾶς.

† Ὁ Εὐβοίας Νεόφυτος, Πρόεδρος.

† Ὁ Π: Σάμου Κύριλλος.

† Ὁ Πρώην Ἡλείας Ἰωνᾶς.

† Ὁ Ἀττικῆς Νεόφυτος.

† Ὁ Τριφυλίας Παΐσιος.

(Τ.Σ.) Ὁ Γραμματεὺς
Θ. Φαρμακίδης

3.

[Ἀριθ.] 9484

Ἐν Ἀθήναις τῇ 9 Μαρτίου 1848

Περὶ τῶν εἰς χρῆσιν τῆς νεολαίας θρησκευτικῶν βιβλίων.

Πρὸς τοὺς Κυρίους Γυμνασιάρχας,
Σχολάρχας καὶ Ἑλληνοδιδασκάλους.

[δι' ἄλλης χειρὸς ἢ σημειώσις:]

Ἀ ν α β ἄ λ λ ε τ α ι

Πρὸς τὸν Δ/ντὴν τοῦ Διδασκαλείου.

Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρίας.

Δι' ἐγγράφου αὐτῆς 5. τοῦ παρόντος μηνός, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Βασιλείου ἀνήνεγκεν εἰς ἡμᾶς, δι' ἐπειδὴ βιβλία τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως καὶ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας, ἐκδοθέντα εἰς χρῆσιν Ὁρθοδόξων Ἑλληνοπαίδων, καὶ τὰ ὅποια αὕτη δὲν γνωρίζει παντάπασι, φθάσαντα εἰσῆχθησαν εἰς τὰ καθ' ὄλην τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν σχολεῖα καὶ ἐπειδὴ τὰ τοιαῦτα βιβλία, κατὰ τὸ 11 ἄρθρον τοῦ ἀπὸ 23 Ἰουλίου 1833 Ὁργανικοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος, ὑπάγονται ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν αὐτῆς, τῆς Ἱερᾶς δηλονότι Συνόδου, διὰ τοῦτο, λαβοῦσα μάλιστα ἀφορμὴν ἐκ τινος βιβλιαρίου πρὸς διδασκαλίαν τῶν παίδων, ἐκδοθέντος προσφάτως καὶ περιέχοντος πολλὰ βλάσφημα καὶ ὄλως ἀντιβαίοντα πρὸς τὰ παρὰ τῆς καθ' ἡμᾶς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρεσβεύμενα, παρεκάλεσεν ἡμᾶς νὰ παραγγείλωμεν ἵνα (πρὸς μὲν τοὺς Γυμνασιάρχας, Σχολάρχας καὶ Ἑλληνοδιδασκάλους), ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν ἐν χρήσει ὄντων (πρὸς δὲ τὸν Διευθυντὴν τοῦ Διδασκαλείου), ἐκ τῶν παρὰ τοῖς Δημοτικοῖς Σχολείοις τοῦ Κράτους ὄντων ἐν χρήσει, καὶ (πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς), ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐκπαιδευτικῷ τῆς Ἐταιρίας Καταστήματι ὄντων ἐν χρήσει βιβλίων διὰ τὴν διδασκαλίαν εἴτε τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως εἴτε τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας, πεμφῆ δι' ἡμῶν πρὸς αὐτὴν τὴν Ἱερὰν Σύνοδον ἀνὰ ἕν ἀντίτυπον, εἰς γνώσιν αὐτῆς.

Τὴν δικαίαν ταύτην καὶ ἔλλογον αἵτησιν τῆς Ἱεροῦ Συνόδου ἐκπληροῦντες, Σᾶς προσκαλοῦμεν νὰ πέμψετε πρὸς ἡμᾶς ὅσον δυνατὸν ταχύτερον ἀνὰ ἓν ἀντίτυπον ἐκ τῶν βιβλίων, δι' ὧν διδάσκεται τὴν Ἱερὰν Κατήχησιν ἢ τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν, ἢ νεολαία ἢ φοιτῶσα.

(Πρὸς τοὺς Γυμνασιάρχας, Σχολάρχας καὶ Ἑλληνοδιδασκάλους) εἰς τὸ Σχολεῖον τοῦ ὁποῖου προΐστασθε.

(Πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Διδασκαλείου) εἰς τ' Ἀλληλοδιδασκτικὰ Σχολεῖα τοῦ Κράτους.

(Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς) εἰς τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Κατάστημα τῆς Ἑταιρείας.

A Z M²

Ὁ Ὑπουργὸς¹

1. Διὰ τοῦ ἀπὸ 15-1-1847 Β. Διατάγματος (ΦΕΚ, ἀρ. 2 τῆς 30-1-1847, σ. 9) ἀναλαμβάνει τὴν διεύθυνσιν τῶν Ὑπουργείων ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης καὶ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὁ πρόεδρος τοῦ Ὑπουργ. Συμβουλίου καὶ Ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν κύριος Ἰωάννης Κωλέττης. Τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλ. καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κατεῖχε προσωρινῶς μέχρι τότε ἀπὸ τῆς 2-11-1846 ὁ ὑποναύαρχος Κων. Κανάρης. Τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου τούτου θὰ ἔχη ὁ Ἰω. Κωλέττης μέχρι τῆς 6-4-1847 (ΦΕΚ, ἀρ. 12 τῆς 14-4-1847, σ. 64α).

Τῆ 6-4-1847 διορίζεται Ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλ. καὶ τῆς Δημ. Ἐκπ. ὁ Γεώργιος Γλαράκης (ΦΕΚ, ἀρ. 12 τῆς 6-4-1847, σ. 64α), ὅστις διετέλεσεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην μέχρι τῆς 8-3-1848.

Ἀπὸ 8-3-1848 διορίζεται προσωρινῶς Ὑπουργὸς Ἐκκλ. καὶ Δημ. Ἐκπαιδ. ὁ Δρόσος Μανσόλας (ΦΕΚ, ἀρ. 8 τῆς 15-3-1848, σ. 36β), ὅστις ἐχορημάτισε τοιοῦτος μέχρι 25-6-1848, ὅποτε ἀντ' αὐτοῦ διωρίσθη ὁ ὑποστράτηγος καὶ βουλευτὴς Ἀναστάσιος Μαυρομιχάλης (ΦΕΚ, ἀρ. 18 τῆς 8-7-1848, σ. 83β).

2. Ἡ μονογραφὴ πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Ἀνδρέου Ζ. Μάμουκα (1801 - 1884) ἐκ Χίου, ὅστις κατὰ τὸν Ἀγῶνα ἦτο γραμματεὺς εἰς πλοῖα τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν, ἐπὶ Καποδιστρίου ἀνέλαβεν ἐμπιστευτικὰς θέσεις, μετὰ δὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὑπηρετήσεν ὡς ὑπάλληλος εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλ. καὶ Δημ. Ἐκπαιδεύσεως. Ἐδημοσίευσεν «Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἢτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832, τόμ. Α' - ΙΑ', ἐν Πειραιεὶ καὶ Ἀθήναις 1839 - 1852», τὰ «Μοναστηριακά, Ἐν Ἀθήναις 1859» καὶ ἄλλα (ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἐπιτάφιος ἀποχαιρετισμὸς εἰς Ἀνδρέαν Μάμουκαν ἀναγνωσθεῖς ἐν τῷ νεκροταφείῳ Ἀθηνῶν τῆ 14 Μαρτίου 1884, ἐν «Ἐφημερίς» 2 Ἀπριλ. ἀνετυπώθη εἰς «Λόγοι καὶ Ἀρθρα», Ἀθῆναι 1902, σ. 299 - 301).

Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἔγγραφον αὐτὸ νὰ μὴ ἐνηργήθῃ περαιτέρω, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ῥας ἐπισημειώσεως διὰ μολυβδίδος «Ἀναβάλλεται». Μήπως ὅμως ἐνηργήθῃ βραδύτερον; Ἡ ἔλλειψις δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ παρόντος πλειόνων στοιχείων δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποφανθῶμεν σχετικῶς. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι, διὰ καταλλήλου μελέτης τῶν ἤδη γνωστῶν καὶ διὰ τυχόν ἐν τῷ μέλλοντι ἀνευρέσεως νέων πληροφορικῶν στοιχείων, θὰ διαλευκανθῇ καὶ ἡ περίπτωσις αὕτη τῆς προσωπικότητος τοῦ Γενναδίου.

ΚΩΝ. ΑΘ. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΔΗΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΤΟΥ ΓΑΡΔΙΚΙΟΥ (ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ)

Πολύ λίγο γνωστό είναι ακόμα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου σχετικὰ μὲ τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ ἱστορικὰ μνημεῖα ποὺ εἶναι σπαρμένα στὸ ἔδαφός του. Ὅπως στ' ἀρχαῖα χρόνια, μακριὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα, ἔτσι καὶ στὰ νεώτερα, λίγους δέχτηκε ἐπισκέπτες κι αὐτοὶ περιορίστηκαν μονάχα στὶς κύριες κεντρικὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες καὶ πολὺ σπάνια προχώρησαν καὶ πίσω ἀπ' αὐτές. Μονάχα τελευταῖα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συγκοινωνίας, μποροῦμε νὰ ρίξουμε καὶ μιὰ ματιὰ πρὸ μέσα, ὅπου κάθε φορὰ καὶ νέα εὐρήματα μαρτυροῦν ὅτι στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ μεγάλα καὶ δυνατὰ τεῖχη στεφάνωσαν τὶς κορυφὲς λόφων καὶ τοὺς συνοικισμοὺς πόλεων καὶ γραφικὰ ἐκκλησιάκια ζωντάνεψαν τὶς πλαγιὲς ἢ τὶς κοιλάδες τῶν ἠπειρωτικῶν βουνῶν. Καὶ χωρὶς ἄλλο ἢ πολιτικὴ αὐτοτέλεια τῆς Ἡπείρου τὶς δυὸ αὐτὲς ἐποχὲς ἔφερε τὸν οἰκοδομικὸ αὐτὸ ὄργανισμό, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς πολιτικὲς, στρατιωτικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν πολιτικῶν συγκροτημάτων καὶ τῶν κατοίκων. Ἄν περιοριστοῦμε στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου προέρχονται τὰ περισσότερα σωζόμενα σήμερα θρησκευτικὰ ἰδρύματα, ποὺ κάθε μέρα ἀνακαλύπτομε. Οὔτε μεγάλα καὶ ἐπιβλητικά, οὔτε πλούσια καὶ φανταχτερὰ εἶναι αὐτά, ἀλλὰ μὲ τὶς μικρὲς καὶ κομψὲς μορφὲς τους, μὲ τὴ γραφικὴ καμμιὰ φορὰ ποικιλία καὶ θέση τους καὶ συχνὰ μὲ τὴ φτωχικὴ καὶ ταπεινὴ τους ἐμφάνιση μᾶς εἶναι συμπαθητικὰ καὶ πολύτιμα γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία καὶ ἐκτίμηση τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ὅλα μαζί τὸν συνθέτουν καὶ τὸν ἐκπροσωποῦν.

Γιὰ ἓνα ἀπ' αὐτὰ θὰ μιλήσω σήμερα μὲ λίγα λόγια, μικρὸ καὶ ἄγνωστο, ἀλλὰ πάντα εὐλαβικὴ προσφορὰ στὴ μνήμη τοῦ ἀκούραστου μελετητῆ Χρῑστοῦ Σοῦλη, ποὺ μὲ τόση ἀγάπη πρόσεχε καὶ

κατέγραφε παλιές ένθυμήσεις και γραφτά, γυρνώντας τὰ ήπειρωτικά βουνά και αναδιφώντας τὰ ξεχασμένα τους έρημοκλήσια.

Δεκαπέντε χιλιόμετρα νοτιότερα τής Παραμυθιάς και σέ μικρή απόσταση από τò δημόσιο δρόμο πρòς τò βουνό, βρίσκεται τò μικρò χωριό Γ α ρ δ ί κ ι, παλιότερα τουρκοχώρι, πòυ στòν τελευταίο πόλεμο

Εικ. 1. - Κάτοψη τής έκκλησίας του Γαρδικιου (Παραμυθιάς).

οί κάτοικοί του έφυγαν στην Άλβανία. Έννοείται ότι στα παλιά τὰ χρόνια και στα βυζαντινά ήταν όλοι Έλληνες και έχουν αφήσει στòν τόπο σημάδια τής ζωής τους. Στò μεσοχώρι, κάτω από έναν μεγάλο αιωνόβιο πλάτανο, βρίσκονται μερικοί δόμοι από άσβεστόλιθο καλά δουλεμένοι και με περιθώριο γύρω-γύρω. Ένας έχει ύψ. 0,32 μ., μήκος σωζ. 0,46 και πάχ. 0,28. Ένας άλλος μεγαλύτερος έχει μήκ. 1,14 μ., ύψ. 0,33 και ή προστινή επιφάνεια έχει γύρω βαθύτερα δουλεμένο περιθώριο (περιτένεια) πλάτ. 0,035 μ. και κάτω κοντά στη βάση έξέχει μικρòς τριγωνικός άγκώνας. Στὴν επάνω άκρη υπάρχει τόρμος με αυλάκι για να συνδεθῆ με άλλο λίθο δίπλα του. Κι άλλος ένας τέτοιος δόμος είναι εκεί σπασμένος, πòυ έχει τόν ίδιο τεκτονικόν άγκώνα με τὰ ίδια μέτρα. Είναι πιθανόν ότι οί πέτρες ανήκουν σ' άρχαίο κτήριο έλληνιστικῶν χρόνων. Έκει γύρω φαίνονται έρείπια βυζαντινῶν χρόνων, δηλ. τοίχων χτισμένων με πέτρες και τοῦβλα, ανάμεσα από θεμέλια. Άλλά πιò ψηλά από τόν πλάτανο σώζεται ένα μικρò έκκλησάκι, ή 'Α γ ί α Κ υ ρ ι α κ ή, όπου σήμερα εκκλησιάζεται τò χωριό, και με τὴν κατασκευή μαρτυρεῖ τὴ βυζαντινή του προέλευση. Άς σημειώσω ότι κι άλλα βυζαντινά κτίσματα βρίσκονται στην περιφέρεια, όπως λίγο

νοτιώτερα τὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Γ λ υ κ έ ο ς, στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τῆς κοιλάδας, ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Τ ο υ ρ κ ο π ά λ ο υ κ ο υ καὶ μέσα στὴν Π α ρ α μ υ θ ι ά ἡ κεντρικὴ τῆς ἐκκλησία, πού, ἐπισκευασμένη πολλές φορές τὰ τελευταῖα χρόνια, σώζει ὅμως μερικὰ σίγουρα στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς τῆς καταγωγῆς. Ἔτσι στὸν τοῖχο τῆς β. πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ βλέπομε ἓνα κομμάτι χτισμένο μὲ κανονι-

Εἰκ. 2. - Ἡ δυτικὴ πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας.

κὲς πέτρες τριγυρισμένες μὲ τοῦβλα. Κι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς τῆς Παραμυθιάς, πού εἶναι σήμερα Μητρόπολη, ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ εἶναι ἀλλαγμένος (τρουλλοκαμάρα ἀντὶ τρούλλου) ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπισκευές. Ἐλπίζω ὅτι ἄλλη φορὰ θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ μνημεῖο αὐτό, πού σώζει κ' ἓναν ὠραῖο χρυσοκέντητον ἐπιτάφιο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16^{ου} αἰῶνα.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Γαρδικιοῦ, ἡ Ἁ γ ί α Κ υ ρ ι α κ ή, εἶναι ἓνα μακρουλὸ μονόκλιτο χτίσμα, πού θὰ ἦταν ἀρχικὰ σκεπασμένο μὲ καμάρα. Σήμερα μιὰ κοινὴ δίροχτη στέγη ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν καμάρα. Μῆκ. 12,05 καὶ πλάτ. 5,86 ἑσωτερικὰ (εἰκ. 1). Τὴν εἴσοδο ἀποτελεῖ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοξωτὴ θύρα μὲ μικρὴ ρηγὴ κόγχη ὑπερᾶνω καὶ ψηλὰ ἀνοίγεται, εὐθύς κάτω ἀπὸ τὴ στέγη, κυκλικὸ «μάτι» μὲ διπλὴ σειρὰ τοῦβλων, τὴ μιὰ βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλη (εἰκ. 2). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τελειώνει ἡ ἐκκλησία σὲ μιὰ μεγάλη ἡμικυκλική

κόγχη και δυο μικρές κόγχες ανοιγμένες στο πάχος του τοίχου. Η μεσαία κόγχη είναι απ' έξω τρίπλευρη με ένα παράθυρο στην κάθε πλευρά, μόνο που της μεσαίας πλευράς είναι επισκευασμένο, σημερινό. Από ένα παράθυρο ανοίγεται στις άλλες μικρές κόγχες. Στην ν. πλευρά υπήρχε πύλη (πλ. 0,93 μ.) τώρα έντειχισμένη. Έχει τοξωτό υπέρθυρο, κατασκευασμένο με κανονικές πέτρες κι ανάμεσά τους δύο ή

Εικ. 3. - Η νότια πλευρά της εκκλησίας.

τρία τουβλα. Η κατασκευή αυτή συνεχίζεται και στις δυο πλευρές της θύρας έως τη βάση (εικ. 3). Επίσης και στη β. πλευρά υπήρχε μικρότερη πύλη πλ. 0,67 μ. κι αυτή έντειχισμένη σήμερα, ασύμμετρα βαλμένη σχετικά με τη νότια. Τα άλλα παράθυρα των πλευρών είναι νεώτερα.

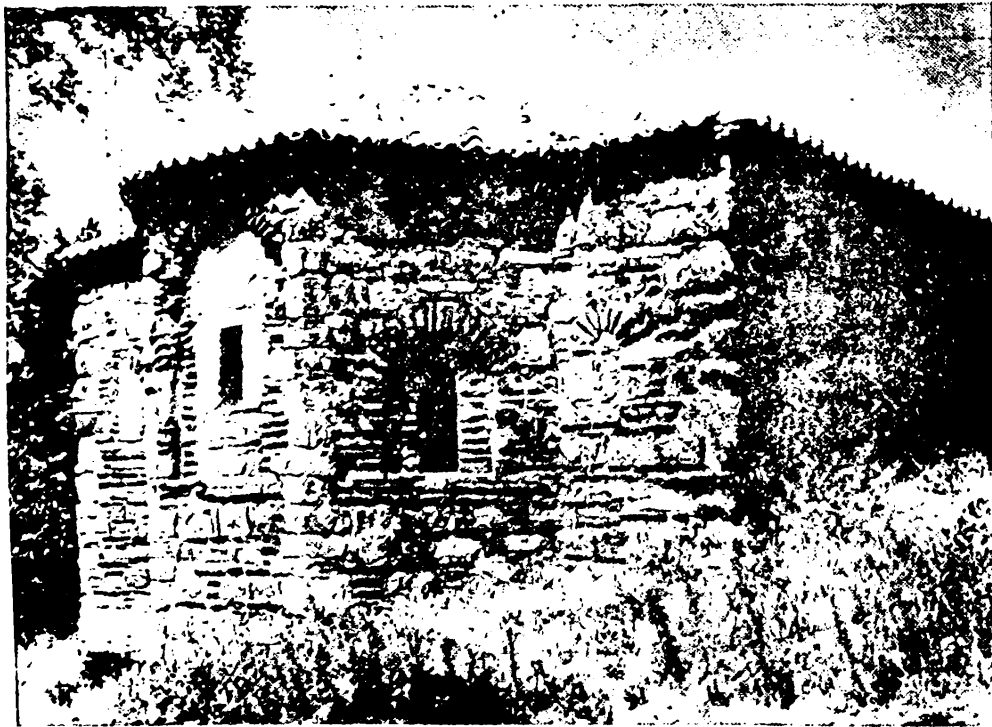
Έξωτερικά η τοιχοδομία της εκκλησίας είναι με κανονικές περιπου πέτρες περιτριγυρισμένες με τουβλο μονό ή διπλό και σε μερικά σημεία σε σχήμα $\setminus /$. Σε άλλα σημεία, στους κάθετους άρμους βλέπουμε και δυο ή τρία μικρά κομμάτια τουβλα.

Καλύτερα σώζεται η ανατολική πλευρά και στο σχήμα και στην τοιχοδομία της (εικ. 4). Η τρίπλευρη κόγχη έχει τρία παράθυρα, ένα σε κάθε μια πλευρά. Το μεσαίο είναι μεγαλύτερο από τα διπλανά και ψηλότερο και έχει δύο τόξα από τουβλα, το ένα χαμηλότερο από το άλλο. Τα πλαϊνά παράθυρα των άλλων πλευρών της είναι μικρότερα, αλλά το ίδιο κατασκευασμένα. Τα δυο κομμάτια του ανατολικού τοίχου της

ἐκκλησίας, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος κι ἀπὸ τὸ ἄλλο τῆς κόγχης, ἔχουν ἐπίσης ἀπὸ ἓνα παραθυράκι μικρὸ καὶ στενὸ, σὲ κάπως ψηλότερο ἐπίπεδο, μὲ τόξο καμωμένο ἀπὸ μιὰ σειρὰ τοῦβλα.

Γιὰ τὴ χρονολογία τῆς μικρῆς ἐκκλησίας δὲν ἔχομε ἀσφαλῆ στοιχεῖα. Ἀλλὰ ἡ τοιχοδομία μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ κάπως : κανονικὲς περίπου ὀρθογώνιες πέτρες, πὺρ ἔχουν στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς μιὰ ἢ

Εἰκ. 4. - Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας.

δυὸ σειρὲς τοῦβλα (εἰκ. 3) καὶ στοὺς κάθετους ἓνα πάλι ἢ δυὸ ὄρθια τοῦβλα. Καμμιά φορὰ στοὺς κάθετους ἀρμούς βρίσκομε καὶ δυὸ ἢ τρία κομματάκια τοῦβλα, τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο (εἰκ. 4). Ἀκόμα βλέπομε καὶ τοῦβλα βαλμένα ἐλεύθερα μὲ διακοσμητικὸ σκοπὸ, συνήθως λοξὰ μόνον τους ἢ σὲ γωνία σὰν κεφαλαῖο Λ καὶ μερικὰ λοξὰ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος κι ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐνὸς κάθετου (τὸ σχῆμα εἶναι ἄλλη φορὰ πρὸς τὰ πάνω κι ἄλλη πρὸς τὰ κάτω). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς τοιχοδομίας εἶναι χτισμένο καὶ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς μονῆς Ντίλιου στὸ νησί τῆς λίμνης στὰ Γιάννενα¹. Ὁ Ξυγγόπουλος παρα-

1. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Νέος Ἑλληνομνήμων, ΙΑ' (1914) σ. 317. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἠπειρωτ. Χρονικά, Α' (1926), Πίν. Ε', εἰκ. 17 καὶ σ. 143.

βάλλει τὴν τοιχοδομία αὐτὴ γενικὰ μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς. Ἄλλὰ ἐκεῖ δὲ βλέπω νὰ ὑπάρχη μεγάλη ὁμοιότητα καὶ μονάχα στὸν Ἅγ. Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη¹ βλέπει κανεὶς κάποια, ὄχι ὅμως δλότελα ἴδια. Ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη αὐτὴ ὁμοιότητα καὶ ἀπὸ τὰ τυφλὰ τόξα τῆς β. πλευρᾶς τοῦ Ντίλιου, πὺν μοιάζουν μὲ τὸ ναῖσκο τοῦ Πακουριανοῦ στὸ Μπάτσκοβο τῆς Βουλγαρίας τοῦ 1083 κτλ., συμπεραίνει ὁ Ξ. ὅτι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ντίλιου μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὡς τὸν 11^ο αἰῶνα. Ἄλλὰ τὰ τυφλὰ τόξα ἀπαντοῦν καὶ πολὺ ἀργότερα, ὡς τὸν 14^ο αἰῶνα, ὥστε αὐτὰ δὲ φαίνονται σίγουρο χρονολογικὸ κριτήριο.

Ἄλλὰ καλύτερα, νομίζω, μᾶς βοηθοῦν σ' αὐτὸ τὰ ἀνοίγματα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Ντίλιου, πὺν δίπλα σ' ἓνα κεντρικὸ ψηλότερο τόξο ἔχουν δυὸ μισὰ τόξα ἀκουμπημένα ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ κεντρικοῦ. Τὸ θέμα αὐτὸ ξεκαθάρισε ὁ Millet² καὶ συμπλήρωσε ὁ Megaw³. Τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα ἔχομε ἀρχῆς τοῦ 11^{ου} αἰ. στὸν Ὅσιο Λουκά, ἀλλὰ πρωτόγονο ἀκόμα καὶ ἀσημάτιστο, ὅπου τὰ πλαϊνὰ μισὰ τόξα βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος περίπου μὲ τὸ μεσαῖο. Ὑστερα, στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 11^{ου} αἰ., βρίσκομε τὰ μισὰ αὐτὰ τόξα κάτω χαμηλὰ στὸ μεσαῖο στὴν Καπνικαρέα καὶ πὺν ψηλὰ καὶ μικρά, χωρὶς νὰ φτάνουν ἴσαμε κάτω, στοὺς Ἅγίους Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν⁴. Μόνον τὸν 12^ο αἰῶνα εἶναι πὰ τέλεια διαμορφωμένο τὸ σχῆμα στὸν Ἅγ. Σωτῆρα τῆς Ἀμφισσας⁵, τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, καὶ στὴν Ἁγία Μονὴ τοῦ Ναυπλίου στὸ δεύτερο τέταρτο⁶. Καὶ συνεχίζεται τὸ θέμα καὶ στὸ 13^ο ἕως τὸ 14^ο αἰ. κανονικὰ πὰ σὲ πολλὰς ἐκκλησίες.

Ἄλλὰ τὸ 13^ο αἰ. ἀναφέρεται ἡ μονὴ τοῦ Ντίλιου ὡς μονὴ τοῦ Στρατηγοπούλου, καὶ ἐκεῖ ἰδρύθηκε περίφημη σχολὴ στὰ χρόνια τοῦ Δεσποτάτου⁷.

1. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ, Δ' (1938), σ. 140.

2. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, σ. 207 ἔξ.

3. MEGAW, *The chronology of some middlebyzantine churches*, BSA, XXXII (1931 - 1932), σ. 126 ἔξ.

4. MEGAW, ὅπ. παραπ. Πίν. 31,1,2 καὶ 31,3.

5. MEGAW, ὅπ. παραπ. Πίν. 27,4.

6. MEGAW, ὅπ. παραπ. Πίν. 28,4.

7. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅπ. παραπ., σ. 142 σημ. 1 καὶ 143 σημ. 1, σύμφωνα μὲ ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, Η' (1923), σ. 557 καὶ 563. Βλ. καὶ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅπ. παραπ. σ. 137 - 138. Γιὰ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἶχα γράφει ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια στὸ *Νέο Ἑλληνομνημόνα* τοῦ Σπ. Λάμπρου (ΙΑ' σ. 317) σύντομα καὶ τὰ μεταφέρω ἐδῶ,

Ίσως στη χρονολογία αυτή ερχόμαστε και με μικρή λεπτομέρεια της τοιχοδομίας, πού μονάχα στα χρόνια του Δεσποτάτου βρίσκεται : είναι το γέμισμα τῶν κάθετων ἀρμῶν τῆς τοιχοδομίας με δυο-τρία μικρὰ κομμάτια τοῦβλα, πού παρατηροῦμε στις ἐκκλησίες τῆς Ἄρτας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἕως τὸ τέλος του καὶ σ' ἄλλες ἐκκλησίες τῶν χρόνων αὐτῶν, ὅπως στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Τουρκοπάλουκου. Αὐτὸ ἴσα-ἴσα φαίνεται καὶ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Γαρδικιοῦ (εἰκ. 3 καὶ 4).

Ἄλλὰ κ' ἓνα ἄλλο στοιχεῖο πρέπει νὰ προσέξωμε, τὸ στρογγυλὸ ἀνοιγμα πάνω ἀπὸ τὴ θύρα στὴ δυτικὴ πρόσοψη με δυὸ κύκλους ἀπὸ τοῦβλα, ὅπως εἶπαμε παραπάνω (εἰκ. 2). Τὸ «μάτι» αὐτό, ὅπως συνήθως τὸ λένε, φαίνεται ὅτι ἦρθε ἀπὸ πρότυπα τῆς Σερβίας, ὅπου τὸ βρίσκομε πολὺ συχνὰ σὲ πολλὲς ἐκκλησίες τοῦ 14ου αἰ., καὶ πολλαπλασιάζεται στις ἐκκλησίες τῆς Μοράβας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ.¹

ἀφοῦ τὰ ξαναδημοσίεψε ὁ Ἀθηναγόρας παραπάνω γιὰ νὰ στηρίξει τὴ γνώμη του ὅτι εἶναι κτίσμα τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου : «ὁ ναὸς (...) εἶναι ἴσως ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἔποψιν ὁ σπουδαιότερος (τῶν Φιλανθρωπηῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐν τῇ νήσῳ ναῶν) διὰ τὰ πολλὰ λείψανα τῆς καθαρῶς βυζαντινῆς αὐτοῦ τέχνης. Τὸ πλεῖστον τῆς τοιχοδομίας εἶναι διὰ πολλῶν κεραμίων καὶ λίθων ἐκτισμένον, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ κατὰ θαυμάσιον ἰσοδομικὸν σύστημα. Κατὰ τὴν β. πλευρὰν ἐξωτερικῶς ὑπάρχουν ἐξέχουσαι παραστάδες διὰ τόξων ἄνω ἐνούμεναι (= τυφλὰ τόξα) καὶ διὰ κεράμων ἐκτισμέναι. Ἡ κόγχη δὲ εἶναι ἐξόχως διηρθισμένη διὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἐν οἷς πλεονάζουν τὰ τριγωνοειδῆ σχήματα. Ἀριστερὰ τῆς σημερινῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας σφύεται θύρα πρὸς τὴν νῦν κατοικίαν τοῦ Ἡγουμένου, διατηροῦσα εἰσέτι παρὰ τὸ ἐπ' αὐτῆς ἀσβεστόχρισμα τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφήν. Σύγκειται ἐκ κεντρικοῦ τόξου, πρὸς ὃ ἐρείδονται ἐκατέρωθεν δύο ἡμίτοξα, ἅπαντα διὰ κεραμίων κατεσκευασμένα. Ἡ στέγη εἶναι νέα. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι πάντα τὰ λείψανα ταῦτα προέρχονται ἐκ τῆς πρώτης ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου (τὸν 13^ο αἰῶνα), ὅποτε πλεῖστοι ναοὶ ἰδρύθησαν ἔν τε Ἰωαννίνοις καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἡπείρου» κτλ.

Θὰ προσθέσω ἐδῶ ὀλίγα ἀκόμα. Ἄν ἡ μονὴ τοῦ Ντίλιου στὸ νησί τῶν Γιαννίνων εἶναι ἡ μονὴ πού ἀναφέρεται στις πηγές (ἐνθυμήσεις κτλ.) ὡς μονὴ τοῦ Στρατηγοπούλου, ὅπως ἔδειξε ὁ ΛΘΗΝΑΓΟΡΑΣ (ὅπου παραπάνω), ὁ Στρατηγόπουλος αὐτὸς θὰ εἶναι ἀπὸ τὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Στρατηγόπουλων πού ἔδιωξε τοὺς Λατίνους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1260. Ὅταν οἱ Λατῖνοι εἶχαν πιά πάρει τὴν Πόλη τὸ 1204, κάποιος ἀπὸ τοὺς Στρατηγόπουλος θάφυγε στὴν Ἡπειρο, ὅταν ἐκεῖ ἰδρύθηκε τὸ Δεσποτάτο ἢ ἴσως κι ἀργότερα, πάντα μέσα στὸ 13^ο αἰῶνα, καὶ θάχτισε τὴ μονὴ τοῦ Ντίλιου.

1. ΜΙΛΛΕΤ, *L'ancien art Serbe*, εἰκ. 134 (δυτ. πρόσοψη) καὶ στὰ πλαϊνὰ τύμπανα τῶν βραχιόνων τοῦ σταυροῦ, εἰκ. 132, 133, 141 (ἀν. πλευρά), 214 (δυτ. πρόσοψη) καὶ σελ. 155, εἰκ. 179, 191 κτλ.

Στή Σερβία τὸ θέμα αὐτὸ ἤρθε ἀπὸ ἐπίδραση τῆς δυτικῆς τέχνης, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Millet ¹.

Ἄπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συμπεραίνομε ὅτι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Γαρδικιοῦ θὰ χτίστηκε τὸ 13^ο αἰῶνα καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ χτίσματα τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, πὺν ἄφθονα βρίσκομε σπαομένα σ' ὅλη τὴν Ἡπειρο, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ντίλιου εἶναι ἀπὸ τὰ χτίσματα αὐτά, ὅπως καὶ ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπηῶν ².

ΔΗΜ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Καθηγητῆς Ε.Μ. Πολυτεχνείου

1. Ὅπου παραπ. σ. 128.

2. Πρβλ. πρὸ πάνω, σ. 184, σημ. 7.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΕΝΑΣ ΔΙΩΚΤΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ —ΣΑΜΟΥΗΛ Ο ΑΝΔΡΙΟΣ—

Πολλοὶ λόγοι συντελοῦν νὰ μὴν μποροῦμε στὴν Ἑλλάδα νὰ ἀναπλάσουμε μὲ κάποια βεβαιότητα τὴν μορφή τῶν προσώπων ποὺ ἔδρασαν σὲ περασμένα χρόνια. Θὰ ἀναφέρω ἔδῳ δύο μόνο, ἀντιφατικούς μεταξὺ τους, γιατί καὶ οἱ δύο δυσκολεύουν κατεξοχὴν τὸ πρόβλημα τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιδιώξουμε ἔδῳ τὴν λύση. Ὁ ἓνας εἶναι ἡ μισαλλοδοξία ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ πνευματικούς ἀγῶνες, ἃς περιορισθῶ σ' αὐτούς : στὴν Ἑλλάδα ἡ μισαλλοδοξία τῶν παλαιότερων λογίων ἀναμεταξὺ τους εἶναι τόση, ὥστε ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας γίνεται προβληματική, προκειμένου νὰ χρησιμοποιήσουμε κείμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο, γιὰ νὰ γνωρίσουμε καλύτερα ἓναν λόγο. Ὁ ἄλλος, ὁ ἀντιφατικός, εἶναι, ἃς τὸν ποῦμε ἔτσι, ἡ τάση μας νὰ ἡρωοποιῦμε, νὰ ἐξιδανικεύουμε τὰ πρόσωπα πρὸς τὰ ὁποῖα νιώθουμε διάθεση φιλική, ἢ, ὁπωσδήποτε, κάποιον θαυμασμό. Τὰ ἴδια μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ ἔδῳ : ὅτι καὶ σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας γίνεται ἐντελῶς προβληματική : ὁ ἥρωας τοποθετεῖται ἐπάνω σὲ ἓνα βᾶθρο καὶ χάνει κάθε ἀνθρώπινη ιδιότητα, γιὰ νὰ γίνει ἓνα εἶδος ἀναμάρτητος ἡμίθεος λυτρωμένος ἀπὸ τὸ κακό. Ἔτσι, ὅταν πιά συναντηθοῦν μαρτυρίες ἀπὸ κατευθύνσεις ἀντίθετες γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, καταντᾷ νὰ εἶναι τόσο διαφορετικὲς οἱ προσωπογραφίες ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὶς περιγραφές, ὥστε, ἀν δὲν ἦταν τὸ ὄνομα ποὺ τὶς συνδέει, θὰ ἐνομίζαμε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο πρόσωπα διαφορετικά. Τὸ χειρότερο εἶναι ποὺ ὄχι σπάνια λείπει καὶ τὸ ὄνομα.

Σὲ τέτοια περίπου δυσχέρεια μᾶς φέρνει ἡ προσπάθεια νὰ φωτίσουμε τὶς μορφές τῶν διωκτῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα, τὸν καιρὸ ὅπου ἡ δημοσίευση τοῦ *Αἰσχίνη* του καὶ τοῦ *Καλογήρου* του προκάλεσε ἀναταραχὴ στὸν κύκλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Δὲν πρό-

κειται μόνο για πρόσωπα τῆς πρώτης σειρᾶς· ἀλλὰ κάποτε καὶ οἱ δευτεροὶ ἄνθρωποι βρίσκονται σὲ θέσεις ἀπὸ ὅπου μποροῦν νὰ διευκολύουν ἢ νὰ δυσκολεύσουν ἔργα μεγάλα, νὰ προκαλέσουν ζητήματα ἢ νὰ τὰ ἐξομαλύνουν. Ὁ ἱστορικὸς τῶν πραγμάτων τῆς παιδείας, ὅταν θέλει νὰ εἶναι προσεκτικὸς, δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ τοὺς ἀμελήσει.

Ἐδῶ θέμα μας θὰ εἶναι ὁ Ἄνδριος Σαμουήλ· τὸ ὄνομά του μᾶς τὸ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Δούκας, στὰ γηρατιά του, τὸ 1844. Μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνησυχία ποὺ ἐπεκράτησε λίγο καιρὸ στὴν Σύνοδο ἐξαφορμῆς τοῦ *Αἰσχίνη* του, καὶ σημειώνει : «*παρώτρυνε δ' αὐτοὺς πρὸς ταῦτα μάλιστα ἀνὴρ φθονερός, Σαμουήλ τις ἱεροκῆρυξ Ἄνδριος*»¹. Τὴν καταδίκη ἀπέτρεψαν, κατὰ τὴν ἴδια πάντοτε πηγή, τρεῖς ἐπίφανεῖς κληρικοί, ὁ τότε Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος, ὁ Δέρκων Γρηγόριος, καὶ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος, καθέννας μὲ τὸν τρόπο του. Δυστυχῶς τὰ τρία αὐτὰ ὀνόματα, καὶ ἡ διασταύρωση τῆς παρουσίας τῶν τριῶν κληρικῶν στὴν Πόλη, δὲν βοηθοῦν στὴν χρονολόγηση τοῦ ἐπεισοδίου, ποὺ πάντως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προγενέστερο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ *Αἰσχίνη*, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ 1814². Ἔτσι τὰ μόνα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐξακριβωση τῶν χρονικῶν ὀρίων μέσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ περιστατικὸ, εἶναι ὅσα διαθέτουμε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Δούκα, ἔχοντας πάντα ὑπόψη μας ὅτι ὅλα αὐτὰ συνέβησαν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἔκδοση τοῦ *Αἰσχίνη*, καὶ δὲν ἐκράτησαν πολὺ, γιατί λίγο ἀργότερα, στὰ 1815, ἔβγαине ἡ βίαιη ἀπάντηση τοῦ *Κυρίλλου Κ.* πρὸς τὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Νεοφύτου στὸν πατριάρχη Κύριλλο, καὶ στὴν ἀπάντηση αὐτὴν δὲν ὑπάρχει πλέον ὑπαινιγμὸς σὲ ἐνδεχόμενη καταδίκη τοῦ Δούκα. Ὅμοια, δὲν ὑπάρχει τίποτε σχετικὸ στὴν ἐπίσης βίαιη καὶ ἐπίσης ἀνώνυμη Ἐπίσημη Ἀντίρρηση τοῦ 1817 ἐναντίον τοῦ Δούκα γιὰ τὸν *Αἰσχίνη* του³. Διμέτωπον ἀγῶνα εἶχε κι ὁ Δούκας νὰ ἀγωνίζεται.

Τὸ πρῶτο ὄριο μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἀναγραφομένη

1. ΝΕΟΦ. ΔΟΥΚΑ, Ἐπιστολαί, ἔκδοση τοῦ 1844, τ. Β', σελ. 185. (Γιὰ τὸν ἀκέραιο τίτλο βλ. ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ἀρ. 3982).

2. Ὁ Κύριλλος εἶταν Πατριάρχης ἀπὸ τὸ 1813, ὁ Γρηγόριος εἶταν Δέρκων ἀπὸ τὸ 1801, ὁ Λέσβιος εἶταν στὴν Πόλη ἀπὸ τὸ 1813, ἐπίσης (βλ. πρὸ κάτω σελ. 147 σημ. 1)· περισσότερο ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὸ περιστατικὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὰ τελικὰ ὄρια ἀναφορικὰ μὲ τὰ τρία αὐτὰ τεκμήρια.

3. Γιὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ ΚΥΡΙΛΛΟΥ Κ., βλ. ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ, Ἑλλ. Βιβλιογραφία, ἀρ. 838. Γιὰ τὴν Ἀντίρρηση βλ. αὐτ. 946. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δούκα γίνεται λόγος ἐδῶ.

χρονία μέσα στὸν *Αλοχίνη*· εἶναι ἡ 1 Νοεμβρίου 1814, τὴν ὁποία ἔχει ἢ πρὸς τοὺς Ζαγορίτες ἐπιστολὴ τοῦ Δούκα, ἢ δημοσιευμένη μέσα στὸν τόμο. Γιὰ τὸ ἔσχατο ὄριο θὰ εἶχε κανεῖς νὰ παρατηρήσει ὅτι ὁ Δούκας μιλεῖ μόνο γιὰ τὴν δυσφορία τὴν ὁποία ἐπροκάλεσε ὁ *Αλοχίνης* του· θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, ἂν θεωρήσουμε ὅτι δὲν ἀμέλησε ἀπλῶς νὰ μνημονεύσει μαζί καὶ τὸν *Καλόγηρο*, νὰ λογαριάσουμε γιὰ ἔσχατο ὄριο τὴν δημοσίευση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ κειμένου. Τὸ κείμενο εἶναι χρονολογημένο 1 Μαΐου 1815, καὶ νομίζω ὅτι ὑπάρχει κάθε λόγος νὰ πιστεύσουμε ὅτι τὸ ἐπεισόδιο κλείνεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς ἡμερομηνίες, ὅτι, δηλαδή, ἀνάγεται στὸν χειμῶνα τοῦ 1814 πρὸς τὸ 1815¹.

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ τοποθέτηση ἔρχεται νὰ ἐνταχθεῖ καὶ σὲ σειρά ἄλλων ἀναλόγων φαινομένων. Πραγματικὰ ἐκείνον τὸν χειμῶνα ἡ σύγκρουση στὴν Πόλη ἀνάμεσα στοὺς συντηρητικοὺς καὶ τοὺς προοδευτικοὺς κύκλους φαίνεται νὰ εἶχε λάβει ἐξαιρετικὴ ὀξύτητα. Ὁ Λέσβιος εἶναι φθασμένος ἐκεῖ Μάιο, ὑποθέτω, τοῦ 1813· ὁ Κούμας ἔφθασε μέσα Μαΐου τοῦ 1814, ἐνῶ εἶχε κληθεῖ ἕναν χρόνον νωρίτερα. Ὅμως ἀναγκάσθηκε νὰ μὴν μείνει περισσότερο ἀπὸ ἕναν χρόνον, καὶ ἔφυγε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1815. Τὸν ἴδιο χειμῶνα ὁ Δωρόθεος Βουλισμᾶς, μὲ ἄλλεπάλληλα ἔγγραφα πολεμᾷ τὸν Στέφανο Δούγκα· ὅλο τὸν χειμῶνα ἐκείνον ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος εἶχε νὰ ἀπολογεῖται γιὰ τὰ σφάλματα ποὺ εἶχαν παρεισφύσει στὴν Κατήχησή του. Ἀκόμη τότε εἶναι ὅπου ἐταράχθηκε τὸ Φανάρι ἀπὸ καταγγελία ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἡ ὁποία εἶχε κι αὐτὴ θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Γιὰ τὸν χειμῶνα ἐκείνον γράφοντας ὁ Κούμας ἀναφέρει κάποιες συγκεκριμένες ἐνέργειες τοῦ Κυρίλλου: «δὲ περὶ τὰ θεῖα ζῆλός του ἦτον τόσο σφοδρός, ὥστ' ἀφωρίζοντο ἐξ ἅπαντος δύο λόγιοι ὁμογενεῖς διὰ φράσεις τινὰς τῶν συγγραμμάτων των ἀνευθύνους, τὰς ὁποίας ἔκρινε βλασφήμους ὁ Πα-

1. Γιὰ τὸν ἀκέραιο τίτλο τοῦ *Αλοχίνη* βλ. ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ ἔ.ἀ. ἀρ. 789. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ζαγορίτες ἔχει χωριστὴ σελιδαρίθμηση καὶ εἶναι μνημολογημένη στὸ τέλος (σελ. 11). Ὁ *Καλόγηρος* ἔχει συνεκδοθεῖ μὲ τὴν Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πατριάρχη Κύριλλο, γιὰ τὴν ὁποία βλ. ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ ἔ.ἀ. ἀρ. 849. Ἡ χρονολόγησις τοῦ *Καλόγηρου*, στὴν σελ. 59 τοῦ βιβλίου. Γενικὰ ἔχω πεισθεῖ ὅτι τὰ δημοσιεύματα τοῦ Δούκα σὲ ὅλη τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐκδοτικῆς του δραστηριότητος προκαλοῦν, προκειμένου γιὰ μιὰν ἐπακριβωμένη ἔρευνα, πολλὰ μικρὰ βιβλιογραφικὰ προβλήματα, ποὺ ὡς τώρα δὲν ἔχουν οὔτε ἐπιλυθεῖ, οὔτε κἀν τεθεῖ: ἀνάτυπα, ἔνωση καὶ συνέκδοσις χωριστῶν ἐντύπων, εἶναι, νομίζω, πράξεις τὶς ὁποῖες ἀγαποῦσε ὁ Δούκας· ἔτσι ἡ χρονολογία τῶν βιβλίων του, μόνη, δὲν παρουσιάζει πάντοτε τὴν ἐπιθυμητὴ ἀσφάλεια. Οἱ χρονολογίαι ποὺ παρέχονται ἐδῶ ἔχουν ἐξακριβωθεῖ ἐνόψει τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν.

τριάρχης, ἐὰν ἔλειπεν ὁ Κούμας, ὅστις ἐκίνησε τοὺς προκρίτους τοῦ γένους πρὸς ὑπεράσπισίν των». Ἐνδεχόμενο εἶναι νὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸν Οἰκονόμο καὶ τὸν Κοραῆ ἄλλὰ ἀπ' ὅλα αὐτὰ γίνεται ἔκδηλο τὸ κλίμα τῆς στιγμῆς ¹.

Ἐδῶ, λοιπόν, μοιάζει νὰ βρίσκει τὴν θέση του καὶ ὁ διώκτης τοῦ Δούκα. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρόσωπο χωρὶς καμμιά ἐπιφάνεια, μιὰ πού εἶχε κι αὐτὸς τὴν ἰκανότητα νὰ κινήσει, ἔστω καὶ χωρὶς ἀποτέλεσμα, τὴν Σύνοδο. Πηγαίνει κανεὶς νὰ τὸν ἀναζητήσει στοὺς κύκλους τοῦ Ἀθανασίου Παρίου καὶ τοῦ Δωροθέου Βουλισμᾶ, στὴν ομάδα τῶν ἄκρως συντηρητικῶν, πού ἐπεδίωκε μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ διασώσει τὴν ὀρθοδοξία, καὶ ἔφθανε κάποτε νὰ ἐνεργεῖ καὶ χωρὶς τὴν ἐπιδοκιμασία τῶν ἐπισήμων ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπαραίτητο κρίνω νὰ μελετηθεῖ ἡ ομάδα αὐτή, ἡ ὁποία καὶ δράση σημαντικὴ παρουσίασε, ἰδίως στὸν ἀρχόμενο ΙΘ' αἰῶνα, καὶ ἔρεισμα ἀξιόλογο εἶχε στὴν ψυχὴ μεγάλης μερίδας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἄλλωστε ἡ μελέτη τῆς θὰ φωτίσει ἀντιθετικὰ καὶ τὴν δράση τῶν διαφόρων ἄλλων δμάδων μὲ τίς ὁποῖες ἦρθε σὲ σύγκρουση, ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Κοδρικᾶ, ὡς τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Λεσβίου ². Συμβολὴ στὴν ἀπαραίτητη αὐτὴν μελέτη ἂς θεωρηθεῖ τὸ σύντομο τοῦτο σημείωμα.

Περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν στὴν ἐργασία του γιὰ τοὺς ἱεροκήρυκες τῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς αὐτῆς, δὲν ἀναφέρει κανέναν Ἄνδριο Σαμουήλ ³. Τοῦτο, πάντως, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει πρόσθετο τεκμήριο πού θὰ μᾶς ἐνισχύσει νὰ ταυτίσουμε ὄσους Ἄνδριους ἱεροκήρυκες μὲ τὸ ὄνομα Σαμουήλ ἀπαντήσουμε στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνάς μας: νὰ τοῦ ἐξέφυγε ἓνας, εἶναι πάντα πιθανό, ἀλλὰ πολὺ λιγότερο εἶναι νὰ τοῦ ἐξέφυγαν δύο ἢ τρεῖς. Γιατὶ μιὰ πρόσθετη δυσκολία στὴν ἀποκατάσταση τῆς σωστῆς μορφῆς τοῦ Σαμουήλ, δὲν εἶναι μόνο ἡ φτώχεια τῶν σχετικῶν εἰδήσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία ἐντελῶς ἐπακριβωμένων συνδε-

1. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ὅπου ἔφθασε ὁ Λέσβιος στὴν Πόλη, βλ. πῶς κῆτω, σελ. 147, σημ. 1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῆ διασταυρῶνεται μέσα στὴν ἀλληλογραφία του, ἔκδ. Δαμαλᾶ, τ. Β', σσ. 508, 778 (ὅπου ἡ ὑπ' ἀρ. 72 ἐπιστολὴ εἶναι τοῦ 1815, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της), 763 (ὅπου τὰ ἴδια γιὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 67 ἐπιστολή, κατὰ λίγες ἡμέρες μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν 72), 511, 514. Τὸ κείμενο τοῦ ΚΟΥΜΑ εἶναι ἀπὸ τίς Ἱστορίες του, τ. ΙΒ', σ. 512. Ἀνεύθυνος σημαίνει ἐδῶ τὸν μὴ ἔνοχο.

2. Ὅμως οἱ σχετικὲς γνώσεις μας δὲν πρόκειται νὰ ὁλοκληρωθοῦν, ὅσο μένει ἀχρησιμοποίητο τὸ ἀρχεῖο τοῦ Βουλισμᾶ πού σώζεται στὸ Ἅγιον Ὄρος.

3. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Η', 1888, 186 κέξ.

τικῶν κρίκων ἀνάμεσα στίς μνεῖες τῶν διαφόρων Ἀνδρῶν Σαμουήλ τῆς ἐποχῆς. Πάντως, ἐπειδὴ μερικὰ στοιχεῖα περνοῦν κοινὰ ἀπὸ τὴν μιὰ σὲ ἄλλη μνεῖα, προσωπικὰ ἔχω πεισθεῖ ὅτι οἱ περισσότερες σχετικὲς μαρτυρίες ἀναφέρονται σὲ ἓνα καὶ μόνο πρόσωπο, ἐκεῖνο ποὺ προσπαθῶ νὰ σκιαγραφήσω στίς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν. Ὁ ἔλεγχος τῶν συσχετίσεων γίνεται εὐκόλα ἀπὸ τὶς παραπομπές, ποὺ παρέχονται χωριστὰ γιὰ τὴν κάθε πληροφορία.

Ὁ Σ α μ ο υ ἡ λ ὀνομαζόταν Σκαζῆς ἢ Πλασίμης, καὶ ἐγεννήθηκε στὸ Ἀμονακλειὸ τῆς Ἀνδρου γύρω στὰ 1780¹. Ἐσπούδασε ἴσως στὴν Πάτμο², καὶ πιθανότατα στίς Κυδωνίες ὑπὸ τὸν Βενιαμὶν τὸν Λέσβιο, ὡς στὰ 1805, κατὰ τὴν πιὸ πιθανὴ ἐκδοχὴ: στὰ 1804 ἀπαντᾷ ἱεροδιάκονος σὲ πίνακα συνδρομητῶν μαζί μετὸν Βενιαμίν³, καὶ στὰ 1805, ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς παραπονιέται σὲ γράμμα του ὅτι «ἄνδρες τινὲς σεμννόμενοι τῷ τρίβωνι τῆς ἀρετῆς» τὸν κατήγγειλαν γιὰ τὶς ἰδέες του στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη καὶ στὴν Σύνοδο, νομίζω ὅτι ἔχει στὸν νοῦ του, δίπλα σὲ ἄλλους, καὶ τὸν Σαμουήλ. Πραγματικά, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Σαμουήλ ἐστάθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους διώκτες τοῦ Βενιαμίν, καὶ ὑπάρχει κάθε λόγος νὰ συσχετίσουμε τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ Βενιαμίν μετὶ τὶς πρώτες ἐναντίον του καταγγελίες⁴.

Στὴν περίοδο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, τοποθετῶ μερικὰ σημαντικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του. Εἶναι διδάσκαλος, ὅπως τὸν τιτλοφοροῦν ἐπίσημα πατριαρχικὰ κείμενα, καὶ ὅπως αὐτοτιτλοφορεῖται στὰ 1818, ἀλλὰ δὲν ξέρουμε ποῦ⁵ ἴσως νὰ ἐδίδαξε στὴν πατρίδα

1. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογοι κωδίκων ἐν ταῖς μοναῖς τῆς νήσου Ἀνδρου Ἀγίου Νικολάου καὶ Παναχράντου καὶ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Κορθίου*, 1899, σσ. 4-6, ὅπου γράμμα τοῦ Ἰ. Τέντε. Δ. ΠΛΕΧΑΛΗΣ, *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 1908, σσ. 101 κέξ.

2. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΙΣΤΗΣ, *Περιγραφή τῆς νήσου Ἀνδρου*, Ἐρμούπολη 1881, σ. 35.

3. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογοι*, ἔ.ἀ.

4. Τὸ γράμμα τοῦ Βενιαμίν δημοσιεύεται στὰ *Σηζόμενα Φιλολογικά* τοῦ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σσ. 435-437, μνηολογημένο ἀπὸ 10 Μαΐου 1805. Τὰ πολὺ μπερδεμένα τῶν πρώτων διώξεων, προσπάθησε μετὰ προσεκτικὴ κριτικὴ νὰ ξεκαθαρίσει ὁ Γ. ΣΑΚΚΑΡΗΣ, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, 1920, σσ. 41 κέξ., χωρὶς, ὡστόσο, νὰ τὸ κατορθώσει, γιὰ τὴν οἱ πηγὲς οἱ ἴδιες εἶναι ἀκόμη θολές. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, οἱ μεταγενέστερες ἐρευνες δὲν ἔχουν προσθέσει τίποτε.

5. Ἡ *Γεωγραφία* τοῦ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΥΡΡΟΥ ἀναγράφει ἀνάμεσα στοὺς συνδρομητῆς τῆς, στὰ 1818, ἓναν Σαμουήλ διδάσκαλο στὸ Κουρούτσασμα, τὸν

του. Ὑστερα εἶναι ἡ σχέση μετὰ τὸν Πάριο· αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἄρχισε καὶ παλαιότερα, καὶ μάλιστα, θὰ ἦταν κανεὶς δικαιολογημένος νὰ ἀναζητήσῃ στὴν στάση τοῦ Σαμουήλ ἀπέναντι τοῦ Βενιαμίν, κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Παρίου. Πάντως, ὅμως, ἀπαραίτητο εἶναι νὰ διατηρήθῃσαν οἱ σχέσεις στὰ χρόνια 1812 μετὰ 1813, ἀφοῦ ὁ Πάριος τὸν κατέστησε θεματοφύλακα τοῦ ἔργου τοῦ Ἑλεξίκακου πνευματικόν, πὺ μαρτυρεῖται ὅτι τὸ εἶχε γράψῃ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Πάριο, τὴν παρέχει ὁ ἴδιος ὁ Σαμουήλ, πὺ ἐξέδωσε καὶ ἐπρολόγισε τὸ Ἑλεξίκακο στὰ 1818· ὡστόσο ὁ ψυχρὸς πρόλογος τοῦ γεροντικοῦ τούτου ἔργου δὲν μᾶς δίνει καμμιά περισσότερη πληροφορία γιὰ τὴν γνωριμία τῶν δύο λογίων. Τοὺς συνδέει τὸ ἴδιο μῖσος πρὸς κάθε καινούρια ἰδέα, ὁ ἴδιος φόβος τῶν δυτικῶν πραγμάτων· μὰ ἐκεῖ ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ πληροφορηθοῦμε ἀπὸ τὸν Σαμουήλ ἂν διετελέσε μαθητὴς τοῦ Παρίου, ἡ βεβαίωση αὐτὴ δὲν παρουσιάζεται μετὰ ἀρκετὴ σαφήνεια μέσα στὸ κείμενό του. Ἔτσι, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σχετικὴ εἶδηση, μεταγενέστερη, γιὰ μαθητεία τοῦ Σαμουήλ κοντὰ στὸν Πάριο, ἀποτελεῖ ἐρμηνεία τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Σαμουήλ¹.

Σ' αὐτὴν, ἐπίσης, τὴν ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ προχειρίσθηκε σὲ ἱεροκήρυκα, μιά πὺ ὁ Δούκας μετὰ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν τὸν ἀναφέρει. Μετὰ,

ὁποῖο δὲν γνωρίζω ἀπὸ ἄλλου. Ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ Κύπριος Σαμουήλ, πὺ, καθὼς βεβαιώνει ὁ ἴδιος, ἀνέλαβε τὸ διδασκαλικὸ ἔργο στὴν Σχολὴ ἐκεῖνην τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1820 (βλ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 198). Ἀκόμη, σὲ χρόνια πὺ θὰ μπορούσαν νὰ ταιριάζουν μετὰ τὰ χρόνια τοῦ δικοῦ μας Σαμουήλ, ἀναφέρεται ἓνας Σαμουήλ Ἄνδριος, διδάσκαλος στὸ Νέο Καρλόβασι· δὲν διαθέτω κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ συνδυάσω τοὺς δύο. (βλ. *Ὁ Τυρταῖος τῆς Σάμου ἦτοι Συλλογὴ τῶν σωζομένων ποιημάτων τοῦ Σαμίου ποιητοῦ Γ. Κλεάνθους*, Ἀθήνα 1871, σ. ε').

1. Τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἑλεξίκακου βεβαιώνει ὁ ΜΑΜΟΥΚΑΣ στὴν βιογραφία τοῦ Παρίου τὴν ὁποία δημοσιεύει ὁ ΣΑΘΑΣ μέσα στὴν *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σελ. 630-642. Περίεργο εἶναι ὅτι καταλέγει τὸ Ἑλεξίκακο ἀνάμεσα στὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Παρίου. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Σαμουήλ διετελέσε μαθητὴς τοῦ Παρίου, τὴν ἔχει ὁ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, ἔ.ἀ. σελ. 101, ἀλλὰ πὺ προσθέτει ὅτι τοῦτο συνέβη στὴν Ἀθωνιάδα. Θὰ ἔλεγα ὅτι ἓνα γράμμα, ἀκριβῶς τοῦ 1805, 15 Ἀπριλίου, ὅπου ὁ Βενιαμίν ἐκφράζεται μετὰ πολλὴ ἀποδοκίμασις γιὰ τὸν Πάριο, γραμμένο δεκαπέντε μέρες πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου μετὰ ἴση δριμύτητα ἀποδοκιμάζει τοὺς διώκτες του, μᾶς ἄγει σὲ μιὰν ἀκόμη συσχέτιση ἀνάμεσα στὸν Πάριο καὶ τὸν Σαμουήλ. (βλ. *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τ. ΙΓ', 1880, σ. 230).

παρεμβάλλεται, ἀκριβῶς, τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Νεόφυτο, καὶ ἐκεῖ γύρω ἢ φροντίδα του γιὰ τὴν σύσταση σχολείου στὴν πατρίδα του, συγκεκριμένα σ' ἓνα χωριὸ κοντὰ στὴν γενέτειρά του, στὸν Μοσκιώνα. Ἡ φροντίδα αὐτὴ φαίνεται νὰ ἀπορροφήσῃ ἀρκετὸ μέρος ἀπὸ τὴν δραστηριότητά του, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὅλην, ἀφοῦ τὸν βρίσκουμε στὰ 1818, ὅπως εἶδαμε, ἐκδότῃ τοῦ ἔργου τοῦ Παρίου. Ὡστόσο, κύρια ἀπασχόλησή του ἀρχίζει νὰ εἶναι, σὲ ὅλη τὴν περίοδο πὸν ἀκολουθεῖ, τὸ σχολεῖο αὐτό, πὸν ἀπὸ τὰ 1813, ἂν ὄχι πρίν, παρουσιάζεται μέσα στὴν βιογραφία του.

Γιὰ τὶς πρώτες του δραστηριότητες γύρω στὸ θέμα τοῦτο, τὶς πιδ ἀναλυτικὲς πληροφορίες, ἀγκαλὰ καὶ ἀμάρτυρες, μᾶς δίνει ὁ Διονύσιος Πίστης¹ μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιατί ὀλοκληρώνουν τὴν πνευματικὴ του προσωπικότητα. Ἔτσι, ὁ Πίστης βεβαιώνει ὅτι ὁ Σαμουὴλ διορίσθηκε ἱεροκήρυκας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε', Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη γιὰ δευτέρη φορὰ (1806 - 1808), εἰσάγει, δηλαδή, τὸν Σαμουὴλ μέσα στὸν συντηρητικὸ κύκλο τοῦ Γρηγορίου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο τοῦτο : πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου ἐκείνην, ὅπου ὁ ἰσχυρὸς Πατριάρχης ἐπέδειξε τὸν μεγαλύτερο ζῆλο γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὴν σύσταση σχολείων² ἢ προσπάθεια τοῦ Σαμουὴλ, ἔστω καὶ λίγο μεταγενέστερη, ἀφοῦ ὁ Διονύσιος Πίστης τὴν ξεκινάει στὰ 1811, ἀνήκει στὸ μεγάλο σῶμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς. Ἐγύριζε τὰ χωριὰ τῆς πατρίδας του ὁ ἱεροκήρυκας καὶ ἐμιλοῦσε³ τοῦτο τὸν ἔφερε καὶ πρὸς τὴν σύσταση τοῦ σχολείου του : «ἐξωσπύρωσε τὸν ζῆλον τῆς παιδείας λέγων ὅτι δι' αὐτῆς καὶ μόνης δύναται ὁ ἀνθρώπος νὰ φανῆ λογικὸς υἱὸς Θεοῦ, δι' αὐτῆς δύναται νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τῆς πλάνης τοῦ διαβόλου, ἀπὸ τῆς τυραννίας, καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ ἑαυτὸν, τὸ ἔθνος του, καὶ τὴν πατρίδα του»⁴.

Κινεῖται πολὺ, ὅπως συμβαίνει, ἄλλωστε, τότε μὲ μεγάλη μερίδα τῶν διανοουμένων καὶ τοῦ κλήρου⁵ μαρτυρημένα λίγο ἢ πολὺ ταξίδια του ἔχουμε σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τὰ ἀκόλουθα : ἀπὸ τὴν Πόλη στὴν Ἄνδρο τὸ 1813, Πόλη - Βλαχία - Πόλη - Ἄνδρος στὰ 1817, Πόλη τὸ 1818, καὶ πάλι Ἄνδρος τὸν ἴδιο χρόνον. Ὑστερα τὸν ξαναβρίσκουμε στὴν Πόλη τὸ 1820 καὶ 1821. Στὰ 1821, στὶς 17 Μαρτίου, γνωρίζουμε ὅτι

1. Περιγραφή, ἔ.ἀ. σσ. 35 - 37 καὶ 59. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Διον. Πίστη μποροῦν νὰ λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψη προκειμένου γιὰ τὸν Σαμουὴλ, γιατί ἀποτελοῦν πηγή, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ἐδίδασκε στὸ σχολεῖο τοῦ Σαμουὴλ.

ἐδάνεισε χρήματα στην συντεχνία τῶν γουναράδων στην Πόλη, γιὰ νὰ πορίζεται τὸ σχολεῖο του τοὺς τόκους. Ὁ Πασχάλης σὲ μεταγενέστερο ἔργο του βεβαιώνει ἀμάστωρα ὅτι ὁ Σαμουήλ εἶχε μνηθεῖ στην Φιλικὴ Ἑταιρεία, εἶδηση πού δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπ' ἄλλου· ὁ δανεισμὸς τὸν ὁποῖο ἐμνημόνευσα ἀποτελεῖ τεκμήριο ὅτι ὁ Σαμουήλ δὲν εἶταν μνημένος. Σὲ μιὰ περίοδο, ὄχι μακρὰ, καὶ πού κλείνεται ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1821 καὶ 1827, διετέλεσε Ἡγούμενος τῆς Μονῆς Χάλκης. Τὸ 1827 ἐπῆγε στὸ Βουκουρέστι, ὅπου φαίνεται νὰ παρέμεινε ὡς τὸν θάνατό του, πού συνέβη ἀνάμεσα στὸν Ἀπρίλη τοῦ 1829 καὶ στὸν Ἰούλιο τοῦ 1830¹.

Λίγα λόγια ἀρκοῦν γιὰ τὴν ὥρα σχετικὰ μὲ τὴν συγγραφικὴ, ἢ, τέλος πάντων, διδακτικὴ προσωπικότητα τοῦ Σαμουήλ, καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του, ὅπως ἐξάγονται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἐνυπόγραφα κείμενά του : λίγες ἐπιστολὲς καὶ ἓνας πρόλογος. Στὸν πρόλογο ξαναβρίσκουμε τοὺς κοινούς τόπους τῶν συντηρητικῶν λογίων τῆς ἐποχῆς : δυσπιστία πρὸς τὴν Δύση, ἀντιβολταιρισμὸς· δὲν μπορεῖ καν νὰ πεῖ κανεὶς πόσες

1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σχολεῖο γίνονται γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὰ στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1818, ὅπου καταχωρίζεται (σσ. 595-603) ἓνα σχετικὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο. Μεταγενέστερα, πολλὲς πληροφορίες καὶ κείμενα εἶναι συγκεντρωμένα στὶς ἀκόλουθες ἐργασίες : Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Ἑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος, Ἄνδρος, Κέως, 1880, σσ. 77 καὶ 158 κέξ. Ὁ Μηλιαράκης εἶχε τὶς πληροφορίες του ἀπὸ τὸν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟ ΜΠΛΗΖΙΩΤΗ, πού τὸν ἐπόμενον χρόνον ἐξέθεσε πρὸ ἀναλυτικὰ τὸ ἱστορικὸ, καὶ παρέθεσε ἀρκετὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα, ἐνῶ παράλληλα ἐχρησιμοποίησε ἄλλα χωρὶς νὰ τὰ ἐκδώσει, στὸ βιβλίον του Βίοι τῶν διαπρεφάντων ἀνδρῶν τῆς νήσου Ἄνδρου ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ ἐντεῦθεν, Ἄνδρος 1881, σσ. 41 κέξ., ὅπου ἡ βιογραφία, καὶ 105 κέξ., ὅπου τὰ ἔγγραφα. Μὲ λυρικὸ τρόπο περιγράφει ὁ Κωνσταντῖος τὶς φροντίδες τοῦ Σαμουήλ γιὰ τὸ ἔργο του, καὶ τὴν ἀφοσίωσή του σ' αὐτό. Παράλληλες εἰδήσεις παρέχει καὶ ὁ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΙΣΤΗΣ ἔ.ἀ. Ἐπίσης ὁ ΠΑΣΧΑΛΗΣ (Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας ἔ.ἀ.) ἐχρησιμοποίησε καὶ ἐξέδωσε ἀξιόλογα ἔγγραφα ἐπάνω στὸ θέμα τοῦτο. Τὴν εἶδηση γιὰ τὸν δανεισμὸν τὴν ἔχουν ὁ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ καὶ ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ· τὴν εἶδηση γιὰ τὴν Φιλικὴ Ἑταιρεία τὴν ἔχει ὁ ΠΑΣΧΑΛΗΣ στὴν ἐργασία του Ἡ Ἄνδρος κατὰ τὴν Ἑπαύρασιον τοῦ 1821, 1930, σ. 19. Ὁ Μηλιαράκης καὶ ὁ Κωνσταντῖος ἐταύτισαν τὸν δικὸν μας Σαμουήλ μὲ τὸν Ἡγούμενον τῆς Μονῆς Χάλκης, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἔχουν καταχωρισθεῖ στοῦ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΑΝΟΥ τὸ Ἑπομνήμα ἱστορικὸν περὶ τῆς κατὰ τὴν Χάλκην Μονῆς τῆς Θεοτόκου, Κωνσταντινούπολη 1846, σ. 71, ἀπὸ ὅπου ἐπέρασαν καὶ στὸ ἔργο τοῦ Σ. ΜΟΓΕ, Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἑλληνομορρικὴ Σχολή, Κωνσταντινούπολη 1875, σ. 66.

είναι οί γνώσεις ή και οί απόψεις πού δέν είναι δάνειες από αντίστοιχα παλαιότερα έντυπα τής ίδιας περιόδου, πόση, δηλαδή, είναι ή συμβολή του στην μάχη εκείνη τών φυλλαδίων. Τήν προσωπικότητά του πιό καλά τήν ξεκαθαρίζουμε : ό μικρός πρόλογος είναι όξύς, βίαιος, όρμητικός, ύβριστικός, και έχει, για τήν στιγμή όπου γράφεται, κάποια πρωτοτυπία στον λόγο. Τήν ίδια όρμητικότητα και έριστικότητα ξαναβρίσκουμε και σέ ένα του γράμμα, του 1829, όπου άπειλει νά πάρει πίσω από τό σχολείο, ή μάλλον από τό χωριό, όσες δωρεές έχει κάνει.

Δίπλα σ' αυτά ύποπτεύω ότι μπορούμε νά αποδώσουμε στον ίδιο δύο ακόμη κείμενα, μέ πιθανότητα. Τό ένα είναι κάποιο άνωνυμο γράμμα από τήν Πόλη, 17 Σεπτεμβρίου 1817, πρὸς τόν 'Ιωσήφ τόν εκ Φουρνά, πού διετέλεσε σύντροφος του Παρίου και τόν έπαραστάθηκε στον θάνατό του. Τό γράμμα αυτό έχει δημοσιευθεϊ σαν γράμμα του Δωροθέου Πρωΐου¹ αφήνοντας κάθε άλλη παρατήρηση, χρονολογική ή γλωσσική, θά έσημειώνα ότι δέν πρόκειται έδῶ για γράμμα Μητροπολίτη πρὸς μοναχό. 'Αφοῦ, λοιπόν, αποκλεισθεϊ ό Πρωΐος, νομίζω ότι μπορούμε νά σκεφθοῦμε τόν Σαμουήλ, πού εΐταν ακριβῶς τότε στην Πόλη, και δικαιολογεΐται νά γράφει για τό 'Αλεξίκακο, του οποίου εΐταν ό εκδότης, «οὐδ' αὐτὸς ἄχρι τοῦδε ἔλαβον τὴν εἶδησιν καὶ περιμένω ἡμέρα τῇ ἡμέρα κεχηνῶς».

'Αλλά και ή άνωνυμη 'Αντίρρησης εις τοὺς ἐν τῷ βιβλιαρίῳ τοῦ Αἰσχίνου προσκολληθέντας διαλόγους τοῦ διδασκάλου Νεοφύτου Δούκα, πού έδημοσιεύθηκε τό 1817, και αὐτή μπορούσε νά είναι έργο του Σαμουήλ· εκφράζει πάντως τήν ιδιάζουσα τοποθέτησή του άπέναντι στον Νεόφυτο : έχιθρότητα πού δέν προέρχεται, ὅπως στην περίπτωση τής 'Απολογίας του Κυρίλλου Κ., από τήν προοδευτική πλευρά του κλήρου, αλλά πού, αντίθετα, αντιπροσωπεύει μιὰ νοοτροπία φιλύποπη, έτοιμη νά αποδοκιμάσει οποιαδήποτε, από όπουδήποτε προερχομένη ανακαινιστική προσπάθεια. Δέν νομίζω ότι ό Δωρόθεος Βουλισμᾶς θά έγραφε ένα τέτοιο κείμενο έναντίον του Δούκα· ό Πάριος δέν έπρόφθασε νά γνωρίσει τόν Αἰσχίνην· άλλωστε δέν είναι οὔτε του ένός οὔτε του άλλου τό γλωσσικό ιδίωμα στα αντίρρητικά τους : τό κείμενο τουτο έχει έντονη τάση πρὸς τόν αρχαϊσμό. "Αν παραμερίσουμε τήν υπόθεση ότι συγγραφέας του έργου θά μπορούσε νά είναι ό άλλος φερόμενος διώκτης του Δούκα, ό 'Ιάκωβος ό Θηραΐος, πρόσωπο πού δέν έχει ὡς

1. ΖΟΛΩΤΑ - ΣΑΡΟΥ, 'Ιστορία τής Χίου, τ. Γ', α', σσ. 546 - 548.

σήμερα χαμμῶν ὑπόσταση, πὶο πιθανὸς συντάκτης τοῦ ἔργου φαίνεται ὁ Σαμουήλ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προσφώνηση τοῦ βιβλίου: ἀποδέχτες του, οἱ «Πανιερώτατοι ἀρχιερεῖς, τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως προστατάται καὶ ὑπέρμαχοι»· δὲν θὰ ἐδίσταζα νὰ ὑποθέσω ὅτι μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς προσπαθείας του στὰ Πατριαρχεῖα, ὁ Σαμουήλ ἐφρσιβάλλει τὴν κρίση τῆς Συνόδου σὲ ὄλη τὴν ὀρθόδοξη ἱεραρχία, ἀναπτύσσοντας ξανὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ δὲν εἶχαν πείσει τοὺς Γέροντες. Τὸ ὕφος τοῦ κειμένου δὲν ἀποτελεῖ φραγμὸ γιὰ τὴν προσγραφή, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴν ἐνισχύει ¹.

Καὶ θὰ ἐτελείωνε ἐδῶ τὸ μικρὸ τοῦτο μνημόσυνο, ἂν δὲν ἔμενε ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ τὸ τέλος ποὺ ἐδόθηκε στὰ κινήματα καὶ τὶς κακὲς εἰσηγήσεις τοῦ Σαμουήλ. Καθὼς, λοιπόν, μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Δούκας, τὶς ἀνησυχίες τῆς Συνόδου δὲν τὶς συμεριζόταν ὁ Πατριάρχης, καὶ γιὰ τοῦτο ἐπεδίωκε νὰ κερδίσει καιρὸ, ὥσπου νὰ κατευνασθοῦν τὰ πνεύματα· ἔτσι ἔριξε τὴν ἰδέα νὰ συνταχθεῖ μιὰ καλὴ καὶ ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στὸν Δούκα. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀποψή του δὲν εἶχε ἀκόμη ὑπερισχύσει, ὁ Γρηγόριος Δέρκων ἐσηκώθηκε πὶο κατηγορηματικὸς, λέγοντας ὅτι καὶ ἡ ἀπάντηση μπορούσε νὰ ἀποβεῖ ἐπικίνδυνη, ἂν ἐπροκαλοῦσε νέες ἀντιρρήσεις· τοῦτο κατέστησε πὶο προσεκτικὸς τοὺς Συνοδικούς. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τὸ ἔλυσε ἡ παρέμβαση τοῦ Βενιαμίν, ποὺ ἐρωτήθηγε γι' αὐτό, περαστικὸς, ἀπὸ τὰ Πατριαρχεῖα· τὰ εἶπε, «ὡς ἔθος αὐτῶ, ἀποτομώτερον»: ὁ Νεόφυτος εἶχε γράψει ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ γράψουν ὅσοι πονοῦν τὴν Ἐκκλησία· «ἐκ γὰρ τούτων ἐλπίς ἀνευρήσεσθαι ἡμᾶς τὴν σωτηρίαν. Ταῦτ' εἰπόντος καὶ τούτου ἀποτόμως, ἀναστάντες οἱ ἅγιοι Γέροντες, ἀπῆλθον ἕκαστος αὐτῶν ἐπ' οἶκον, μηδὲν κερδήσαντες ἐκ τῆς ὀργῆς, πλὴν ὅτι ἐκδηλοὶ ἐγένοντο ἀρετῆς ἀπότροφοι γεγεννημένοι» ².

¹ Ἡ στάση, στὴν προκειμένη περίπτωση, καὶ τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ

1. Πρόωρο εἶναι ἀκόμη, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσή της, νὰ γίνει λόγος γιὰ τὴν σάτιρα τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ ἀνεκοίνωσε ὁ Ν. ΒΕΗΣ, στὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. Δ', 1951-1952, σ. 194. Πάντως ἡ γνώμη ὅτι ὁ Δούκας εἶταν ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν Ἐκκλησία παραμένει διάχυτη σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. Δίπλα σὲ ὅσα ἀναφέρονται ἐδῶ, σημειώνω τὴν κρίση τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λαυριώτη (βλ. π. Θεολογία ΚΔ', 1953, 348)· ἐπίσης ἀνάλογα φρονεῖ καὶ ὁ ἄγνωστός μας ὀπαδὸς τοῦ Παρίου, ἐξείνος ποὺ εἶχε ἐτοιμάσει γιὰ ἔκδοση τὸ Ἀπολογητικὸ Ἐγχειρίδιο τοῦ δασκάλου του κατὰ τοῦ Κοραῖ (χειρόγραφο τῆς συλλογῆς μου).

2. ΔΟΥΚΑΣ ἔ.ἀ., σ. 186.

Γρηγορίου, μᾶς φαίνεται ἐδῶ νὰ ἔχει καὶ πιθανοφάνεια καὶ συνέπεια: συντηρητικοὶ καὶ μετρημένοι, δὲν ἤθελαν νὰ προκληθοῦν ζητήματα, καὶ μάλιστα μὲ πρόσωπα πού θὰ μπορούσαν νὰ συντελέσουν σὲ μιὰ δμαλὴ μεταβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθεστώτων: ἀρκετὲς εἶταν οἱ δυσχέρειες μὲ τοὺς μισαλλόδοξους ἀπογόνους τοῦ Παρίου, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ μὲ τοὺς καινοτόμους ὁπαδοὺς τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τοῦ Λεσβίου ἡ πολιτεία παρουσιάζει κάποιες λεπτὲς ἀποχρώσεις, τὶς ὁποῖες ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε.

Πρῶτα πρῶτα βλέπουμε πὼς ὅταν ἔγραφε στὰ 1813 ὅτι ἔχει «μεγάλην ὑπόληψιν»¹ στὰ Πατριαρχεῖα, δὲν ὑπερέβαλλε τὴν πραγματικότητα. Ὑστερα εἶναι ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν Δούκα. Αὐτὴ ἐξηγεῖται πιὸ εὐκόλα, ὅταν πειθοῦμε ὅτι ὁ διώκτης τοῦ Βενιαμίν καὶ ὁ διώκτης τοῦ Δούκα ταυτίζονται: ἀκέριος, μονόγνωμος, ἄνθρωπος καθὼς εἶταν ὁ Βενιαμίν, δὲν μπορούσε νὰ ἐπιδοκιμάσει ἀπόψεις ἀνθρώπων, γιὰ τοὺς ὁποίους λίγα χρόνια πρὶν ἔγραφε ὅτι «ἠπάτησαν τὴν ἑαυτῶν μητέρα Ἐκκλησίαν»²: εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἀποδοκιμάσει. Ἄλλωστε, μιὰ ὅποια προσωπικὴ ἢ ἰδεολογικὴ ἀντίθεσή του πρὸς τὸν Δούκα δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ τὸν κάνει νὰ ἀποστεῖ ἀπὸ ὅ,τι θεωροῦσε σωστό. Ἔτσι, ἐβρισκόταν σὲ διπλὴ ἀνάγκη νὰ ὑπερασπισθεῖ ἕναν λόγιο, πού τίποτε δὲν τὸν συνέδεε μαζί του, καὶ μάλιστα, μὲ τὸν ὁποῖο λίγους μῆνες ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ φθάσει σὲ βίαιη, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἔνοπλη, ρήξη³. Κι ἐδῶ ὅμως θὰ λάβουμε πρῶτιστα ὑπόψη τὸν ἴσιο χαρακτήρα τοῦ Βενιαμίν: ἂν πάλι θελήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε στὴν ἐνέργειά του καὶ κάποια πολιτικὴ σκοπιμότητα, θὰ βροῦμε ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τῶν φώτων δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ εὐχηθοῦν τὴν καταδίκη τοῦ Δούκα: τοὺς συνέφερε, μὲ κάθε θυσία, νὰ τὸν ρίξουν ἀπὸ τὴν μεριά τῶν ἀντιφιλοσόφων, ἀπὸ τὴν μεριά, δηλαδή, τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποίους ἐπροσπαιθοῦσε ἀκριβῶς ἐκεῖνος νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν εἶχε

1. Σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 6 Ἰουνίου 1813, ἀπὸ τὴν Πόλη, ὅπου εἶχε φθάσει πρόσφατα. Τὰ σχετικὰ συμπεράσματα τοῦ Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗ, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, Ζ', 1910, σελ. 3 κέξ., καὶ Η', 1922, σελ. 311, ὀφείλονται σὲ παρανόηση τῆς χρονίας τῆς ἐπιστολῆς. Ἡ σωστὴ χρονολόγησις εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποία δίνω ἐδῶ, ὅπως ἐβεβαιώθηκα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο πού ἀνήκει στὸν κύριο Δημήτριο Καίτη.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ἔ.ἀ., σ. 436.

3. Ἀναφέρωμιν στὴν ἐπίθεσις τῆς ὁποίας ἔγινε θύμα λίγο ἀργότερα ὁ Δούκας στὸ Βουκουρέστι, καὶ πού τοῦ ἄφησε ἐνοχλήσεις ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Γιὰ τὴν ἐπίθεσις ἐκείνην ἐθεωρήθηκε ὑπεύθυνος ὁ Βενιαμίν.

τίποτε κοινό. Εἴτε, λοιπόν, ἔλιγμός, εἴτε ἀπλή εἰλικρίνεια, εἴτε καὶ τὰ δύο, ἡ παρέμβαση τοῦ Βενιαμὶν ἔσωσε τὸν Δούκα ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτίμησης, καὶ ἀνέτρεψε τὸ σχέδιο τοῦ Σαμουήλ. Συνάμα ὁμως ἀπέτρεψε ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῶν φώτων τὸν κίνδυνο νὰ βρεθοῦν συνεμπόλεμοι μὲ ἓναν λόγιο πὺν τοὺς εἶταν ἰδιαίτερα ὀχληρὸς, χάρις στὴν μαχητικότητά του, τὴν ἐνεργητικότητά του, καὶ τὴν συγγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ του εὐχέρεια. Παρὰ τίς προσπάθειες τοῦ Σαμουήλ ἢ τοῦ Ἰγνατίου, ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Δούκα, καταδικάσθηκε ὁ τελευταῖος αὐτὸς νὰ παραμείνει ὡς τοὺς καιροὺς μας στὸ στρατόπεδο τῶν ἀντιφιλοσόφων.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΔΗΜ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑ

ΣΛΑΒΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Σ' ἄρθρο μου μὲ τὸν τίτλο «Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen»¹, πού ἐδημοσιεύθη ἀπ' ἀφορμὴ τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου τοῦ Max Vasmer γιὰ τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια τῆς Ἑλλάδος², συζήτησα μερικὰ τοπωνύμια τῆς Ἡπείρου, ὅπως *Γιάννιστα*³, *Γ'κλαβιτσιά*⁴, *Ζερβιανά*⁵, *Μπηλοκωμήτη*⁶, *Χλομός*⁷, καὶ στὸ δεύτερο μέρος, μὲ τὸν τίτλο «Neuere Beiträge usw.», πού γραμμένο τὸ 1942 θὰ ἴδῃ τὸ φῶς στὸ ἴδιο περιοδικό, συζητοῦνται τὰ ἐξῆς Ἡπειρωτικὰ ὀνόματα τόπων : *Ἀνεμίτσα* (ἢ *Νεμίτσα*), *Βελᾶ*, *Βέργος*, *Βουργαρέλλι*, *Βουργάρικο*, *Κατελάνη* (καὶ στοὺν *Κατελάνου*), *Βοῦρκος* (καὶ *Βουργκοπόταμος*, *Βουργκωσιά*), *Γρίβα*, *Μακρινιές*, *Νεγρᾶδες*, *Σελλᾶδες* καὶ *Σελλιό*.

Ἐδῶ θὰ συζητήσω μερικὰ σημεῖα τῆς τοπωνυμολογίας τῆς Ἡπείρου σχετικὰ μὲ τὴ σλαβικὴ ἐπίδραση πού συζητεῖ ὁ Vasmer στὸ βιβλίο του⁸.

1.

Ὁ Vasmer (σ. 243) θεωρεῖ τὴ γραφὴ μὲ *ι* τῶν συλλαβῶν *-σια-*,

1. Byzantinische Zeitschrift 41 (1942) 351 - 381.
2. MAX VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941.
3. Ἀθηνᾶ 48 (1938) 67 καὶ B.Z. 41, 359.
4. B.Z. 41, 360.
5. Αὐτόθι 364.
6. Αὐτόθι 368.
7. Αὐτόθι 379.

8. Εὐχαριστῶ τὴ δεσποινίδα Θεοδώρα Μπόμ για τὴν ἀποστολὴ μερικῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὸν κ. Γεώργιο Χρ. Σούλη για τὴ βοήθειά του μὲ τὴν ἀποστολὴ πληροφοριῶν ἀπὸ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard.

-σιο- και -ζια- σὲ τοπωνύμια ὡς hyperkorrekt ἀντὶ ἀρχικῶν -σα-, -σο- και -ζα-. Ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου δὲν εἶναι ὀρθή, ὅπως φαίνεται στὰ παρακάτω παραδείγματα τοπωνυμίων.

ΣΙΟΠΟΤΟΣ

Τὸ Ἠπειρωτικὸ τοπωνύμιον *Σιόποτος* (ὶ), ὄνομα θέσεως στὸ Ζαγόρι καὶ μιᾶς κοιλάδος τῆς Ἠΐρας (κοντὰ στὰ Τσιμπλάτικα), ποὺ προφέρεται *σόροτος* (ἀπὸ *sjórotos*) δὲ μπορεῖ νὰ ἔχη δημιουργηθῆ με hyperkorrekt ι, ὅπως νομίζει ὁ Vasmer (243), ἀπὸ *σόποτος (τοῦτο βέβαια ἀπὸ τὸ σλαβικὸ *sorotŭ* 'τάφος')¹. Τὸ σιό- [σο-] ἐξηγεῖται ἱκανοποιητικὰ, ἂν δεχτοῦμε παρετυμολογικὴ ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ σιο- ἀπὸ τὸ ἴσιος [ποὺ προφέρεται *isjos* καὶ *isos* κατὰ τόπους]. Ἔτσι π.χ. *σιότοπος* = *ισιότοπος*, *ἰσοτοπιὰ* (ἦ) 'ὁμαλὸς τόπος ἢ δρόμος' (Ἠπειρος, Στερεά, Καλάβρυτα τῆς Πελοπ., Κύπρος), *σουτουπιὰ* (Αἰτωλία), *ἰσοτόπιν* (Κύπρος) κ.ἄ. Ἡ γραφὴ σιο- στὴν Ἠπειρωτικὴ ἀποδίδει τὴν προφορὰ σο-, ὅπως περίπου γεμ. *scho-*, ἀγγλ. *sho-*, γαλλ. *cho-*. Πραγματικὰ ὑπάρχει οὐσιαστικὸ *σόποτο* (τὸ) 'κρουνός, καταρράχτης' στὴν Ἠπειρωτικὴ καὶ τοπωνύμια ἄλλα: *Σόπουτους* (οὐ), ὄνομα θέσεως στὴ Μακεδονία (Κοζάνη, Μπλάτσι), *Σοποτό* (τὸ), ὄνομα βουνοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Λαρίσης στὴ Θεσσαλία καὶ χωριοῦ στὴν περιοχὴ τῶν Καλαβρυτῶν στὴν Ἀχαΐα, καὶ *Σουποτό*, ὄνομα θέσεως στὸ Πάγγαιο τῆς Θράκης, *Σόπιτου* βρύση στὴ Μόλιστα τῆς Κόνιτσας, κ.ἄ.²

ΖΙΑΜΠΟΝΕΡΙΑ

Τὰ *Ζιαμπονέρια* [*Zambunéria*] εἶναι ὄνομα μιᾶς τοποθεσίας (στὴ Λαγκάδα τῆς Κόνιτσας), ἡ ὁποία ἔχει καὶ θερμὰ νερά³. Τὸ τοπωνύμιον

1. Τοπωνύμιον *Sopot* βρίσκειται πολλὰ φορὲς στὴ βουλγαρικὴ, σερβικὴ καὶ ἀλβανικὴ περιοχὴ (στὴν Κεντρικὴ Ἀλβανία, δεύτερο ΒΔ. τοῦ Ἀργυροκάστρου, τρίτο Δ. τοῦ Ἀργυροκάστρου) βλ. FRANZ MIKLOSICH, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg 1927, 318. A. M. SELIŠČEV, *Slavjanskoje naselenije v Albanii*, Sofija 1931, 229 (τόπος κοντὰ σὲ ποτάμι· *sopot* στὴ σερβικὴ καὶ στὴ βουλγαρικὴ εἶναι 'πηγὴ νεροῦ').

2. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον *Σοποτό* στὴν ἑλληνικὴ περιοχὴ βλ. VASMER 50 καὶ 60 (Ἠπειρος), 102 (Θεσσαλία), 138 (Ἀχαΐα) καὶ MIKLOSICH 318 (Μεσσηνία). *Sopoto* ἀναφέρεται γιὰ τὴν Ἠπειρο σὲ κείμενα τοῦ 1479, 1558 καὶ 1454· βλ. C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, Paris 1880-1890, 4, 214· 5, 302 καὶ 220.

3. Κ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Κόνιτσης*, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 9 (1934) 241. Ὁ Στεργιόπουλος γράφει *Ζιαμπουνέρεα*, γιὰ νὰ δηλώσῃ φωνητικὰ με ζε τὸ ž, με ε τὸ j, με -μπ- τὸ mb.

νύμιο ἐξηγεῖ ὁ Vasmer (35 καὶ 243) ἀπὸ τὸ σλαβικὸ **Žabŭja Voda* = Βατραχόνερο (*Froschwasser*) μ' ἐξελληνισμένο μόνο τὸ δεύτερο μέρος τοῦ συνθέτου. Τέτοια ἐρμηνεῖα θὰ μπορούσε νὰ σταθῆ, ἂν στηριζόταν σὲ ἱστορικὴ μαρτυρία. Ἄν δηλαδὴ συνυπῆρξαν τὰ δυὸ ὀνόματα, καὶ τὸ σλαβικὸ καὶ τὸ ὑποθετικῶς ἐξελληνισμένο, θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε *Lehnübersetzung*. Ἀφοῦ δὲν ἔχομε ἱστορικὴ ἀπόδειξη, τέτοια ἐρμηνεῖα παραμένει ἀπλὴ εἰκασία.

Ἐπάρχουν ὅμως γλωσσικὲς ἀποδείξεις κατὰ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Vasmer. Ἡ σλαβικὴ φράση *Žabŭja Voda* θὰ ἔδινε στὴν ἑλληνικὴ τὸν τύπο *Ζαμπιονέρια* (μὲ -μπιο-, ὅχι -μπο-· πβ. *Ζαμπιὸς* τοπωνύμιο στὴν Παρνασσίδα καὶ *Ζαμπιά* στὴν Ποτεΐδαια), ἀλλὰ τέτοιος τύπος δὲν ὑπάρχει. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ Ἡπειρωτικὸ ὄνομα *Ζιαμπουνέρια* ἐρμηνεύεται εὐκολώτερα ὡς ἑλληνικὸ σύνθετο ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *ζάμπα* (ἢ) 'βάτραχος' ποὺ λέγεται σὲ πολλὰ μέρη ἀπὸ τὴν Ἡπειρο ὡς τὴν Πελοπόννησο καὶ προφέρεται *ζάμβα* (τοῦτο φυσικὰ ἀπὸ τὸ σλαβικὸ *žaba* 'βάτραχος')¹ καὶ ἔδωκε παράγωγα, ὅπως *ζάμπακας*², καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *νερό*. Τὸ ζι εἶναι ἢ προφορὰ *ζ* [ζα].

Τὸ ὄνομα *Ζιαμπονέρια* ἔχει τὸν τύπο σὲ -νέρια, ὅπως ἄλλα σύνθετα: *βρομονέρι*, *μαυρονέρι*, *παλιονέρι* κτλ. καὶ μάλιστα *βαθρακουνέρι* 'τὸ νερὸ στὸ ὁποῖο ζοῦν βάτραχοι' καὶ 'νερὸ ποὺ λιμνάζει' (Αἰτωλία)³.

Πβ. καὶ *Ζαρνοβόντα*.

ΖΙΑΣΑΚΑΣ

Τὸ ὄνομα *Ζιάσακας* (ὁ) μιᾶς τοποθεσίας καὶ ρυακιοῦ στὴν Κόνι-

1. Παραθέτω ἐδῶ τοὺς τύπους γνωστοὺς στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ: *ζάμπα* (ἢ) [προφ. *zám̄ba*] 'εἶδος βατράχου' (Ἡπειρος, Κέρκυρα, Παξοί, Στερεὰ Ἑλλάς, Πελοπόννησος, Θράκη κ.ά.), *ζάμπα* [*zám̄ba*] (Κόνιτσα Ἡπείρου), *ζάβα* (Καστοριά Μακεδονίας, Στενήμαχος, Φιλιππούπολις), *ζάβα* (Ἡπειρος καὶ Μακεδονία: Καστοριά, Καταφύγι, Μπλάτσι), *ζάπα* (Ἡπειρος), *ζάπα* καὶ *ζάπια* (Δρόβιανη Ἡπείρου). Ὁ τύπος *ζάμπος* (ὁ) (Κέρκυρα) πῆρε τὴν κατάληξη καὶ τὸ γένος τῆς ἑλληνικῆς λ. *βάτραχος* ἀναλογικὰ· ἔτσι καὶ *ζάβακος* στὴν Κόνιτσα (πληροφορία τοῦ κ. Ἰω. Χ. Γέγιου).

Γιὰ τὸ δανεισμὸ τῆς λ. *ζάμπα* ἀπὸ τὴ σλαβ. λ. *žaba* βλ. G. ΜΗΥΕΚ, *Neugriechische Studien* 2, 27.

2. Τὸ οὐσ. *ζάμπακας* (ὁ) 'βάτραχος' καὶ *ζάβακας* στὴν Κοζάνη τῆς Μακεδονίας ἔχει τὸ τέλος -κας τοῦ *βάθρακας* (*βάρθακας*, *φόρδακας*, *σφάρδακας* κτλ.), ὅπως καὶ *μπάκακας* (πβ. VASMER, *Kretschmer - Festschrift* 276). Βλ. Ἱστορ. Λεξ. 3, 489. Πβ. *ζάβακος* στὴ σημ. 1.

3. Ἱστορ. Λεξ. 3, 488 στὴ λ. *βατραχόνερι*.

του τῆς Ἡλείου¹ εἶναι πιθανότατα ἀπὸ τὸ σλαβικὸ ὄνομα *Zasēka, ὅπως φαίνεται τὸ ἐξηγεῖ ὁ Vasmer (35 καὶ 243).

Ἐπειδὴ ἡ θεωρία τοῦ Vasmer περὶ hyperkorrekt ἀποδόσεως τοῦ ζα- δὲν ἰσχυροποιεῖ, ἡ συνίαση ζια- [προσφ. ζα] πρέπει νὰ διασαφηθῇ. Ἡ ἀκόλουθη ἐξήγηση εἶναι, νομίζω, ἀκριβὴς: Τὸ σλαβικὸ Ζασέκα σύμφωνα μὲ τὴν ἀνοιχτὴ προφορὰ τοῦ ε [ja] στις σλαβικὰς διαλέκτους ἔδωκεν στὰ ἑλληνικὰ τὸν τύπο Ζήσικας καὶ τοῦτο κατέληξε μὲ τροπὴ τοῦ σι σὲ εἶ στον τύπο Ζήσικας. Τὸ τελευταῖο μὲ ἀφομοίωση τοῦ z σὲ σφραγιστήτητα, δηλαδὴ z + k → ζ + k, ἔγινε Ζήσικας. Γι' αὐτὸ ὁ συνίαση: Στεφάνου² γράφει στον Ζήσικα, δηλαδὴ πρέπει νὰ προφερθῇ κατὰ τὴ δύναμι τοῦ τύπου sli zāsaka.

2.

Ὁ Vasmer (261) ὑποθέτει ὅτι ἀκριβὲς ἑλληνικὸ ζ [z] ἀντιστοιχεῖ στὸ σλαβικὸ φθόγγον ε [= lš], ἀλλὰ λεπτομερέστερη ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι τέτοια ἀντιστοιχία δὲν ὑπάρχει, ὅπως φαίνεται σὲ μερικὰ τοπωνύμια.

ΖΑΡΝΟΒΟΝΤΑ

Ζαρνοβόντα (h) εἶναι ὄνομα χωριοῦ στὴν Κόνιτσα καὶ στὴν περιφερειακὴ τοπικὴ ἔχει τὸν τύπο σι' Τζιζαρνοβόντα. Ἡ ἀντιστοιχία ζ- = σλαβ. ε εἶναι κατὰ ἀδύνατον, διότι ὁ τύπος Ζαρνοβόντα εἶναι ἀνύπαρκτος καὶ ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὸ συνίαση, διότι αὐτὸν ἐθεώρησε ὡς τὸν φωνητικὴ ἀμετάβλητον³. Ὁ ἴδιος ἐδημιούργησε λήμματα: Ζαμπόρτα γιὰ τὸ τοπωνύμιον ποὺ πραγματικὴν ἰσχύει 'ς Τζαμπόρτα. Ζαμπουλνίτσα γιὰ τὸ τοπωνύμιον 'ς Τζαμπουλνίτσα. Ζοράτα στὴ θέσιν τοῦ ὀνόματος 'ς Τζοράτα⁴.

Ὁ Κ. Στεφάνου² (ιστορικῶς, ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτην εἰδίκευσιν στὴ γλωσσολογία) ἔβλεπε ὡς λήμματα τύπους ὑποθετικῶς ποὺ δὲ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς λαλοῦντας τὴν Ἡπειρωτικὴν δύναμι.

Ὁ φωνητικὴ ἀναμενόμενος τύπος τοῦ ἐξεταζομένου τοπωνυμίου εἶναι Ζαρνοβόντα μὲ [z], ἔτσι καὶ Ζαμπόρτα, Ζαμπουλνίτσα, Ζοράτα κτλ. Σύμφωνα μὲ τοῦτο ζ, ὅχι ζ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σλαβ. ε.

1. H.X. 9, 241.

2. H.X. 9, 241.

3. H.X. 9, 241. Πβ. H.X. 3, 322 σημ. 1.

4. H.X. 9, 240 καὶ ζ.

Ἐντούτοις οὔτε ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ἐπαρκῆς ἢ σωστή. Ἐὐδοκίμα εἶναι ὡς ἑξῆς :

Ἐὐδοκίμα ὄνομα (*Cibina Voda* 'μαῦρο νερὸ' (πβ. τὸ τοπωνύμιο *Μαυρονέρι*) ἔγινε στὴν ἑλληνικὴ ἢ *Τσαρνοβόντα* (στὴν ὀρθογραφία *Τσιαρνοβόντα*). Ἡ τοπικὴ ἐκφορὰ εἰς τὴν *Τσαρνοβόντα* μὲ βόρειο φωνηεντισμὸ στὴν Ἡπειρωτικὴ ἔγινε 'ς τ'ν *Τσαρνοβόντα* καὶ μὲ ἀφομοίωση τοῦ *ts* σὲ *dʒ* στὴν ἠχηρότητα ἕνεκα τοῦ προηγουμένου *v* [*n*] ἔγινε 'ς τ'ν *τζαρνοβόντα*. Ἐτέλος ἡ ἐνότης *τζαρνοβόντα* ἀνελύθη ὡς *d* ζαρνοβόντα, ὅπου τὸ *d* ἐθεωρήθη τὸ ἄριθρο *d' = t' = τή*, καὶ ἔτσι ἐδημιουργήθη ὁ τύπος τῆς ὀνομαστικῆς *Ζαρνοβόντα*. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὸ λῆμμα τοῦ τοπωνυμίου πρέπει νὰ γραφῆ *Ζιαρνοβόντα* (ἢ) [προφ. *ζαρνοβόντα*], γιὰ ν' ἀποδίδῃ τὴν πραγματικὴν προφορὰ [*ζα*] τῶν Ἡπειρωτῶν στὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία.

Ἀπὸ τὸ σλαβ. *cibina voda* προέρχεται ἐπίσης τὸ ἄλβανικὸ τοπωνύμιο *Cerevoda* (Πορμετὴ) ¹.

3.

Ὁ Vasmer (253 κέξ.) κάνει τὴν παρατήρησιν ὅτι στίς λέξεις μὲ ἀρκτικὸ σύμφωνο *β*, *γ* καὶ *δ* ἀνάγκη νὰ ὑπῆρξε eine Anlautschwankung στὴν πρόωμην μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα, π.χ. ἡ ὀνομαστικὴ *δ* *Γοργολόταμος* ἔχει *Γ* μὲ προφορὰ προστριβοῦς [*γ*], ἀλλὰ στὴν αἰτιατικὴ τὸν *Γοργολόταμον* τὸ *Γ* ἰσοδυναμοῦσε ἀκόμη μὲ ὑπερωικὸ [*γ*]. ἔτσι ἡ *Δημητριάδα* [*Δ = δ*], ἀλλὰ τὴν *Δημητριάδα* [*Δ = δ*]. ὅμοια καὶ τὰ συμπλέγματα *γγ* [*γγ*], *νδ* [*νδ*]². Ὡς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης του γιὰ τὰ δεδομένα αὐτὰ φέρει τὴν παρατηρουμένην, ὅπως πιστεύει, Schwankung στὴν Ἡπειρωτικὴ διάλεκτον ἀκόμη σήμερον καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὸ ἀκόλουθον ὄνομα.

Μ Π Ρ Ι Α Ζ Α (τόρον Αἰτωλίας)

Κατὰ τὸν Vasmer *Βριάζα* (ἢ) στὴν ὀνομαστικὴν ἔχει *β* [*ν*] καὶ *Μπριάζα* στὴν αἰτιατικὴν ἔχει *β*. Γιὰ τοὺς δύο τύπους παραπέμπει στὰ Π.Χ. 9, 223. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι σωστὸ. Ἐὰ δεδομένα εἶναι ὡς ἑξῆς : *Μπριάζα* εἶναι ὁ μόνος γνήσιος τύπος τῆς αἰτιατικῆς, λέγεται π.χ. *ἔρχομαι ἀπὸ τῆς Μπριάζας, εἶμαι στὴ Μπριάζα, πάω στὴ Μπριάζα*

1. Σελισέκιν 241.

2. Ὅμοια καὶ ὁ W. ΒΕΨΕΝΛΙΕΦ [Βεζενλιεφ], *Mélanges Boissacq*, 1937, 65 κέξ.

καὶ στὶς φράσεις αὐτὲς μπ προφέρεται *mb* : *limbrjáza*. Ἡ ὀνομαστικὴ ἐξάλλου εἶναι *βριάζα* [*brjáza*] ¹ καὶ γράφεται ἐπίσης *Μπριάζα*. Τύπος *Βριάζα* [*vrjáza*] μὲ *B* = *v* δὲν ὑπάρχει οὔτε ὑπῆρξε, ὅπως νομίζει ὁ Vasmer ἀπὸ ἀβλεψία του καί, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸν Vasmer, καὶ ὁ Th. Capidan ². Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ἐγράφη *Βριάζα*, ὁ τύπος θὰ ἦταν λόγιο κατασκευάσμα πὸν δὲν θὰ ἐπιτρεπόταν νὰ χρησιμοποιηθῆ, γιὰ νὰ συμπεράνωμε τὴ συνύπαρξιν τοῦ β ὡς [*b*] καὶ ὡς [*v*] στὸν 5ον ἢ 6ον αἰῶνα. Διότι ἡ Spirantisierung τοῦ β, δ, γ [*b, d, g*] σὲ [*v, d̄, γ*] εἶχε συντελεσθῆ πολὺ νωρίτερα ³.

Ἴδου πῶς ἐδημιουργήθη ἡ ἀβλεψία τοῦ Vasmer καὶ τὸ ἀβάσιμον συμπέρασμά του : Ὁ Κ. Στεργιόπουλος ἐξηγεῖ ἤδη τὸ 1928 ὅτι στὴν τοπωνυμικὴ συλλογὴ του βάζει τὴν ὀνομαστικὴν «ὑπὸ τὸν ἀπαθῆ φωνητικῶς τύπον χάριν τῆς εὐκολωτέρας διαγνώσεώς των» ⁴. Καὶ ὡς ὀνομαστικὴ σημειώνει (H.X. 9, 223) *Βριάζα*, ὅπου *B* = *b*, ὄχι = β [*v*].

Τέλος τὸ ὄνομα *Μπριάζα* εἶναι ἀπὸ τὸ ἀρωμουνικὸν *Breaza*, τὸ ὁποῖο προῆλθε ἀπὸ τὸ σλαβ. *brěza* ⁵, καὶ *Breaza* ἀπαντᾷ ὡς τοπωνύμιον καὶ στὴ Ρουμανία.

4.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΜΕ ΣΛΑΒΙΚΑ ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

-ΟΒΟ, -ΟΒΑ

Μερικοὶ λόγιοι δέχονται ὅτι ἑλληνικὰ τοπωνύμια πὸν λήγουν σὲ -οβα (θηλ.) καὶ -οβο (οὐδ.) εἶναι ἑλληνικὰ παράγωγα ἀπὸ ἑλληνικὰ ὀνόματα προσώπων μὲ τὸ σλαβικὸν ἐπίθημα -οβα καὶ -οβο. Ὁ Vasmer ⁶ ἀπορρίπτει τέτοια δυνατότητα. Ἐξετάσωμε σύντομα τὸ πρᾶγμα.

1. Πληροφορία τοῦ δημοδιδασκάλου κ. Ἰω. Χ. Γέγιου (Μόλιστα Κόνιτσας).

2. TH. CAPIDAN, *Toponymie macédo-roumaine* : Academie Roumaine, Langue et Littérature, Bulletin de la Section Littéraire 3 (1946) 20.

3. Πβ. Ε. SCHWYZER, *Griechische Grammatik* 1, 207· Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1 (1927) 6.

4. H.X. 3 (1928) 322 σημ. 1.

5. A. J. B. WACE - M. S. THOMPSON, *The Nomads of the Balkans*, London 1914, 203 κέξ. CAPIDAN, *Noms de localités connus des Roumains de la péninsule balkanique* : ἴδιο περιοδικὸν 2 (1943) 259· 3 (1946) 14, 20, 57.

6. VASMER, 307 κέξ., 317 κέξ. καὶ σὲ διάφορα χωρία.

Ἐάν πρόκηται περὶ σλαβικῶν τοπωνυμίων σὲ -ουα, -ουο, τὸ ἐπίθημα εἶναι βέβαια σλαβικό. Ἐάν πάλι σλαβικά τοπωνύμια, ποὺ λήγουν σὲ -ουα, -ουο καὶ παράγονται ἀπὸ ὀνόματα ἑλληνικῆς ἀρχῆς, ἀπαντοῦν σὲ σλαβικὲς περιοχές, εἶναι σλαβικά παράγωγα. Ἐλλὰ ὅταν τέτοια παράγωγα σὲ -οβα, -οβο βρίσκονται καὶ στὴ νότια Ἑλλάδα, εἶναι ζήτημα μεθόδου νὰ ἐξεταστῆ μήπως μερικὰ μπορεῖ νὰ ἐσχηματίστηκαν ἀπὸ διγλώσσους καὶ ἑλληνοφώνους, ἂν συνηγοροῦν καὶ ἄλλοι λόγοι. Πράγματι παρατηρεῖται ὅτι πολλὰ ἐπιθήματα ξενικῆς καταγωγῆς ἦταν ἢ ἀκόμη εἶναι παραγωγικά στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, π.χ.

λατινικά -ἄτος, -ούλλα, κτλ.

ἰταλικά -δόρος, -ούτσι, -άρω, κτλ.

τουρκικά -λής, -ντζής, -ίς, κτλ.

σλαβ. -άβα (ἦ) στὴ διάλεκτο τοῦ Πόντου : *γιατράβα* 'σύζυγος τοῦ γιατροῦ', *τσοπανάβα* 'σύζυγος τοῦ τσοπάνη', *Κοσμάβα* 'σύζυγος τοῦ Κοσμά' κτλ.¹

Ἀρμάτοβο (τό), ὄνομα συνοικισμοῦ στὴν Κόνιτσα, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρεῖται «eine slavische Ableitung» (Vasmer 21) χωρὶς ἀπόδειξη, χωρὶς δηλαδὴ παράλληλα σὲ σλαβικὲς περιοχές, καὶ μάλιστα ὅταν ὄνομα *Ἀρμάτος* μαρτυρεῖται ὡς βυζαντινὸ ἐπώνυμο².

Κρύφοβο (τό), ὄχι Κρυφοβὸν (ὅπως ὁ Vasmer 38), μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὸ σλαβικὸ **Κρίνουο*, διότι ὑπάρχει καὶ σερβικὸ τοπωνύμιο *Κρίνουο*. Ἐάν ἡ παραγωγή εἶναι σωστὴ, παρετυμολογικὴ συσχέτιση μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἐπίθετο *κρυφός* ἐδημιούργησε τὸν τύπο *Κρίνουο*, γραφόμενον *Κρύφοβο*. Ἐλλὰ ἂν δὲν ὑπάρχη ἱστορικὴ ἀπόδειξη, ἡ ἑλληνικὴ δυνατότης δὲν ἀποκλείεται : Ἐπάρχει ἐπώνυμο *Κρυφός*³ (καὶ ὄνομα τόπων *Κρυφός* στὴ Σκιάθου καὶ στὴ Λέρο), ὥστε ἓνα παράγωγο *Κρύφοβο* εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδημιουργήθη μὲ τὸ ἐπίθημα -οβο.

Μελίκοβα (ἦ) [προφ. *milikovina*], ὄνομα συνοικισμοῦ στὴν Ἀμπρακία, εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἑλληνικὸ παράγωγο μὲ τὸ ἐπίθημα -οβα⁴.

1. Ἱστορ. Λεξ. 1, 3. D. GEORGACAS, Beiträge zur Namensforschung 4 (1953) 153 σημ. 127.

2. S. PARADIMITRIOU, Vizantijskij Vremennik 5 (1898) 727.

3. Γ. ΣΤΑΜΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βόλιες ὀνοματολογικὲς, Ἀθήνα 1929, σ. 249.

4. D. GEORGACAS, B.Z. 43 (1950) 323 κέξ.

Τὸ ἐπίθημα *-οβα* ἀπαντᾷ στὰ ὀνόματα 68 χωριῶν τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ εἶναι αὐτούσια σλαβικά ὀνόματα. Ἀρκετὰ ὅμως εἶναι ἑλληνικά παράγωγα¹. Καὶ στὴν Ἀλβανία ἑλληνόφωνοι σχηματίζουν ἀνδρωνυμικά σὲ *-ουα*, π.χ. *Λεουα* 'ἡ σύζυγος τοῦ Λέοντος', *Nashoua* 'ἡ σύζυγος τοῦ *Nasho*' κτλ.²

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ καθολικὸ μοναστηριὸν λέγεται *Παναγία Μαυριώτισσα* ἀπὸ τὸ ὄνομα *Μαῦρος* κοντὰ στὸ χωριὸν *Μαύροβο* (CΗ. ΔΕΙΛΟΥΕ, Byzantion 19 [1949] 355· 22 [1952] 411 σημ. 1). Ἐδῶ φαίνεται καθαρά ἡ ἑλληνικὴ παραγωγή τοῦ *Μαύροβο* ἀπὸ τὸ *Μαῦρος* μὲ τὸ ἐπίθημα *-οβο*.

-ΙΑΝΗ

Καστάνιανη (ἦ), ὄνομα χωριοῦ στὴν Κόνιτσα, παράγει ὁ Vasmer (266) ἀπὸ τὸ ὄνομα *Καστανιά* καὶ προτιμᾷ ἑλληνικὴ παραγωγή τοῦ ὀνόματος. Πράγματι ὅμως παραγωγικὸ ἐπίθημα *-ιανη* δὲν ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ. Ἴσως ὅμως μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ. Στὴν ἑλληνικὴ μιὰ μόνον ἐξήγηση μπορεῖ νὰ χωρέσῃ, νὰ δεχτοῦμε δηλαδὴ ὅτι ὁ τύπος *Καστάνιανη* προῆλθε μὲ ἀναβιβασμὸ τοῦ τόνου ἀπὸ τὸν τύπο *Καστανιανή* καὶ τοῦτο ἀπὸ ὄνομα *Καστανός* μὲ ἐπίθημα *-ιανή*, θηλ. τοῦ *-ιανός*.

-ΙΣΤΑ

Μὲ τὸ ἐπίθημα *-ιστα* (σλαβ. *-ište*) σχηματίζονται τοπωνύμια, π.χ. *Γιάννιστα* (Γιάννης), *Νησίστα* (πὸν ἀπαντᾷ δυὸ φορές, *Νησί*)³.

Vranishite, ὄνομα τόπου μεταξὺ Σκούταρι καὶ Prizren εἶναι σλαβικὸ παράγωγο ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸν *vrana*, τὰ δὲ ὀνόματα *Βράνιστα χωρίον* (1152)⁴ καὶ *casale Vranista* σ' ἐγγράφῳ τοῦ 1274⁵ εἶναι ἐπίσης σλαβικά. Σήμερα *Vranishla* εἶναι ὄνομα δύο τόπων στὴ Νότια Ἀλβα-

1. B.Z. 43, 323 κέξ.

2. Ε. ÇABEJ, Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 4 (1940) 83 σημ. 11.

3. Ἀθηνᾶ 48 (1938) 67 καὶ B.Z. 41, 359.

4. Στὸ τυπικόν τῆς μονῆς τῆς Κοσμοσωτείρας τοῦ Αἴνου: Izvestija Russkago Archeolog. Institut. Konst. 13, 52.

5. C. THALLÓCZY - C. JIREČEK - E. ŠUFFLAY, Acta et diplomata res Albaniae mediae ætatis illustrantia (Vindobonæ 1913), 1, ἀρ. 319· ββ. SĚLIŠČEV 201.

νία, ένα Β. τῆς Κόνιτσας καὶ ἄλλο ΝΑ τοῦ Δουκάτη¹. Ὑπάρχει καὶ βουλγαρικὸ τοπωνύμιον *Vranište*.

5.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΑ
ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ

Πολλὰ εἶναι τὰ τοπωνύμια ποὺ παράγονται ἀπὸ ὀνόματα σλαβικῆς ἀρχῆς μὲ ἑλληνικὰ ἐπιθῆματα. Ἐδῶ ἀναφέρονται ἕξι τέτοια παραγωγικὰ ἐπιθῆματα σὲ παράγωγα τοπωνύμια τῆς Ἡπείρου.

-ΠΟΥΛΛΑ

Γρανιτσοπούλλα (ῆ), ὄνομα χωριοῦ στὴν περιφέρεια Ἰωαννίνων, εἶναι εἴτε ἀνθρωπωνυμικὸ *Γρανιτσοπούλλα* 'κόρη τοῦ Γρανίτσα' ἢ (ὅπως ὁ Vasmer 30 δέχεται) ὑποκοριστικὸ *γρανιτσοπούλλα* 'μικρὴ γρανίτσα' ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *γρανίτσα* (ῆ) ὄνομα δέντρου, 'quercus esculus L.' (ἀπὸ τὸ ὅποιο καὶ *Γρανίτσα*, ὄνομα θέσεως στὴν Αἰτωλία).

-ΑΙΟΙ

Γαβραιοὶ (οἱ), τοπωνύμιον, δὲν ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὸν Vasmer (26) ἀπὸ **Γαβραιοὶ* (: *Γάβρος*), ἀλλὰ ἀπὸ *Γαβρεσαῖοι* (ὑπάρχει ἐπώνυμον *Γαβρέσης* καὶ ἀπ' αὐτὸ τοπωνύμιον *Γαβρέσι* στὴν περιφέρεια τῆς Καστοριάς καὶ δεύτερον στὴν περιφέρεια τῆς Φλώρινας)² ἢ ἀπὸ ὄνομα *Γαβρησαῖοι*, πληθ. τοῦ *Γαβρήσις* (*Γαβρήσιος* 'κάτοικος τοῦ Γάβρου' : *Γάβρος*).

1. SKELIŠČEN 240. Ὁ Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθηνᾶ 46 (1935) 245, ἐξηγεῖ τὸ ὄνομα *Βράνισια* ἀπὸ τὸ ἐπώνυμον *Βρανῆς* μὲ τὸ ἐπίθημα *-ισια*. Ὁ VASMER (σ. 25), ἐνῶ ἐξηγεῖ τὸ ἑλληνικὸ τοπωνύμιον *Βράνισια* τῆς Κόνιτσας ἀπὸ τὸ σλαβ. *Vranište*, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἑλληνικὴν δυνατὴτητα μὲ παραπομπὴν στὸν G. STADTMÜLLER, H. X. 9, 159 καὶ ΓΕΩΡΓΑΚΑΝ, Ἀθηνᾶ 48, 66. Ὁ G. STADTMÜLLER, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Budapest 1942, 156 δέχεται τοῦ SKELIŠČEN τὴν ἐρμηνεῖα ἀπὸ τὸ σλαβ. *vrana* 'crow' καὶ τὸ τοπικὸ ἐπίθημα *-ište*. Καὶ ἐγὼ νομίζω ὅτι, ἂν τὸ ἑλληνικὸ τοπωνυμικὸ ἦταν ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ ἐπώνυμον *Βρανῆς*, θὰ περιμέναμε ἴσως *Βρανᾶδισια* εἶναι ζήτημα μεθόδου στὴν ἐρευνα νὰ μὴ διασπάσωμε τὴν ἐρμηνεῖα τοπωνυμίων, ὅπως σλαβ. *Vranište*, ἀλβ. *Vranishita*, ἑλλ. *Βράνισια*.

2. Τὸ ὄνομα *Cabree* στὴ Βόρειο Ἀλβανία (SKELIŠČEN 325) ἴσως δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ὄνομα *Γαβρέσης*. Τὸ ἀλβανικὸ ὄνομα θὰ γινόταν *Γκαμπρέτσις* στὰ ἑλληνικά.

-ΑΚΙΣ

Στὸν Μπογδανάκι, Ἑπειρωτικὸ ὄνομα μιᾶς θέσεως τῶν Χιονιάδων στὴν Κόνιτσα ¹, πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ ἐπώνυμο *Μπογδανάκις* ἢ (οὐδ.) *Μπογδανάκι*. Ὑπάρχει μεσαιωνικὸ ὄνομα *Πόγδανος* καὶ *Μπόγδανος*, νεοελληνικὰ τοπωνύμια *Μπόγδανο* στὴ Φωκίδα καὶ *Μπογδάνος* (ὁ τονισμὸς ἀπὸ τὴν ἐκφορὰ τοῦ *Μπογδάνου*) στὴ Λακωνία. Ἐπίσης ὑπάρχουν τοπωνύμια : *Μπογδανιά* (ἢ) στὴν Ἡπειρο, *Μπουγδανιά* στὴν Κρήτη, *Πουγδανιά* στὸ Τσοτίλι τῆς Μακεδονίας, *Ποχτανιά* στὸ Σπήλαιο τῆς Μακεδονίας. Ἐπίσης τῆς *βογδάνας* τὸ βουνὸ στὴν περιοχὴ τῶν Σερβιῶν Μακεδονίας. Στὸ Μπλάτσι τῆς Μακεδονίας *βουγδάνα* καὶ *βουγδανιά* (ἢ) λέγεται 'ἡ εὔσωμη καὶ ὄμορφη γυναῖκα', ὥστε τὸ ὄνομα κατάντησε οὐσιαστικόν. Τὸ ὄνομα *Μπογδανάτικα* (τά) χωριοῦ στοὺς Παξοὺς εἶναι ἐπίσης παράγωγο τοῦ ὀνόματος *Μπόγδανος*.

Ἄφοῦ ὑπάρχει καὶ στὴν Ἀλβανία ἐπώνυμο καὶ (στὸ Βεράτι) τοπωνύμιο *Bogdan* ² καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρουμανία, ἡ σλαβικὴ πηγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ βουνοῦ *Bogdan* εἶναι πιθανώτερη ἀπὸ τὴν ἀρωμονικὴ πού δέχεται ὁ Th. Caridan ³.

-ΙΤΗΣ

Λιμποχοβίτη (τό), τοπωνύμιο στὴν Πρέβεζα, εἶναι ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ *Λιμποχοβίτης* 'κάτοικος τοῦ Λιμπόχοβου' καὶ ὑπάρχει ὄνομα *Λιμπόχοβο* χωριοῦ στὴ Θεσσαλία ⁴. Πβ. μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ ἐθνικὰ *Ἀραχοβίτης*, *Ἐξερίτης*, *Ζαγορίτης* (τοῦτο ὡς κύριο ὄνομα προσώπου στὴν Κεφαλλονιά) κτλ., ὅλα ἑλληνικὰ παράγωγα ἀπὸ ὀνόματα σλαβικῆς ἀρχῆς ⁵.

-ΙΑΝΑ

Ζερβιανὰ (τά), τοπωνύμιο τῆς περιφερείας Ἰωαννίνων καὶ τῆς Κρήτης, δὲν εἶναι ἀπὸ σλαβ. *Žervenī* (Vasmer 35), ἀλλὰ ἀπὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα *Ζερβός* ἢ *Ζέρβας*. Τὸ ὄνομα *Ζερβιάνικα* (τά), ὄνομα ἑνὸς τῶν πέντε χωριῶν τῆς ομάδος πού λέγεται Ζάχολη στὴν Κορινθία καὶ ὄνομα θέσεως στὴν Ἀρκαδία (Μοναστηράκι), εἶναι ἐπίσης παράγωγο τοῦ *Ζερβιανός* ἢ *Ζερβιᾶνος*.

1. Η.Χ. 9, 209 καὶ 12, 244.

2. SRELIŠČEV 266.

3. Ὅπου παραπάνω 3 (1946) 56.

4. Βλ. *Λιμπόχοβο* τοῦ VASMER 63.

5. GEORGACAS, B.Z. 43, 328 μέ σημ. 147.

Ἐπίσης τὸ ὄνομα *Σερβιανὰ* (τά), τοπωνύμιο τῆς περιφέρειας Ἰωαννίνων, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ἀπὸ τὸ σλαβ. **srbŭ*, ἀλλὰ ἐξηγεῖται χωρὶς δυσκολία ἀπὸ ἐπώνυμο *Σέρβιος* μὲ τὸ ἐπίθημα *-ανός* ἢ ἀπὸ τὸ ὄνομα *Σέρβος* μὲ τὸ ἐπίθημα *-ιανός*.

-ΙΚΟΣ, -ΙΚΟ

Βουργάρικο (τό), ὄνομα τοποθεσίας τῆς Κόνιτσας, προφέρεται στοὺν *Βουργάρκου* ἀπὸ τοὺς ντόπιους¹ καὶ εἶναι ἑλληνικὸ παράγωγο σὲ *-ικος*, *βουργάρικος* (16^{ος} αἰ.), δηλ. εἶναι τὸ οὐδέτερο οὐσιαστικοποιημένο² καὶ τοῦτο ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ *Βούλγαρος* (τοῦτο ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *Bulgar*). Ἡ κατευθεῖαν παραγωγή τοῦ *Βουργάρικο* ἀπὸ τὸ **bŭlgarinŭ* (ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὁ Vasmer 25) εἶναι ἀδύνατο πρᾶγμα. Ὑπάρχει καὶ δεύτερο τοπωνύμιο *Βουργάρκο*, ὄνομα χωριοῦ στὴ Σηλυμβρία. Ἔτσι καὶ τὸ ἐπίθετο *σερβικός* (σέρβικος) εἶναι παράγωγο τοῦ *Σέρβος* μ' ἐπίθημα *-ικός* (= *-ικος*), ὅχι κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ σλαβ. **srbŭ*. Πβ. καὶ τὸ ὄνομα *Βουργαρέλλι* στὰ Ἱζουμέρκα³.

6.

Τὰ παραπάνω Ἡπειρωτικὰ τοπωνύμια δείχνουν ὅτι, γιὰ νὰ κριθῇ σωστὰ ἐπίδραση ξενικὴ σὲ ὀνόματα καὶ τοπωνύμια, χρειάζεται λεπτομερὴς ἐργασία. Ἐπανελημμένως ἐτόνισα σὲ ἄλλες εὐκαιρίες τὸν κίνδυνο σφαλερῶν συμπερασμάτων ἀπὸ ὀνόματα ποὺ ἐξηγοῦνται χοντροκᾶ, χωρὶς δηλαδὴ λεπτομεροῦ ἔρευνα, ὡς *ξένα* καὶ ὡς *μέτρο ξενικῶν ἐπιδράσεων*. Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ ὀνόματα ἀπὸ ὁποιοσδήποτε ξένες γλῶσσες³. Τὸ βιβλίον τοῦ Vasmer ἔχει σημαντικὴ ἀξία, διότι ἔδωκε τὴν πρώτη ὀλοκληρωτικὴ πραγματεία τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀξίζει τὸν ἔπαινον. Ἀλλὰ φυσικὰ *opus magnum* δὲν εἶναι ποτὲ ἀλάθητο καὶ στὶς λεπτομέρειες χρειάζεται ἐπεξεργασία, διόρθωση καὶ συμπλήρωση.

Ὁ συγγραφεὺς μιλεῖ γιὰ τὴ μεταβίβαση ὀνομάτων μέσῳ Ἑλλήνων πολὺ σύντομα στὸ βιβλίον του: «Übertragung slavischen Namengu-

1. H. X. 9, 222.

2. Γιὰ τὸ ὄνομα *Βούλγαρος* καὶ παράγωγα βλ. GEORGACAS, *Slavs in Cyprus?*, Κυπριακαὶ Σπουδαί 14 (1950) 12 κέξ. καὶ στὸ ἄρθρον *Neuere Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen Griechenlands*, ποὺ πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ.

3. Πβ. GEORGACAS, *Italian place-names in Greece, etc.*, Beiträge zur Namenforschung 1 (1950) 149 - 170 καὶ 266 - 270.

tes durch Griechen»¹. Ἄλλὰ ἔθεσε τὸ πρόβλημα πολὺ καθαρὰ τὸ 1928, ὅταν ἔγραφε: «Nur muss man bei einem derartigen Vorgehen alle diejenigen Ortsnamen als Beweismaterial ausschalten, bei denen die Möglichkeit einer Ausbreitung des slavischen Namens durch die Griechen vorhanden ist». Καὶ «Es ist klar, dass solche durch die Griechen weitergetragenen Ortsnamen, auch wenn ihnen ein slavisches Appellativum zugrunde liegt, nicht als slavische Ortsnamen gewertet werden können und jedenfalls sind in einer Arbeit, die die slavischen Ortsnamen Griechenlands zum Gegenstand ihrer Untersuchung macht, alle in diesem Abschnitt erwähnten Namen mit grösster Vorsicht zu behandeln»². Παρ' ὅλη τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν εὐσυνειδησία του νομίζω ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἱκανοποίησε ἐντελῶς τὸν κανόνα πὺν ἔθεσε τὸ 1928.

ΔΗΜ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ

University of North Dakota (U.S.A)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΜΑΤΩΝ

-αῖοι (ἐπίθημα) 157	Βρανᾶς 157, σημ. 1
-ακας (ἐπίθημα) 151, σημ. 2	Βράνιστα 157 καὶ σημ. 1
Ἄνεμίτσα 149	Βριάζα (ἀνίκαρκτο) 154
Ἀραχοβίτης 158	bŭlgarinŭ 159
Ἀρμάτοβο (τὸ) 155	Bogdan 158
Ἀρμάτος 155 καὶ σημ. 2	Breaza 154
Βαθρακουτέρ' 151 καὶ σημ. 3	brĕza (σλαβ.) 154
Βελᾶ 149	brjāza (Μαχριάζα) 154
Βέργος 149	Bulgar 159
Βούλγαρος 159 καὶ σημ. 2	Cerevoda (ἀλβαν.) 153 καὶ σημ. 1
Βουργαρέλλι 149, 159	Cĕrna Voda (σλαβ.) 153
Βουργάριζο (τὸ) 149, 159	Γαβρέσης 157 καὶ σημ. 2
βουργάρικος 159	Γαβρήσις 157
Βουργάρκο 159	Γαβρισοὶ (οἱ) 157
Βουργάρκου (= Βουργάριζο) 159	Γιάννιστα 149, 156
Βουρκοπόταμος 149	γιατράβα 155
Βούρκος 149	Γκλαβιτσιᾶ 149
Βουρκοσιᾶ 149	

1. *Die Slaven in Griechenland* 310-313.

2. M. VASMER, *Durch die Griechen verbreitete Ortsnamen slavischen Ursprungs*, *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, Cracoviae 1928, II 155 καὶ 157.

- Γοργοπόταμος 153
 γρανίτσα 157
 Γρανίτσα 157
 γρανιτσοπούλλα 157
 Γρανιτσοπούλλα 157
 Γρίβα 149
- Δημητριάδα 153
 dζαρνοβόντα 153
- Έξερίτης 158
- Ζαγορίτης 158
 ζάμπα (ή) 151 και σημ. 1
 ζάμπτακας (ό) 151 και σημ. 2
 Ζαμπιός, Ζαμπιά 151
 ζάμπτος (ό) 151, σημ. 1
 Ζαρνοβόντα (ή) 152
 Ζάδακας 152
 *Zasčka 152
 Ζερβιανά 149, 158
 Ζερβιάνικα 158
 Ζιαμπονέρια 150
 Ζιαμπουνέρια 151
 Ζιαρνοβόντα 153
 Ζιάσουκας (ό) 151 κέξ.
 žaba (σλαβ.) 151 και σημ. 1
 *Žabčja Voda (σλαβ.) 151
 ζάμπα (žamba) 151 και σημ. 1
 Žambunérja 150
 Žαμπόρτα 152
 Žαμπουλάντζα 152
 Žαρνοβόντα (d'—) 153
 Žάδακας 152
 Ζουράτα 152
- ιανά (έπίθημα) 158
 -ιανη (έπίθημα) 156
 -ικος (ούδ. -ικο) 159
 Ιδοτοπιά (ή) 150
 Ιδοτόπιν (τό) 150
 -ιστα (έπίθημα) 156
 -ίτης (έπίθημα) 158 και σημ. 5
- Καστάνιανη (ή) 156
 Κατελάνη 149
 Κατελάνου (στούν) 149
- Κοσμάβα 155
 Κρίνονο (σλαβ.) 155
 Κρύφοβο (τό) 155
 Κρυφός 155
- Λεονα (άλβαν.) 156 και σημ. 2
 Λιμποχοβίτη (τό) 158
 Λιμπόχοβο 158 και σημ. 4
- Μακρινιές 149
 Μελίγκοβα 155 και σημ. 4
 Μπηλοκωμήτη 149
 Μπογδανάκι 158
 Μπογδανάκις 158
 Μπογδανάτικα 158
 Μπογδανιά 158
 Μπογδάνος, Μπόγδανος 158
 Μπριάζα 153
- Nashona (άλβαν.) 156 και σημ. 2
 Νεγράδες 149
 Νεμίτσα 149
 Νησίστα 156
 -οβα, -οβο (έπίθημα) 154, 155
- Πόγδανος 158
 -πούλλα (έπίθημα) 157
- Σελλάδες 149
 Σελλιό 149
 Σερβιανά 159
 σέρβικος 159
 σιόποτος 150
 Σιόποτος (šópotos) 150
 sorot (σλαβ.) 150
 Σοποτό (τό) 150 και σημ. 2
 Σόπουτους (ού) 150
 Σουποτό 150
 *sórbŭ (σλαβ.) 159
- timbrjaza (= τή Μπριάζα) 154
 Τζαρνοβόντα 153
 τδοπανάβα 155
- Vranista, -ishta, -ishte, -ište 156,
 157 και σημ. 1
 vrjaza (άνύπαρκτο) 154
- Χλομός 149

ΝΙΚΟΥ Β. ΚΟΣΜΑ

Ο ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ¹

*Μήγαρις ἔχω ἄλλο στό νοῦ, πάρεξ ἐλευθερία
καί γλῶσσα :*

ΔΙΟΝ. ΣΟΛΩΜΟΣ

Ἐκ τῶν πρώτων φανέρωμα ὁ δημοτικισμός προβάλλει ἑνωμένος μέ τὸ μορφωτικὸ πρόβλημα. Ἔτσι τὸν εἶδε ὁ Βηλαράς, ὁ Ψαλίδας, ὁ Ψυχάρης κι ὅλοι οἱ πρωτεργάτες τοῦ δημοτικισμοῦ. Ἡ ἀρχικὴ του θέση εἶναι : Μὲ ποιά γλῶσσα, πῶς θὰ μορφωθῇ πραγματικά τὸ ἔθνος ; «Καί μ' αὐτὸ — λέει ὁ Α. Π. Δελμούζος² — δὲν ἐννοοῦν μονάχα σωστὴ γλωσσικὴ μόρφωση, ἀλλὰ μόρφωση γενικὴ. Ἀπὸ τὸν Κωνσταντᾶ καί τὸ Βηλαρά ὡς τὸν Ψυχάρη, ὅλοι οἱ πρωτεργάτες τοῦ δημοτικισμοῦ τονίζουν ὅτι μόνο μέ τὴ δημοτικὴ μποροῦν νὰ μορφωθοῦν ἀληθινὰ τὰ παιδιά μας...». Ἀπ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἀρχὴ — ὅτι μονάχα μέ τὴ δημοτικὴ μποροῦν νὰ μορφωθοῦν ἀληθινὰ τὰ παιδιά μας — ξεκίνησαν μερικὲς προσπάθειες ὄχι μόνο ἀτομικὲς, ἀλλὰ καί ὁμαδικὲς. Τέτοιες ἦταν ἡ ἔταιρεία «Ἡ Ἐθνικὴ Γλῶσσα», τὸ «Βολιώτικο Παρθεναγωγεῖο»³ καί ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος»⁴.

Πρὶν ἀπὸ τὶς προσπάθειες αὐτές, κράτος, κληρὸς καί διανοούμενοι ἀκόμα, δὲν εἶχαν παρὰ μιὰ πολὺ θολὴ ἰδέα γιὰ τὸ γλωσσοεκπαιδευτικὸ

1. Ἡ ἐργασία αὐτὴ γράφτηκε μέ βάση τὸ ἀρχεῖο τοῦ μακαρίτη γυμνασιάρχη μου Χρῆστου Ι. Σοῦλη, πού ὁ ἴδιος μοῦ τὸ εἶχε παραχωρήσει.

2. Α. Π. ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, *Ὁ Δημοτικισμὸς καί ἡ ἐπίδρασή του στὴν ἑλληνικὴ παιδεία*, περ. «Νέα Ἐστία», τεῦχος 309 (Ἀφιερωμένο στὰ πενήντάχρονα τοῦ δημοτικισμοῦ), τόμος 26ος, σελ. 1463.

3. Δ. Ι. ΣΑΡΑΤΣΗ, *Ἡ γένεση καί ἡ ζωὴ τοῦ ἀνώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου*, περ. «Νέα Ἐστία», τεῦχος 309 (Ἀφιερωμένο στὰ πενήντάχρονα τοῦ δημοτικισμοῦ), τόμος 26ος, σελ. 1471.

4. ΜΑΡΚΟΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, περ. «Νέα Ἐστία», τόμος Α', σελ. 401.

πρόβλημα. Καί τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Βόλου. Τί ζητοῦσε τὸ «Βολιώτικο Παρθεναγωγεῖο» εἶναι γνωστό: Νὰ ἐφαρμοστοῦν τὰ αἰτήματα τοῦ δημοτικισμοῦ.

Τὴν κίνηση αὐτὴ τοῦ Βόλου τὴ μιμήθηκαν καὶ τὰ Γιάννενα, ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια, κι ὄχι μὲ παρθεναγωγεῖο, ἀλλὰ μὲ σωματεῖο: Μὲ τὸν «*Ἡπειρωτικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλον*».

Παράδοση γιὰ μιὰ τέτοια δουλειὰ εἶχαν. Στὰ Γιάννενα εἶχε διδάξει ὁ πολὺς Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ποὺ ἔγραφε στὸ Σπυρ. Τρικούπη: *Τοῦ κάκου φροντίζετε, ἂν δὲ σπάσετε τὰ κεφάλια τῶν λογιωτάτων, κι ἂν δὲν ἀποδεχθῆτε τὴν κοινὴ γλῶσσα ὡς γλῶσσα ἐθνικὴ*¹. «Πρῶτος αὐτὸς — λέει ὁ Γ. Χ. Σούλης² — ἔνοιωσε καλύτερα πὼς μόνο μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ μπορεῖ νὰ προσδεύσῃ τὸ γένος· γι' αὐτὸ καὶ δίκαια τὸν κατέταξαν στοὺς Μεγάλους Ἀναγεννητές». Στὰ Γιάννενα ἔζησε ἐπίσης ὁ πρόδρομος κι ἀδιάλλακτος δημοτικιστὴς Ἰωάννης Βηλαράς. Καὶ στὰ Γιάννενα, μαθητὴς ἀκόμη τῆς «Ζωσιμαίας Σχολῆς», ἔγραφε ὁ Κρουστάλλης τὰ τραγούδια του.

Μὰ καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ποὺ φανερώθηκε τὸ γλωσσοεκπαιδευτικὸ πρόβλημα, βρισκόνταν στὰ Γιάννενα ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ πρωτοστατήσουν σὲ μιὰ τέτοια κίνηση. Βρισκόταν ὁ διηγηματογράφος Χρῆστος Χρηστοβασίλης, ποὺ εἶχε διακηρύξει, πρὶν ἀπὸ τὸ «*Ταξίδι*» τοῦ Ψυχάρη ἀκόμα, ὅτι: «Τὰ ἔργα μου ὅλα θὰ τὰ γράφω στὴ δημοτικὴ». Βρισκόταν ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χατζῆς-Πελλερέν κι ὁ Χρῆστος Ι. Σούλης, καθηγητὴς ποὺ εἶχε πρόσφατα ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὴν Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία Μ. Ἐκπαιδεύσεως. Σκοπὸς τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς ἦταν, ἀπὸ τοὺς πιὸ ἱκανοὺς καθηγητὲς τῶν γυμνασίων, νὰ μορφώσῃ, μὲ εἰδικὴ μετεκπαίδευση, ἕναν πυρῆνα, ἔτσι ποὺ νὰ μπορῆ νὰ δουλέψῃ στὴ Μέση Παιδεία μὲ τὸ νόημα τοῦ δημοτικισμοῦ.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, ὁ Χρῆστος Ι. Σούλης ἦταν κι ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὅμιλου στὴν Ἡπειρο. Γιὰ τὴ δράση του νὰ τὴ γράφει ὁ ἴδιος ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος»: «*Ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος οἶσ εὐχαριστεῖ θερμὰ γιὰ τὴν προσπάθειά σας γιὰ τὸ ἄπλωμα τῆς*

1. Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ἰωάννενα 1952, σελ. 89 καὶ 114. ΦΑΝΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ Γιάννενα κι' ἡ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση, Ἀθήνα 1930, σελ. 22.

2. ΓΙΩΡΓΟΥ ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Ὁ Ψαλίδας καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, περ. «Ἡπειρωτικὰ Γράμματα», χρονιά Α' (1944), σελ. 84.

ιδεολογίας τοῦ Ὀμίλου καὶ τὸ διαφωτισμὸ γενικὰ τῶν ἀνθρώπων στὸ δημοτικισμό¹. Αὐτὰ τὸ 1923, προτοῦ δηλαδὴ ἰδρυθῆ ὁ Ἑπειρωτικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Ὀμιλος.

Μιλῆσαμε γιὰ τὴν παράδοση ποὺ εἶχαν τὰ Γιάννενα. Μὰ δίπλα στὴν παράδοση, εἶχαν καὶ τὴν ἀντίδραση. Στὰ Γιάννενα οἱ καθαρευουσιάνοι εἶχαν βαθειὰς ρίζες καὶ μεγάλη ἐπιβολή. Ἡ ἀντίδραση ὅμως παραμερίστηκε, κι ἔτσι μὲ ἐνέργειες τῆς «τριανδρίας» αὐτῆς ἰδρύθηκε στὶς 30 Μαρτίου τοῦ 1924² ὁ Ἑπειρωτικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Ὀμιλος, παράρτημα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου» Ἀθηνῶν. Σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη συγκέντρωση γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου», ἡ ἐφημερίδα Ἑπειρος τοῦ ποιητῆ Γεωργίου Χατζῆ - Πελλερὲν ἔγραφε στὶς 2 Ἀπριλίου 1924 :

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν (30 Μαρτίου 1924) εἰς τὰς αἰθούσας τῆς «Ζωσιμαίας Σχολῆς», κατόπιν προσκλήσεως δημοσιευθείσης εἰς τὸν ἐγγύριον τύπον, συνεκεντρώθησαν ὅλοι σχεδὸν οἱ καθηγηταί, διδάσκαλοι, διδασκάλισσαι, ἐπιστήμονες, ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων. Ὁ σκοπὸς τῆς συγκεντρώσεως ἦτο ἡ σύμπηξις καὶ ἐνταῦθα Φιλολογικοῦ καὶ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου, τοῦ ὁποίου τὸ ψηφισθὲν καὶ ὑπογραφὲν ὑφ' ὄλων τῶν παρευρεθέντων ὡς ἰδρυτῶν Καταστατικὸν θὰ δημοσιεύσωμεν μεθαύριον. Εἰσήγησιν ἐπεξηγηματικὴν τοῦ σκοποῦ τῆς συγκεντρώσεως ἔκαμεν ὁ καθηγητῆς κ. Μ. Ἀλεξανδρόπουλος. Ἐπηκολούθησεν, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ τῆς φόρμας τῆς γλώσσης, συζήτησις διαλογικὴ, μὲ ὁπαδοὺς ἀδιαλλάκτους ὀρθοδόξους τῆς... «δίκλιτης δημοτικῆς» καὶ ἄλλους ἐκεῖθεν ἐλευθερόφρονας, ὁπαδοὺς μιᾶς πλέον πλουσίας καὶ μουσικῆς γλώσσης, ὅπου ἡ γραφικὴ παραστατικότης καὶ ἡ πλαστικότης τῆς δημοτικῆς θὰ δώσῃ τὴν ζωὴν καὶ τὴν εἰκόνα, παίρνοντας ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν τὸν καλοδουλεμένον χιτῶνα ποὺ κάθε ἔργον τῆς σκέψεως πρέπει νὰ ἔχῃ, διὰ νὰ «ἐνδυθῆ σεμνὰ καὶ ὠρατὰ τὸ αἶσθημα μὲ τὴν πλουσίαν χάριν τοῦ λόγου». Κατὰ τὴν ψηφοφορίαν πρὸς ἐκλογὴν πενταμελοῦς διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἐξελέγησαν οἱ ἑξῆς : Ἀλεξανδρόπουλος (ψηφοὶ 16), Γ. Χατζῆς - Πελλερὲν (42), Χ. Σούλης (37), κυρία Ὀλυμπιάς Μίνω (21), Χ. Χρηστοβασίλης (20). Μὴ δεχθείσης τῆς κυρίας Μίνω, ἔρχεται ὁ ἐπιλαχὼν κ. Σφάγγος.

Αὐτὰ ἔγραψε ἡ ἐφημερίς «Ἑπειρος» γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου». Μὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δίνει τὸν κα-

1. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου» πρὸς τὸ Χρῆστο Ι. Σούλη στὶς 30/11/1923.

2. Ἐσφαλμένα ὁ φίλος ΑΝ. Χ. ΤΑΣΟΥΛΑΣ, στὸ περ. «Ἑπειρωτικὰ Γράμματα», Α' (1944), σελ. 96, λέει ὅτι ὁ Ἑπειρ. Ἐκπ. Ὀμιλος ἰδρύθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1924, καθὼς κι ἐγὼ ὁ ἴδιος σὲ σημείωμά μου στὸ περ. «Νέα Ἑστία», τόμος 27ος, σελ. 58.

θρέφτη του και ξεκαθαρισμένες ιδέες για τις επιδιώξεις του, είναι τὸ Καταστατικό. Αὐτὸ μᾶς μιλάει γιὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὁμίλου. Τὸ παραθέτω :

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ ΤΟΥ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Ἄρθρον 1. - Ἰδρύεται στὰ Γιάννενα σωματεῖο μὲ τὸν τίτλον «Ἑπειρωτικός Ἐκπαιδευτικός Ὁμιλος» μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ ν' ἀναμορφωθῇ ἡ Ἑλληνική Παιδεία καὶ νὰ δημιουργηθῇ πνευματικὴ κίνησι.

Ἄρθρον 2. - Ὁ «Ἑπειρωτικός Ἐκπαιδευτικός Ὁμιλος» ἐπιθυμεῖ νὰ γίνῃ τὸ κέντρον τῶν διανοουμένων Ἑπειρωτῶν καὶ θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν του καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του μὲ ὁμιλίες καὶ ἐπιστημονικὰ ἀνακοινώσεις καὶ μὲ περιοδικὸν μὲ τὸν τίτλον «Ἑπειρωτικὰ Χρονικά», στὸ ὁποῖον μὲ γλῶσσα συγχρονισμένη θὰ γράφονται ἀπὸ λογίους καὶ ἐπιστήμονας Ἑπειρώτας διάφορα θέματα.

Ἄρθρον 3. - Τὸ πρόγραμμα τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» συνοψίζεται στὶς ἀκόλουθες ιδέες, πού ἀποτελοῦν τὴν πίστι καὶ τὸν ἐνωτικὸν δεσμὸν τῶν μελῶν του :

α') Ἡ παιδεία πρέπει νὰ γίνῃ κτῆμα ὅλου τοῦ ἔθνους. Πρέπει μὲ τὸ φῶς καὶ τὴ δύναμί της νὰ ὀπλισθοῦν γιὰ τὴ ζωὴ ἀνάλογα καὶ ὁ ἀγρότης καὶ ὁ ἐργάτης καὶ ὁ μικρὸς καὶ ὁ μεγάλος ἀστός. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μὴν θυσιάσῃ τὴν μόρφωσιν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ ἔθνους, γιὰ νὰ προετοιμάσῃ τοὺς λίγους γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον.

β') Ἡ Παιδεία πρέπει νὰ στήσῃ τὰ θεμέλιά της ἀπάνω στὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, ὅπως τὴν διεμόρφωσεν ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἔθνους. Ὁ ἰδανικός της σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι, ν' ἀναπτύξῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερο τὶς σωματικὰς, πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς δυνάμεις τοῦ Ἑλλήνου, γιὰ νὰ ἀνθήσῃ πλούσια καὶ πολύτροπη ἡ ζωὴ.

γ') Ἡ Παιδεία μας πρέπει νὰ θεμελιωθῇ στὸν γνήσιον νεοελληνικὸν κόσμον, δηλαδὴ στὴ ζωντανὴ γλῶσσα, λαϊκὴ παράδοσι (δημοτικὰ τραγούδια, παραμύθια, θρύλους, παροιμίαι, νεοελληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, ποικίλους τρόπους ζωῆς, φανερώματα τέχνης) καὶ τὴν δημιουργικὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν.

δ') Εἶναι ἀνάγκη ἡ παιδεία μας ν' ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὸν ψευτοκλασικισμὸν καὶ τὴν προγονοπληξίαν καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ φωτισθῇ μὲ εὐκρίνειαν ἀπὸ κάθε ἀληθινὴ πρόδοσι τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ, ξένου καὶ ἰδικοῦ μας.

ε') Εἶναι ἀνάγκη νὰ δοθῇ στὸ σημερινὸ ἑλληνόπουλο ζωντανὴ σχολικὴ ζωὴ, σύμφωνος μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχοσύνθεσι, γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ἀποφεύγῃ τοὺς κινδύνους, οἱ ὁποῖοι βρῖσκονται μπροστά του, ὅταν δὲν ἔχῃ μαθήματα.

Ἄρθρον 4. - Μέλη τοῦ Ὁμίλου γίνονται ὅλοι ὅσοι συμμαρίζονται στὴ βᾶσι τους τὶς ιδέαι αὐταί καὶ ὅλοι ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ δημιουργηθῇ καὶ ἐδῶ στὴν Ἑπειρὸ κάποια πνευματικὴ κίνησις καὶ ζωὴ.

Ἄρθρον 5. - Κάθε μέλος πληρώνει 3 δραχμὰς τὸν μῆνα γιὰ συνδρομὴν καὶ 2 γιὰ δικαίωμα ἐγγραφῆς.

Ἄρθρον 6. - Τὸν Ὁμιλον τὸν διευθύνει ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου».

Άρθρον 7. - Ἡ Ἐπιτροπὴ εἶναι πενταμελὴς καὶ ἐκλέγεται σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ Ν. 201 «περὶ σωματείων». Διευθύνει δὲ τὸν Ὅμιλον σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ αὐτοῦ Ν. 201 «περὶ σωματείων».

Άρθρον 8. - Ἐπειδὴ ὁ «Ἑπειρωτικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» συμφωνεῖ στὴ βᾶσι του μὲ τὸν Ἐκπαιδευτικὸν Ὅμιλον τῶν Ἀθηνῶν, πρέπει νὰ βρισκεται μ' αὐτὸν σὲ στενὴν συνάφειαν, γιὰ νὰ μπορῇ ἔτσι νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν σκοπὸν του καλύτερα. Νὰ εἶναι δηλ. σὰν Παράρτημά του.

Ἰωάννινα, τὴν 30 Μαρτίου 1924.

Οἱ Ἰδρυταὶ τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου»

(ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφές)

Αὐτὸ ἦταν τὸ πρόγραμμα τοῦ «Ἑπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου». Φαίνεται δὲ καθαρὰ πόσο ὁ δημοτικισμὸς εἶναι ἐνωμένος μὲ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα.

Τὸ ἄρθρο 2 τοῦ Καταστατικοῦ μιλεῖ γιὰ τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μπορέσῃ ὁ «Ἑπειρωτικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» νὰ δημιουργήσῃ πνευματικὴ κίνηση στὴν Ἠπειρο: ὀμιλίαι, ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις καὶ ἔκδοσις περιοδικοῦ μὲ τὸν τίτλο «Ἑπειρωτικὰ Χρονικά».

Ὁμιλίαι γινῆκαν τέσσαρες μόνον. Πρῶτος μίλησε ὁ Κ. ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ μὲ θέμα «Γλῶσσα καὶ Φιλολογία». Ἡ διάλεξί του δημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἔφημερίδα «Ἠπειρος»¹. Δεύτερος μίλησε ὁ Σωτήρης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, «... μὲ περισσότερο φανατισμὸ — λέει ὁ Χρῆστος Ι. Σούλης στὴν εἰσαγωγικὴ του ὀμιλία τῆς τρίτης διάλεξης τοῦ Ὁμίλου — μὲ μεγαλύτερη ἀδιαλλαξία, καὶ ἐξύμνησε τὸ μεγάλο ἔργον τοῦ Ψυχάρη». Ἡ διάλεξι αὐτὴ κυκλοφόρησε καὶ σὲ βιβλιαράκι² μὲ ἀπλοποιημένη γραφὴ καὶ τονικὸ σύστημα. Στὸ τέλος τοῦ φυλλαδίου δημοσιεύεται γράμμα τοῦ Ψυχάρη πρὸς τὸν Σωτήρη Παπαγεωργίου καὶ κριτικὴ τοῦ Ρουσσέλ. «Δὲν ὑπάρχει ἰδέα τοῦ κ. Παπαγεωργίου — λέει ὁ Ρουσσέλ — πὺ νὰ μὴν εἶναι σωστὴ μερικὲς εἶναι βαθεῖαι. Ἡ διάλεξί του ἦταν ἀπὸ κείνες πὺ μποροῦν νὰ διαφωτίσουν ἓνα κοινὸ ἄμαθον, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γλώσσας τουλάχιστον».

Τρίτος μίλησε ὁ ἀλησμόνητος Ἑλληνοεβραῖος ποιητὴς ΓΙΩΣΕΦ Ἐλιγιὰ γιὰ τὴ μεταβιβλικὴ ἑβραϊκὴ ποίησι. «Ἡ διάλεξί του — λέει

1. Κ. ΚΑΖΑΝΤΖΗ, *Φιλολογικὰ ζητήματα: Γλῶσσα καὶ Φιλολογία*, ἐφ. «Ἠπειρος», ἀριθ. φύλλ. 1940 - 1957, ἔτος 1924.

2. ΣΩΤΗΡΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Διάλεξι πάνω στὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὸν Ἑπειρωτικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλον*. Γιάννινα 1924. Τύπ. Ἀδελφῶν Ἰωαννίδου.

ὁ Χρῆστος Ι. Σούλης — ἦταν πλούσια σὲ ἔκφραση, γεμάτη αἴσθημα». Τέταρτος καὶ τελευταῖος μίλησε ὁ συγγραφέας τοῦ «Μικροῦ Σκολειοῦ» Χρῆστος Χρηστοβασίλης.

Αὐτὲς οἱ διαλέξεις ἔγιναν ἀπὸ τὸν «Ἡπειρωτικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο». Ὅσο γιὰ τὸ περιοδικὸ «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», γιὰ λόγους οἰκονομικοῦς δὲν κυκλοφόρησε. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ τὸ κυκλοφόρησε ἀργότερα, τὸ 1926, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Σπυρίδων, τότε μητροπολίτης Ἰωαννίνων, ἀλλὰ μὲ ἄλλη μορφή καὶ σ' ἄλλη γλῶσσα.

*
**

Αὕτη εἶναι ἡ γένεση καὶ ἡ ζωὴ τοῦ «Ἡπειρωτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὅμιλου». Λιγόχρονη στάθηκε ἡ ζωὴ του. Ἡ δράση του ὅμως μεγάλη. Ἡ ἐργασία του δὲν σταμάτησε. Συνεχίστηκε ἀργότερα στὸ Πεντατάξιον Διδασκαλεῖο Ἰωαννίνων, καὶ ἀκριβῶς τὰ χρόνια ποὺ ἔτυχε νὰ 'ναι διευθυντὴς του ὁ παιδαγωγὸς Εὐριπίδης Σούρλας καὶ διδακτικὸ προσωπικὸ οἱ καθηγητὲς Χρῆστος Σούλης, Ἀλκιβιάδης Κοντοπάνος καὶ ἄλλοι. Ὁ Α. Π. Δελμούζος, ἂν εἶχε γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὸν «Ἡπειρωτικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο» καὶ τὸ Διδασκαλεῖο Ἰωαννίνων, θὰ τὰ ξεχώριζε καὶ αὐτὰ ὅπωςδήποτε, ὅπως ξεχώρισε τὸ Μαράσειο Διδασκαλεῖο καὶ τὸ Διδασκαλεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸν ἀπολογισμὸ τῶν γλωσσοεκπαιδευτικῶν προσπαθειῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ δημοσίευσε ¹.

ΝΙΚΟΣ Β. ΚΟΣΜΑΣ

1. Βλέπε πρὸ πάνω, σελ. 162, σημ. 2.

ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΗ

(ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΑΦΗΓΕΙΤΑΙ Ο ΙΔΙΟΣ)

Τὸ ἔτος 1723 σημαδεύει τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας : ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καταδικάζεται ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἡ πράξις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη, ἴσως, ἀνασταλτικὴ ἐπέμβασις τῆς Ἐκκλησίας στὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἱστορικὸ τοῦ ζητήματος, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ παρουσίαζε μὲ τὴν πρώιμη ἀνάμειξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν ἄμεσα τὴν ἀφυπνιζόμενη νεοελληνικὴ συνείδησις, ἐρευνήθηκε συστηματικὰ καὶ ἤρθαν σὲ φῶς μὲ τὸν καιρὸ πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ διαμορφώσουμε μιὰν ἀρκετὰ καθαρὴ εἰκόνα, τόσο γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν στὴν δίκη τοῦ Ἀνθρακίτη, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἐξελίξεις ποὺ παρουσίασε ἡ ὑπόθεσις, μετὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Συνόδου¹. Μερικὰ σημεῖα ὁμῶς ἐξακολουθοῦ-

1. Παρ' ὅλα αὐτὰ λείπει ἀκόμη ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία ἡ σχετικὴ ἐργασία. Τὸ ἴδιο χωλαίνει καὶ ἡ βιβλιογραφία σὲ ἐργασίες ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἀνθρακίτη γενικά. Ἡ πιὸ πρόσφατη, ποὺ περιορίζεται ὁμῶς κυρίως στὴν δράσιν τοῦ Ἀνθρακίτη στὴν Καστοριά, εἶναι τοῦ Γ. Π. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΥ, *Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατουμένης Καστοριάς*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου», Ἀθήνα 1953, σ. 426 κέ.

Διστάζω, ἐξ ἄλλου, νὰ παραπέμψω στὴν ἐργασία τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Βίος - δράσις - ἀνεκδότα ἔργα*, ἔκδοσις «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας», Ἰωάννινα 1953, γιὰτὶ ἐνῶ ὁ σ. ὑποστηρίζει στὸν πρόλόγόν του ὅτι ἡ πραγματεία του «συνειστάθη μετ' ἀνάκρισιν ἐκ νέου δλων τῶν πηγῶν καὶ μελετῶν δλων τῶν ἀνευρεθέντων ἐκδομένων καὶ ἀνεκδότων ἔργων» τοῦ Μεθόδιου, ὄχι μόνον δὲν ἐξάντησε ὅλες τὶς πηγὰς τῶν ἔργων, ἀλλὰ παρέλειψε ἀκόμη νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν διεξοδικὴν ἐργασίαν τοῦ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ, *Ἱερόθεος Πελοποννήσιος ὁ Ἰβηρίτης καὶ Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων* (περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελφιδός», τ. Α', Παρίσι 1932, σ. 257 - 315), ἡ ὁποία προσφέρει πλούσιον ἀρχεὶακὸν ὕλικόν. Ἐνα παράδειγμα, ἐξ ἄλλου, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο βγαίνουν τὰ συμπεράσματα

σαν να παραμένουν σκοτεινά, και κυρίως ὅ,τι εἶχε σχέση πρὸς τὴν μετάβαση τοῦ Ἀνθρακίτη στὴν Πόλη καὶ τὴν ἐμφάνισή του μπροστὰ στὴν Σύνοδο. Ὑποστηρίχθηκε, ἔτσι, ἀπὸ μερικοὺς ὅτι ὁ Μεθόδιος ἀπείθησε στὴν κλήση τῆς Συνόδου καὶ δὲν ἐπῆγε καθόλου στὴν Πόλη, ἐνῶ ἄλλοι πάλι μετέθεταν σχετικῶς ἀργὰ τὴν χρονολογία τῆς μετάβασής του. Καὶ οἱ πρῶτοι καὶ οἱ δεύτεροι βασίζονταν σὲ ἐπίσημα στοιχεῖα, πὺν δικαίωσαν, κατὰ τὴν κρίση τους, τὶς ἀπόψεις τους¹. Ἡ ἀντινομία ὅμως αὐτὴ εἶχε καὶ τὴν δικαιολόγησή της, γιατί, ὅπως ἀπέδειξαν τὰ πράγματα, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ὅσα ἕως σήμερα διαθέταμε, ἔλειπε κάποιον, πὺν νὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν συνοχὴ τῶν γεγονότων.

Καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προσφέρεται μὲ τὸ κείμενον πὺν παρουσιάζω. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη «Πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἰωαννίνων», γραμμμένη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στίς 30 Νοεμβρίου 1723, ἡ ὁποία, μὲ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν πὺν μᾶς παρέχει καὶ τὴν υπεύθυνη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται, μᾶς βοηθεῖ νὰ διευκρινίσουμε καὶ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ νὰ προωθήσουμε τὴν ἔρευνα γιὰ τὶς ἀφορμὲς πὺν προκάλεσαν τὴν κατάδική τοῦ Ἀνθρακίτη.

Ἡ ἐπιστολὴ δὲν σώζεται αὐτόγραφη, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ «Ἴσον» καὶ τὴν διατήρησή της τὴν ὀφείλουμε στὴν μέριμνα τοῦ Ἡπειρώτη λόγιου Χριστόφορου Φιλητᾶ. Βρίσκεται στὸ ὑπ' ἀριθμὸν 316 τετράδιο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, σ. 55 - 64, ἀνάμεσα στὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα πὺν εἶχε συγκεντρώσει ὁ Φιλητᾶς γιὰ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρα-

ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τοὺς δισταγμοὺς μου : «Ὁ Ἱερόθεος καὶ οἱ συνεργάται του κατήγγειλαν τὸ 1720 τὸν Ἀνθρακίτην ὡς ὁπαδὸν τοῦ φιλοσοφικοῦ οὐσιήματος τοῦ Μαλεμβραγγίου, ἐνῶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 1723, μὴ γνωρίζοντες τὴν διδασκαλίαν οὔτε τοῦ Μαλεμβραγγίου οὔτε τοῦ Μολίνου, ἐκ συγχύσεως ἐξέλαβον τὴν καταγγελίαν ὡς ἀναφερομένην εἰς τὸ σύστημα τοῦ Μολίνου λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῶν δύο ὀνομάτων» (σ. 36). Ἡ περιπέτεια ὅμως τοῦ Μαλεμβράγγιου συνεχίζεται πὺν κάτω στὴν σ. 58, ὅπου ὁ κ. Χρ. ἀπαντώντας στὴν Λογικὴ τοῦ Ἀνθρακίτη τὸ ὄνομα τοῦ διάσημου Ἰταλοῦ Malpighi νὰ μεταφράζεται, κατὰ ἀνεκτὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ τρόπο, σὲ *Μελπίγιος*, δὲν ἱκανοποιεῖται καὶ διαβάζει *Μαλεμβράγγιος* ἢ *Μαμπίλιος*.

1. Οἱ πρῶτοι ἐχρησιμοποίησαν τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Λύγου-στου 1723 (γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος πὺν κάτω), ὅπου ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἐφυγοδίκησε. Οἱ ἄλλοι τὴν συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ 1725 (πρβλ. ΦΙΛΑΡΕΤΟ ΒΛΦΕΙΔΗ στὸ περ. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Κ' (1900), σ. 125), ἡ ὁποία πληροφορεῖ ὅτι ὁ Μεθόδιος ἐμφανίσθηκε στὴν Σύνοδο καὶ ὁμολόγησε τὴν πλάνη του.

κίτη στο κεφάλαιο «Είδήσεις τινές περί τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων καὶ περί τῶν ἔλλογίμων ἀνδρῶν τῶν ἐκεῖθεν ἐξελθόντων»¹.

Ὁ Φιλητᾶς δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν προέλευσή της. Δὲν εἶναι ὅμως δύσκολο καὶ νὰ τὴν εἰκάσουμε : μιὰ καὶ ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται σὲ προεστοὺς Γιαννιωῆτες, φαίνεται πὼς ὁ Φιλητᾶς τὴν βρῆκε τὴν ἐποχὴ πού ἔμενε ἀκόμη στὰ Γιάννενα καὶ τὴν ἀντέγραψε. Ἡ φροντίδα τοῦ αὐτῆ δείχνει, ὅπως ἐσημείωσα καὶ ἄλλου², μιὰ πολὺ προηγμένη, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἱστορικὴ συνείδηση καί, ἂν τὴν συνδυάσουμε πρὸς τὶς ἔρευνές του σὲ ἄλλα θέματα τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, βοηθεῖ γιὰ νὰ τὸν τοποθετήσουμε ἀνάμεσα στοὺς καλοὺς ἐργάτες τῆς ἀρχομένης νεοελληνικῆς φιλολογίας.

Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη³ :

Ἴσον τῆς ἐπιστολῆς Μεθοδίου πρὸς τοὺς ἀρχοντας τῶν Ἰωαννίνων.

Ἐντιμότατοι καὶ εὐγενέστατοι Ἄρχοντες τῆς περιφήμου πόλεως Ἰωαννίνων, ἐξ ὅλης μου ψυχῆς καὶ καρδίας ἅπαντας ἀσπαζόμενος προσαγορεύω.

Καθὼς μοι ἐπεριγράφετε τὴν ἐνταῦθα κατάστασιν, ἀκόμη περισσώτερον τὴν ἐδοκίμασα. Ἦν ἐρχόμενος ἐδῶ, δὲν μὲ ἄφησαν νὰ ὑπάγω ἄλλου, παρὰ μίαν φορὰν νὰ χαιρετήσω τὸν Παναγιώτατον, καὶ ἄλλην μίαν μόνην φορὰν τὸν Μακαριώτατον κὺρ Χρῦσανθον, δίδοντάς μοι καλὰς ἐλπίδας πὼς μόνην τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεώς μου νὰ ὁμολογήσω καὶ εὐθὺς λαμβάνω τὴν συγχώρησιν. Ὁ ἅγιος Χαλκηδόνος ἦτον κατάκοιτος ἐπάνω εἰς τὸ Σταυροδρόμι. Οἱ ἄλλοι ἅπαντες ἀρχιερεῖς μετὰ τοῦ Ἱεροθέου καὶ ἄλλων πολλῶν συνεβουλεύσαντο εἰς τὴν Σύνοδον ἐξάπαντος νὰ κατακαύσουν τὰ τετράδια καὶ νὰ μὲ ἐξορίσουν εἰς τόπον ὅπου οὐτ' ἐγὼ νὰ ἀκούω τὴν γλῶσσάν τους, οὐδ' αὐτοὶ τὴν ἐδικήν μου. Τὴν ἐπιβουλήν τους δὲν ἤμπόρεσα νὰ τὴν μάθω, διότι,

1. Οἱ ὑπόλοιπες πληροφορίες τοῦ Φιλητᾶ γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ προέρχονται ἀπὸ γνωστὰς πηγές.

2. Περ. «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τ. Γ', τεύχος 2, Φθινόπωρο 1953, σ. 145 κέ.

3. Ἐκανα προσαρμογὴ στὴ στίξη γιὰ νὰ διευκολύνω τὴν ἀνάγνωσι καὶ ἀρίθμησα τοὺς στίχους γιὰ τὴν εὐκολία τῶν παραπομπῶν.

Γιὰ τὴν λέξη Παναγιώτατον (στ. 6) ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη παραπομπὴ τοῦ Φιλητᾶ στὸ περιθώριον τοῦ τετραδίου : «Ἱερῆμας ὁ Γ' ἦτον εἰς τὸν θρόνον τότε». Ἀπὸ τίς λέξεις τῆς ἐπιστολῆς ἡ μόνη ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ εἶναι οἱ γεμειζήδες = ναῦτες.

15 ἂν τὴν ἐγνώριζα, βεβαιότατα ἤθελα φύγω. Ἦλθεν ἡ διορισμένη
 ἡμέρα τῆς Συνόδου. Πρὸ τῆς Συνόδου ὁ Πατριάρχης κὺρ Χρῦσανθος
 μοι ἐμήνυσε πὼς ἔχει ἵνα παρασταθῇ καὶ αὐτός, καὶ πὼς εἰς ὑποθέ-
 σεις φιλοσοφικὰς δὲν θέλει μὲ ἐξετάσῃ, μόνον εἰς τὰ τῆς πίστεως,
 καὶ πὼς ἂν ἐναντιωθῇ τινὰς, θέλει σταθῇ ὑπέρμαχος : κοντολογῆς
 20 εἰς τετράδια φιλοσοφικὰ δὲν θέλει γένει ἔρευνα, μόνον εἰς θεολογικά,
 καὶ ἂν τύχη καὶ εὐρεθῇ τι ἐναντίον τῆς γνώμης τους, καὶ ἐγὼ νὰ τὸ
 ἀποστραφῶ, καὶ ἵνα συμφωνήσω μὲ τὴν γνώμη τους διὰ νὰ μὴ γίνῃ
 σύγχυσις. Ἡμεῖς ἐσυμβουλευόμεθα οὕτως, οἱ δ' ἄλλοι ἅπαντες δλοενάν-
 τια. Γινομένης Συνόδου, παρεστάθηκα ἔμπροσθέν τους : πόσοι ἦτον
 25 δὲν δύναμαι ἵνα τοὺς μετρήσω· ἄρχισεν ὁ Πατριάρχης καὶ μὲ ἐρωτᾷ
 διὰ τὴν κατηγορίαν ὅπου ἀκούεται. Εὐθύς ἐγὼ, μετὰ τὴν ἐπ' ἐδά-
 φους μου προσκύνῃσιν, ἄρχισα νὰ δημηγορῶ, πὼς τούτην τὴν ἡμέραν
 ἐπεθύμουν νὰ παρασταθῶ ἔμπροσθεν τῆς Ἱερῆς Συνόδου, νὰ φανε-
 ρώσω τὸ εὐσεβὲς τῆς πίστεώς μου ὅπου ἐφύλαξα ἐκ νεότητός μου
 30 ἕως εἰς τοῦτο τὸ γῆρας, καὶ πὼς τόσαι πόλεις μὲ μαρτυροῦσιν εἰς
 τὰς ὁποίας ἔζησα, καὶ πὼς τὴν ἐβεβαίωσα καὶ μὲ τὴν ὁμολογίαν τῆς
 πίστεως ὅπου ἔδωσα εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἂν ὀρίσουν, ἵνα
 τὴν ὁμολογήσω καὶ ἔμπροσθέν τους. Αὐτὰ καὶ ἄλλα ὅμοια λέγοντα,
 ἐπαράστησεν ὁ Ἱερόθεος τὰ τετράδια. Ἄν εἶναι ἐδικὰ μου, ἄρχισαν
 35 ἵνα μὲ ἐρωτοῦν, καὶ ἂν τὰ ἐπαράδιδα εἰς μαθητάς. Τοὺς ἀπεκρίθην
 πὼς τούτην τὴν ὥραν δὲν ἠμπορῶ νὰ τὰ διακρίνω καὶ ἂν ὁμοιάζουν μὲ
 ἐκεῖνα ὅπου ἐπαράδιδα· κἀνένα δὲν εἶναι ἐδικόν μου ποίημα, γνώμαις
 εἶναι φιλοσόφων διαφόρων, καὶ πὼς, ἂν τὰς ἐδίδασκα, δὲν τὰς ἐδίδα-
 σκα ὡς γνώμας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον διὰ περιέργειαν καὶ εὐμάθειαν
 40 τῶν μαθητῶν, καθὼς συνηθίζουσιν εἰς τὰ σχολεῖα, καὶ πὼς πρέπει νὰ
 μὲ ἐξετάσουν ὡς χριστιανόν, καὶ ὄχι ὡς φιλόσοφον. Βοή μεγάλη πὼς
 τὰ ἐδιάβαζα, καὶ μάρτυρες καὶ πὼς εἶναι ἐναντίον τῆς Πίστεως. Ὁ
 ἄνωθεν Πατριάρχης κὺρ Χρῦσανθος, βλέποντας τὴν ὁρμὴν τοῦ λαοῦ
 καὶ φοβούμενος ἵνα μὴ πέσῃ ἡ μέμψις κατεπάνω του, γυρίζει μὲ τὴν
 45 γνώμην τους, καὶ ἄρχισε νὰ μὲ ἐλέγχῃ κατὰ κράτος : ἀλησμόνησε τὰς
 συμβουλὰς καὶ τὰς ὑποσχέσεις ὅπου μοῦ ἔταξε. Καταδικάζομαι λοιπὸν
 ὑπὸ τῆς Συνόδου ὄχι ὡς κακὸς χριστιανός, ὄχι εἰς κἀνένα δόγμα τῆς
 Ἐκκλησίας, ἀλλὰ πὼς φιλοσοφῶ διαφόρως ἀπὸ τοὺς Ἀριστοτελικούς.

Βιάζομαι λοιπὸν νὰ τὰ ὁμολογήσω καὶ ἐγὼ κακὰ, διότι ἦτον
 50 ἔτοιμοι νὰ μὲ λιθάσουν, καὶ πάραυτα τὰ ἔκαυσαν. Φωνάζω εἰς τὴν
 Σύνοδον πὼς ἐγὼ καμμίαν φιλοσοφίαν δὲν δέχομαι, οὔτε διὰ βεβαίαν
 ἔχω, καὶ δι' ἀγάπην Θεοῦ κἄν, ἕως μὲ ἀκούσουν νὰ ὁμολογήσω ἔμπρο-

σθέν τους τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεώς μου, καὶ ὅ,τι θέλουν ἄς κάμουν
 εἰς τὰ τετράδια, ἄς τὰ ξεσχίσουν, ἄς τὰ καύσουν, δὲν μὲ μέλει περὶ
 55 τούτων. Μόλις κατένευσαν καὶ ἀνέγνωσαν ἔμπροσθεν τῆς Συνόδου
 τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεώς μου, τὴν ὁποίαν τὴν ἐβεβαίωσαν καὶ
 αὐτοὶ ὡς σώαν καὶ ὑγιῆ καὶ σύμφωνον τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἠσπάσθη
 τὰς χεῖρας τῶν Πατριαρχῶν, καὶ ἀνεχώρησα εὐλογῶντάς με. Ἐτιζι
 ἐστάθη ἀπαρράλλακτως ἡ Ἱερὰ αὕτη Σύνοδος. Τὰ μετὰ ταῦτα εἶναι
 60 ἀξιολόγητα. Στοχασθῆτε ἂν κινοῦνται ἀπὸ ζῆλον πίστεως, καὶ ἂν
 διὰ Πνεύματος Ἁγίου συναθροίζουσι λογικὰς καὶ φυσικὰς καὶ Εὐκλεί-
 δην καὶ ἕτερα μαθηματικὰ καὶ ἀνάπτουσι φωτίαν εἰς τὴν αὐλὴν τῆς
 ἐκκλησίας εἰς τρία μέρη καὶ τὰ ἔρριψαν μέσα ἡμέρα Κυριακῆ, καὶ
 λαὸς ἄπειρος ἔξω, γεμιτζῆδες, παπουτζῆδες, ῥαφτάδες, καὶ τὰ κάμουν
 65 ὡσὰν νὰ ἦτον Ἀρείου αἰρέσεις ἢ πνευματομάχων, βιβλία ὅπου ὅλος
 ὁ κόσμος τὰ σπουδάζει, ὅπου δὲν ἔχουν νὰ κάμουν ὀλότεια μὲ τὴν
 πίστιν. Τὸ ὅλον διὰ νὰ μὲ καταισχύουν, καὶ τὴν καλὴν μου πατρίδα,
 διατὶ ἔγραψεν εἰς τὴν Σύνοδον, πῶς τὸν ἐκλέξαμεν διὰ διδάσκαλον
 καὶ τὰ ἐξῆς. Μετὰ ταῦτα μοῦ συνθέτουν μίαν ὁμολογίαν νὰ ὑπο-
 70 γραφῶ, πῶς ἐπαρακινήθην νὰ τὰ γράψω ἐκ σατανικῆς συνεργείας καὶ
 ἐθελοκακίας καὶ φρενοβλαβείας, καὶ νὰ τὰ ἀναθεματίσω ὡς δυσσεβῆ
 καὶ πάσης βλασφημίας γέμοντα, καὶ νὰ μὴ διδάσκω οὔτ' αὐτά,
 οὔτ' ἕτερα. Ἐν συντόμῳ ὀλότεια νὰ μὴ κάμνω πουθενὰ τὸν διδάσκα-
 λον, οὔτε εἰς φιλοσοφικὰ οὔτε εἰς χριστιανικὰ οὔτε εἰς μαθηματικὰ,
 75 οὔτε κοινῶς οὔτε κατὰ μέρος, οὔτε νὰ ἡμπορῶ νὰ ἐξομολογήσω τινὰ
 τῶν χριστιανῶν, καὶ ἂν ἤθελε φανῆ, νὰ ἡμῶν ὑπόδικος τῷ αἰωνίῳ
 ἀναθέματι. Αὐτὰ καὶ ἕτερα χεῖριστα μοῦ ἔδωσαν νὰ ὑπογραφῶ, τὰ
 ὁποῖα λαμβάνοντάς τα ἀνεχώρησα νὰ τὰ στοχασθῶ, καὶ γνωρίζοντάς
 τα ἐναντία τῆς συνειδήσεώς μου, καὶ μανθάνοντας μετὰ ταῦτα, καὶ
 80 μὲ ὅλον ὅπου νὰ ὑπογραφῶ, νὰ μὲ στείλουν εἰς ἔξορίαν, ἐκρυβήθην,
 καὶ εἶμαι ἕως τῶρα κεκλεισμένος εἰς οἶκον ἀπόκρυφον ταλαιπωρού-
 μενος. Τώρα μελετῶσι ἵνα στείλουν εἰς ὅλην τὴν Ῥούμελην, ὅπου
 ἀκούεται διδάσκαλος, νὰ τὸν ἀφορίσουν καὶ νὰ τὸν διώξουν. Εἰς
 τοῦτο δὲν πρέπει νὰ σᾶς συμβουλεύω. Ὁ φίλος ἡμῶν Ἀρχιερεὺς,
 85 καὶ ἕτεροι φρόνιμοι, εἶπον νὰ σᾶς γράψωμεν νὰ κάμετε παντοιοτρό-
 πως νὰ στείλετε τόσον ἢ ἐντιμότης σας, ὅσον καὶ ἄλλαις ἐπαρχίαις,
 ἀναφορὰς αὐστηράς, μήπως καὶ ἤθελαν ἀποκοπῆ ἀπὸ τὰς ἐπινοίας
 τους. Κατ' ἄλλον τρόπον, ὅλα τὰ σχολεῖα τὰ ἀφανίζουσι. Τοὺς φαί-
 νεται πῶς πληρόντας ἀπὸ τὸ πονγγί τους, λέγοντές τους μὲ δικαιο-
 90 σύνην : ἡμεῖς διδάσκαλον θέλομεν νὰ μὴ εἶναι αἰρετικὸς, δηλ. νὰ

πιστεύη εἰς τὸ δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος, εἰς τὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκου
οἰκονομίας, εἰς τὰ μυστήρια τῆς πίστεως, καὶ νὰ ἔχη καὶ ἦθη καλά,
δὲν μᾶς μέλει ὅμως ὅ,τι φιλοσοφίαν καὶ ἂν μελετᾷ, ἢ τὴν τοῦ Πλά-
τωνος ἢ Ἀριστοτέλους, ἢ παλαιὰν ἢ νέαν φιλοσοφίαν· πρὸς καὶ
95 τοὺς Πατέρας βλέπομεν πῶς ὁ καθεὶς διάφορον ἐσπούδαζε φιλοσο-
φίαν. Δὲν ἠκούσαμεν ποτὲ νὰ ἐστάθῃ αἰρετικὸς εἰς Σύνοδον καὶ νὰ
ἐλέγχεται διὰ αἰρετικὸς μὲ τὸ νὰ σπουδάσῃ τὴν τοῦ τάδε φιλοσοφίαν.
Ἐξω ὁ ἀγὼν τῶν Πατέρων ὅλος ἦτον εἰς μόνον τὰ δόγματα τῆς
πίστεως, καὶ ἂς κυττάξουν νὰ μὴ συγχύζουν τὸν κόσμον, διότι σιμὰ
100 εἰς τὴν κατηγορίαν ὅπου θέλομεν λάβει ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη, θέλομεν
σηκώσει ὁλότελα καὶ τὴν εὐλάβειαν ὅπου προσφέρομεν, ὅχι εἰς τὴν
Ἀγιοτάτην μας Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰς τὰ πρόσωπα ὅπου ἐστάθησαν νὰ
ὑπερμαχοῦν ἄνθρωπον ὅπου ἐσύγχυσεν ὅλην τὴν Ῥούμελην. Ὅσᾶν
αὐτὰ καὶ ἄλλα ἕτερα ὅπου σᾶς φωτίσῃ ὁ Θεὸς ἀποκριθῆτε. Δὲν εἶναι
105 ἐντροπή τους νὰ ἀκούεται πῶς ἔκαυσαν λογικὴν, φυσικὴν, Εὐκλείδην,
καὶ ἀριθμητικὴν, βιβλία ὅπου τὰ διαβάζουν ὅλος ὁ κόσμος ; Ἀπὸ
τοῦτο φαίνεται πῶς δὲν ἐκινήθησαν διὰ ζῆλον πίστεως, ἀλλὰ ἀπὸ
τινα πάθη, καὶ διὰ νὰ κάνουν χάριν ἑνὸς καὶ ἄλλου. Καὶ αἱ ἀναφο-
ραὶς νὰ σταλθοῦσιν ὄλαις ὁμοῦ Δὲν ἠμπορῶ νὰ σᾶς γράψω ἕτερα,
110 ὅτι ἐβυθίσθην ἀπὸ τὴν λύπην καὶ ἀπὸ τὴν στενοχωρίαν ὅπου εὐρί-
σκομαι. Ὁ Κύριος δι' εὐχῶν σας νὰ μὲ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὰς χεῖράς
τους νὰ σᾶς ἀπολαύσω.

Οἱ χρόνοι σας πανευτυχεῖς θεόθεν εἶησαν.

1723 Νοεμβρίου 30. Ἀπὸ ἀνήλιον Γούβαν τὴν ἐν Κωνσταντίνου.

Ἐν Χριστῷ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς ὑμῶν καὶ ὅλων εἰς τοὺς ὄρισμούς σας
Μεθόδιος.

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Μεθόδιου μᾶς ἐξυπηρετεῖ πολλαπλᾶ :
καθὼς καλύπτει ἓνα σημαντικὸ κενὸ στὸ ἱστορικὸ τῆς δίκης του, γιὰ
τὸ ὁποῖο μόνο ἔμμεσες μαρτυρίες εἶχαμε ¹, μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀποκαταστή-

1. Ἀναφέρομαι κυρίως στὸν Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ (περ. «Πανδώρα», τ. ΙΑ',
σ. 88), ποὺ σημειώνει τὰ ἀκόλουθα : «Ἱερὸν καθῆκον ἐκτελοῦσα ἡ Μεγάλῃ τοῦ
Χριστοῦ Ἐκκλησία μετεκαλέσατο εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸν σοφὸν τῆς Ἡπείρου
διδάσκαλον, ἵνα ἀπολογηθῇ· διὸ καὶ ἠναγκάσθη μεταβῆναι ἐκεῖσε κατὰ τὰ τέλη τοῦ
1723, συνελάγων πρὸς τὸ βᾶρος τοῦ γήρατος καὶ τὸ φιλάσθενον καὶ τὴν ἐνδειαν,
καθότι τὸν χρυσὸν οὐδέποτε ἐλάτρευσε. Συγκροτηθείσης δὲ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις
Συνόδου, προεδρεύοντος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου καὶ παρεδρεύοντος τοῦ
Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου, προσήγαγεν. ὁ κατηγορούμενος τὴν ὁμολογίαν τῆς πί-

σουμε, με ικανοποιητική αρτιότητα, την αλληλουχία των γεγονότων. Παράλληλα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐντάξουμε με ἀκρίβεια στὴν ἴδια αὐτὴ ἀλληλουχία διάφορες ἄλλες σύγχρονες μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες, με τὸν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχαν, ἔμεναν μετέωρες. Ἐξ ἄλλου, θεωρῶ ὅτι προωθεῖται ἀρκετὰ πρὸς τὴ λύση του, με τὰ στοιχεῖα ὅσα παρέχει ἡ ἐπιστολή, καὶ τὸ πολυσυζητημένο θέμα γιὰ τὸ περιεχόμενο ποὺ εἶχε τόσο ἡ κατηγορία τοῦ Ἱερόθεου, ὅσο καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Μεθόδιου. Τέλος, χωρὶς καὶ νὰ ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολή ἓνα ἀπολύτως σαφὲς τεκμήριο γιὰ τὸ τυπικὸ τῆς διαδικασίας στὴν Σύνοδο, ἐν τούτοις εἶναι τὸ πρῶτο καὶ τὸ μοναδικό, ἴσως, τεκμήριο ποὺ μᾶς διασώθηκε, ὅσο μᾶς εἶναι γνωστό, γιὰ τὴν διαδικαστικὴ μορφή παρομοίων ὑποθέσεων.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς νομίζω ὅτι διαγράφουν καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν σχολίων ποὺ ἀκολουθοῦν : ἐνταξὴ τῶν νέων στοιχείων, ὅσα προσφέρει ἡ ἐπιστολή, στὰ ἤδη γνωστὰ χωρὶς προεκτάσεις εἴτε χρονικὲς εἴτε πραγματικὲς, παρὰ μόνο ὅταν δὲν διασφαλίζεται ἡ σαφήνεια εἴτε ἡ ἀλληλουχία.

* *

Μετὰ τὰ ἐπεισόδια τῆς Καστοριάς¹, ποὺ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀποπέμψουν οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας τὸν διώκτη τοῦ Μεθόδιου, τὸν Ἱερόθεο, ὁ τελευταῖος αὐτὸς βασιζόμενος στὴν ὑποστήριξη ποὺ εἶχε ἀπὸ ὀρισμένους Καστοριανούς, κατέφυγε τελικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ κατήγγειλε τὸν Μεθόδιο στὴν Σύνοδο. Ἡ Σύνοδος ἀποδέχθηκε τὶς κατηγορίες τοῦ Ἱερόθεου καὶ ἐκάλεσε καὶ ἡ ἴδια, ὅσο καὶ μέσῳ τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρώην Ἀχριδῶν Ζωσιμᾶ, τὸν Μεθόδιο νὰ προσέλθει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀπολογηθεῖ. Ἐκεῖνος ὅμως «καίτοι ἐπιτιμηθεὶς (ἀπὸ τὸν Ζωσιμᾶ) ἅπαξ καὶ δις... οὐδόλως ὑπήκουσε καὶ τοῦ ἡμετέρου συνοδικοῦ καταπεφρόνηκε γράμματος, καὶ ἤδη ἀπάρας αὐτόθεν ἀπεδήμησεν ἀλλαχόθι, ἀπειθῆς φανείσ καὶ

σιτως, καὶ ἀπελογήθη βεβαιῶν ὅτι οὐδὲν ἔγραψεν δογματικῶς, ἀντιβαῖνον εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τὰ δόγματα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀλλ' ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, αὐστηρῶς πρὸς τοιαῦτα ζητήματα διατεθημένη, ἐθεώρησε μὲν τὸν Μεθόδιο ὡς μὴ ἀφεστηκότα τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλ' ἐπὶ περιορισμῶ καὶ παραδειγματισμῶ τῶν φιλοσοφούντων, ἀπεφάνθη ὅπως ἐνώπιον αὐτῆς ἀποτεφρωθῆ τὸ φιλοσοφικόν του δοκίμιον καὶ ἀπευθυνθῶσιν ἐγκύκλιοι πανταχοῦ, ἵνα, ὅπου ἂν εὑρεθῆ ἀντίγραφον ἢ τετράδιον τοῦ πονήματος τούτου, δημοσίᾳ παραδοθῆ τῷ πυρί».

1. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ. πολ. καὶ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, ἔ.ἀ., σ. 460.

φυγόδικος»¹. Ὁ Μεθόδιος, πράγματι, ἄγνωστο γιὰ ποιά αἰτία, εἶχε ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Καστοριά κι εἶχε καταφύγει στὰ Γιάννενα, ὅπου καὶ ζήτησε νὰ διορισθεῖ διδάσκαλος στὴ σχολὴ Γκιόνμα. Οἱ ἐπίτροποι ὅμως τῆς σχολῆς, πληροφορημένοι γιὰ τὰ ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ, ἐζήτησαν προηγουμένως ἀπὸ τὸν Μεθόδιο «*ὁμολογίαν τῆς πίστεως*», τὴν ὁποῖαν ἐκεῖνος ἔδωσε «*ἐγγράφως καὶ διὰ ζώσης φωνῆς ἐνώπιον τῶν λογιωτάτων διδασκάλων τῆς ἡμετέρας κοινότητος... ὕθην καὶ ἀπεφασίσθη κοινῶς διδάσκαλος τῆς πρώτης σχολῆς τῆς πολιτείας μας*»². Ἡ ὁμολογία αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται ὁ Μεθόδιος στὴν ἐπιστολὴ του (ὅπου ἔδωσα εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, στ. 32) καὶ ἣ ὁποία διαβάστηκε καὶ μπροστὰ στὴν Σύνοδο.

Ἡ ἀπειθεία ὅμως τοῦ Μεθόδιου στὴν πρόσκληση τῆς Συνόδου, φαίνεται πὼς δὲν ἔμεινε χωρὶς συνέπειες, γιὰτί στίς 15 Αὐγούστου 1723 ὀρισμένοι πρόκριτοι τῶν Ἰωαννίνων, μὲ τὴν παρακίνηση μᾶλλον τοῦ Μεθόδιου, ἐπιστέλλουν στὸν Νικομηδεῖας Παῖσιο γιὰ νὰ μεσολαβήσει στὴν Σύνοδο «*νὰ ἐμποδίσῃ τὴν τοιαύτην πρόσκλησιν, ὅχι δι' ἄλλο, εἰμὴ ὅτι ὑπάρχει πενέστατος, καὶ οὐκ ἔχει τὰ πρὸς ὁδοιπορίαν ἀναγκαιοῦντα, καὶ δεύτερον ὅτι ὑπάρχει ἀσθενὴς καὶ ἀδύνατος, καὶ οὐκ ἰσχύουσιν αἱ γηραλέαι σάρκες νὰ ἀντιπαλαίωσιν εἰς τοιαύτην σκληρότητα ὁδοιπορίας τοσοῦτων ἡμερῶν*»³. Ἡ προθυμία ποὺ δείχνουν οἱ φίλοι του στὰ Γιάννενα νὰ τὸν βοηθήσουν, καὶ οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἀποδέκτες τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μεθόδιου, ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του, ὅπου μοιάζει νὰ τοὺς δικαιώνει γιὰ τὸ δυσμενὲς κλίμα ποὺ ἴσως τοῦ περιέγραφαν ὅτι θὰ συναντοῦσε, ἂν ἐπήγαινε στὴν Πόλη.

Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως αὐτὴ τῶν Γιαννιωτῶν, ἴσως καὶ γιὰτί δὲν θὰ ἔφθασε ἐγκαίρως, δὲν ἀπέτρεψε τὴν καταδίκη τοῦ Ἀνθρακίτη. Πράγματι στίς 23 Αὐγούστου συνέρχεται ἡ Σύνοδος καὶ ἐκδίδει τὴν γνωστὴ καταδικαστικὴ ἀπόφαση κατὰ τοῦ Ἀνθρακίτη. Ἡ νέα κατά-

1. Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση τῆς Συνόδου, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1723. Ἡ ἀπόφαση ἐξεδόθηκε ἐπανελημμένα καὶ βλ. σχετικὰ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, ἔ.ἀ., σ. 462, σημ. 1. Ἐδῶ παραπέμπω στὴν ἔκδοση τοῦ ΑΓΛΑΘΓΕΛΟΥ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ στὸ περ. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Β' (1881-1882), σ. 499.

2. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῶν Γιαννιωτῶν (γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἀμέσως πῶς κάτω), ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1857, σ. 278.

3. Αὐτόθι.

σταση πού διαμορφώνεται τώρα με την καθαίρεσή του από τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα, τὴν ἀπαγόρευση νὰ ἐξασκεῖ τὸ διδασκαλικὸ του ἔργο, καὶ τὸν ἀναθεματισμὸ τῶν ἔργων του, τὸν ὑποχρεώνει, ἂν δὲν θέλει νὰ προτιμήσει τὴν φυγή, νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ὀδυνηρὸ ταξίδι στὴν Κωνσταντινούπολη.

Πότε πραγματοποιεῖ τὸ ταξίδι του αὐτὸ δὲν μᾶς εἶναι γνωστό, οὔτε ἐπίσης πότε ἔγινε ἡ δεύτερη Σύνοδος, στὴν ὁποία καὶ παρουσιάσθηκε. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἔγινε μέσα στὸν Νοέμβρη, γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους: α') Μιὰ καὶ βρῖσκεται κρυμμένος σὲ «ἀνήλιον γούβαν», ὅπως ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ τὸν κρυψώνα του, καὶ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τύχη του, πρέπει νὰ γράφει στοὺς φίλους του Γιαννιωτὲς ἀμέσως μετὰ τὰ γεγονότα γιὰ νὰ προκληθεῖ τὸ ταχύτερο ἢ ἀντίδραση· καὶ β') Γιὰτί στὶς 27 Νοεμβρίου καὶ στὴν 1 Δεκεμβρίου ἔχουμε τρεῖς ἄλλες ἐπιστολές, σταλμένες ἀπὸ τὴν Πόλη, πού ἀναφέρονται καὶ οἱ τρεῖς στὴν ἀπόφαση αὐτὴ τῆς Συνόδου, μιὰ καὶ μιλοῦν γιὰ τὸ κάψιμο τῶν βιβλίων. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Ἡρακλείου Καλλίνικου, πού ἀπευθύνεται στὸν Νεόφυτο Ἄρτης καὶ τὸν πληροφορεῖ ὅτι ὁ Μεθόδιος «αὐτὸς ἰδίαις χερσὶν παρέδωκε τὰ ἑαυτοῦ ἐβδελυγμένα τετράδια τῷ Ἡφαίστῳ»¹· ἡ δεύτερη εἶναι τοῦ Ἰάκωβου τοῦ Ἀργείου πρὸς τὸν Μακάριο τὸν Πάτριον καὶ ἀναφέρει ὅτι «τὰ συγγράμματα τῆς κακοδοξίας πυρὶ παρεδόθησαν ἐν μέσῃ τῇ πατριαρχικῇ αὐλῇ»² καὶ ἡ τρίτη εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱερόθεου πρὸς τὸν δάσκαλο τῆς Σιάτιστας Ἀναστάσιο Νικόπουλο, συμπαραστάτη του στὸν διωγμὸ τοῦ Ἀνθρακίτη³, πού μαζί με τὴν πληροφορία ὅτι «ἔτι κεκρυμμένος εἶναι, φοβούμενος τὴν ὀργὴν τῶν εὐσεβῶν ἀρχιερέων καὶ κοσμικῶν», προσθέτει ὅτι τὰ τετράδια «ἠφάνισται μετὰ τὴν σύνοδον»⁴.

Τὴν Σύνοδο οὐσιαστικὰ τὴν διοικοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Νι-

1. Περ. «Θρακικά», τ. 5' (1935), σ. 33. Παραθέτω ὀλόκληρη τὴ σχετικὴ περικοπή, μιὰ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετη παράταξη τοῦ Ἀνθρακίτη, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ὡς πρὸς τὴν διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν: «Ἡρίστευσεν ὡς λίαν ὁ λογιώτατος Ἱερόθεος κατὰ τοῦ ἀμεθόδως φιλοσοφούντος κακομεθόδιου· ἀπεδείχθη ὡς γελοῖον πεζόμενον ἐν μέσῳ τῆς ἱερᾶς συνόδου· αὐτὸς ἰδίαις χερσὶν παρέδωκε τὰ ἑαυτοῦ ἐβδελυγμένα τετράδια τῷ Ἡφαίστῳ· πέμπονται δὲ καὶ γράμματα ἀπὸ πάντων τὴν Εὐρώπην, ἵνα παύσωνται τοῦ μαθητεύειν τοὺς ἐκείνου ἀκροατάς, πολλῶν μᾶλλον αὐτοῦ».

2. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, ἔ.ἀ., σ. 463.

3. Αὐτόθι, σ. 460 καὶ περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 264, 265.

4. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 272 - 273.

κομηδείας Παΐσιος, ὁ Νικαίας Γεράσιμος, ὁ Χαλκηδόνος Παρθένιος καὶ ὁ Βάρνης Καλλίνικος, οἱ ὅποιοι μὲ πρόφαση τὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ Πατριαρχικοῦ ναοῦ «κάνουν ὅ,τι θέλουν. Αὐτοὶ παίρνουν, αὐτοὶ δίδουν» τὸν προεστῶτα (τὸν Πατριάρχη) τὸν λέγουν κάτξε κάτω, καὶ κάθεται, σήκω καὶ σηκώνεται»¹. Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ παρέμβασι τῶν Γιαννιωτῶν στὸν Παΐσιο², καθὼς καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Μεθόδιου γιὰ τὸν Χαλκηδόνος, τὸν ὁποῖον ζήτησε, φαίνεται, νὰ ἐπισκεφθεῖ, πὼς εἶναι κατάκοιτος (στ. 10). Ἐκεῖνος ὅμως στὸν ὁποῖον κυρίως βασίζεται ὁ Μεθόδιος εἶναι ὁ Χρῦσανθος, μὲ τὸν ὁποῖον συνδέεται στενὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὴν Ἰταλία³. Ὁ Χρῦσανθος βρῖσκεται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν Πόλη καὶ αὐτὸς καθοδηγεῖ τὸν Μεθόδιο στὴν στάσι πού πρέπει νὰ κρατήσει τὴν ἡμέρα τῆς Συνόδου⁴.

Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀρχιερέων πού ἔλαβαν μέρος στὴν Σύνοδο αὐτὴ δὲν ἔχουμε καμμιά μαρτυρία⁵. Ἐξ ἄλλου, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἴσχυε ἀκόμη ὁ θεσμὸς τῶν «καθευρεθέντων»⁶, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο συμμετεῖχαν στὴν Σύνοδο ὅσοι μητροπολίτες καὶ ἐπίσκοποι τύχαινε νὰ βρῖσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ συνεπῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν συνοδικῶν γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀπροσδιόριστος. Στους κληρικούς αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς ὁφικιάλιους τῶν Πατριαρχείων πού ἔπαιρναν μέρος στὶς Συνόδους καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ τοὺς «διδασκά-

1. Περ. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», ἔτος Η' (1888), σ. 400.

2. Γιὰ τὸν Παΐσιο, πού ἔγινε ἀργότερα καὶ Πατριάρχης, ὁ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ (*Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, ἔ.ἀ., σ. 277) σημειώνει ὅτι ἦταν Γιαννιώτης, ἐνῶ ὁ Μ. ΓΕΔΕΩΝ (*Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 628) τὸν χαρακτηρίζει Καισαρέα.

3. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, ἔ.ἀ., σ. 445.

4. Ἡ στάσι αὐτὴ τοῦ Χρῦσανθου δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴν φιλία του μὲ τὸν Ἀνθρακίτη, ἀλλὰ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ καὶ πρὸς τὰ κοινὰ ἐπιστημονικά του ἐνδιαφέροντα. Θυμίζω τὸ ἔργο του *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ* (1716), πού ἔχει τὴ θέση του ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα πού βοήθησαν τὴν νεοελληνικὴ σκέψι νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοσι, μ' ὅλο πού ὁ Χρῦσανθος δὲν ἀποδέχθηκε τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου.

5. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πατριαρχικοὶ κώδικες παρουσιάζουν κενὰ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1720 - 1738, ἐπειδὴ κατεστράφηκαν ἀπὸ πυρκαϊὰ (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος Ἰερεμίου Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1872, σ. 17).

6. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἔπαυε νὰ ἰσχύει μόλις ἀπὸ τὸ 1741 (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 228).

λους ἐμπείρους και εἰδήμονας ἐν φιλοσοφίᾳ ἅμα τε και τῇ ἱερᾷ θεολογίᾳ»¹, στοὺς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ μελέτη τῶν τετραδίων. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον και οἱ μάρτυρες τοὺς ὁποίους, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Μεθόδιου (στ. 42), ἐπρόβαλε ὁ Ἱερόθεος, και οἱ «ἄλλοι πολλοὶ» τῆς ἐπιστολῆς (στ. 11) μὲ τοὺς ὁποίους συνεσχέπονταν ὁ Ἱερόθεος και ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀρχιερεῖς πρὶν ἀπὸ τὴν δίκη.

Ἄν και ἡ ἔλλειψη τῶν τετραδίων τοῦ Μεθόδιου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαμορφώσουμε ἀκριβῆ γνώμη γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του, ἡ ἐπιστολή του ὅμως, σὲ συσχέτιση πρὸς τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Ἀυγούστου και πρὸς ἄλλα στοιχεῖα, μᾶς βοηθεῖ τουλάχιστον νὰ διασαφηνίσουμε τὴν κατηγορία τοῦ Ἱερόθεου. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν νομίζω ὅτι ἐξαλείφεται και ἡ διχογνωμία ποὺ παρουσιάσθηκε ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, ἂν δηλαδὴ ὁ Μεθόδιος κατηγορήθηκε και καταδικάσθηκε ὡς ὁπαδὸς τοῦ Μολίνου ἢ τοῦ Malebranche, γιὰ ζητήματα δηλαδὴ δογματικά ἢ γιὰ φιλοσοφικά².

Τὸ ἦθος, βέβαια, τοῦ Ἱερόθεου μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μεθόδιος ἔπεσε θῦμα «τοῦ καταδιωγμοῦ ὑποκριτοῦ Μωραΐτου φθονεροῦ και ἀπαισίου»³. Ἔτσι, ἂν δηλαδὴ δεχθοῦμε και τὰ προσωπικά ἐλατήρια στὸν κατατρογμὸ τοῦ Μεθόδιου, ὁ Ἱερόθεος θὰ εἶχε κάθε λόγο νὰ εὐρύνει τὴν βάση τῆς κατηγορίας του, ὑποστηρίζοντας πῶς ὁ Μεθόδιος ὄχι μόνο εἶχε παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν παραδεγμένη γιὰ τὴν ἐκκλησία ὀρθὴ φιλοσοφικὴ διδασκαλία. Γιατί, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, μεγάλωναν και οἱ πιθανότητες καταδίκης τοῦ ἀντιπάλου του. Κι ἂν ὅμως πάλι σταθοῦμε ἐφεκτικοὶ πρὸς μιὰ παρόμοια ἀπο-

1. ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 497.

2. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη και δὲν ἔχει τὴ θέση τῆς ἐδῶ. Περιορίζομαι συνεπῶς νὰ παραπέμψω στὴν ἐργασία τοῦ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ στὸ περ. <Θεολογία> Δ' (1926), σ. 8 κέ., ὅπου ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅμως ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Malebranche, ποὺ πρωτοχρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ΖΑΒΙΡΑ (*Νέα Ἑλλάς*, σ. 420), τὸ ἀναφέρω μόνο ἐνδεικτικά, γιατί ἔχω τὴν γνώμη ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ Μεθόδιος κατηγορεῖται γιὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση, θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε στὴν φιλοσοφία και τὴν διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν και τῆς νεώτερης φυσικῆς, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Μεθόδιος διαμαρτύρεται ἐπανελημμένα στὴν ἐπιστολή του πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαγορεύονται.

3. Περ. <Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς>, ἔ.ἀ., σ. 273 - 274.

ψη¹, καὶ δεχθούμε πὼς ὁ Ἱερόθεος εἶχε ἀνησυχήσει πραγματικὰ ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Μεθόδιου, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ διττὸ περιεχόμενο τῆς κατηγορίας του, γιὰτὶ βρῖσκεται ἐναρμονισμένο πρὸς τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τόσο στὰ Πατριαρχεῖα, ὅσο καὶ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή.

Γιὰτὶ, ὅσο καὶ ἂν μᾶς εἶναι γνωστὸ πὼς ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἡ Ἐκκλησία βρῖσκεται ἀκόμη στὴν πρωτοπορεία γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, γνωρίζουμε ἀντιστοίχως ὅτι ἡ στάση τῆς ἀπέναντι στὴ νέα φιλοσοφία, τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὰ μαθηματικὰ εἶναι ἀπόλυτα συντηρητικὴ. Ἔτσι, στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, ποὺ ζεῖ κάτω ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Πατριαρχείου, τὴν θέση τῆς φιλοσοφίας κατέχει ἀπόλυτα ὁ Ἀριστοτέλης μὲ προεξάρχοντα διδάσκαλο τὸν μεγάλο Ἐκκλησιάρχῃ καὶ γραμματέα τῆς Πατριαρχικῆς αὐλῆς Μάνο Κριτία, ποὺ εἶναι καὶ ὁ συντάκτης τῆς πρώτης καταδικαστικῆς ἀπόφασης κατὰ τοῦ Ἀνθρακίτη². Ὁ ἴδιος ὁ Ἱερόθεος, ἄλλωστε, διδάχθηκε τὴν φιλοσοφία στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή ἀπὸ ἕναν ἄλλον, ἐξ Ἰσου φανατικὸ ἀριστοτελικὸ, τὸν Ἰάκωβο Μάνο τὸν Ἀργεῖο³.

Τὸ ἴδιο αὐτὸ πνεῦμα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, καὶ συνεπῶς καὶ τῶν Πατριαρχείων, ἐκφράζει καὶ μιὰ ἄλλη σχολὴ στὰ χρόνια αὐτά: ἡ Πατριὰς Ἀκαδημία. Ὁ Μακάριος ὁ Πάτριος, σὰν γνήσιος μαθητὴς τοῦ δασκάλου τοῦ Ἰάκωβου Μάνου⁴, ὅταν ὁ Νεόφυτος Ἄρτης τοῦ στέλνει ἕναν πρώην μαθητὴ τοῦ Μεθόδιου στὴν Πάτριον γιὰ νὰ συνεχίσει ἐκεῖ τὶς σπουδές του — τόσο τὸν θεωροῦσαν ἀνθρώπο δικό τους — γράφοντας τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν συζήτηση ποὺ εἶχε μὲ τὸν μαθητὴ γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Μεθόδιου στὴν Καστοριά, παρατηρεῖ πὼς «ὁ κύριος Μεθόδιος τρίγωνα καὶ τετράγωνα διδάσκει τοὺς μαθητάς

1. Ἡ γνώμη τοῦ Μεθόδιου, ὅταν παραιοπεῖται στὴν ἐπιστολὴ «πὼς δὲν ἐκινήθησαν διὰ ζήλον πίστεως, ἀλλὰ ἀπὸ τὶνα πάθη, καὶ διὰ νὰ κάνουν χάριν ἑνὸς καὶ ἄλλου» (στ. 107 - 108), ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸν Ἱερόθεο «ὅτι εἶναι ἀνθρωπάριον μεστὸν ἀνθαδείας καὶ ματαίας οἰήσεως καὶ ἠθέλαμεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νὰ κάμωμεν νὰ καταλάβῃ τί εἶναι, ὅμως βλέποντες πὼς τὸν εἶχεν ὁ καλὸς ἀνθρώπος ἅγιος Λήμνου εἰς εὐλάβειαν καὶ περιποίησιν, τὸν ὑπομείναμεν διὰ νὰ μὴ πικρᾶνωμεν τὴν πανιερότητά του, τὴν ὅποιαν ὄχι μόνον τὴν ἀγαπᾶμεν, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐλαβοῦμεθα». (Ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Ἄρτης Νεόφυτο, περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 274).

2. Περ. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Η' (1888), σ. 276.

3. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 260.

4. Μ. Η. ΜΑΛΛΑΝΔΡΑΚΗ, Ἡ Πατριὰς Σχολή, Ἀθήνα 1911, σ. 3.

του και την ἄλλην πολυάσχολον ματαιοπονίαν τῆς Μαθηματικῆς»¹.

Καὶ ἓνα ἄλλο, ὅμως, ἐπεισόδιο τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴν Θεσσαλονίκη ἀποδεικνύει πόσην εὐπάθεια προκαλοῦσε μιὰ κατηγορία γιὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ὁ ἀριστοτελικὸς Ἰωάννης Ἰωάννου, συμπαραστάτης τοῦ Ἱερόθεου στὸν κατατρεγμὸ τοῦ Μεθόδιου², ἦρθε σὲ διάσταση μὲ τὸν διδάσκαλο τῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης Παχώμιο, μαθητὴ τοῦ Ἀνθρακίτη καὶ «ὕβριστὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἄκρον»³, γιὰ ζητήματα οἰκονομικά, καὶ ζητήθηκε ἡ παρέμβαση τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Παχώμιος ἐξορίσθηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ φαίνεται πὼς ἡ ἐξορία του δὲν ἦταν ἀσχετὴ πρὸς τὴν διδασκαλία του⁴.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, μὲ τὴν ἀμесеση ἢ ἔμμεση ἀναφορὰ τους στὴν ὑπόθεση Ἀνθρακίτη, νομίζω ὅτι, ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς δικαιολογοῦν νὰ μὴν παρεκκλίνουμε σὲ ἄλλες γενικότερες γιὰ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἰσχυροποιοῦν ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἱερόθεος εἶχε δίκιο, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του βέβαια, νὰ εὐρύνει τὸ περιεχόμενο τῆς κατηγορίας του. Γιατὶ ὁ Μεθόδιος, ὅταν ἐπληροφορήθηκε πὼς τὰ τετράδιά του εἶχαν φθάσει στὴν Πόλη καὶ πὼς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὶς κατηγορίες ἢ Σύνοδος, ἐπειδὴ φοβήθηκε μὴ τυχὸν οἱ ἀντίπαλοί του ἀλλοιώσουν τὸ περιεχόμενο τῶν τετραδίων, ἔγραψε στὸν Χρῦσανθο καὶ σὲ ἄλλους «ἂν ἤθελε τὰ ὑπάγη νὰ τὰ θεωρήσωσιν ἀκριβῶς καὶ ὅποιον εὐρωσιν ὑγιᾶς καὶ σύμφωνον τῷ δόγματι τῆς ἁγίας μας ἐκκλησίας, κἀγὼ μετὰ χαρᾶς ἀποδέχομαι, ὅπερ δὲ ἀλλότριον κἀγὼ οὐκ ἀποδέχομαι· ἐγὼ πείθομαι εἰς τὸ ὑγιᾶς δόγμα τῆς ἐκκλησίας μου»⁵. Κι ὁ Χρῦσανθος, πράγματι, πού ἀγαποῦσε καὶ ἐκτιμοῦσε τὸν Μεθόδιο, τὸν ἐπαραμύθησε καὶ «ἔδωκε καλὴν κοινὴν μαρτυρίαν ἔμπροσθεν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἡμῶν καὶ τῆς Ἱερᾶς αὐτοῦ συνόδου, ὁμολογῶν πὼς εἶμαι τέκνον τῆς ἁγίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας πιστόν, καὶ ἕτερα ὄσα παρὰ Θεοῦ ἐσοφίσθη», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μεθόδιος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν πρῶην Ἄρτας Νεόφυτο⁶.

1. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 277.

2. Αὐτόθι, σ. 264.

3. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Λυκανγὲς πνευματικῆς κινήσεως παρ' ἡμῖν 1700 - 1730*, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 5 (1930), σ. 5. Ἡ κρίση εἶναι τοῦ Μακάριου τοῦ Πάτμιου.

4. Αὐτόθι, σ. 8 καὶ περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 276.

5. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 282.

6. Αὐτόθι.

Τὴν ἐνέργεια, λοιπόν, αὐτῆ τοῦ Χρυσάνθου, καθὼς καὶ τὴν προθυμία τοῦ Μεθόδιου νὰ ἀρνηθεῖ κάθε τι πὺν θὰ ἐθεωρεῖτο παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ τὴν εἶχε πληροφορηθεῖ ὁ Ἱερόθεος καὶ νὰ ἀνησύχησε γιὰ τὴν τύχη τῆς κατηγορίας του. Ἔτσι, εἶναι ἔτοιμος νὰ ἐξουδετερώσει τὸ σχέδιο πὺν εἶχε ὁ Χρυσάνθος, νὰ μὴ γίνει δηλαδὴ ἔρευνα σὲ τετράδια φιλοσοφικά καὶ νὰ ὁμολογήσει ὁ Μεθόδιος τὴν ὀρθοδοξία του, καὶ τὴν κρίσιμη στιγμή «ἐπαράστησεν τὰ τετράδια» (στ. 34), δηλαδὴ τὰ φιλοσοφικά, ἐπρόβαλε τοὺς μάρτυρες, ἐπροκάλεσε τὴν «ὄρμη» τοῦ λαοῦ» (στ. 44) καὶ ὁ Χρυσάνθος ἀναγκάσθηκε νὰ κατευθύνει τὸν ἔλεγχό του στὴν ἐξέταση τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν τοῦ Μεθόδιου.

Παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις, συνεπῶς, πὺν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διατυπώσει γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Μεθόδιου, ἐντούτοις, τόσο ἢ συνεχῆς διαμαρτυρία του, ὅτι δικάζεται σὰν φιλόσοφος καὶ ὄχι σὰν χριστιανός, ὅσο καὶ ἡ ἀρνησὴ του νὰ ὑπογράψει τὴν ὁμολογία πὺν τοῦ εἶχαν συνθέσει, καὶ τὴν ὁποία δὲν δέχθηκε γιὰτὶ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὴν συνείδησή του, ἔρχονται νὰ συμφωνήσουν καὶ μὲ τὴν παρατήρηση τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης τῆς Συνόδου, ὅτι «τὰ τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας παρητήσατο καὶ ἀπεδοκίμασεν»¹ καὶ μὲ τὴν ἄλλη τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1725, ὅπου «διατάσσεται νὰ διδώσῃ ἐν τῷ μέλλοντι τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν συνῶδᾶ τῷ συστήματι τοῦ Κορυθαλέως»².

Ἡ σαφὴς αὐτῆ στάση του, ὅπως ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιστολή του, μὲ τὴ σύσταση πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του νὰ γράψουν ὅτι «δὲν μᾶς μέλλει... ὅ,τι φιλοσοφίαν καὶ ἂν μελετᾷ, ἢ τὴν τοῦ Πλάτωνος ἢ Ἀριστοτέλους, ἢ παλαιᾶν ἢ νέαν φιλοσοφίαν» (στ. 93 - 94), πὺν εἶναι ἐπανάληψη τῆς γνώμης, τὴν ὁποία εἶχε διατυπώσει παλαιότερα σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νεόφυτο Ἄρτης, ὅτι δηλ. «καθ' ἕνας ἔχει ἄδειαν νὰ φιλοσοφῇ ἢ πλατωνικῶς, ἢ ἀριστοτελικῶς, ἢ ἄλλως πως, κατὰ τὸ πιθανώτερον ὁπὺν ἡμπορεῖ, διότι βεβαίαν ἐπιστήμην οὐκ ἔχομεν τῶν πραγμάτων, καὶ ὅτι ἀφ' οὗ ἤρξατο ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ νὰ κηρύττεται, ἅπανσα φιλοσοφία, ἐθνικὴ ἐπιστήμη πέπαιται»³, φαίνεται ὅτι ἐπροκάλεσε καὶ τὴν ἀπόφαση γιὰ τὸ κάψιμο τῶν τετραδίων του.

1. ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 497.

2. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΑΦΕΙΔΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 125.

3. Περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελωδός», ἔ.ἀ., σ. 281.

Τὸ κάψιμο τῶν τετραδίων του, ποὺ πρέπει νὰ εἶχε συμβολικὸ χαρακτήρα, ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μεθόδιο «ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς τοιούτοις», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Δαπόντες¹, καὶ μὲ τὴν πράξη αὐτὴ κλείνει καὶ ἡ δεύτερη φάση τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ τρίτη φάση, ποὺ καταλήγει στὴν ἀποκατάσταση καὶ ποὺ μᾶς φέρνει χρονικὰ στὰ 1725, δὲν μᾶς εἶναι στὶς λεπτομέρειές της γνωστή. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μεθόδιου μᾶς βοηθεῖ μόνο γιὰ νὰ θέσουμε μερικὰ νέα ἐρωτήματα, ὅπως: ποιὸ ἀποτέλεσμα ἐπροκάλεσε ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μεθόδιου, ποιά ὑπῆρξε ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀφοῦ ἐκρῦφθηκε ὁ Μεθόδιος, τί ἀπέγινε ὁ ἴδιος, ἀφοῦ γιὰ δύο ὀλόκληρα χρόνια χάνουμε τὰ ἴχνη του, καὶ τέλος, ἂν ἡ Ἐκκλησία ἔλαβε ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα καταγγέλλει ὁ Μεθόδιος ὅτι ἐπρόκειτο νὰ λάβει.

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

1. Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ', Βενετία 1872, σ. 113.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ

ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ

Στὸν Α' τόμο τῶν «Ἑπειρωτικῶν Χρονικῶν» (Ἰωάννινα 1926), στίς σελίδες 158-189 καὶ 313-329, βρίσκεται δημοσιευμένη μιὰ πλούσια καὶ καλὴ σειρὰ ἀπὸ Ἑπειρωτικὰ αἰνίγματα, πού τὰ μάζεψε καὶ τὰ παρουσιάζει φιλολογικὰ ὁ μακαρίτης Χρῖστος Σούλης¹. Εἶναι ἀπὸ τίς μεγαλύτερες, μὲ γεωγραφικὴ ἐνότητα, συλλογὲς νεοελληνικῶν αἰνιγμάτων πού ἔχομε. Γι' αὐτὸ θὰ τὴν χρησιμοποιήσω σὰν βασικὸ παράδειγμα στὴ μελέτη μου τούτη — τὴν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη του — πού ἀσχολεῖται μὲ τὸν κόσμον τοῦ ἑλληνικοῦ αἰνίγματος γενικά².

Δίνω πρὶν προχωρήσω, μὲ τὴ χρονολογικὴ τους σειρὰ, τίς σχετικὰ μεγάλες συλλογὲς (ἀπὸ 50 αἰνίγματα καὶ πάνω) πού ἔχουν ὡς τώρα δημοσιευτῆ, σὲ περιοδικὰ ἢ βιβλία :

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΖΕΛΗ, τοῦ ἐκ Ζακύνθου, *Γνωμικὰ ἐκ διαφόρων ἐνδόξων ἀνδρῶν, Ἑλλήνων καὶ ἀλλογενῶν, εἰ δὲ καὶ αἰνίγματα καὶ ἕτερα ἴνα*. Ἐν Ναυπλίῳ 1836, σελ. 205-212 (Ζακύνθου [;] αἰνίγματα 90).
2. ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΛΕΛΕΚΟΥ, *Δημοτικὴ Ἀνθολογία*. Ἐν Ἀθήναις 1868, σελ. 170-176 (Πελοποννήσου [;] αἰν. 74).
3. [Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ], *Μνημεῖα τῆς ἐν Πόντῳ δημοτικῆς*. Περιοδ. Ἐπτάλοφος, ἔτος Β', τεῦχος πρῶτον (ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870), σελ. 331-352 (αἰνίγματα 124).

1. «Ἑπειρωτικὰ αἰνίγματα συλλεγμένα ὑπὸ ΧΡΙΣΤΟΥ Ι. ΣΟΥΛΗ, καθηγητοῦ τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις Β' Γυμνασίου». (Βλέπε καὶ κρίση γιὰ τὴ συλλογὴ αὐτὴ στό περιοδ. Λαογραφία, τόμ. 10, σελ. 236-237, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ ΣΤΙΑΠΩΝΑ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ).

2. Παρόμοια εἶναι ἡ μελέτη τοῦ KARL DIETTERICH, *Neugriechische Rätselichtung* — σοφὴ καὶ πολύτιμη γιὰ τὴν αἰνιγματολογία μας — πού δημοσιεύτηκε τὸ 1904 στό Zeitschrift des Vereins für Volkskunde (τόμ. XIV, σελ. 84-104). Ὅπως θὰ φανῆ ὁμως καὶ μὲ τὴν πορεία τῆς ἐργασίας μου, οἱ ἰδιαίτεροι ἀντικειμενικοὶ σκοποὶ, ἡ γενικὴ ἐποπτεία καὶ τὰ συμπεράσματα, καθὼς καὶ τὰ λαογραφικὰ δεδομένα πού ἐδῶ χρησιμοποιῶ, εἶναι διαφορετικά.

4. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Δημώδη αινίγματα*. Νεοελληνικά 'Ανάλεκτα Παρνασσού, τόμ. Α' (1870), σελ. 193 - 254 (διαφόρων τόπων, αινίγμ. 351).
5. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Αινίγματα και λογοπαίγνια*. Περιοδ. : 'Ο έν Κωνσταντινουπόλει 'Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τόμ. Η' (1874), σελ. 513 - 526 (διαφ. τόπ. αινίγμ. 70).
6. Γ. ΛΟΥΚΑ, *Φιλολογικαί επισκέψεις τῶν έν τῷ βίῳ τῶν νεωτέρων Κυπρίων μνημείων τῶν ἀρχαίων*. 'Εν 'Αθήναις 1874, τόμ. Α', σελ. 148 - 164 (αινίγμ. 99).
7. Ε. Ι. Κ[ΡΗΤΙΚΙΔΟΥ], *Σαμιακά ἔθιμα*. 'Εν 'Ερμούπολει 1875, σελ. 80 - 86 (αινίγμ. 103).
8. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΟΥ Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΟΥ, *Σαμιακά*. Τόμ. Ε' (έν Σάμῳ 1887), σελ. 177 - 190 (αινίγμ. 285).
9. Π. ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιερέως, Περισυναγωγή γλωσσικῆς ὕλης και ἐθίμων τοῦ ἑλλ. λαοῦ, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πελοποννήσου*. 'Εν Πάτραις 1887, σελ. 316 - 323 (αινίγμ. 50).
10. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ, *Χιακά 'Ανάλεκτα*. 'Εν 'Αθήναις 1890, σελ. 163 - 186 (αινίγμ. 130).
11. Α. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *δημοδιδασκάλου, Νέα 'Ανθοδέσμη*. 'Εν 'Αθήναις 1890, σελ. 152 - 157 (διαφ. τόπ. αινίγμ. 54).
12. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Τὰ Κυπριακά*. Τόμ. Β', 'Εν 'Αθήναις 1891, σελ. 290 - 298 (αινίγμ. 145).
13. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Αινίγματα Νισύρου*. Ζωγράφειος 'Αγών, τόμ. Α' (έν Κωνσταντινουπόλει 1891), σελ. 413 - 416 (αινίγμ. 51).
14. G. F. ΑΒΒΟΤΤ, *Macedonian Folklore*. Cambridge Univ. press, 1903, σελ. 304 - 318 και 367 - 368 (αινίγμ. 63).
15. ΣΠ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Λεσβιακά*. 'Εν 'Αθήναις 1903, σελ. 200-208 (αινίγμ. 48).
16. ΦΑΙΔΩΝΟΣ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Οίνουνηακά*. 'Εν Χανίοις, 1908, σελ. 137 - 141 (Λακεδαιμόνος αινίγμ. 72).
17. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΕΜ. ΣΤΑΘΗ, *Κυθηραϊκά αινίγματα*. Περιοδ. Λαογραφία, τόμ. Β' (1910), σελ. 330 - 370 (αινίγμ. 160).
18. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜ. Η. ΜΕΛΑΝΟΦΡΥΔΟΥ, *'Η έν Πόντῳ ἑλληνική γλῶσσα*. 'Εν Βατοῦμ 1910, σελ. 112 - 116 (αινίγμ. 75).
19. ΑΓΙ ΘΕΡΟΥ, *'Εκατό αινίγματα τῆς Λακεδαιμόνος*. Περιοδ. Μαλεβός ('Αθήναι 1923 - 1924), σελ. 118, 154, 192 (αινίγμ. 68. Δέν συμπληρώθηκαν τὰ 100.— Πρβλ. και πὺ κάτω τὸν ἀριθ. 31).
20. ΧΡΙΣΤΟΥ Ι. ΣΟΥΛΗ, *'Ηπειρωτικά αινίγματα*. Περιοδ. 'Ηπειρωτικά Χρονικά, τόμ. Α' (1926), σ. 158 - 189 και 313 - 329 (αινίγμ. 236).
21. Κ. ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ - Γ. ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΟΥ - Ε. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, *Αινίγματα 'Ινσπύλεως, Χαλδίας, Σάντας*. 'Αρχεῖον Πόντου, τόμ. Α' (1928), σελ. 207 - 213 (αινίγμ. 136).
22. Κ. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Αινίγματα ἐπιχωριάζοντα έν Σωζοπόλει τῆς Βορ. Θράκης*. Περιοδ. Θρακικά, τόμ. Α' (1929), σελ. 172 - 178 (αινίγμ. 63).
23. Μ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΟΥΑΡΟΥ, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου*. Τόμ. Α' ('Αθήναι 1932), σελ. 390 - 394 (αινίγμ. 54).
24. Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Λαογραφικά Σκοποῦ 'Ανατολ. Θράκης*. 'Αρχεῖον τοῦ

- Θρακικοῦ Λαογρ. καὶ Γλωσσ. Θησαυροῦ, τόμ. Ε' (1938 - 1939), σελ. 220 - 222 (αἰνίγμ. 56).
25. ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ Κ. ΑΚΟΓΛΟΥ, *Λαογραφικὰ Κοινώρων*. Ἀθήνα 1939, σελ. 451 - 453 (Πόντου αἰνίγμ. 49).
26. ΕΛΠΙΝΙΚΗΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ - ΣΑΡΑΝΤΗ, *Αἰνίγματα* [Ἀνατολ. Θράκης]. Περιοδ. Θρακικά, τόμ. ΙΓ' (1940), σελ. 354 - 365 (αἰνίγμ. 128).
27. Α. ΨΩΜΑΔΑΚΗ - Ι. ΡΟΔΑΝΑΚΗ, *Αἰνίγματα ἐκ Σητείας*. Ἐπετηρίς Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τόμ. Δ' (1941), σελ. 236 - 240 (αἰνίγμ. 88).
28. ΝΙΚΗΣ Α. ΠΕΡΔΙΚΑ, *Σκύρος*. Τόμ. Β' (Ἀθήναι 1943), σελ. 91 - 97 (αἰνίγμ. 118).
29. ΡΗ. Ρ. ARGENTI - Η. J. ROSE, *The Folklore of Chios*. Τόμ. Β' (Cambridge Univ. press, 1949), σελ. 939 - 978 (αἰνίγμ. 220).
30. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Κ. ΦΡΑΓΚΑΚΗ, *Συμβολὴ στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης*. Ἀθήνα 1949, σελ. 185 - 187 (αἰνίγμ. 68).
31. ΑΓΙ ΘΕΡΟΥ, *Ἀλαγονικὰ αἰνίγματα*. Περιοδ. Λαογραφία, τόμ. ΙΕ' (1953 - 1954), σελ. 421 - 428 (αἰνίγμ. 55. Ἀπ' αὐτά, τὰ πρῶτα 29 εἶναι ξαναδημοσιευμένα στὸν Μαλεβό (ὄπ.π., ἀριθ. 19), τὰ δὲ ὑπόλοιπα συμπληρῶνουν περίπου τὰ 100 τῆς συλλογῆς ἐκείνης).

Τὸ Αἰνίγμα εἶναι ἓνα περίεργο λαϊκὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, πὺν συνδυάζει τὴ σοβαρὴ ἀπασχόληση καὶ τὴν ἄσκηση τοῦ νοῦ μὲ τὸ παιγνίδι καὶ τὴν εὐτράπελη ψυχαγωγία. Εἶναι ἀπὸ τὰ πνευματικότερα λαογραφικὰ εἶδη, γιὰτὶ στηρίζεται στὴν παρατήρηση καὶ τὴν ἔρευνα, ποιητικὸ γιὰ τὶς ἀλληγορίες του, ἀλλὰ καὶ ρεαλιστικὰ πεζό, γιὰτὶ μορεῖ καὶ καταπιάνεται μὲ τὶς ἀπλοῖκὲς σκηνὲς τῆς ζωῆς καὶ τὶς ὑπονοούμενες σεξουαλικὲς σχέσεις. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ συναντοῦμε στὴν παλιὰ διδασκαλία τῶν σοφῶν καὶ στοὺς χρησμοὺς τῶν μαντείων, στὰ ἔρωτῆματα τῶν θεολόγων καὶ στὶς ἀφηγήσεις τῶν παραμυθιῶν, ἀλλὰ καὶ στὶς παιγνιδιάρικες ἀμιλλες τῶν παιδιῶν καὶ στὰ διασκεδαστικὰ πειράγματα τῶν χωρικῶν μας ¹.

Εἶναι εἶδος διαλογικὸ, πὺν στηρίζεται στὴ γνώση καὶ τὴ φαντασία ὄχι μονάχα ἐκείνου πὺν τὸ συνθέτει καὶ τὸ προτείνει, ἀλλὰ καὶ τοῦ

1. Οἱ ἐθνολόγοι σήμερα κατατάσσουν τὸ αἰνίγμα στὰ παιγνίδια : «Jeu oraux». (βλ. Μ. MAUSS, *Manuel d'Ethnographie*, Paris 1947, σελ. 76). Ὁ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, στὸ διάγραμμά του τῶν λαογραφικῶν θεμάτων (Λαογραφία Α', 1909, σελ. 10 - 14), τὸ κατατάσσει στὰ «μνημεῖα τοῦ λόγου». Ὁ ΔΙΗΤΕΡΙΣΗ (ὄ.π., σελ. 87) τοῦ δίνει κοινωνικὴ ἀποστολή (ὅπως καὶ στὸ παραμῦθι), ἐπειδὴ σκοπὸς του εἶναι νὰ ψυχαγωγῆσιν. Παλιότερα θεωροῦσαν τὸ αἰνίγμα ἓνα ὑπόλειμμα ἀλληγορικῆς διδασκαλίας, μὲ κοσμολογικὴ ἢ λατρευτικὴ σκοπιμότητα. (βλ. σχετικὰ τὸ ἄρθρο τοῦ W. SCHULTZ «Rätzel», στὴν Real - Encyclopädie τῶν Pauly - Wissowa, ΙΑ, Stuttgart 1913).

ἄλλου πού τὸ δέχεται καὶ τὸ λύνει¹. Γι' αὐτὸ καὶ ἀποτελεῖ ἐκδήλωση λαῶν πού εἶναι κάπως προχωρημένοι στὸν πολιτισμὸ τους², γι' αὐτὸ κι' ἔχει σημαντικὰ πλουτιστῆ ἀπὸ κατασκευάσματα λογίων, γι' αὐτὸ καὶ τὰ παιδιά πού τὸ «παίζουν» βρίσκονται πάντα σὲ μιὰ πιὸ ὥριμη ἡλικία.

Τὸ αἶνιγμα εἶναι παλιὸ καὶ παγκόσμιο λαογραφικὸ εἶδος, πού τὴν πρώτη μορφή καὶ τὸ ἄπλωμά του μποροῦμε νὰ τὰ παρακολουθήσωμε μελετώντας τὶς ἀρχαῖες φιλολογίες, καθὼς καὶ τὶς λαογραφικὲς συλλογὲς τῶν σύγχρονων ἔθνῶν³.

Ὅσο γιὰ τὸ ἑλληνικὸ αἶνιγμα, ἐπειδὴ παράλληλα μὲ τὴ σύγχρονη διεθνικότητά του ἔχει καὶ δική του φιλολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἱστορία, γιατί ξεκινάει ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μυθικὰ καὶ κλασσικὰ χρόνια κι' ὕστερα πλουτίζεται ἀπὸ τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς λόγιους στὰ βυζαντινὰ καὶ

1. Σὲ μιὰ καλὴ ἑλληνικὴ περιγραφή γιὰ τὸ πῶς παίζονται τὰ αἰνίγματα, (ΘΕΟΔ. Δ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥ, *Παραπούλγια* [ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι Ἀρκαδίας, αἰνίγμ. 43], περιοδ. Παναθήναια, τόμ. ΙΘ' [1909 - 1910] σελ. 308 - 312), ἀναφέρεται ὅτι οἱ παῖκτες — λύτες καὶ δότες — χωρίζονται σὲ ἀνταγωνιστικὲς ὁμάδες καὶ διαλέγουν τοὺς ἐκπροσώπους των «νὰ ὑπερέχουν εἰς τὰ χρόνια καὶ τὰς γνώσεις... νὰ εἶναι ἀκουστοὶ καὶ πολύξεροι».

2. Πρβλ. καὶ ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Α'* (Ἀθήναι 1923), σ. 342.

3. Γενικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διεθνῆ ἱστορία καὶ τὴ βιβλιογραφία τοῦ αἰνίγματος μᾶς δίνει, σ' ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ ΣΤΙΑΠΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ στὸ βιβλίο του *Ἑλληνικὴ Λαογραφία* (Μέρος Α', Ἀθήναι 1923, σελ. 341 - 359), καὶ στὰ ἄρθρα του *αἶνιγμα* στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (τόμ. Β', 1927) καὶ στὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη (τόμ. Α', 1927). Πλούσια ἐπίσης, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ τὸ βυζαντινὸ αἶνιγμα, εἶναι τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ βιβλιογραφία πού συντροφεύουν τὸ κεφάλαιο *Τὰ αἰνίγματα*, στὸ βιβλίο τοῦ ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Α' II (Ἀθήναι 1948, ἔκδ. Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου), σελ. 64 - 86. Ἀπὸ τὶς ξένες ἐργασίαι βασικὴ πιά εἶναι ἡ γενικὴ βιβλιογραφία τῶν αἰνιγμάτων (μελέτες καὶ συλλογὲς) τοῦ Ἀμερικανοῦ ARCHER TAYLOR, *A bibliography of riddles* (F. F. Communications No 126, Helsinki 1939), πού συμπληρώθηκε ἀργότερα στὰ μεγάλα μεθοδολογικὰ ἔργα του: *English Riddles from oral tradition* (University of California press, 1951) καὶ: *An annotated Collection of Mongolian Riddles* (Transactions of the American Philos. Society, vol. 44 part 3, Philadelphia 1954). Προσθέτω σ' αὐτὰ καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς I. WEBER - KELLERMANN, *Über das Volksrätsel* (Beiträge zur sprachlichen Volksüberlieferung—Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin — τόμ. II (1953), σελ. 106 - 120), ὅπου μαζί μὲ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ αἶνιγμα μᾶς δίνει καὶ τὴ νεώτερη, γερμανικὴ καὶ ξένη, βιβλιογραφία.

τά νεώτερα ¹, ήταν φυσικό νὰ μελετηθῆ ἀπὸ κλασσικοὺς ἐπιστήμονες καὶ βυζαντινολόγους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους, ποὺ καταπιάστηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ τὸ βυζαντινὸ αἶνιγμα (Boissonade, Brunck, Ehlers, Heinrich, Herding, Krumbacher, Morawski, Ohlert, Schultz, Treu κ.ἄ.) ², Ἕλληνες φιλόλογοι καὶ λαογράφοι, οἱ : Λάμπρος, Πολίτης, Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Κυριακίδης, Βέης, Κουκουλές κ.ἄ. παρακολούθησαν τὸ ἑλληνικὸ αἶνιγμα στὴν πορεία του κι' ἔδωσαν πολλὰ βυζαντινά, ἢ ἔδειξαν σὲ μελέτες τους τὴν παρουσία παλιῶν στοιχείων στὰ καινούργια ³. Ἀκολούθησαν ἔπειτα ἰδιαίτερες μελέτες καὶ συλλογές γιὰ τὸ νεοελληνικὸ αἶνιγμα, ὅπου ἀντιμετωπίστηκε κάπως καὶ τὸ στοιχεῖο τῶν ξενικῶν ὁμοιοτήτων καὶ ἐπιδράσεων ⁴.

1. Κατὰ τὸν Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ (ὁ.π., σελ. 64 - 65) ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν 10^{ον} ὡς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, εἶναι ἡ πιὸ παραγωγικὴ τοῦ αἶνιγματος στὰ βυζαντινά χρόνια. Στους τελευταίους αἰῶνες ἡ τάση γιὰ θεολογικὴ κατῆχηση μὲ αἰνιγματικὸν τρόπο (πράγμα ποὺ τὸ συναντοῦμε καὶ στὴ Δύση) κι' ἡ λόγια ἐπίδειξη αἰνιγματοπλαστικῆς ἰκανότητος, ἐπλούτισαν σημαντικὰ τὴ νεοελληνικὴ αἰνιγματολογία.

2. Βλέπε Α. ΤΑΥΛΟΡ, *A bibliography of riddles* (ὁ.π.).

3. Βλέπε : ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Βυζαντινὰ αἶνιγματα*. Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἐταιρείας, τόμ. Β' ('Αθῆναι 1885 - 1889), σελ. 152 - 166. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Αἶνιγματα* (κατάλοιπον ὑπ' ἀριθ. ρξζ'). Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. ΙΖ' (1923), σελ. 202 - 217. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Αἶνιγματα καὶ λογοπαίγνια* (ὁ.π.) καὶ : *Παροιμίες*, τόμ. Α' ('Αθῆναι 1889), σελ. 31 - 33, 55 - 56 καὶ 63 - 68. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἡλαῖα καὶ νεώτερα αἶνιγματα*. Περιοδ. Λαογραφία, τόμ. Α' (1909), σελ. 574 - 578. ΣΤΙΑΠ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Ἰσομῆματα καὶ αἶνιγματα*. Λαογραφία, τόμ. Η' (1921), σελ. 109 - 152. ΝΙΚΟΥ Α. ΒΕΗ, *Βυζαντινὰ αἶνιγματα*. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, Ἐπετηρίς, τόμ. Σ' (1902), σ. 103 - 110. ΦΑΙΔ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Τὰ αἶνιγματα* (Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, ὁ.π.). Θὰ πρέπει ἐπίσης ν' ἀναζητηθῆ καὶ νὰ μεταφραστῆ ἢ ρωσικὰ γραμμένη μελέτη τοῦ Ἑλλῆνα Γ[ΑΒΡΙΗΛ] Σ. ΔΕΣΤΟΥΝΗ (βλ. γι' αὐτόν : Ἡ. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α', σελ. 123 - 125), μὲ τίτλο : *Σχέδασμα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ αἶνιγμα ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ὡς σήμερα*, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1890 στὸ περιοδικὸ τοῦ Ρωσικοῦ Ἑπουργείου τῆς Παιδείας (τόμ. 270, σελ. 66 - 98 καὶ 262 - 290) καὶ ποὺ τὴν ἀναφέρουν στὶς βιβλιογραφίες τους οἱ Α. ΤΑΥΛΟΡ (ὁ.π., σελ. 8) καὶ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ (ὁ.π., σελ. 67). Βλέπε ἀκόμη καὶ τὴ γενικότερη ἔρευνα τοῦ W. SCHULTZ, *Hätzel aus dem hellenischen Kulturkreise*, I - II, Leipzig 1909 - 1912 (Mythologische Bibliothek, III, V), ποὺ ἀφορᾷ καὶ τὰ ξένα σύγχρονα αἶνιγματα.

4. Σημαντικὴ εἶναι στὸν τομέα αὐτὸν ἡ μελέτη τοῦ KARI DIETWICH ποὺ ἀναφέραμε. Σημειῶνω ἐπίσης ἐδῶ καὶ τὶς *Παρατηρήσεις εἰς τὰ Τουρκικὰ αἶνιγματα* τοῦ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗ, στὴ Λαογραφία, τόμ. Γ' (1911), σελ. 240 - 242. Συστηματικὴ συγκριτικὴ μελέτη γιὰ τὸ σημερινὸ νεοελληνικὸ αἶνιγμα σὲ

Εὐτυχῶς γὰρ τὴν ἔρευνα, ἔχομε δημοσιευμένες ἀρκετὲς ὡς τώρα συλλογές — μεγάλες ἢ μικρὲς — ἀπὸ νεοελληνικὰ αἰνίγματα, κι' αὐτὸ τὸ χρωστᾶμε στοὺς τοπικοὺς λαογράφους μας, ποὺ δὲν παράλειψαν ποτὲ νὰ περιλάβουν στὰ «Σύμμικτά» τους καὶ τὸ σπανιότερο αὐτὸ λαογραφικὸ εἶδος ¹.

Μὲ τις συλλογές αὐτὲς μποροῦμε βέβαια νὰ μελετήσωμε τὴ συνέχεια τῆς παράδοσής μας ἢ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, ἀλλὰ κυριότατα τὴ δική μας πνευματικότητα καὶ παραγωγή, τὶς ἔμπνευσεις μας, καθὼς καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ. Γιατί, ὅσο κι' ἂν τὸ αἶνιγμα εἶναι λαογραφικὸ εἶδος παλιὸ καὶ κοινὸ στοὺς λαοὺς, τὸ κείμενό του ξεχωρίζει ἀπὸ χώρα σὲ χώρα γιὰ τὶς πηγές τῆς ἔμπνευσής του, γιὰ τοὺς τρόπους τῆς ἀλληγορίας του καὶ γιὰ τὴ φραστικὴ του διατύπωση ².

σχέση μὲ τὰ ξένα δὲν ἔχομε. Στὸ βιβλίον του *Englisch Kiddles from oral tradition* (δ.π.) ὁ Α. ΤΑΥΛΟΡ ἀναφέρει συγκριτικὰ 84 φορές τὸ νεοελληνικὸ αἶνιγμα στὶς 1746 δικές του περιπτώσεις, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι στατιστικὰ ὑπολογισμὸς, ἐπειδὴ οἱ νεοελληνικὲς πηγές του εἶναι πολὺ λίγες.

1. Πρῶτη συγκεντρωμένη βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμένων ἑλληνικῶν αἰνιγμάτων ἔδωσε ὁ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ στὴ μελέτη του *Αἰνίγματα καὶ λογοπαίγνια* (δ.π.). Ἀκολούθησε ὁ ΣΠ. Ε. ΣΤΑΘΗΣ στὴ συλλογὴ τῶν Κυθηραϊκῶν αἰνιγμάτων του (δ.π.) καὶ ἔπειτα ὁ ΧΡ. Ι. ΣΟΥΛΗΣ στὴ συλλογὴ τῶν Ἡπειρωτικῶν του (δ.π.). Γιὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, ἐσημείωσα τὶς ἀπὸ 50 αἰνίγματα καὶ πάνω συλλογές στὸν πίνακα τῶν σελίδων 183 - 185. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὲς ἀκόμα μικροσυλλογές σὲ βιβλία καὶ περιοδικά. Σημαντικὸ καὶ πλούσιο εἶναι ἐπίσης τὸ ἀνέκδοτο ὕλικὸ αἰνιγμάτων, ποὺ βρίσκεται στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

2. Δὲν ἔχομε ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα ἓνα Corpus τῶν νεοελληνικῶν αἰνιγμάτων (ὁ Dieterich τὸ εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸ 1904) δὲν ἔχομε κανὲν συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμένων συλλογῶν — ποὺ εἶναι σκορπισμένες καὶ δυσκολόβρωτες — οὔτε φυσικὰ ἔχουν δημοσιευτῆ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τὰ αἰνίγματα. Ἐνα τέτοιο Corpus, σχολιασμένο ὅπως θὰ ἦταν, μὲ παραπομπές στ' ἀρχαῖα καὶ τὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ μὲ συγκρίσεις πρὸς τὰ ξένα, χωρισμένο σὲ κεφάλαια καὶ καταταγμένο μὲ τὰ σύγχρονα συστήματα, θὰ ἦταν μιὰ δουλειὰ ἐθνικὴ, ποὺ καὶ τοὺς ἐπιστήμονες — λαογράφους καὶ γλωσσολόγους — θὰ βοηθοῦσε στὶς μελέτες τους, καὶ στὸ κοινὸ (δασκάλους, περιοδικά, ραδιόφωνο) θὰ ἔδινε μιὰ γνήσια ἑλληνικὴ ὕλη γιὰ ν' ἀντλή. Ἔτσι δὲ θὰ χρησιμοποιοῦνταν νεόπλαστα ἢ ξένα αἰνίγματα (πρβλ. τὶς Ἀθηναϊκὲς παιδικὲς ἐκδόσεις), οὔτε θὰ περιορίζονταν οἱ γνώσεις τοῦ κοινοῦ στὰ ἐλάχιστα χιλοειπωμένα. Καὶ τὰ παλιὰ μας αἰνίγματα, μὲ τὸ ποιητικὸ τους στοιχεῖο, τὴν ἔξυπνη διατύπωση καὶ τὸ καθρέφτισμα τῆς λαϊκῆς μας ζωῆς, δὲ θὰ περνοῦσαν στὴ λήθη.

* * *

Λέγοντας «νεοελληνικό αίνιγμα» έννοοῦμε ὄχι μονάχα αὐτὸ πὸν φτιάστηκε στὸν τόπο μας ἀπὸ λαϊκοὺς συνθέτες καὶ μέσα σὲ συνθῆκες νεοελληνικές, ἀλλὰ κι' ἐκεῖνο πὸν ἔγινε δεκτὸ κι' ἀφομοιώθηκε, εἴτε ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐθνικὴ παράδοση — λαϊκὴ καὶ λόγια — εἴτε ἀπὸ τὴν ξενόφερτη ἄλλων λαῶν. Ὅπως ὅμως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα λαογραφικὰ κείμενα (παροιμίες, τραγούδια, παραδόσεις), τὸ αἶνιγμα χρειάζεται — ἰδίως αὐτὸ — ἓνα πολὺ γνώριμο φυσικὸ καὶ πολιτιστικὸ κλίμα γιὰ νὰ πολιτογραφηθῆ. Καὶ τὸ δεσμεύει, περισσότερο ἀπὸ τ' ἄλλα εἶδη, ἡ φραστικὴ του διατύπωση, πὸν δεμένη στὸ λογοπαίγνιο καὶ τὴν παραπαιστικὴ ἀλληγορία, δὲν εἶν' εὐκόλο ν' ἀλλάξῃ ἢ νὰ μεταφραστῆ¹. Ἄν προσθέσωμε σ' αὐτὸ καὶ τὴν ψυχολογικὴ λεπτομέρεια, ὅτι τὸ αἶνιγμα δὲν ξεφυτρώνει «ἀ γροσ», ὅπως ἡ παροιμία, ἀλλὰ ἀναζητιέται ἤρεμα, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐμπειρικῆς παρατήρησης καὶ μὲ σεβασμὸ στὴν παραδομένη μορφή του, θὰ καταλάβωμε γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι φραστικὰ συντηρητικὸ καὶ γεωγραφικὰ δυσκολοκίνητο.

Ὁ δανεισμὸς τοῦ αἰνίγματος ἀπὸ ξένους λαοὺς γίνεται, νομίζω, σὲ περιορισμένη πάντα κλίμακα· κι' ὅπου παρουσιάζεται, γίνεται μὲ μιὰν ἐπιλογὴ ἐθνογεωγραφικὴ, πὸν ξέρει νὰ κρατῆ ἀπὸ τὰ ξένα μόνο ὅσα εἶναι οἰκεία στὸ λαὸ κι' ὅσα μποροῦν νὰ κυκλοφορήσουν ἄνετα στὶς συναναστροφές καὶ στὰ παιγνίδια του².

Τὸ λαϊκὸ αἶνιγμα εἶναι ἓνα εἶδος, πὸν μὲ μεγάλη προσέγγιση στὴν ἀλήθεια μποροῦμε νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ἐθνικό. Λέγοντας «ἐλληνικὰ αἰνίγματα», εἴμαστε πιὸ βέβαιοι γιὰ τὸν ἐθνογραφικὸ αὐτὸ χαρακτηρισμό, παρὰ ἂν λέγαμε «ἐλληνικὲς παροιμίες». Στὶς συλλογές τῶν ξένων αἰνιγμάτων, ἐλάχιστο ποσοστὸ τους βρίσκομε πὸν νὰ θυμίσῃ τὰ

1. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ κυκλοφοροῦν στὸ λαὸ μας αἰνίγματα μὲ παλιὰ διατύπωση, λόγια καὶ «μακαρονική», πὸν συχνὰ δὲν τὴν καταλαβαίνει κι' ὁ ἴδιος.

2. Δὲν έννοῶ τὶς κοινὲς καταγωγές τῶν αἰνιγμάτων, πὸν ἀνεβαίνουν σὲ παλιούς χρόνους καὶ πὸν κληροδοτήθηκαν μιᾶς καὶ ξαρχῆς σὲ ὀμάδες ἐθνῶν (ὅπως οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι, οἱ Ἀσιάτες, οἱ Ἀφρικανοί), ἀλλὰ τὴν ἕστερη μετάδοση τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπὸ χώρα σὲ χώρα. Οἱ γειτονικοὶ καὶ συνοριακοὶ λαοὶ ἔχουν στὴ δεύτερη αὐτὴ περίπτωση τὴ μεγαλύτερη δυνατότητα ἐπαφῆς κι' ἐπίδρασης. Μὲ τέτοιο πνεῦμα θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχτοῦμε καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Dieterich πὸς τὸ ἐλληνικὸ αἶνιγμα εἶναι «τυπικὸ» τοῦ βαλκανικοῦ αἰνίγματος γενικά (ὅ.π., σελ. 88).

έλληνικά, ἐνῶ στίς συλλογές τῶν ξένων παροιμιῶν οἱ ὁμοιότητες εἶναι συχνές ¹.

Ἐλλάζει τὸ ζήτημα, ὅταν πρόκειται γιὰ περιοχὲς τῆς ἴδιας χώρας. Ἡ ἴδια κυρίως γλῶσσα, τὸ ἴδιο φυσικὸ περιβάλλον κι' οἱ ὅμοιες πολιτιστικὲς συνθηκὲς καὶ γνώσεις, βοηθοῦν τὸ αἶνιγμα νὰ κυκλοφορήσῃ στίς περιοχὲς π.χ. τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἔστω κι' ἂν οἱ ἀποστάσεις τους εἶναι ἀπὸ τὴ Μακεδονία στὴν Κρήτη, κι' ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Κύπρο. Μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ ἑλληνικὸ αἶνιγμα, πὼς στὸ μεγαλύτερο μέρος του εἶναι γνωστὸ σ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἰδιαίτερα τοπικὰ εὐρήματα, ἀλλὰ οἱ κυριότερες διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται εἶναι, εἴτε παραλλαγές προσαρμοσμένες στίς ἰδιαίτερες κλιματολογικὲς καὶ παραγωγικὲς συνθηκὲς τοῦ τόπου, εἴτε αἰνίγματα ποὺ φτιάστηκαν ἐκεῖ ἀπὸ λόγιους καὶ καταστάλαξαν χωρὶς νὰ ταξιδέψουν ².

Τὸ νεοελληνικὸ λοιπὸν αἶνιγμα ἔχει καὶ νεοελληνικὴ πρωτοβουλία στὴ σύνθεση ἢ τὴν ἐπιλογή του. Θὰ καταλάβωμε καλύτερα τὸ μηχανι-

1. Ἀναφέρω σὺν πρόχειρα παραδείγματα τίς δημοσιευμένες στὸ περιοδ. «Λαογραφία» μικροσυλλογὲς αἰνιγμάτων ἀπὸ ξένες χώρες. Ἀπὸ τὰ 12 αἰνίγματα τῆς Μαδαγασκάρης ποὺ μᾶς δίνει στὸν Β' τόμο (σελ. 473 - 475) ὁ Γ. ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ, κανένα δὲ θυμίζει ἀντίστοιχο ἑλληνικόν. (Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ κείμενα αὐτὰ γιὰ τὴν ἀπομακρυσμένη ἐμπειρία καὶ τὸν ἄγνωστο σὲ μᾶς κόσμον τῶν ἀλληγοριῶν τους). Κι' ἀπὸ τὰ 13 τουρκικὰ αἰνίγματα ποὺ μᾶς δίνει στὸν Γ' τόμο (σελ. 233 - 234) ὁ ΛΧΙΑΛ. Σ. ΔΙΑΜΑΝΤΑΡΑΣ, μόνο 2 - 3 μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὰ βρίσκομε καὶ σὲ μᾶς' ἐνῶ ἀπὸ τίς 80 παροιμίες τῶν Τούρκων, στὴν ἴδια συλλογὴ, (σ. 227 - 233) οἱ 50 τουλάχιστο εἶναι ἴδιες ἑλληνικές. (Βλ. καὶ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Παρατηρήσεις εἰς τὰς Τουρκικὰς παροιμίας καὶ αἰνίγματα*, Λαογρ. Γ', σελ. 237 - 242). Ἐπίσης ἀπὸ ἔλεγχο ποὺ ἔκανα σὲ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ 94 τουρκικὰ αἰνίγματα τοῦ Ἐρζερούμ (BAHAEDDIN ÖGEL, *Riddles from Erzurum*, *Journal of American Folklore*, τόμ. 63 (1950), σ. 413 - 424), μόνο 10 βρῆκα πὼς μοιάζουν κάπως στὰ ἑλληνικά.

2. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ μύλου, ποὺ ἐνῶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα δίνεται μὲ τὴν προϋπόθεση τοῦ νερόμυλου, στὰ νησιά δίνεται συνήθως μὲ τὴ μορφή τῆς ἀνεμοκίνητης ἀντένας. Ἐπίσης αἰνίγματα γιὰ πεταλίδες καὶ καβούρους, ποὺ εἶναι συνηθισμένα στὰ νησιά, δὲν τὰ βρίσκομε στίς ὄρεινὲς ἐπαρχίες. Καὶ κάποια δέντρα, ὅπως ἡ ἐλιά κι' ἡ κισσός, παρουσιάζονται μόνο στὸ Νότο κι' ὄχι στὸ Βορρά. Τοπικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης τὰ μοτίβα τῶν ἀποστάσεων ποὺ βρίσκομε στὰ αἰνίγματα, καὶ ποὺ ἀλλάζουν ἀπὸ ἐπαρχία σ' ἐπαρχία. Π.χ. Ἀπὸ δῶ στὰ Γιάννενα (Ἠπειρος), Ἀπὸ παῖ καὶ στὰ Χανιά (Κρήτη), Ἀπὸ σὴν Μαύρην Θάλασσαν (Πόντος), Ἡ πόρτα τῆς Ἀμμοχούστου (Κύπρος) κ.ἄ.

σμὸ τῆς ἔμπνευσης καὶ τῆς κυκλοφορίας του, ἂν θυμηθοῦμε τὶς ὥρες καὶ τὶς συνθῆκες, πού ὁ λαός μας τὸ σκέφτεται καὶ τὸ ζεῖ.

Ἔχομε εὐτυχῶς εἰσαγωγικὲς περιγραφὲς ἀπὸ τοὺς διάφορους συλλογεῖς αἰνιγμάτων, ὅπου μᾶς μιλοῦν γιὰ τὸν τρόπο πὺ δίνονταν ἢ «παίζονταν» παλιότερα — ἢ καὶ τώρα — τὰ αἰνίγματα (ἀπεικαστά, βρετά, κασιτράκια, καταδέντρια, καταλόγια, λυτά, μαντέματα, νιώσματα, παραβροντάκια, παράγκουλα, παράλοα, παραμαντέματα, παραπούλητα, παρατσάφαλα, πιτυχήματα, χώσματα κλπ., ὅπως τὰ λένε κατὰ τόπους) ¹.

Σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφὲς αὐτές, στὶς βεγγέρες καὶ τὰ νυχτέρια τοῦ χειμῶνα, κοντὰ στὴ φωτιά, κάτω ἀπὸ τὰ μεγάλα δοκάρια τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὸν καρπὸ τῆς χρονιᾶς, ἢ πλαί στὰ βαρέλια μὲ τὸ κρασί καὶ τὸ λάδι, μαζεύονται μεγάλοι καὶ μικροί, ἄντρες καὶ γυναῖκες καὶ συντροφεύουν τὴν ὁμαδικὴ δουλειά τους (ξάσιμο μαλλιῶν, ξεφλούδισμα καλαμποκιοῦ καὶ φρούτων, πλέξιμο κρεμμυδιῶν κλπ.) ἢ περνοῦν ἔτσι τὴν ὥρα τους λέγοντας αἰνίγματα ². Στὰ σταυροδρόμια πάλι καὶ τὰ ξάγναντα, τὸ καλοκαίρι, ἐκεῖ πὺ μαζώνονται τὸ δειλινὸ ὕστερ' ἀπ' τὴ δουλειά τους, γιὰ ν' ἀνασάνουν λίγο καὶ νὰ δροσιστοῦν, κι' ἔχουν μπροστά τους τὰ βουνά, τὸν οὐρανὸ, τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, τὸν κάμπο ἢ καὶ τὴ θάλασσα, ρίχνουν στὴ μέση μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες κουβέντες κι' ἀπὸ ἓνα αἰνίγμα, καὶ παίζουν ἔτσι μ' αὐτὸ ἓνα ξεκούραστο ὁμαδικὸ παίγνιδι. Τ' ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια, πὺ βγαίνουν συχνὰ ὅλα μαζὶ, γιὰ νὰ πᾶνε τὶς γίδες καὶ τὰ πρόβατα τοῦ σπιτιοῦ νὰ τὰ βοσκήσουν κάπου, περνοῦν κι' αὐτά, ἐκεῖ στὰ λιβάδια, τὶς ὥρες τους δίνοντας μεταξὺ τους αἰνίγματα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἐκκλησιά, ὅταν οἱ ἀκολουθίες εἶναι ἀτέλειωτες καὶ κουραστικὲς (ἀγρυπνίες, Μεγαλοβδόμαδο κλπ.), τὰ παιδιὰ μαζώνονται σὲ κάποια γωνιὰ ἢ στὸ προαύλιο καὶ λένε αἰνίγματα.

1. Ἀξιόλογες τέτοιες περιγραφὲς μᾶς δίνουν στὶς συλλογὲς πὺ ἀναφέραμε (βλ. σελ. 183 - 185), οἱ: Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ (ἀριθμὸς 5), Ε. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ (ἀρ. 8), Π. ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ (ἀρ. 9), ΣΠΥΡ. Ε. ΣΤΑΘΗΣ (ἀρ. 17), ΧΡ. Ι. ΣΟΥΛΗΣ (ἀρ. 20), Μ. Γ. ΜΙΧΗΛΑΪΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ (ἀρ. 23), Ε. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - ΣΑΡΑΝΤΗ (ἀρ. 26), ΡΗ. ARGENTI - Η. ROSE (ἀρ. 29), Ε. ΦΡΑΓΚΑΚΗ (ἀρ. 30), καθὼς καὶ οἱ Θ. Δ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΣ (ὄ.π., σελ. 2, σημ. 5) καὶ Κ. ΠΑΣΑΓΙΑΝΝΗΣ, Λαογραφία, τόμ. Α' (1909), σ. 419 - 420.

2. Ἔχω πληροφορίες πὺς κι' ἐδῶ στὴν Ἀθήνα τὸ χειμῶνα, στὰ μεγάλα μοδιστράδικα ὅπου οἱ μαθήτριες ξενυχτοῦν γιὰ νὰ τελειώσουν ἓνα φόρεμα, περνοῦν τὶς ὥρες τους, ἀκόμα καὶ σήμερα, λέγοντας αἰνίγματα.

Τὸ ἴδιο γίνεται μὲ τοὺς μεγάλους καὶ σὲ ξενύχτια νεκρῶν, ὅταν ὁ πόνος δὲν εἶναι βαρὺς.

Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ κάθε αἰνιγματοδότης βοηθιέται στὶς ἐμπνεύσεις του ἀπὸ τὸν ἄμεσο κόσμο τῆς ἐμπειρίας. Τὰ αἰνίγματα δὲν τὰ ἔχει μηχανικὰ ἀραδιασμένα στὸ κεφάλι του. Ψάχνει νὰ τὰ σκεφτῆ ἐκείνη τῆ στιγμῆ. Ἡ πορεία τῆς σκέψης του εἶναι ν' ἀντικρίση ἢ νὰ σκεφτῆ πρῶτα τὸ ἀντικείμενο δηλ. τὸ θέμα τοῦ αἰνίγματος (ρόδι, κρεμμύδι, κουβά, σκάφη, δέντρο, οὐρανός...) κι' ὕστερα νὰ θυμηθῆ — ἢ νὰ πλάση — τὸ ἀντίστοιχο ἀλληγορικὸ κείμενο πὺ θὰ δώση¹.

Ὁ κόσμος πὺ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐμπειρία στὴ σκέψη τοῦ αἰνιγματοδότη εἶναι συνήθως ὕλικὸς καὶ οἰκεῖος. Τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ σκεύη τοῦ ἀγροτικοῦ σπιτιοῦ, οἱ ξεροὶ καρποὶ καὶ τὰ φαγώσιμα, τὰ εἶδη τοῦ ἀργαλειοῦ καὶ τοῦ νοικοκυριοῦ, ἡ φωτιά κι' ὁ καπνός, πέφτουν πρόχειρα στὴν ἀντίληψή του τὰ βράδια μὲ τὶς βεγγέρες. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ ζῶα, τὰ δέντρα, τὰ βουνά, ὁ οὐρανός, τ' ἀστέρια κλπ., ὅταν βρίσκεται στὸ ὑπαιθρο. Κι' ὕστερα μπαίνουν στὴ σκέψη του συνειρμικὰ ὅλα τὰ ὅμοια, τὰ σχετικὰ ἢ τ' ἀντίθετα. Ἔτσι πηδᾷ ἡ προσοχή του ἀπὸ τὸ τετράδιο στὸ σχολειό, ἀπὸ τὸ καντήλι τοῦ σπιτιοῦ στὴν ἐκκλησιά, ἀπὸ τὴν κότα στ' ἀβγό, ἀπὸ τὸν ἥλιο στὸν ἥσκιο. Μὰ πὺ πολὺ καὶ πὺ πρόχειρα θὰ χρησιμοποιήση στὰ θέματά του τὸ ἀνθρώπινο κορμὶ μὲ τὰ μέλη του, ὅπως τὰ βλέπει στὸν ἑαυτό του ἢ στὸν ἀκροατὴς του. Ἄνάλογα μὲ τὶς γνώσεις του μπορεῖ νὰ προχωρήση καὶ σὲ θέματα μακρινά· μὰ ποτὲ δὲ θὰ ξεπεράση τὴ γνώση καὶ τὶς ἀφομοιωτικὲς ἱκανότητες τῶν ἀκροατῶν του².

Πάνω σ' αὐτὴν τὴ βασικὴ ιδιότητα τοῦ αἰνίγματος, δηλ. τὴν προσαρμογή του στὸν ὁρατὸ — ἢ καὶ ἀόρατο — κόσμο τῆς τρέχουσας ἐμπειρίας, στηρίζεται κι' ἡ ἀνανέωσή του μὲ τὰ νεωτεριστικὰ θέματα, πὺ μπαίνουν ὀλοένα στὸ λαϊκὸ αἰνιγματολόγιο³.

1. Πρβλ. KARL DIETTRICH (ὁ.π., σελ. 88). Εἰδικὴ μελέτη μὲ τίτλο *The psychology of riddle solution* ἔχει γράψει ὁ T. R. GARTH στὸ *Journal of Educational Psychology*, τόμ. 11 (1920), σ. 16-33. (Βλ. A. TAYLOR, *A bibliography of riddles*, ὁ.π., σελ. 9).

2. Κανένα κοινὸ δὲ δέχεται αἰνίγματα, πὺ οἱ λύσεις τους ξεπερνοῦν τὶς γνώσεις καὶ τὴν ἐμπειρία του. Διαμαρτύρεται συνήθως μὲ τὴ φράση: «Ἄ! Αὐτὸ δὲν πάει! Δὲν τὸ ξέραμε!».

3. Ὑπάρχουν π.χ. ἀπὸ καιρὸ στὶς ἐλληνικὲς συλλογὲς αἰνίγματα γιὰ τὴν ὀμπρέλα, τὸ βαπόρι, τὸ ρολόι, τὸ σιδηρόδρομο, τὸν φωνογράφο, τὸ αὐτοκίνητο

* * *

Ὄνομάζομε θέματα τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον κάθε αἰνίγματος, τὴ λύση πού πάμε γυρεύοντας καὶ πού εἶναι ὁ στόχος τῆς ἀλληγορίας του¹. Τὴν ἀλληγορία αὐτὴ τὴν ἀπαρτίζουν τὰ σύμβολα, οἱ συμβατικὲς δηλ. ἔννοιες πού παίρνονται ἀπὸ διαφορετικοὺς κόσμους καὶ πού ἔχουν σκοπὸ νὰ παραπλανήσουν — ἢ καὶ νὰ κατευθύνουν πρὸς τὴ σωστὴ εὕρεση — τὸν λύτη².

Θέματα καὶ σύμβολα παίρνονται συνήθως ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας τοῦ λαοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν σημαντικὸ τεκμήριον γιὰ τὸ περιβάλλον, τὶς γνώσεις καὶ τὸν πολιτισμὸ του. Θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνωμε πολλὰ γιὰ τὸ βίον καὶ τὸν πολιτισμὸ μιᾶς ἀφανισμένης ὀλότελα πολιτείας, κι' ἀπὸ μόνον τὰ αἰνίγματά της. Τὸ αἶνιγμα εἶναι ἓνα μ ο υ σ ε ι α κ ὸ λαϊκὸ κείμενον, τὸ πιὸ πλούσιον ἴσως σὲ ὕλικὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα, ἂν σκεφτοῦμε μάλιστα τὴ σύντομη διατύπωσή του.

Αὐτὰ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰνίγματος, καὶ τοὺς κόσμους γενικότερα ἀπ' ὅπου παίρνονται τὰ θέματα καὶ τὰ σύμβολά του, θέλησα ν' ἀναζητήσω στὴ μελέτη μου αὐτὴ, χρησιμοποιώντας γιὰ παράδειγμα τὰ «*Ἡπειρωτικὰ αἰνίγματα*» τοῦ Χ ρ. Σ ο ὑ λ η³.

Τὰ συμπεράσματα πού θὰ βγάλωμε ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν αὐτὴ θὰ εἶναι βέβαια σχετικὰ. Πρῶτα, γιὰτὶ δὲν ξέρομε ἂν ἐξαντλήθηκαν οἱ «*Ἡπειρωτικὲς*» περιπτώσεις ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ συλλογέα. Ὑστερα, γιὰτὶ — καθὼς ἐξηγήσαμε — καμιὰ ἑλληνικὴ περιφέρεια δὲν ἔχει ἀποκλειστικὰ δικὰ της αἰνίγματα, καὶ φυσικὰ καμιὰ συλλογὴ δὲν ἀντιπροσωπεύει ἀπόλυτα τὸν τόπον της. Μὲ βάση ὅμως τὴν εὐσυνείδητη συλλεκτικὴ ἐργασία τοῦ Σούλη καὶ μὲ τὴ βοήθεια παρόμοιων συλλογῶν ἀπὸ

καὶ μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν παρόμοια γιὰ τὸ ραδιόφωνο, τὴν ἐφημερίδα, τὸ ἀεροπλάνο. Ἡ διατύπωσή τους γίνεται στὸν γνώρισμό μας πάντα αἰνιγματικὸν τύπον. Νὰ π.χ. ἓνα γιὰ τὸ τηλέφωνο, ὅπως μοῦ τὸ εἶπαν πέρυσι στὴν Κεφαλονιά: *Ἀκούει καὶ μιλεῖ, κι' ἄνθρωπος δὲν εἶναι.*

1. Τὸν ἴδιον ὄρον χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ (βλ. *Βυζ. βίος καὶ πολιτισμός*, Α' II, σ. 64).

2. Πρὸβλ. Στ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λαογραφίᾳ*. Περιοδ. Λαογραφία, τόμ. IB' (Θεσσαλονίκη 1948), σ. 542.

3. Ὁ ΣΟΥΛΗΣ ἀριθμεῖ τὰ αἰνίγματα τῆς συλλογῆς του ἀπὸ 1 ὡς 236. Ὁ ἀριθμὸς ὅμως αὐτὸς εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὸν πραγματικόν. Οἱ παραλλαγές, πού πολλές τους εἶναι ἰδιότυπες, μένουσιν χωρὶς ξεχωριστὴ ἀρίθμηση, κι' ἄλλοι γίνονται πηδῆματα καὶ λάθη. Ἄν ἀριθμῆσωμε προσεκτικὰ ὅλα τὰ κείμενα, θὰ τὰ βροῦμε 274. Ἀφαιρώντας ὅμως τὸ Δ' μέρος τους (σελ. 326 - 329), ὅπου μᾶς δίνονται αἰνίγματα ἀριθμητικὰ, χωρὶς σημασία γιὰ τὴν ἐρευνά μας, ἔχομε συνολικὰ 260 αἰνίγματα.

την ἄλλη Ἑλλάδα, μπορούμε νὰ προχωρήσωμε σὲ κάποιες διαπιστώσεις, ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸν κόσμον τοῦ αἰνίγματος γενικά, κι' ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σειρά πὺν παίρνουν οἱ διάφοροι κύκλοι τῆς λαϊκῆς ἐμπειρίας στὴν ἔμπνευση καὶ τὴ διατύπωσή του.

I. Ποιὰ εἶναι τὰ θέματα τῶν 260 αὐτῶν αἰνιγμάτων τοῦ Σούλη; Μᾶς τὰ δίνει κι' ὁ ἴδιος ὁ συλλογέας σὰν εὐρετήριο στὸν πρόλογό του (σελ. 163-165), θὰ τὰ ξαναγράψω ὁμῶς κι' ἐδῶ μὲ σωστότερη σειρά, γιὰ νὰ μποῦν ὅσα παραλείφθηκαν, καὶ γιὰ νὰ φανοῦν πιὸ παραστατικὰ (καὶ στατιστικὰ) οἱ περιπτώσεις τῆς χρησιμοποίησής τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'

Τὰ θέματα τῶν αἰνιγμάτων τῆς Ἑπειρωτικῆς συλλογῆς Χρ. I. Σούλη.

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὰ ἀντίστοιχα αἰνίγματα τῆς συλλογῆς).

ἀβγὸ 66, 67, 111, 112, 184, 184α	γνέμα 133 γουρούνη 168	καντήλι 109, 109α, 109β, 159
ἀδράχτι 9, 9α, 9β, 28	γράμμα (ἐπιστολή) 95	καπνοδόχος (μπουχαρι) 117
ἀλάτι 79	γράμματα (ἀλφαβήτου) 44, 45	καπνὸς (φωτιάς) 70, 127, 134, 134α, 197
ἀνεμοδούρα 152		καραβίδες 214
ἄνθρωπος 176	δάχτυλα 35, 35α, 35β, 36, 136, 154	καρδιά 69
ἄντερα 31	δαχτυλίδι 154	καρπούζι (χειμωνικὸ) 146, 146α, 146β
ἀργαλειὸς 73	δίχτυ 192	καρούδι 167, 169, 170
ἄρμεγμα 40	δόντια 35α, 149, 150, 181, 181α	κάστανο 30
ἄσκι 6, 6α	δρεπάνι 201	κεραμίδια 191
ἄστρα 2, 114, 166		κεράσι 206
αὐτοκίνητο 147		κεφάλι 92
βάτραχος 55	ἐλιά (καρπὸς) 126, 209, 209α	κηδεῖα 179, 179α
βελέντζα 212	ξευγὰς μὲ τὰ βόδια 183	κλῆμα 135
βελόνι μὲ κλωστή 4, 210, 221		κοιλιά 31
βελόνες 137, 137α	ἥλιος 60, 60α, 87, 88, 112, 165	κολοκύθι 91
βιβλίο 22, 22α	ἦσκιος 18, 155	κολοκυθιά 16, 43α, 132, 140
βόλι 113, 186	θάλασσα 144	κόκορος 27, 145
βουκέντρα 175, 175α, 198	θυμιατὸ 102	κουβάς 220
βουτσέλι 97		κουτάλι 85, 115
βροχὴ 148		κραμπι (λάχανο) 202
		κρασί 135
γάλα μητρικὸ 121, 207	καβαλλάρης 171	κρεμμύδι 48, 53, 158
γράμματα 164	καθρέφτης 105	κῶλος 12, 35α
γίδα 86, 215	καίκι 24	
γκάστρος 68	καλαμπόκι 194	λανάρια 39
γλώσσα 35α, 78, 107, 110, 110α, 150, 181, 181α	καμπάνα 51, 98, 151, 182, 182α	λαχανόπιττα 143
		λυχνάρι 153, 178

μάλαμα (χρυσάφι) 156	πορτοκάλι 84, 205, 205α	τάλαρος (δοχετο) 57
μανιτάρι 13, 19, 25, 25α, 54	ποτάμι 49, 49α	ταμπάκος 218
μαργαριτάρι 20	πυροστιά 7	τέντζερης 71, 71α
μάτια 11, 17, 76	ράβδισμα (σκάμνων, κρά- νων) 162, 163	τηγάνι 187
ματοτσινορα 88α	ρεπάνι 23	τουφέκι 41, 80, 96, 188
μέλισσα 222	ρόδες άμαξας 172	τριαντάφυλλο 173
μπουκάλα 208	ρόδι 1, 189, 189α, 190	τσαρούχια 204
μυλόπετρα 61	ρόκα (γνεσίματος) 28	φεγγάρι 165
μύλος 106, 216	ρολόι 56	φεγγίτα 104
μυλωνάς 130	σαίτα άργαλειού 8, 139	φίδι 34
μύξα 116	σαλίγγαρος 26	φλέβα 123
μυρμήγγια 142, 142α	Σαρακοστή 83	φούρνισμα ψωμιού 213, 217
μυρμηγγοφωλιά 100	σήμαντρο 157	φουρνός 29, 29α
νύχια 136	σκαφίδι 211, 219	φτυάρι 99
όμπρέλα 47	σκόρδο 161	φωνή 42, 43
όνομα 62, 62α, 65	σκούπα 32, 174	φωτιά 15, 72, 77, 93, 94, 108, 131
όφρανος με τ' άστρα 74, 114, 166	σπίρτα 160, 193	χελιδόνι 14
παπάς 103	στάμνα 119	χελώνα 3
παπούτσι 118, 124, 125, 128	στάρι 196	χερόμυλος 90
Πάσχα 83	στατέρι 199, 199α, 203	χιόνι 75
πέννα 5, 5α, 5β, 46, 81	σταφίδα 82	χρόνος (έτος) 50, 50α
πηγάδι 33	σταφύλι 21, 135, 141, 177	χτένι 52, 58
πλάκα σχολική 101, 101α	στόμα 59, 59α	ψαλίδι 38, 64, 120, 122, 122α
πλεμόνια 185	σύννεφο 180	ψάρεμα 89
πορδή 37, 37α	σύρτης 200	ψύλλος 10, 138
	σφήνα 63	
	σφουγγάρι 195	
	σφυρίχτρα 129	

Αυτὸ εἶναι οἱ βασικὲς διαπιστώσεις πὸν μποροῦμε νὰ κάμωμε ρίχνοντας ἕνα βλέμμα στὲς λέξεις καὶ στοὺς ἀριθμοὺς τοῦ πίνακα αὐτοῦ :

α) ὅτι τὰ θέματα τῶν αἰνιγμάτων εἶναι ὅλα σχεδὸν παρμένα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐμπειρία τοῦ χωριοῦ. Ἐλάχιστα ἀνάμεσά τους εἶναι ἀστικὰ (αὐτοκίνητο, βιβλίο, γράμματα, ἐπιστολή, ὄμπρέλα, πέννα, ρόδες ἄμαξας, ρολόι, σπέρτα, ταμπάκος, τουφέκι, χρυσάφι), πὸν κι' αὐτὰ βέβαια εἶναι γνωστὰ στὸ χωριό. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ νομίζω πὸς ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα, καὶ ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν ἀστικῶν θεμάτων εἶναι σ' ὅλες τὲς συλλογὲς παραπλήσιο¹.

β) Ὅτι

1. Ἀλλάζει ἡ περίπτωση, δταν ἔχωμε συλλογὲς καταρτισμένες ἐπίτηδες

μερικά θέματα ξεχωρίζουν με τή σχετική συχνότητά τους μέσα στη συλλογή. Τέτοια είναι π.χ. τὰ : *γλώσσα, φωτιά, άβγό, δάχτυλα, ήλιος, δόντια, καμπάνα, καπνός, μανιτάρι, πέννα, ψαλίδι, άδράχτι κ.ά.* Αυτό βέβαια μπορεί νά είναι και συμπτωματικό (ιδιαίτερα όπου χρησιμοποιούνται όμοιες παραλλαγές), είναι όμως γνωστό, ότι θέματα σαν τή *φωτιά και τόν καπνό, τή γλώσσα και τὰ δόντια, τήν καμπάνα, τ' άβγό κ.ά.* τὰ χρησιμοποιούν με μεγάλη προτίμηση οί αίνιματοπαίχτες. Για μερικά άλλα θέματα, όπως τò *ψαλίδι, τή βελόνα, τò μανιτάρι, τὰ καρύδια, τò πορτοκάλι, νομίζω πώς έχει παίξει έδω ρόλο και τò τοπικό στοιχείο, έπειδή, όπως είναι γνωστό, τò έπάγγελμα του ράφτη στην Ήπειρο, και τὰ προϊόντα : καρύδι, κολοκύδι, πορτοκάλι, μανιτάρι κ.ά. είναι περισσότερο άπ' άλλου γνωστά και συνηθισμένα ¹.*

Καθαρότερη όμως έποπτεία για τὰ θέματα τών αίνιμάτων τής συλλογής μας, ιδιαίτερα για τούς κόσμους άπ' όπου έμπνέονται, θά έχωμε, αν τὰ χωρίσωμε σε κατηγορίες :

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'

Οί κόσμοι άπ' όπου παίρνονται τὰ θέματα.

1. Ουράνια σώματα και φαινόμενα : 2, 18, 50, 50α, 60, 60α, 74, 75, 87, 112, 114, 148, 155, 165, 166, 180.
2. Ύπαιθρο, βουνά, ποτάμια : 49, 49α.
3. Φωτιά και καπνός : 15, 70, 72, 77, 93, 94, 108, 127, 131, 134, 134α, 197.
4. Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά : 1, 13, 16, 19, 21, 23, 25, 25α, 30, 43, 43α, 48, 53, 54, 82, 84, 91, 126, 132, 135, 140, 141, 146, 146α, 146β, 158, 161, 167, 169, 170, 177, 189, 189α, 202, 205, 205α, 206, 209, 209α.
5. Ζώα, πουλιά, έντομα : 3, 10, 14, 26, 27, 34, 55, 86, 100, 138, 142, 142α, 145, 168, 215, 222.
6. Ο άνθρωπος και τò σώμα του : 11, 12, 17, 31, 35, 35α, 35β, 36, 37, 37α, 42, 59, 59α, 62, 62α, 65, 69, 76, 78, 88, 88α, 92, 107, 110, 110α, 116, 123, 136, 149, 150, 154, 164, 176, 181, 181α, 185.
7. Η οικογένεια και τὰ μέλη της : 121, 207.
8. Σπίτι, έπιπλα και σκεύη : 6, 6α, 7, 29, 29α, 32, 33, 57, 71, 71α, 85, 90, 97, 99, 104, 105, 115, 117, 119, 153, 174, 178, 187, 191, 193, 199, 199α, 200, 203, 208, 211, 212, 219, 220.

για παιδιά τής πολιτείας. Τέτοιες είναι π.χ. οί συλλογές που μπαίνουν τὰ τελευταία χρόνια στα παιδικά βιβλία και περιοδικά (νά μην ξεχνούμε έπίσης, ότι και τò *σταυρόλεξο* είναι ένα μοντέρνο είδος αίνιματος), ή που άκούονται στο ραδιόφωνο. Σ' αυτές, τò άστικό στοιχείο είναι μεγαλύτερο.

1. Τò τοπικό στοιχείο θά τò δούμε ν' ανακατεύεται πιο πολύ στις άλληγορικές εικόνες (στά σύμβολα) του αίνιματος.

9. Ὑφαντική, ράψιμο, πλεχτική, ντύσιμο : 4, 9, 9α, 9β, 20, 28, 38, 39, 47, 52, 56, 58, 64, 73, 118, 120, 122, 122α, 124, 125, 128, 133, 137, 137α, 139, 152, 154, 156, 204, 210, 221.
10. Φαγώσιμα καὶ πιотά : 66, 67, 79, 111, 111α, 143, 173, 184, 184α, 213, 214, 217, (218 ταμπάκος).
11. Μύλοι καὶ μυλωνάδες : 61, 63, 106, 130, 216.
12. Γεωργικὲς δουλειές : 162, 163, 175, 175α, 183, 194, 196, 198, 201.
13. Κτηνοτροφία : 40, 68.
14. Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ : 51, 83, 98, 102, 103, 109, 109α, 109β, 151, 157, 159, 179, 179α, 182, 182α.
15. Σχολεῖο, γράμματα : 5, 5α, 5β, 22, 22α, 44, 45, 46, 81, 101, 101α.
16. Στρατιωτικὴ ζωὴ, ὅπλα : 41, 80, 96, 113, 129, 160, 186, 188.
17. Ναυτικὴ ζωὴ, ψαράδες : 24, 89, 144, 192, 195.
18. Συγκοινωνία, ταξίδια : 95, 147, 171, 172.

Ἀπὸ τὸν Β' αὐτὸν πίνακα βλέπομε καθαρά τὸ βαθμὸ συμμετοχῆς τοῦ κάθε φυσικοῦ ἢ ἀνθρώπινου κύκλου στὸν δανεισμὸ τῶν θεμάτων. Ὁ φυτικὸς κόσμος ἔρχεται πρῶτος σὲ ποσοστὸ, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ ἀνθρώπινοι κύκλοι καὶ ὕστερα τὰ οὐράνια σώματα, τὸ ζωικὸ βασίλειο κτλ.

Ἄς τὰ τοποθετήσωμε ὁμῶς στὴ σειρά, γιὰ νὰ δοῦμε καλύτερα καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς συμμετοχῆς τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ'

Σειρὰ καὶ βαθμὸς συμμετοχῆς τῶν κύκλων
στὰ θέματα τῶν Ἑπειρωτικῶν αἰνιγμάτων τῆς συλλογῆς Χρ. Ι. Σούλη.

1. Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά . . .	αἰνίγματα 39	ποσοστὸ 15 %
2. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	> 36	> 14 %
3. Σπίτι, ἐπιπλα καὶ σκεύη	> 34	> 13 %
4. Ὑφαντικὴ, ράψιμο, πλεχτικὴ, ντύσιμο .	> 31	> 12 %
5. Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα . . .	> 16	> 6 %
6. Ζῶα, πουλιά, ἔντομα	> 16	> 6 %
7. Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ	> 15	> 6 %
8. Φαγώσιμα καὶ πιотά	> 13	> 5 %
9. Φωτιὰ καὶ καπνὸς	> 12	> 5 %
10. Σχολεῖο, γράμματα	> 11	> 4 %
11. Γεωργικὲς δουλειές	> 9	> 3 %
12. Στρατιωτικὴ ζωὴ, ὅπλα	> 8	> 3 %
13. Ναυτικὴ ζωὴ, ψαράδες	> 5	> 2 %
14. Μύλοι, μυλωνάδες	> 5	> 2 %
15. Συγκοινωνία, ταξίδια	> 4	> 2 %
16. Ὑπαιθρο, βουνά, ποτάμια	> 2	> 1 %
17. Κτηνοτροφία	> 2	> 1 %
18. Οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	> 2	> 1 %

Γιὰ νὰ μὴν εἶναι μονόπλευρες οἱ παρατηρήσεις μου, καὶ γιὰ νὰ μὴ φανῆ ὅτι δίνω πανελλήνια σημασία σὲ μιὰ ἐπαρχιακὴ συλλογὴ, παραθέτω στὴν ἀπέναντι σελίδα γιὰ σύγκριση τὶς διαπιστώσεις μου κι' ἀπὸ συλλογὲς ἄλλων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ τὶς ἀναζήτησα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἡπειρο: στὰ Κύθηρα, στὴν Κύπρο, στὴ Χίο, στὴ Θράκη καὶ στὸν Πόντο¹. Τὶς δίνω σὲ συγκεντρωτικὸν πίνακα, μαζὶ μὲ τὶς Ἡπειρωτικὲς, γιὰ ἄμεση σύγκριση.

(Βλέπε ΠΙΝΑΚΑ Δ' στὴν ἀπέναντι σελίδα).

Ὅσο κι' ἂν παραλλάζουν ἐλαφρὰ στὶς ἀναλογίες τους, οἱ περιπτώσεις αὐτὲς τῶν 6 συλλογῶν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βγάλωμε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁρισμένες κατηγορίες θεμάτων ἐπικρατοῦν στερεότυπα στὰ ἐλληνικὰ αἰνίγματα². Τὸ πλουσιότερο ὕλικὸ μᾶς τὸ δίνουν συνήθως τέσσαρες μεγάλοι κύκλοι: α) ἡ ἀνθρώπινη κατοικία μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική, τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ σκεύη της, β) ὁ φυτικὸς κόσμος μὲ τὰ δέντρα, τὰ φρούτα καὶ τὰ λαχανικά του, γ) ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ κορμί του, καὶ δ) ἡ σπιτικὴ βιοτεχνία μὲ τὸν ἀργαλειό, τὴν πλεχτική καὶ τὸ ντύσιμο. Ἀκολουθοῦν σὲ δεύτερη σειρά: ὁ ζωϊκὸς γενικὰ κόσμος, τὰ οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα, τὰ διάφορα φαγητὰ καὶ ποτὰ (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φρούτα), ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ ἡ γνώση τῆς ἐκκλησιᾶς, ἡ φωτιὰ κι' ὁ καπνός. Κι' ἔρχονται σὲ τρίτη: ἡ γεωργία, ἡ ναυτικὴ ζωὴ, τὸ σχολεῖο καὶ τὰ γράμματα, ἡ κτηνοτροφία, οἱ μύλοι κι' οἱ μυλωνάδες, τὰ ταξίδια. Σὲ τελευταία πιά σειρά, καὶ χωρὶς πάντα νὰ ἐμφανίζονται, ἀκολουθοῦν ἡ στρατιωτικὴ κι' ὄπλοφόρα ζωὴ, τὸ ὕπαιθρο, κι' ἡ οἰκογένεια μὲ τὰ μέλη της³.

Μιὰ πρόχειρη σκέψη ποὺ μποροῦμε νὰ κάνωμε, μὲ βάση τὶς περιπτώσεις αὐτὲς, εἶναι ὅτι ἐπικρατοῦν τὰ θέματα τὰ πρὸ οἰκεία πρὸς τὴ γυναικεία παρατήρηση κι' ἀπασχόληση (σπιτικό, νοικοκυριό,

1. Οἱ ἀντίστοιχες συλλογὲς ποὺ χρησιμοποίησα εἶναι, ὅπως σημειώνονται στὶς σελίδες 183 - 185, τῶν ΣΠ. ΣΤΑΘΗ (ἀρ. 17), Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (ἀρ. 12), Κ. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ (ἀρ. 10), Ε. ΣΤΑΜΟΥΛΗ - ΣΑΡΑΝΤΗ (ἀρ. 26), καὶ Κ. ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ - Γ. ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΟΥ - Ε. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ (ἀρ. 21).

2. Ἔχω ὑπόψην μου κι' ἄλλες ἐλληνικὲς συλλογὲς, ποὺ ἡ μελέτη τους ὀδηγεῖ στὶς ἴδιες διαπιστώσεις.

3. Τὴν οἰκογένεια θὰ τὴ βροῦμε, ἀντίθετα, νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς ἀλληγορίες (σύμβολα) τοῦ αἰνίγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ'
Κύκλοι και θέματα (άντιστοιχίες) στις διάφορες ελληνικές συλλογές.

Ατζ. αριθ.	Οί κύκλοι απ' όπου εμπνέονται τὰ αινίγματα (είδολογική σειρά)	Ποσοτό συμμετοχῆς τους στὰ θέματα (συντελ. 1 : 100)						Μέσος ὄρος	Οί κύκλοι απ' όπου εμπνέονται τὰ αινίγματα (ἀναλογική σειρά)	Ποσοτό μ. ὄρος
		Ἡράκλειος (αἰν. 260)	Κυθήσιων (αἰν. 160)	Κόρινθον (αἰν. 143)	Χίου (αἰν. 129)	Θάκης (αἰν. 128)	Πόντον (αἰν. 136)			
1	Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα	6	5	9	6	6	8	7	Σπίτι, ἐπιπλά καὶ σκεύη	18
2	*Υπαίθρο, βουνά, ποτάμια	1	1	1	2	2	1	1	Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά	14
3	Φωτιά καὶ καπνός	5	5	3	1	4	5	4	*Ο ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	11
4	Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά	15	11	10	13	19	17	14	*Υφαντική, ράψιμο, πλεχτική, ντύσιμο	11
5	Ζῶα, πουλιά, ἔντομα	6	9	14	8	7	8	9	Ζῶα, πουλιά, ἔντομα	9
6	*Ο ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	14	13	8	9	12	11	11	Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα	7
7	*Η οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	1	—	1	2	1	1	1	Φαγώσιμα καὶ πιοτὰ	5
8	Σπίτι, ἐπιπλά καὶ σκεύη	13	18	18	19	16	24	18	*Εκκλησιαστική ζωὴ	4
9	*Υφαντική, ράψιμο, πλεχτική, ντύσιμο	12	11	12	14	11	6	11	Φωτιά καὶ καπνός	4
10	Φαγώσιμα καὶ πιοτὰ	5	7	6	5	2	4	5	Γεωργικὲς δουλειές	3
11	Μύλοι καὶ μυλωνάδες	2	1	2	3	1	1	2	Ναυτική ζωὴ, ψαράδες	3
12	Γεωργικὲς δουλειές	3	5	5	2	1	4	3	Σχολεῖο, γράμματα	3
13	Κτηνοτροφία	1	1	3	—	1	4	2	Μύλοι, μυλωνάδες	2
14	*Εκκλησιαστική ζωὴ	6	6	2	5	5	2	4	Κτηνοτροφία	2
15	Σχολεῖο, γράμματα	4	2	1	4	4	1	3	Συγκοινωνία, ταξίδια	2
16	Στρατιωτική ζωὴ, ὅπλα	3	2	1	1	—	1	1	Στρατιωτική ζωὴ, ὅπλα	1
17	Ναυτική ζωὴ, ψαράδες	2	3	3	5	4	1	3	*Υπαίθρο, βουνά, ποτάμια	1
18	Συγκοινωνία, ταξίδια	2	1	1	2	2	2	2	*Η οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	1

φραγώσιμα, ἀργαλειός, ραφίματα, φωτιά) ¹. Νὰ εἶναι ἄραγε ἡ γυναίκα πιδὸν πολὺ ὁ δημιουργὸς τοῦ αἰνίγματος; Θὰ δοῦμε τὸ ἴδιο ζήτημα παρακίτω.

II. Τὰ *σύμβολα* τώρα. Εἶναι φυσικό, ἀφοῦ τὸ αἰνίγμα στηρίζεται στὴν ἀλληγορία περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαογραφικὸ εἶδος, ὁ συμβολισμὸς του νὰ εἶναι πλούσιος πάντα καὶ δυνατός. Ἄξιοπρόσεχτο μάλιστα εἶναι ὅτι, ἐνῶ στὰ ἄλλα εἶδη τὸ σύμβολο ἔχει σκοπὸ νὰ κάμη παραστατικότερο καὶ ἐντυπωσιακὸ, ἢ νὰ ἐκφράσῃ γενικότερα τὸ ψυχικὸ νόημα τοῦ κειμένου ², στὰ αἰνίγματα πᾶσι νὰ παραπλανήσῃ τὸν ἀκροατὴ καὶ νὰ τὸν παραπεύσῃ. Μὲ τὴν προσπάθειά του ὁμοῦς αὐτῇ, ἀνεβαίνει τὸ αἰνίγμα σὲ ποιητικὰς ἐμπνεύσεις καὶ συνθέτει συχνά, ἀπὸ τὸν ὄρατὸ ἢ τὸν ἄόρατο κόσμον, ὠραιότατες ἀλληγορίας καὶ εἰκόνες, μὲ φιλοσοφικὸν συμβολισμόν ³.

Ἐδῶ ὁμοῦς μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἡ ὕλικὴ ὑπόστασις τῶν συμβόλων αὐτῶν καὶ ὁ αἰσθητὸς γενικὰ κόσμος ἀπ' ὅπου παίρνονται. Θὰ τὰ παρακολουθήσωμε λοιπὸν μὲ τὴν ἴδιαν στατιστικὴν περιέργειαν, βίως καὶ τὰ θέματα.

Πρέπει νὰ σημειώσωμε, ὅτι στὴν ἀλληγορικὴ διατύπωση κάθε αἰνίγματος ὑπάρχει πρῶτα - πρῶτα ἡ κεντρικὴ ἀλληγορικὴ ἔννοια, τὸ βασικὸν σύμβολον, ποὺ δίνει τὸν πρῶτον χαρακτηρισμὸν καὶ κατευθύνει τὴν σκέψιν τοῦ λύτη, καὶ ὕστερον ἀκολουθοῦν οἱ βοηθητικὰς ἔννοιαι, τὰ δευτερευόντα σύμβολα, ποὺ προσδιορίζουν τοπικά, χρονικά ἢ ποιοτικὰ τὴν κυρίαρχην ἔννοιαν.

Στὰ αἰνίγματα π.χ. τῆς συλλογῆς τοῦ Σούλη :

114. *Μένια ψάθα καρύδια — ἀχπᾶν' ἀπ' τὰ κεραμίδια* (ἄστρα)

115. *Μιὰ μερμήγγα φορτωμέν' — τὸν ἀνήφορον πααίν'* (κουτάλι)

118. *Νέος στραβός, γέροντας μὲ μάτια* (μπουχαρὶ)

120. *Νουρά ἔχ' καὶ π'λλὸν δὲν εἶναι· καὶ στ' νουρά τ' ἔχ' δυὸ μάτια* (ψαλιδί)

1. Τὸ ἴδιο καὶ σ' ἄλλους λαούς: Α. ΤΑΥΛΟΡ, *English riddles*, ὁ.π., σελ. 6.

2. Βλέπε ΣΤ. II. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Τὰ σύμβολα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λαογραφίᾳ* (ὁ.π., σελ. 503 - 546).

3. «Ἡ προβολὴ τῆς φανταστικῆς εἰκόνας», γράφει ὁ Dieterich, «εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερας ὁμορφίαις στὴ σύνθεσιν τοῦ αἰνίγματος, καὶ μᾶς δείχνει τὴ μορφοποιητικὴν δύναμιν τῆς φαντασίας τοῦ ποιητῆ, στὸν πυρῆνα τῆς» (ὁ.π., σελ. 88).

121. "Ολ' μ' ἔφαγαν, δλ' θὰ μὲ φᾶν — καὶ στὸ τραπέζι' καένας δὲ μὲ βάν' (μητρικὸ γάλα)

133. "Ο χορὸς μὲ παχαίν' — κι' ἀργαλειὸς μ' ἀχαμναίν' (γνέμα)
 βασικὰ σύμβολα εἶναι μὲ τὴ σειρὰ τὰ : μιὰ ποσότητα καρῦδια, ἓνα μεγάλο μυρμήγγι, μιὰ ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ἓνα ζῶο - τέρας, κάτι φαγώσιμο, μιὰ γυναίκα. Καὶ δευτερεύοντα : στὸ 114, ἡ ψιάθια ἢ ἀπλωμένη πάνω στὰ κεραμίδια· στὸ 115, ὁ ἀνηφορικὸς δρόμος καὶ τὸ φορτίο· στὸ 118, ἡ τύφλωση στὰ νιάτα καὶ τὰ μάτια στὰ γεράματα· στὸ 120, τὰ δυὸ μάτια πάνω στὴν οὐρά, ποὺ ὅμως δὲν ἀνήκουν σὲ πουλί· στὸ 121, ἡ κοινωνία καὶ τὸ τραπέζι· καὶ στὸ 133, ὁ χορὸς, ὁ ἀργαλειός, τὸ πάχος κι' ἡ ἀχάμνια.

Τὰ βασικὰ σύμβολα στέκονται ἀντικριστὰ στὰ θέματα, κι' ἔχουν μαζί τους τὴ σχέση «ὀρίζοντος» καὶ «ὀριζομένου». Γι' αὐτὸ θὰ τὰ μελετήσωμε τὸ ἴδιο στατιστικά, παρακολουθώντας ἐπίσης τὴ θέση καὶ τὴ λαογραφικὴ σημασία τους στὰ αἰνίγματα. Θ' ἀρχίσωμε πάλι ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Σούλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε'

Τὰ βασικὰ σύμβολα στὴ συλλογὴ τῶν Ἑπειρωτικῶν αἰνιγμάτων τοῦ Χρ. Ι. Σούλη.

ἀδερφὸς -ή, ἀδέρφια	185, 191, 192, 203,	212, 213, 214, 217, 218,
36, 38, 64, 136, 137,	206	219, 220, 221
169, 170	ἀκαθόριστο πρόσωπο	Ἄραπισσα 117
ἀκαθόριστο ζῶο ἢ τέρας	α) ἀνδρικό : 5α, 9β,	Ἄρβανίτης 19
6, 6α, 10, 26, 40,	18, 35, 35α, 35β, 41,	ἀρνὶ 154
70, 71, 71α, 91, 106,	44, 45, 60, 60α, 62α,	ἀσπί 31
108, 119, 120, 122,	80, 86, 105, 118,	ἄψυχος 24, 25
122α, 123, 124, 125,	130, 138, 145, 155,	
128, 129, 131, 134,	157, 165, 168, 179α,	βασιλιάς 27
147, 148, 153, 171,	194, 222	βελέντζα 88α
173, 175, 175α, 176,	β) γυναικεῖο : 5β, 7, 9,	βλάχα - βλαχόπουλο 28
179, 180, 183, 186,	9α, 16, 32, 42, 103,	βουνὸ 164
196, 198, 199, 199α,	116, 126, 132, 133,	βούτυρο 112
200, 201, 204, 215	139, 158, 174, 208,	
ἀκαθόριστο πράγμα *	211	γαῖδούρι 29, 102
14, 20, 23, 30, 49,	ἀγελάδα 12, 68	γίδα 161
49α, 54, 62, 65, 69,	ἄλογο 4, 5, 73, 150	γραμματικὸς 26
95, 104, 121, 156,	ἀνδρικό μὀριο 90, 200,	δαμάλι 29α

* Λένε συνήθως γι' αὐτὸ : Ἐνα πράγμα, κἀνὶ τί, Ἐνα εἶδος - εἶδος, τὸ εἰνενεῖλο, τὸ τίμ - τίμ κ.δ.

δαχτυλίδι 33, 34	κολοκύθι 92	πουκάμισο 184, 184α
δέντρο γενικά 50α, 96, 97, 151, 202	κοντός 48, 57, 210	πουλι 46, 113, 134α
δοξάρι 37α	κοπέλι 13	πουρνάρι 182, 182α
ἐκκλησιά 47, 111	κόρη 8, 152	σανίδα 110, 110α
ἐλάφι 52	κόττα 43, 43α, 72	σεντόνι 75
εϋζωνοί 193	κουτί 59α	σχυλι 107
ζυγός (ἀλετριού) 81	κραμπι 83	σπίτι 11, 17, 87, 88, 112, 146β
ζυγούρι 77	λαῦνι 195	στρατός 160
θειὰ Μαριώ 78	λιβάδι 143	συμπεθεριό 142, 205, 205α
Θοδώρα 51	μανίκι 162, 163	τέντα 166
κοιλιά 216	μάννα 15, 144	Τουρκοπούλα 189α
καλόγερος 39, 61, 82, 99, 142α, 167, 172, 189, 197, 209α	μαντρι 1, 100, 146α	τουφέκι 37
κάμπος 22α	μικρός 209	τραγί 53, 55
καράβι 84, 85	μποσταντζής 190	τριχιά 76
καρακάξα 187, 188	μυρμήγγι 115	τυρί 207
καρούδι 2, 74, 114	οὐρανός 146	φίδι 178
κλειδοπίνακο 59	παιδάκι 3, 63, 79	Φράγκος 181
κόκκαλο 58	πατέρας - παιδιά 50, 101, 127, 135	φωτιά 109, 109α, 109β, 159
κόκορας 56, 93, 94, 98	πέρδικα 140, 177	χελιδόνι 181
	περιστέρι 141, 149	χωράφι 22, 101α
	πέταλο 25α	χωριό 89

Οἱ ἄμεσες διαπιστώσεις πὸν μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ στὸν πίνακα αὐτόν, εἶναι α) ὅτι τὰ βασικὰ σύμβολα τῶν αἰνιγμάτων εἶναι τὸ ἴδιο ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν οἰκεῖο κύκλο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐμπειρίας τοῦ χωριοῦ. Ἀκόμα καὶ τὰ φανταστικὰ στοιχεῖα, πὸν μᾶς δίνουν τ' ἀκαθόριστα ζῶα καὶ τὰ τέρατα, μποροῦμε νὰ ποῦμε πὸς ξεκινοῦν ἀπὸ οἰκεῖα πηγὴ, τῆ λαϊκῆ παραμυθολογία¹. Ἀστικὰ σύμβολα παρουσιάζονται ἐλάχιστα, γιατί κι' ἐκεῖ πὸν τὰ θέματα ἦταν ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ζωὴ, τὰ σύμβολά τους πάρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ. β) ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ σύμβολα παρουσιάζονται σὲ περισσότερα

1. Στοιχεῖα ἀπὸ τὸ λαϊκὸ παραμῦθι βρίσκονται καὶ στὶς δευτερεύουσες εἰκόνες τῶν αἰνιγμάτων. Δίνω παραδείγματα, ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Σούλη, τὸ χρυσὸ πουλι στὴ μέση τοῦ λάχανου (ἀριθ. 83) καὶ τὸ Δράκο μέσα στὸ κούφιο δέντρο (ἀρ. 96).

αίνιγματα σὰν στερεότυπα οὐσιαστικά. Τέτοια εἶναι τὰ : ἀδερφός — ἀδέρφια, δέντρο, καλόγερος, κόκκορας, κοντός ἢ μικρός¹, κόττα, μαντρί, πατέρας — παιδιά, πουλί, σπίτι, συμπεθεριό, φωτιά, χωράφι κ.ἄ. Εἶναι γνωστὸ πὸς σ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα συναντοῦμε τέτοια οὐσιαστικά (μοτίβα), πὸν χρησιμοποιοῦνται μ' ἓναν κλασσικὸ φραστικὸν τρόπο σὰν ἄξονες τῆς ἀλληγορίας. Θυμίζω τὰ : Πύργος ὠραιότατος, ὁ γιὸς μου ὁ Κοντοθόδωρος, τ' ἀρνάκι μου τὸ κόκκινο, δυὸ καλὲς γειτόνισσες, ψηλὸς — ψηλὸς καλόγηρος² κ.ἄ.

Ἐὰν δοῦμε ὅμως πῶς μοιράζονται καὶ τὰ βασικὰ αὐτὰ σύμβολα στὶς διάφορες κατηγορίες καὶ τοὺς φυσικοὺς κύκλους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5'

Οἱ κόσμοι ἀπ' ὅπου παίρνονται τὰ σύμβολα.

1. Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα. — —
2. Ὑπαιθρο, βουνά, ποτάμια : 14β, 164.
3. Φωτιά καὶ καπνὸς 109, 109β, 159.
4. Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά : 2, 50α, 54, 83, 92, 96, 97, 114, 156, 157, 202.
5. Ζῶα, τέρατα, πουλιά, ἔντομα : 4, 5, 6, 6α, 10, 12, 24, 25, 25α, 26, 29, 29α, 43, 43α, 46, 52, 53, 55, 56, 58, 68, 70, 71, 71α, 72, 73, 77, 93, 94, 98, 102, 107, 108, 113, 115, 120, 122, 122α, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 134, 134α, 140, 141, 147, 148, 149, 153, 154, 171, 173, 175, 175α, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 187, 188, 196, 198, 201, 204, 215.
6. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του : 60, 60α, 65, 91, 129, 185.
7. Ἡ οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη τῆς : 5β, 15, 36, 38, 50, 63, 64, 79, 101, 127, 135, 136, 137, 137α, 142, 144, 169, 170, 184, 184α, 205, 205α.

1. Τὸ «ένας κοντός κοντούτσικος» (ἄριθ. 48) εἶναι φραστικὸ μοτίβο, πὸν τὸ βρίσκουμε καὶ σὲ λαϊκὰ τραγούδια.

2. Τὰ καλόγερος, καλογέροι, καλογεράκια εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συχνὰ βασικὰ σύμβολα στὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα. Τὸ ψηλόλιγνο καὶ μαυριδερὸ σχῆμα τοῦ φτωχοῦ αὐτοῦ κληρικοῦ κι' ἡ συχνὴ παρουσία του παλιότερα μέσα στὴ λαϊκὴ κοινωνία, ἔκαμαν ὥστε νὰ χρησιμοποιῆται πρόχειρα στὶς παρομοιώσεις. Ἔχουν προσέξει τὸ μοτίβο αὐτὸ κι' οἱ ΡΗ. ΑΡΓΗΝΤΙ — Η. J. ROSE στὸν πρόλογο τῶν αἰνιγμάτων τῆς Χίου (βλ. *The folklore of Chios*, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 940). Τὶς στερεότυπες γενικὰ φράσεις τῶν αἰνιγμάτων, πὸν παρουσιάζονται ὄχι μονάχα στὰ πρωτεύοντα ἀλλὰ καὶ στὰ δευτερεύοντα σύμβολα, ὁ ΓΑΥΛΟΚ τὶς λέει «conventional formulas».

8. Σπίτι, έπιπλα και σκευή : 11, 14, 17, 31, 59, 59α, 66, 67, 69, 74, 75, 76, 88, 88α, 111α, 146β, 166, 195, 203.
9. Ύφαντική, ράψιμο, πλεχτική, ντύσιμο : 16, 33, 34, 162, 163.
10. Φαγώσιμα και ποτά : 20, 23, 30, 112, 121, 130, 206, 207, 222.
11. Μύλοι και μυλωνάδες : — —
12. Γεωργικές δουλειές : 22, 35, 35α, 35β, 78, 81, 101α, 168, 192.
13. Κτηνοτροφία : 1, 21, 22α, 43, 43α, 58, 100, 146α, 151, 182, 182α.
14. Έκκλησιαστική ζωή : 39, 47, 61, 82, 99, 111, 142α, 146, 167 172, 189, 197, 209α.
15. Σχολείο, γράμματα : — —
16. Πολιτική και στρατιωτική ζωή· όπλα : 5α, 27, 37, 37α, 138, 160, 193, 194.
17. Ναυτική ζωή, ψαράδες : 84, 85, 109α, 110, 110α.
18. Συγκοινωνία, ταξίδια : 49, 49α, 95, 150, 179α.
19. Διάφοροι άνθρωποι και σχέσεις : 3, 8, 9, 9α, 9β, 13, 18, 19, 28, 32, 41, 42, 44, 45, 48, 57, 62α, 80, 86, 87, 89, 103, 105, 106, 116, 117, 118, 119, 126, 133, 139, 145, 152, 155, 158, 165, 174, 181α, 189α, 190, 199, 199α.
20. Σεξουαλικά ύπονοούμενα : 7, 40, 51, 62, 90, 104, 191, 200, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221.

“Αν συγκρίνωμε τόν πίνακα αυτόν τών συμβόλων με τόν αντίστοιχο πίνακα (Β΄) τών θεμάτων, θα δοῦμε πώς οί αναλογίες τής συμμετοχής τών κύκλων αλλάζουν σημαντικά. Τήν πρώτη θέση κατέχει έδῶ ὁ ζωϊκός κόσμος (με τὰ φανταστικά τέρατα, πού βαρύνουν πολύ) κι’ ὄχι ὁ φυτικός· τὸ ζωϊκὸ βασίλειο (ζωομορφικός συμβολισμός) ἀναδείχτηκε σὲ βάρος τοῦ φυτικοῦ. Ἡ οἰκογένεια με τὰ μέλη τής παίρνει σημαντικὴ θέση στήν ἀλληγορικὴ παρουσίαση, ἐνῶ στὰ θέματα ἦταν ἀφανισμένη. Ὁ ἄνθρωπος και τὸ σῶμα του πέφτουν σὲ δευτεροτέρα μοῖρα. Τὸ σπίτι με τὰ ἔπιπλα και τὴ βιοτεχνία του, ἐπίσης. Ἡ φωτιά κι’ ὁ καπνὸς ὑποχωροῦν στὸ ἐλάχιστο. Δυὸ νέες κατηγορίες, με μεγάλο ποσοστὸ συμμετοχής, παρουσιάζονται : οί διάφοροι ἄνθρωποι, με τὶς ἡλικίες και τὶς ιδιότητές τους¹, και τὰ σεξουαλικά ὑπονοούμενα. Μερικοὶ πάλι κύκλοι, ὅπως τὰ οὐράνια σώματα και φαινόμενα, οί μύλοι και οί μυλωνάδες, τὸ σχολεῖο και τὰ γράμματα, χάνονται σχεδὸν ὀλότελα.

Νὰ ποιά εἶναι παραστατικά ἢ ἀντιστοιχία τών δυὸ περιπτώσεων δανεισμοῦ, στή συλλογὴ τών Ἑπειρωτικῶν αἰνιγμάτων.

1. Ἐννοῶ τοὺς χαρακτηρισμούς : ἕνας γέρος, μιὰ γριά, ἕνα κορίτσι, ἕνα παιδί, ἕνας κοντός, ἕνας χοντρός, δέκα... εἴκοσι (ἄτομα) κλπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ζ'

Θέματα και σύμβολα· ή αντιστοιχία τους με τούς κόσμους
πὸν τὰ ἐμπνέουν (συντελεστής 1 : 100).

Αἰ. ἀριθ.	Φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ κύκλοι	Θέματα	Σύμβολα
1	Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα	6	—
2	Ἵπαιθρο, βουνά, ποτάμια	1	1
3	Φωτιὰ καὶ καπνὸς	5	1
4	Δέντρα, φρούτα, φυτά, λαχανικά	15	4
5	Ζῶα, τέρατα, πουλιά, ἔντομα	6	28
6	Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	14	2
7	Ἡ οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	1	9
8	Σπίτι ἐπιπλα, σκευή	13	7
9	Ἵφαντική, ράψιμο, πλεχτική, ντύσιμο	12	2
10	Φαγώσιμα καὶ πιωτὰ	5	4
11	Μύλοι καὶ μυλωνάδες	2	—
12	Γεωργικὲς δουλειές	3	3
13	Κτηνοτροφία	1	3
14	Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ	6	5
15	Σχολεῖο, γράμματα	4	—
16	Πολιτικὴ καὶ στρατ. ζωὴ ὄπλα	3	3
17	Ναυτικὴ ζωὴ, ψαράδες	2	2
18	Συγκοινωνία, ταξίδια	2	2
19	Διάφοροι ἄνθρωποι καὶ σχέσεις	—	16
20	Σεξουαλικά ὑπονοούμενα	—	8

Ἐς δοῦμε ὁμως καὶ συγκριτικά, μέσα στὶς ἄλλες συλλογὲς αἰνιγμάτων, τὴν ἀντιστοιχία αὐτὴ τῶν βασικῶν συμβόλων πρὸς τοὺς κύκλους ζωῆς, ἀπ' ὅπου ἐμπνέονται.

(Βλέπε ΠΙΝΑΚΑ Η' στὴ σελίδα 206).

Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ παράθεση τῶν στοιχείων ἀπὸ διάφορες συλλογὲς μᾶς δείχνει ὅτι ἡ προτίμηση ὁρισμένων κύκλων γιὰ τὰ βασικά σύμβολα, εἶναι στὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα στερεότυπη καὶ γενικὴ. Μποροῦμε νὰ διαπιστώσωμε κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ θέματα, ὅτι 3 μεγάλοι κύκλοι δίνουν τὸ περισσότερο ὕλικὸ γιὰ τὰ κύρια σύμβολα τῶν αἰνιγμάτων : Τὸ ζωϊκὸ βασίλειο μὲ τὰ φανταστικά καὶ πλαστὰ τέρατά του· οἱ διάφορες ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, συχνὰ φανταστικὲς κι' αὐτές· τὰ αἰσχρὰ καὶ σεξουαλικά ὑπονοούμενα. Ἀκολουθοῦν ἔπειτα οἱ τέσσαρες οἰκεῖοι κύκλοι : τὸ σπίτι μὲ τὰ σκευή του, ἡ οἰκογένεια μὲ τὰ συγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ Η'

Κύκλοι και σύμβολα (άντιστοιχίες) στις διάφορες ελληνικές συλλογές.

Αἰ. ἀριθ.	Οἱ κύκλοι ἀπ' ὅπου ἐμπεύονται τὰ αἰνίγματα (εἰδολογικὴ σειρά)	Ποσοτὸ συμμετοχῆς τοῖς στὰ σύμβολα (συντελ. 1 : 100)						Μέσος ὅρος	Οἱ κύκλοι ἀπ' ὅπου ἐμπεύονται τὰ αἰνίγματα (ἀναλογικὴ σειρά)	Ποσοτὸ
		Ἡρώδου (αἰν. 360)	Κυθήρων (αἰν. 160)	Κύπρου (αἰν. 143)	Χίου (αἰν. 139)	Θόκης (αἰν. 128)	Πόντου (αἰν. 136)			
1	Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα	—	—	—	—	—	—	—	Ζῶα, τέρατα, πουλιά, ἔντομα	26
2	Ἵπαιφρο, βουνά, ποτάμια	1	2	3	2	1	4	2	Διάφοροι ἄνθρωποι καὶ σχέσεις	17
3	Φωτιά καὶ καπνὸς	1	—	—	—	—	—	—	Σεξουαλικὰ ὑπονοούμενα	13
4	Δέντρα, φρούτα φυτὰ, λαχανικά	4	3	2	1	3	2	2,5	Σπίτι, ἐπιπλα καὶ σκεύη	8
5	Ζῶα, τέρατα, πουλιά, ἔντομα	28	25	31	22	22	19	26	Ἡ οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	8
6	Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	2	3	1	2	—	2	2	Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ	6
7	Ἡ οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της	9	11	4	6	7	10	8	Φαγώσιμα καὶ πιοτὰ	5
8	Σπίτι, ἐπιπλα καὶ σκεύη	7	9	4	9	12	10	8,5	Γεωργικὲς δουλειὲς	3
9	Ἵφραντικὴ, ράψιμο, πλεχτικὴ, ντύσιμο	2	2	2	1	2	2	2	Δέντρα, φυτὰ, φρούτα, λαχανικά	2
10	Φαγώσιμα καὶ πιοτὰ	4	5	6	8	5	2	5	Ἵπαιφρο, βουνά, ποτάμια	2
11	Μύλοι καὶ μυλωνάδες	—	—	1	1	—	—	—	Κτηνοτροφία	2
12	Γεωργικὲς δουλειὲς	3	3	3	4	2	2	3	Ἵφραντικὴ	2
13	Κτηνοτροφία	3	3	1	2	1	3	2	Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ σῶμα του	2
14	Ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ	5	4	6	7	8	7	6	Πολιτικὴ καὶ στρατιωτ. ζωὴ ὅπλα	2
15	Σχολεῖο, γράμματα	—	—	—	—	—	—	—	Ναυτικὴ ζωὴ ψαράδες	1
16	Πολιτικὴ καὶ στρατιωτ. ζωὴ ὅπλα	3	1	1	2	1	2	2	Συγκοινωνία, ταξίδια	1
17	Ναυτικὴ ζωὴ ψαράδες	2	1	1	2	2	1	1,5	Οὐράνια σώματα καὶ φαινόμενα	—
18	Συγκοινωνία, ταξίδια	2	2	1	1	1	—	1	Μύλοι καὶ μυλωνάδες	—
19	Διάφοροι ἄνθρωποι καὶ σχέσεις	16	15	19	13	19	22	17	Φωτιά καὶ καπνὸς	—
20	Σεξουαλικὰ ὑπονοούμενα	8	17	14	19	13	10	13,5	Σχολεῖο, γράμματα	—

γενικά της μέλη, ἡ ἐκκλησία μὲ τὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἐκπροσώπους της, καὶ τὰ φαγώσιμα εἶδη. Οἱ ἄλλοι λαογραφικοὶ κύκλοι ἀρχίζουν νὰ συμμετέχουν κάπως ἄτονα στὴν προσφορὰ τῶν συμβόλων. Γεωργία, φρυτικὸς κόσμος, ὑπαιθρο γενικά, κτηνοτροφία, ὑφαντική, μέλη τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ, ἡ στρατιωτική, ναυτική καὶ ἀστική ζωὴ ἔρχονται σὲ τρίτη μοῖρα. Κι' ἀπομένουν οἱ κύκλοι : οὐράνια σώματα, μύλοι, φωτιά, σχολεῖο, πού ἐδῶ δὲν παρουσιάζονται σχεδὸν καθόλου.

Εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπικρατῇ πρὸ πολὺ στὰ σύμβολα τὸ ἀφηρημένο στοιχεῖο (πλαστικὰ ζῶα, ἀκαθόριστοι ἀνθρώποι, ἀπίθανα ἀντικείμενα), ἀντίθετα ἀπὸ τὰ θέματα, ὅπου τὸ συγκεκριμένο (ἐπιπλα καὶ σκευὴ σπιτιοῦ, φροῦτα, μέλη τοῦ κορμιοῦ) προκαθορίζονται ἀπὸ τὴν παρατήρηση.

Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ προσέξουμε ἐδῶ ἰδιαίτερα εἶναι ἡ συχνότητα τοῦ σεξουαλικοῦ ὑπονοούμενου, πού τὴ διαπιστώνουμε καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς συλλογές. Ἐνὸ ποσοστὸ τῆς παρουσίας του στηρίζεται βέβαια καὶ στὴν πρωτοβουλία τοῦ συλλογέα, πού ἀνάλογα μὲ τὴ σεμνότητα διάθεσῆ του μπορεῖ νὰ συγκεντρώσῃ περισσότερο ἢ λιγότερο σχετικὸ ὕλικό, ἔξαρτᾶται ὅμως κι' ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴν εὐτράπελη παράδοση τοῦ κάθε τόπου. Ἐνὸ σεξουαλικὸ αἶνιγμα γενικά θεραπεύει τὴν ὑποσυνείδητη καὶ πιεσιμένη ἐρωτικὴ ὁρμὴ τῆς χωρικῆς κοινωνίας. Οἱ συλλογές μάλιστα ἀπὸ τὰ νησιά μᾶς δίνουν περισσότερα τέτοια αἶνιγματα, παρὰ οἱ συλλογές τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἐνὸ «ἀσεμνοφανὲς αἶνιγμα» κυκλοφορεῖ πρὸ πολὺ στὶς ἐλευθεριάζουσες κι' εὐθυμες νησιώτικες μικροκοινωνίες ἀπ' ὅ,τι στὶς στεριανές¹. Ἴσως ἐπειδὴ ἐκεῖνες εἶναι καὶ πρὸ γυναικοκρατούμενες².

Ἐνικά οἱ βεγγέρες κι' οἱ συντροφικὲς στὰ χωριά εἶναι περισσότερο γυναικεῖες. Μποροῦμε νὰ προσέξουμε στὰ αἶνιγματα τοῦ εἶδους αὐτοῦ, ὅτι ὅσο κι' ἂν τὰ ὑπονοούμενά τους ἀναφέρονται σὲ ἀντρικὲς πρωτοβουλίες, ἡ γνώση κι' ἡ ἐνημέρωσῆ τους εἶναι γυναικεῖες. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε πὼς οἱ γυναῖκες — ἰδιαίτερα οἱ ἡλικιωμένες κι' οἱ ἔμπειρες — εἶναι λιγότερο σεμνὲς ἀπὸ τοὺς ἄντρες στὰ ζητήματα καὶ τὶς περι-

1. Παράδειγμα οἱ χιώτικες συλλογές τοῦ ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ καὶ τοῦ ΑΡΓΕΝΤΗ πού ἔχουν πολλὰ τέτοια αἶνιγματα. (Βλ. καὶ ὅσα γράφουν σχετικὰ οἱ ROSK - ΑΡΓΕΝΤΗΣ στὸ βιβλίο τους *The Folklore of Chios*, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 940).

2. Ἡ ζωὴ τῶν νησιῶν καθορίζεται περισσότερο ἀπὸ τὸ γυναικεῖο στοιχεῖο, ἰδιαίτερα παλιότερα, ἐπειδὴ οἱ ἄντρες ταξιδεύουν καὶ ξενιτεύονται.

γραφές αυτές, ιδιαίτερα όταν βρίσκονται σὲ δικό τους κύκλο. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νομίζω πὼς γιὰ τὰ νεαρὰ κορίτσια, ἢ ἀκόμα καὶ τ' ἀγόρια, ποὺ παραβρίσκονται στοὺς κύκλους αὐτοὺς, τὰ τέτοιου εἴδους αἰνίγματα εἶναι μιὰ μύηση γιὰ τὶς μελλοντικὲς σεξουαλικὲς σχέσεις τους καὶ τὴ συζυγικὴ τους ζωὴ¹.

Ἐδῶ μπορῶ νὰ ξανάρθω στὴ σκέψη μου (βλ. σελ. 200), ὅτι τὸ αἰνίγμα γενικὰ εἶναι εἶδος ποὺ τὸ καλλιέργησαν μὲ μεγαλύτερη πρωτοβουλία οἱ γυναῖκες². Οἱ μυθολογικὲς, στιχουργικὲς καὶ παιδαγωγικὲς ἱκανότητες τῶν γυναικῶν μέσα στὴν οἰκογενειακὴ κοινωνία, εἶναι γνωστές³. Ἔχομε ὅμως καὶ ιδιαίτερα τεκμήρια, ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὸν ρόλο τους στὴ διάπλαση καὶ τὴν ἐπιλογή τῶν αἰνιγμάτων. Αὐτὰ εἶναι: α) ὅτι οἱ σπιτικοὶ γενικὰ καὶ νοικοκυρῆστικοὶ κύκλοι κυριαρχοῦν ὄχι μόνο στὰ θέματα ἀλλὰ καὶ στὶς ἀλληγορίες τῶν αἰνιγμάτων· β) ὅτι τὰ σεξουαλικὰ ὑπονοούμενα, ποὺ παρουσιάζονται συχνὰ στὰ αἰνίγματα, εἶναι πιὸ πολὺ γυναικεῖα ξεθαρρέματα· καὶ γ) ὅτι ἡ φιλολογικὴ παράδοση κι' ἡ ἱστορία τῶν αἰνιγμάτων δίνει συνήθως γυναικὲς αἰνιματοδότρες. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ Σφίγγα καὶ τὴν ἀρχαία Πυθία, περνώντας στὶς γυναῖκες τῶν Διονυσιακῶν Ἀγριωνίων⁴ καὶ στὴ Βιβλικὴ βασίλισσα τοῦ Σαβὰ⁵ καὶ κατεβαίνοντας στὴ βυζαντινὴ Ταρσία⁶, στὴν Κινέζα Turandot (πρβλ. μουσ. ὄπερα Puccini), στὴν Ἀραβικὴ Χαλιμὰ καὶ στὶς νεώτερες ἡρωίδες τῶν λαϊκῶν παραμυθιῶν, συναντοῦμε παντοῦ σοφὲς κι' ἔξυπνες γυναῖκες, ποὺ προ-

1. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι παλιότερα, ὄχι μονάχα οἱ ἀλληγορίες ἀλλὰ καὶ οἱ λύσεις τῶν αἰνιγμάτων τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἦταν ἀπροκάλυπτα σεξουαλικὲς, καὶ ὅτι οἱ σεμνοφανεῖς ἀπαντήσεις ἐπινοήθηκαν στὶς νεώτερες κοινωνίες. (Βλ. Τ. ΚΩΛΙΣΚΙ, *Zagadki ludowe tureckie*, (Enigmes populaires turques), Krakowie 1919, σελ. 75).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι στὴν Ἀρκαδία (Βαλτέτσι) τοὺς ἀρχηγούς τῶν ομάδων ποὺ παίζουν μεταξύ τους αἰνίγματα, τοὺς λένε *μάννες* (βλ. Θ. Δ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥ, ὁ.π., σ. 309).

3. Βλέπε καὶ τὰ σχετικὰ κεφάλαια στὸ βιβλίο τοῦ ΣΤΙΑΠ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, *Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν λαογραφίαν*, Ἀθῆναι (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων) 1920.

4. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Συμποσιακὰ προβλήματα Η'* (προοίμιον, 30).

5. Βασιλ. I 10, 1.

6. *Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου*. G. WAGNER, *Carmina gr. medii ævi* (Lipsiæ 1874), σελ. 267, στ. 599 - 600.

βάλλουν δύσκολα αινίγματα σὲ πρίγκηπες, βασιλιάδες ἢ μεταξύ τους ¹. Καὶ φτάνουμε στὶς σημερινὲς γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια τῆς λαϊκῆς βεγγέρας, πού μὲ περισσότερὴ γνώση καὶ προτίμηση ἀπὸ τοὺς ἄντρες χρησιμοποιοῦν τὸ αἶνιγμα γιὰ τὴν ψυχαγωγία τους, καὶ τὸ μεταδίνουν ἔτσι στὶς ἐπόμενες γενεές ².

IIα. Τὰ δευτερεύοντα σύμβολα εἶναι συνοδευτικὰ τοῦ βασικοῦ, κι' ἔχουν πλάι του τὴ θέση τῆς «εἰδοποιοῦ διαφορᾶς», ὅπως τὴ βρίσκουμε καὶ στοὺς ὄρισμους. Συνήθως προσδιορίζουν ποιοτικά, τοπικὰ ἢ χρονικὰ τὴ βασικὴ ἔννοια τῆς ἀλληγορίας, ἀλλὰ συχνὰ τὴ δίνουν καὶ χωρὶς τὴν παρουσία της, περιγραφικὰ.

Εἶναι γνωστὸ πῶς τὸ αἶνιγμα δίνεται εἴτε σὰν ὄρισμὸς ἐνὸς ἀντικειμένου (π.χ. «*Ἐνα κλειδοπίνακο, γιομάτο στουρναράκια*» = τὸ στόμα μὲ τὰ δόντια — συλλ. Σούλη, 59), εἴτε σὰν περιγραφή τῶν ἰδιοτήτων του (π.χ. «*Ἀπὸ κοντὰ σ' ὀλένα ἔρχομαι, καὶ ψωμι - φαῖ δὲ σ' χαλέβω*» = ὁ ἥσκιος — συλλ. Σούλη, 18).

Καὶ στὴ μιὰ περίπτωση καὶ στὴν ἄλλη, τὰ δευτερεύοντα σύμβολα τοῦ αἶνιγματος εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν στατιστικὰ. Εἶναι συμπτωματικὰ καὶ ρευστά, περισσότερα ἢ λιγότερα, ἀνάλογα μὲ τὴ διατύπωση τῆς παραλλαγῆς. Διαπιστώνουμε ὅμως ὅτι παίρνονται κι' αὐτὰ ἀπὸ τὴν οἰκεία καθημερινὴ ζωὴ, κι' εἶναι μάλιστα στενότερα δεμένα μὲ τὸν τόπο τοῦ αἶνιγματος. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ βροῦμε ἀνάμεσά τους στοιχεῖα πολῦτιμα γιὰ τὴ γνώση τοῦ ὕλικου βίου καὶ τῆς γλώσσας τοῦ κάθε τόπου.

Θὰ μποροῦσα νὰ καταρτίσω ἐδῶ ἕναν πλούσιο πίνακα, ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ τοὺς λαϊκοὺς ὄρους πού μᾶς δίνουν τὰ δευτερεύοντα σύμβολα στὴ συλλογὴ τῶν Ἑπειρωτικῶν αἰνιγμάτων τοῦ Σούλη. Περιορίζομαι ὅμως σὲ μερικὲς λέξεις, πού χαρακτηρίζουν ἴσως ξεχωριστὰ τὴν Ἑπειρωτικὴ ζωὴ. Τέτοιες εἶναι οἱ : *βάβω* (184α), *βελέντζα* (74), *βλάχα - βλαχόπουλο* (28), *γέννημα* (101α), *δέντρος* (96), *δοξάρι* (37),

1. Ὁ ΣΤΙΛΠΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ ἀναφέρει ὅτι σὲ μερικὸς τουρκικοὺς λαοὺς τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, οἱ γυναῖκες χρησιμοποιοῦν τὸ αἶνιγμα καὶ γιὰ νὰ δοκιμάσουν τοὺς ὑποψήφιους γαμπροὺς των (βλ. ἄρθρο *Αἶνιγμα* στὴ Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. Β', σελ. 765β).

2. Ἀπὸ ἔρευνα πού ἔκανα σὲ κύκλους ἐργαζόμενων ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν στὴν Πρωτεύουσα, τ' ἀγόρια σπάνια καταφεύγουν στὸ αἶνιγμα γιὰ ψυχαγωγία τους, ἐνῶ τὰ κορίτσια τὸ μεταχειρίζονται συχνά, καὶ μάλιστα τὸ ἄσεμνο.

ζουνάρι (57), ζυγούρι (77), κακάβι (103), καμπρι (= κραμπι) (83), καρβανάρος (150), κέδρος (97), κιβούρι (123), κλειδοπίνακιο (59), κοκόσα (2), κόκοτος (93), κούλια (112), κράχτης (157), λούτι (35β), μάκω (184), ματέρι (149), μαχραμάς (189α), μπουσταντζής (190), ούντάς (146), παλιορούτι (184), πιστικός (21), πλαστήρι (3), ποδολόγα (31), σαϊτάρι (37α), σκαφίδι (3), σκιάδι (19), σουβλί (154), στουρνάρι (59), ταβλίσ (150), τέντα (166), τζουμανίκα (162), τζουρνάς (35β), τριχιά (16), τρουζι (61), τσαούης (35β), φεγγίτι (35β), ψάθα (114) κ.ά.

Ἄλλὰ πὺ ἀπὸ τὶς λέξεις εἶναι οἱ δὲλόκληρες φράσεις, οἱ πλήρεις συνθέσεις τῆς ἀλληγορίας τοῦ αἰνίγματος, πὺ προσδιορίζοντας τὸ θέμα μᾶς δίνουν συνήθως, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, πληροφορίες ἢ δὲλόκληρη περιγραφή γιὰ ὁρισμένα λαϊκὰ ἔθιμα καὶ εἶδη.

Νὰ π.χ. μερικὰ αἰνίγματα, πὺ μποροῦν ἰδιαίτερα νὰ μᾶς πληροφορήσουν γιὰ τοπικὰ ἔθιμα ἢ ἄλλα στοιχεῖα ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἡπειρο. (σὺλλογὴ Σούλη) :

- ἦβ. Τρεῖς μὲ κρατοῦν ἄμα γεννάω, καὶ δυὸ μὲ ξεβοηθᾶνε. (ἡ πέννα).
13. Ἀπάν' ο' ἔνα σουβλάκ' κάθεται ἔνα κοπελιάκ'
καὶ χαλέβ' νερό κι' ἄλάτ' κ' ἔνα κάρονο γιὰ νὰ κάτσο'. (ἡ μανιτάρα).
44. Εἴμασοτ' εἰκοσιτέσσεροι καὶ τὸν κόσμον γιομίσαμε
ὄσο' μᾶς δέχτηκαν, ξ(υ)λιές χόρτασαν. (τὰ γράμματα).
97. Κούφιος κέδρος, δροσιὰ γιομάτος. (τὸ βουτσέλι μὲ τὸ νερό).
103. Μαυροφόρα κατεβαίν' μὲ κακάβι στὸ κεφάλ'. (ὁ παπάς).
114. Μίνια ψάθα καρύδια — ἀχπᾶν' ἀπ' τὰ κεραμίδια. (οὐρανὸς μὲ τ' ἄστρα).
142. Πίσο' ἀπ' τὸ σπ(ι)τάκι μ' σθεθεριακὸ διαβαίν'. (τὰ μυρμήγγια).
153. Σιδερένια τὰ πλευρά — τ' ἄνδρα βαμβακερά. (τὸ λυχνάρι).
157. Στὸ λόγγο γεννήθ'κα, στὸ λόγγο πελεκήθ'κα
καὶ τὴν κατάνδ'σα κράχτ'ς σι' χώρα. (τὸ σήμαντρο).
173. Τὴν ἀνοιξη γεννιέμαι μ' ἀγκάθια στὸ πλευρό
κι' οἱ ἄνθρωποι μὲ κάνουν μὲ ζάχαρη γλυκό. (τὸ τριαντάφυλλο).
- 182α. Σειέται σειέται τὸ πουρνάρ' — καὶ μαζώνοντ' οἱ γαιδάρο'. (ἡ καμπάνα).

Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, τὸ αἰνίγμα ἦβ μᾶς θυμίζει τὸν παλιὸ λαϊκὸ τρόπο τῆς ἐπέμβασης στὶς ὥρες τοῦ τοκετοῦ. Ἀκόμα καὶ σήμερον στὰ χωριά μας, ἔτσι βοηθᾶνε οἱ καλὲς γειτόνισσες τῇ γυναίκα νὰ ξεγεννήσῃ. Ἀπὸ τὸ αἰνίγμα 13 μαθαίνομε πὺς τὸ μανιτάρι εἶναι ἔνα καλὸ εἶδος γιὰ φάγωμα, πὺ ψημένο «στὴ θρόκα» μ' ἄλατάκι, φτειάνει μεζέ. Τὸ αἰνίγμα 44 θυμίζει τὸ παλιὸ σχολεῖο (κι' εἶχαν πολλὰ στὴν Ἡπειρο)

μέ τὸ παιδαγωγικὸ τότε ξύλισμα. Τὸ 97 μᾶς περιγράφει σχεδὸν τὰ ξύλινα δοχεῖα τοῦ νεροῦ (τσότρες, βουτσέλια κ.ἄ.), πὸν χρησιμοποιοῦν ἐκεῖ, ὅπως καὶ στ' ἄλλα δασερά μέρη. Ἀπὸ τὸ 103 βλέπομε τὴν εἰκόνα τῆς στητῆς Ἑπειρώτισσας, πὸν κουβαλεῖ πάνω στὸ κεφάλι της δλόκληρο καζάνι, γεμάτο νερὸ ἢ πλυμένα ροῦχα. Μὲ τὸ 114 μαθαίνομε πῶς ξεραίνουν τὰ καρύδια τους οἱ Ἑπειρῶτες. Τ' ἀπλώνουν πάνω σὲ ψάθες (ἢ σὲ βελόνες, ἀριθ. 74) καὶ τ' ἀφήνουν στὸν ἥλιο, στὶς στέγες τῶν σπιτιῶν τους. Στὸ 142 ἔχομε τὴ γνωστὴ πομπὴ τοῦ γάμου στοὺς δρόμους τοῦ χωριοῦ. Ἀπὸ τὸ 153 σκεφτόμαστε ὅτι τὰ λυχνάρια στὴν Ἑπειρὸ δὲν εἶναι μόνο πῆλινα ἀλλὰ καὶ σιδερένια (μετάλλινα γενικά). Τὸ 157 μᾶς θυμίζει τὰ παλιὰ ξύλινα σήμαντρα ἀπὸ γερὸ ξύλο τοῦ λόγγου, πὸν τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὄχι μονάχα στὶς ἐκκλησιές, ἀλλὰ καὶ γιὰ διατάγματα στὰ χωριά καὶ στὶς πολιτεῖες. Τὸ 173 μᾶς δίνει τὴν πληροφορίαν πὸς καὶ οἱ Ἑπειρῶτες φτιάνουν γλυκὸ τοῦ κουταλιοῦ ἀπὸ τριαντάφυλλο. Καὶ τὸ 182α μᾶς θυμίζει τὶς παλιές ἐκκλησιές χωρὶς καμπαναριό, πὸν οἱ καμπάνες τους ἦταν (ἢ εἶναι ἀκόμα) κρεμασμένες στὰ δέντρα.

Βέβαια, τὰ ἴδια αἰνίγματα μὲ τὶς ἴδιες σχεδὸν λαογραφικὲς ἐνδείξεις μποροῦμε νὰ τὰ βροῦμε καὶ σὲ συλλογὲς ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες¹. Σημασία ὅμως ἔχει, καθὼς εἶπαμε, ὁ ἐν το π ο σ μ ό ς, τὸ γεγονὸς δηλ. ὅτι τὸ αἰνίγμα ἔχει γίνεῖ ἀποδεκτὸ σ' ἕναν τόπο καὶ ἔχει προσαρμοστῆ στὰ γλωσσικὰ καὶ πολιτιστικὰ στοιχεῖα του. Τὸ γεγονὸς αὐτό, χωρὶς ν' ἀμφισβητῆ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἴδιων λαϊκῶν στοιχείων καὶ σ' ἄλλους τόπους, δίνει στὸ δικό μας αἰνίγμα τὸ κύρος καὶ τὴ χρησιμότητα ἐνὸς τοπικοῦ δοκουμέντου².

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Τὰ αἰνίγματα εἶναι ἀπὸ τὰ πὸν πλούσια σὲ στοιχεῖα γιὰ τὸν λαϊκὸ βίον κείμενα, ἐπειδὴ παίρνουν τὰ θέματα καὶ τὶς ἀλλαγίες τους ἀπὸ τὸν οἰκεῖον πάντα στὸ λαὸ ἐμπειρικὸ καὶ πολιτιστικὸν κόσμον.

1. Ὁ ἴδιος ὁ Σούλης παραπέμπει γιὰ 141 ἀπὸ τὰ αἰνίγματά του σὲ συλλογὲς ἄλλων ἐπαρχιῶν.

2. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε καὶ τὴν εἰκονογράφηση πὸν δίνουν συνήθως στὰ αἰνίγματα, καὶ νὰ συστήσωμε στοὺς καλλιτέχνες μίαν, ὅσο γίνεται, πιστότερη ἀπόδοση τοῦ λαογραφικοῦ στοιχείου τοῦ κάθε τύπου. Θὰ εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ τὰ παιδιά καὶ τοὺς μεγάλους, νὰ γνωρίσουν μαζὶ μὲ τὰ αἰνίγματα καὶ τὶς μορφὲς τοῦ πολιτισμοῦ πὸν τὰ γέννησαν.

2. Είναι συντηρητικά στη διάδοσή τους, γιατί τὰ δεσμεύουν ἡ γλωσσικὴ διατύπωση κι' ἡ τάση τῆς τοπικῆς τους προσαρμογῆς.

3. Τὰ θέματα, δηλ. ὁ ἄμεσος στόχος τῶν αἰνιγμάτων, παίρνονται ἀπὸ τὸν πιὸ πρόχειρο ἐμπειρικὸ κόσμο. Τὰ φρούτα, τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ, τὰ σπιτικά σκευῆ κι' ὁ ἀργαλειός, εἶναι στὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα οἱ πρῶτοι σὲ σειρὰ κύκλοι πὺν προσφέρουν τὸ ὕλικό τους.

4. Τὰ σύμβολα, δηλ. οἱ ἀλληγορικὲς ἔννοιες ἢ εἰκόνες τῶν αἰνιγμάτων, ἀναζητιοῦνται ὄχι μόνο στὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ καὶ στὸν παραμυθιένιο τῶν τεράτων καὶ τῶν μακρινῶν ἀνθρώπων. Τὰ ζῶα γενικότερα, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας καὶ ἡ κοινωνία χρησιμοποιοῦνται, ὅπως καὶ στὰ παραμύθια, μὲ σημαντικὴ προτεραιότητα.

5. Τὸ σεξουαλικὸ στοιχεῖο παρουσιάζεται συχνὸ στὰ ἑλληνικὰ αἰνίγματα, γιατί βρῖσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν πιεσμένη καὶ σεμνόφυτη καθημερινή του ζωή. Ἡ ρεαλιστικὴ προβολή του στὰ αἰνίγματα δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἀπὸ τὶς ψυχαγωγικὲς πλευρὲς τοῦ λαογραφικοῦ αὐτοῦ εἴδους, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὴ λειτουργία, πὺν βοηθίει τὴ μύηση τῶν νεώτερων γενεῶν στὶς γενετήσιες σχέσεις.

6. Μπορεῖ νὰ συμπεράνῃ κανεὶς ὅτι ἡ γυναίκα εἶναι πιὸ πολὺ ὁ δημιουργός, ἢ τουλάχιστο ὁ ἀνανεωτῆς καὶ συντηρητῆς τοῦ λαϊκοῦ αἰνίγματος, ἐπειδὴ τὸ χρησιμοποιεῖ πάντα μὲ περισσότερη πρωτοβουλία.

7. Τὸ αἰνίγμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημασία του γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς πνευματικῆς καὶ ποιητικῆς ἰκανότητος κάθε λαοῦ, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ σὰν μουσειακὸ τεκμήριο γιὰ τὴ γνώση τοῦ περασμένου ἢ τοῦ σύγχρονου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

8. Ἀπὸ παιδαγωγικὴ ἄποψη, τὸ αἰνίγμα, παράλληλα μὲ τὴ χρησιμοποίησή του στὰ σχολεῖα γιὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ νοῦ, μπορεῖ νὰ γίνῃ κι' ἐποπτικὸ μέσο διδασκαλίας γιὰ τὴ γνωριμιὰ μὲ τὴ φύσιν καὶ τὰ ζῶα, μὲ τὸν ὕλικὸ βίον τοῦ λαοῦ, τ' ἀγροτικὰ προϊόντα του καὶ γενικότερα μὲ τὰ ἔθιμά του.

* * *

Μὲ ὅσα γράφτηκαν ὡς ἐδῶ γιὰ τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰνίγματος, τὸ θέμα δὲν ἐξαντλήθηκε. Χρειάζεται ἀκόμα μιὰ γενικὴ ἔρευνα σ' ὅλες τὶς συλλογὲς καὶ τοὺς τόπους, ὥστε τὰ στατιστικὰ συμπεράσματα νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητα. Ἐπειτα χρειάζονται ἐσωτερικὲς μελέτες μέσα στοὺς κόσμους τοῦ αἰνίγματος, πὺν νὰ ἐρευ-

νοῦν ξεχωριστὰ κάθε κύκλο καὶ τὴν ἐπίδρασή του, ἢ κάθε ἀντικείμενο καὶ τὴ χρήση του στὸ ἑλληνικὸ αἰνίγμα ¹. Ἐπίσης μπορεῖ νὰ μελετηθῆ ἰδιαίτερα ἡ ἀλληγορικὴ εἰκόνα τοῦ αἰνίγματος, καὶ νὰ καθοριστῆ ὁ ρόλος ποὺ παίζουν τὰ δευτερεύοντα σύμβολα στὴ σύνθεσή της. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ μελετηθοῦν συγκριτικὰ κι' οἱ συλλογές αἰνιγμάτων ἄλλων λαῶν.

Ἐπιπλέον οἱ ἔρευνες θὰ ὀδηγήσουν : α) στὴν καλύτερη ἐκτίμηση τοῦ πνευματικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ στοιχείου τοῦ ἑλληνικοῦ αἰνίγματος· β) στὴν πληρέστερη γνωριμιά μας μὲ τις ἀλληγορικὲς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ γιὰ τὸν γύρω του αἰσθητὸ ἢ ἀόρατο κόσμον καὶ γ) στὴν ἀνάδειξη τοῦ λαογραφικοῦ στοιχείου τοῦ αἰνίγματος, πολῦτιμου γιὰ τὴ μελέτη τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ ².

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

ΣΥΛΛΟΓΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς σελίδες)

Ἀθανασιάδης Ε. 184, 198	Κουκουλές Φ. 184, 186, 187, 193
Ἀκογλου Ε. 185	Κρητικίδης Ε. 184
Ἀλεξιάδης Κ. 184, 198	Κυριακίδης Στ. 186, 187, 193, 200, 208, 209
Ἀναγνώστου Σπ. 184	Κωνσταντόπουλος Α. 184
Βέης Ν. 187	Λάμπρος Σπ. 187
Γουζέλης Δ. 183	Λελέκος Μ. 183
Δεστούνης Γ. 187	Λουκάς Γ. 184
Διαμαντάρης Α. 190	Μελανοφρύδης Π. 184
Θέρος Ἄγις 184, 185	Μιχαηλίδης - Νουάρος Μ. 184, 191
Κανδηλάπτης Γ. 184, 198	Νικολαΐδης Δ. 183
Κανελλάκης Κ. 184, 198, 207	Παπαδόπουλος Γ. 184
Κληρονόμος Θ. 186, 191, 208	

1. Τέτοια εἶναι ἡ πρωτοβουλία τοῦ ΔΙΕΤΗΡΙΧΙ στὴ μελέτη τοῦ «*Neugriechische Rätseldichtung*» ποὺ ἀναφέραμε, ὅπου ἐρευνᾶ — ὄχι ὅμως ἐξαντλητικὰ — τὴν προέλευση καὶ τὴ σημασία πολλῶν ἀπὸ τοὺς κύκλους καὶ τὰ θέματα τῶν ἑλληνικῶν αἰνιγμάτων. Ἀντιπροσωπευτικὴ στὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ εἰδικὴ μελέτη τοῦ Α. ΤΑΥΛΟΡ, *Riddles dealing with family relationships*, στὸ *Journal of American Folklore*, τόμ. 51 (1938), σελ. 25 - 37.

2. Ἀναφέρω στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ πρόσφατη μελέτη τῶν CARRIEL καὶ GLORIA ESCOBAR : *Procesos en el contexto social y cultural de las adivinanzas* στὸ περιοδ. *Folklore Americano*, τόμ. Β' (Lima 1954), Νο 2, σελ. 119 - 139, ποὺ φαίνεται πὼς ἔχει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις πάνω στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ περιεχόμενον τῶν αἰνιγμάτων.

- Παπαδόπουλος - Κεραμεύς Α. 187
 Παπαζαφειρόπουλος Π. 184, 191
 Παπαϊωαννίδης Κ. 184
 Πασαγιάννης Κ. 191
 Πέρδικα Νίκη 185
 Πετρόπουλος Δ. 184
 Πολίτης Ν. 184, 185, 187, 188, 190, 191
 Ροδανάκης Ι. 185
 Σακελλάριος Α. 184, 198
 Σκοπελίτης Γ. 190
 Σούλης Χρ. 183, 184, 188, 191, 193, 194, 211
 Στάθης Σπ. 184, 188, 191, 198
 Σταματιάδης Ε. 184, 191
 Σταμούλη - Σαραντή Ε. 185, 191, 198
 Φραγκάκη Εὐαγγελία 185, 191
 Ψωμαδάκης Α. 185
- Abbott G. 184
 Argenti Ph. 185, 191, 203, 207
- Boissonade J. - F. 187
 Brunck A. 187
 Dieterich K. 183, 185, 187, 188, 189, 192, 200, 213
 Ehlers J. 187
 Escobar C. και G. 213
 Garth T. 192
 Heinrich G. 187
 Hepding H. 187
 Kowalski T. 208
 Krumbacher K. 187
 Mauss M. 185
 Morawski J. 187
 Ögel B. 190
 Ohlert K. 187
 Rose H. 185, 191, 203, 207
 Schultz W. 185, 187
 Taylor A. 186, 187, 188, 192, 200, 203, 213
 Treu M. 187
 Weber - Kellerman I. 186

Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ

Η ΜΟΝΟΒΥΖΑ

Α'

Ἐνάμεσα στίς Ἑπειρωτικές παραδόσεις ξεχωρίζουν ιδιαίτερα ὅσες ἀναφέρονται στή Μονοβύζα. Σ' αὐτήν ἀποδίδονται οἱ μεγαλύτερες καταστροφές χωριῶν καὶ πόλεων τῆς Βορείου Ἑπείρου. «Ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῆς Μονοβύζας», ἀκοῦτε νὰ λένε γιὰ διάφορα ἐρεῖπια¹. Χωριά γκρεμίστηκαν, πολιτεῖες καὶ μάλιστα πολυάνθρωπες² ρήμαξαν, ἀκόμη καὶ βουνὰ βούλιαξαν καὶ ποτάμια ἀλλάξανε ρέμα. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ φοβερὴ αὐτὴ μορφή; Ἐπὸ ποῦ ἔρχεται καὶ σὲ ποιὸν κύκλο ἀνήκει; Εἶναι πρόσωπο ἱστορικό, ἢ εἶναι μυθολογικό;

Ἄς γνωρίσουμε πρῶτα τί λένε γιὰ τὴ Μονοβύζα οἱ ἴδιες οἱ Ἑπειρωτικές παραδόσεις. Ὁ Ν. Πολίτης³ ἔχει συγκεντρώσει τέσσερες, ἀρκετὰ χαρακτηριστικές. Κυριώτερα στοιχεῖα, πού οἱ παραδόσεις ἐκεῖνες περιέχουν, εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις 1*, σελ. 8, ἀρ. 11.

2. Πολυάνθρωπη τέτοια Ἑπειρωτικὴ πόλη οἱ σημερινές παραδόσεις ἀναφέρουν τὴ Φοινίκη. «Τὴ μεγαλύτερη χώρα τῆ Φοινικόπολη, πού εἶχε τριακόσιες χιλιάδες ψυχές» (ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις 1*, 7, ἀρ. 11). «Ἡ μεγαλύτερη χώρα τοῦ τόπου μας ἦταν ἡ Φοινικόπολη, πού εἶχε τριακόσιες χιλιάδες ψυχές» (ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις 1*, 31, ἀρ. 48). Ὁ Ἀραβαντινὸς ἀναφέρει καὶ τὴν παροιμία «Φοινίκι, Φοινικόπουλον, μὲ πεντακόσιες Μάρες» (ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τῆς Ἑπείρου*, τόμ. Α', σελ. 174), πού σημαίνει ὅτι μόνο μὲ τὸ ὄνομα Μαρία ὑπῆρχαν στή Φοινίκη πεντακόσιες γυναῖκες. Ἡ ἀρχαία Ἑπειρωτικὴ Φοινίκη ἦταν πραγματικὰ μεγάλη καὶ πλούσια (βλέπε ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις 2*, 693). Ὁ ΠΟΛΥΒΙΟΣ λέγει τὰ ἑξῆς σχετικὰ: «Πολὺ γὰρ ἡ Φοινίκη διέφερε τότε τῶν κατὰ τὴν Ἑπείρον εὐδαιμονία» (2.8.5), καὶ «τὴν ὀχρωτάτην ἄμα καὶ δυνατωτάτην πόλιν τῶν ἐν τῇ Ἑπείρῳ» (2.6.8), καὶ ἀλλοῦ τὴν ὀνομάζει «πόλιν εὐδαιμονα» (2.7.5). Καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐξακολουθεῖ ἡ Φοινίκη νὰ ὑπάρχη (ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων Δ'*, 2).

3. *Παραδόσεις 1*, σελ. 7 - 10, ἀρ. 11, 12, 13 καὶ 14.

1. Ἡ Μονοβύζα ἦταν βασίλισσα καὶ εἶχε μονάχα ἓνα βυζί, πολὺ μεγάλο ὄμως. Κάποτε οἱ Ἡπειρώτες σκότωσαν τὸ γιό της ποὺ ἦρθε νὰ χαλάσῃ τὸν τόπο τους. Ἡ Μονοβύζα θύμωσε, ἦρθε μὲ καράβια καὶ φουσσάτα, καὶ χάλασε τὶς πολιτεῖες καὶ τὰ χωριά. Χάλασε καὶ τὴ μεγάλη πόλη Φοινίκη, ποὺ εἶχε τριακόσιες χιλιάδες ψυχές. Ἐφαγε καὶ ὅλες τὶς γελάδες στὴ Λεφτοκαρυά. Ἡ Μονοβύζα λεγόταν Βοδίνα. Ἀπὸ τὶς καταστροφές τότε ἔμεινε ἡ φράση «ἀπὸ τὸ χυλοσμὸ τῆς Μονοβύζας». Ὅσοι ἀκοῦνε τ' ὄνομά της, τὴν ἀναθεματίζουν καὶ τὴ λένε Σκύλλα ¹.

2. Ἡ Μονοβύζα ἔκαμε ὅλες τὶς μεγάλες καταστροφές στὴν Ἡπειρο. «Χῶρες ἐξολόθρευε, βουνὰ ἐβούλιαξε, βράχους ἐγκρέμισε ἄλλοῦ, καὶ πολλὰ ποτάμια τοὺς ἔλλαξε τὸ ρέμα». Γιὰ κάθε παλιὸ μεγάλο κακὸ λένε: «Ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Μονοβύζας». Ἦταν βασίλισσα μὲ ἓνα μονάχα βυζί, ὁ γιός της πῆγε μὲ φουσσάτα στὸ Δέλβινο, ἀλλὰ νικήθηκε καὶ σκοτώθη. Ἦρθε ἔπειτα ἡ Μονοβύζα σκορπώντας παντοῦ τὸν ὄλεθρο. Μόνο τὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁγίου - Νικόλα στὸ Διπόταμο δὲν μπόρεσε νὰ πάρῃ, γιὰ τὸ οἱ καλόγεροι εἶχαν διαφορετικῶν χρωμάτων φορεσιές καὶ ἄλογα, καί, ἐπειδὴ κάθε τόσο ξαλλάζανε καὶ παρουσιαζόντουσαν ἀλλοιώτικα ντυμένοι, ἡ Μονοβύζα τοὺς νόμιζε γιὰ πολλούς. Τέλος ἡ Μονοβύζα πῆρε καὶ τὸ Μοναστήρι, ἀλλὰ μὲ προδοσία ².

3. Ἡ Μονοβύζα πῆγε στὸ Λίμποβο καὶ χάλασε τὸν τόπο. Ἐκεῖ σκοτώθη ὁ γιός της ὁ Ἰούλος, γιὰ τοῦτο καὶ καταράστη τὸν τόπο, κοῦκκος νὰ μὴ λαλήσῃ «τί βάρεσαν τὸν Ἰούλο, τὸ γιό τῆς Μονοβύζας» ³.

4. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἡπειρωτικῆς πόλης Φοινίκης ἀρρεβωνιάστη

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 7-8, ἀρ. 11.

2. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 8-9, ἀρ. 12. Βλέπε σχετικὰ καὶ «Ζωγράφειον Ἀγῶνα» 1, 1891, σελ. 209-210.

3. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 9, ἀρ. 13 (Λίμποβον). Ὁ κοῦκκος φέρνει τὴν ἀνοιξη καὶ εἶναι τὸ σύμβολο μιᾶς νέας ἐποχῆς, γεμάτης χαρὰ καὶ ξένοιαστο γλέντι. Ἡ τρυγόνα, τὸ ἀντίθετο, εἶναι τὸ σύμβολο τῆς δυστυχίας καὶ τοῦ πόνου. Ὅταν οἱ συμφορές, ποὺ ἀπανωτὲς προκάλεσεν ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραήμ στὴν Πελοπόννησο, ἐγίναν τὸ κύριο θέμα ἑνὸς σύντομου ἱστορικοῦ τραγουδιοῦ (βλέπε γι' αὐτὸ Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἐκλογαί*, ἀρ. 16), βρῆκαν ἐκεῖ τὴν ἀντάξια εἰσαγωγή τους μὲ τὸ νὰ προλογίζωνται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ σταμάτημα τοῦ χαροῦμένου λαλήματος τοῦ ξένοιαστου κοῦκκου, ποὺ ἀντὶ γιὰ ἐκεῖνο ἀκούγεται τώρα τὸ σπαραχτικὸ μοιρολόγι τῆς τρυγόνας:

Ὁ κοῦκκος φέτο δὲ λαλεῖ, οὔτε καὶ θὰ λαλήσῃ,
παρὰ ἢ τρυγόνα ἢ χλιβερὴ τὸ λείει τὸ μοιρολόγι.
Φέτο μᾶς ἦρθεν Ἀραπιά καὶ κόβει καὶ σκλαβώνει.

(Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἐκλογαί*, ἀρ. 16, στίχ. 1-3).

μιὰ βασιλοπούλα ἀπὸ τὴ Φραγκιά. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο μαθαίνει ἐκεῖνος πὼς ἡ μνηστή του ἔχει ἓνα μονάχα βυζί, γιὰ τοῦτο στέλνει ἀνθρώπους του καὶ βεβαιώνεται γι' αὐτό, καὶ τέλος διαλύει τὸ γάμο. Τότε ἡ μονοβύζα βασιλοπούλα ἔρχεται στὴν Ἡπειρο καὶ χαλάει τὴν ἑακουσμένη Φοινίκη, παίρνοντας σκλάβους καὶ σκλάβες μαζί της, πὺ ἀργότερα τοὺς ἔσφαξε ¹.

Ἐντύπωση, στὶς πιὸ πάνω παραδόσεις, κάνει ὁ συμφυρμὸς μερικῶν ἐπεισοδίων, πὺ εἶναι λαϊκῆς καθαρὰ ὑποδομῆς, καὶ μερικῶν ὀνομάτων, πὺ εἶναι λογίας προέλευσης. Τὸ ὄνομα π.χ. τῆς ἀρχαίας Ἡπειρωτικῆς πόλης *Φοινίκης* ἀναφέρεται στὶς σημερινὲς παραδόσεις. Ἐπίσης ἀναφέρεται τὸ ὄνομα *Ἰουλος* σὰν ὄνομα τοῦ γιοῦ τῆς Μονοβύζας.

Ὁ σοφὸς Ν. Πολίτης ² ἐγνώριζε καὶ παλαιότερες πηγές, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ τῆς Μονοβύζας εἶναι ἐπίσης *Ἰουλος*. Στὸ «*Χρονικὸν Δρυοπίδος*» εἶχε βρῆ τὴν πληροφορία, ὅτι «*ἔγραψαν εἰς τὴν Ἰλλυρίαν ὄλοι κλαιόμενοι πρὸς τὸν Ἰουλον υἱὸν Τεύτας, ὅστις ἐκίνησε μετὰ δέκα χιλιάδων ἀνδρῶν ἐκλεκτῶν, καὶ ἦλθεν εἰς Χειμάρραν...*». Τὸ *Χρονικὸν Δρυοπίδος* τοποθετεῖ τὴν καταστροφή αὐτῆ τῶν Ἡπειρωτικῶν χωριῶν καὶ πόλεων 185 χρόνια πρὸ τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου. Στὴν πραγματικότητα ἡ βασίλισσα τῶν Ἰλλυριῶν Τεύτα κατέστρεψε Ἡπειρωτικὲς πόλεις περὶ τὸ 231 π.Χρ.

Οἱ ἀρχαῖες ὅμως μαρτυρίες πουθενὰ δὲ δίνουν *Ἰουλος* σὰν ὄνομα γιοῦ τῆς Τεύτας ³. Ἡ Τεύτα ἦταν ἐπίτροπος τοῦ μικροῦ παιδιοῦ τοῦ συζύγου της Ἀγρωνος, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ παιδιοῦ ἦταν Πίννης (ΑΠΠΙΑΝΟΥ, *Ἰλλυρικὴ* 7). Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Ἡπειρο εἶναι λίγες καὶ φτωχές, γιὰ τοῦτο — παρ' ὅλες τὶς δυσχέρειες — ὁ Ν. Πολίτης δὲν ἀποκλείει τὴν ὀρθότητα «*τῆς ἀπὸ στόματος παραδόσεως*» ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ *Ἰουλου*, σὰν γιοῦ τῆς Τεύτας ⁴.

Ἡ περίπτωση αὐτῆ μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει σὰν μέτρο, γιὰ νὰ μᾶς δείξει ὡς ποῖο σημεῖο προχώρησεν ὁ Ν. Πολίτης γιὰ νὰ παραδεχτῆ ἱστορικῆ τὴν πηγὴ τῶν παραδόσεων γιὰ τὴ Μονοβύζα. Πραγματικὰ ὁ Πολίτης, ἂν ἔχη κάποιους μικροὺς ἐνδοιασμοὺς γιὰ τὸν *Ἰουλο*, ὥστόσο δὲν ἀμφιβάλλει πὼς οἱ παραδόσεις γιὰ τὴ Μονοβύζα

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 9 - 10, ἀρ. 14.

2. *Παραδόσεις* 2, 641 - 642.

3. Βλέπε, γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 2, 642.

4. *Παραδόσεις* 2, 642.

ξεκίνησαν ἀπὸ Ἑπειρωτικὰ «Χρονικά» (σὰν τὸ «*Χρονικὸν Δρουπίδος*») καὶ ἀναφέρονται στὰ ἀρχαῖα ἱστορικὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ βασίλισσα τῶν Ἰλλυριῶν Τεύτα (τὸν 3 αἰῶνα π.Χρ.), πού οἱ κάτοικοι τῆς Ἑπείρου, πάντοτε κατὰ τὸν Πολίτη, τὴν ὀνόμασαν Μονοβύζα «*εἴτε πρὸς ὕβριν, εἴτε πρὸς δῆλωσιν τοῦ πολεμικοῦ μένουσ αὐτῆς. Διότι Μονοβύζα σημαίνει τὴν Ἀμαζόνα*»¹.

Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἔχει δημοσιεύσει καὶ Ἀρκαδικές παραδόσεις πού ἀναφέρονται στὴ Μονοβύζα², διαχωρίζει ὅμως χωρὶς καμιάν ἐπιφύλαξη τὶς παραδόσεις ἐκεῖνες ἀπὸ τὶς Ἑπειρωτικές: «*Ἀναφέρεται δὲ Μονοβύζα καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς παραδόσεις (βλ. ἀρ. 124. 125), οὐδὲν ἔχουσας τὸ κοινὸν πρὸς τὰς Ἑπειρωτικὰς*»³.

Κανείς, ὅσο ξέρω, δὲν ἀντεῖπε στὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ Ν. Πολίτη πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύη ἀπὸ τὸ 1904, ἔτος ἐκδόσεων τοῦ λαμπροῦ διτόμου ἔργου του «*Παραδόσεις*». Ἔτσι ἡ Ἑπειρωτικὴ Μονοβύζα παρουσιάζεται ἀπομονωμένη καὶ δεμένη στενὰ μὲ τὴν Ἑπειρωτικὴ ἱστορία. Ὁ ρόλος της πηγάζει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία, καὶ τὸ ὄνομά της εἶναι ἐπινόηση γιὰ βρῖσιὰ ἢ ἔστω γιὰ παλληκαριὰ τοῦ τύπου τῶν Ἀμαζόνων.

Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ Ν. Πολίτης ἐξετάζει ξεχωριστὰ τὶς ἄλλες δυὸ Ἀρκαδικές παραδόσεις γιὰ τὴν ἄλλη Μονοβύζα τῆς Πελοποννήσου, καὶ τότε ξανατονίζει ὅτι «*πλὴν τοῦ ὀνόματος τῆς ἡρωίδος οὐδὲν ἔχουσι τὸ κοινὸν πρὸς τὰς ὑπ' ἀρ. 11 - 14 Ἑπειρωτικὰς παραδόσεις περὶ τῆς Μονοβύζας, ὧν ὁ πυρὴν εἶναι πιθανῶς ἱστορικός*»⁴.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι δὲ λείπουν μερικοὶ ἐρευνητὲς πού καὶ τὴ Μονοβύζα τῶν παραδόσεων τῆς Ἀρκαδίας τὴ συνδέουν ἐπίσης μὲ τὰ ἐκεῖ τοπικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν πριγκήπισσα Μαργαρίτα τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας. Ὁ σύνδεσμος ἐπινοήθηκε ἀσφαλῶς, ἐπειδὴ ἡ Μαργαρίτα ἦταν πριγκηπέσσα καὶ ὄριζε τὰ κάστρα τῆς Δυτ. Πελοποννήσου, ὅπου ἐπίσης οἱ δυὸ Ἀρκαδικές παραδόσεις⁵

1. *Παραδόσεις* 2, 643. Στὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ Ν. Πολίτη θὰ μπορούσε ν' ἀντιτάξη κανείς τὴν ἐξῆς ἀπορία: Γιατί συμβαίνει ν' ἀναφέρεται Ἰουλος, πού ὅμως ποτὲ δὲν ὑπῆρξε, καὶ νὰ λησμονιέται τὸ ὄνομα Τεύτα, πού ὅμως ὑπῆρξε;

2. *Παραδόσεις* 1, 65 - 66, ἀρ. 124 καὶ 125.

3. *Παραδόσεις* 2, 643.

4. *Παραδόσεις* 2, 746.

5. Παραθέτω ἐδῶ ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῶν δυὸ Ἀρκαδικῶν παραδόσεων, ἐπειδὴ θὰ μᾶς εἶναι πιὸ κάτω ἰδιαίτερα χρήσιμο. Ἡ πρώτη παράδοση,

τοποθετοῦν τὴ Μονοβύζα σὰν κυρὰ τῶν κάστρων, π.χ. Κυρὰ στὸ κάστρο πού εἶναι κοντὰ στὴ Βερβίτσα (ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις*, τόμ. Α', ἀριθμ. 124) καὶ στὸ παλιὸ κάστρο πού εἶναι κοντὰ στὴν Ἄκοβα (ἀριθμ. 125). Μάλιστα ὁ Χ. Π. Κορύλλος φτάνει στὸ σημεῖο νὰ ἐνώνη τὰ δυὸ ὀνόματα Μαργαρίτα καὶ Μονοβύζα καὶ νὰ γράφῃ ὅτι μιὰ γέφυρα πάνω στὸ Λάδωνα «ἐκτίσθη ὑπὸ Μαργαρίτας τῆς Μονοβύζας»¹.

Χωρὶς ν' ἀποκλείω ἐντελῶς τὴν ἱστορικὴ ἀνάμνηση, ὥστόσο νομίζω ὅτι τὸ πρόβλημα ἔχει πολὺ βαθυτέρα τὶς ρίζες του. Μερικὰ «Χρονικὰ» τῆς Ἡπείρου, πού ἔχουν λογία τὴν προέλευσίν τους καὶ στενώτερο — ὄχι ὅμως καὶ ἀπόλυτα ὀρθό — τὸ σύνδεσμό τους πρὸς τὴν ἐπιτόπια ἱστορία, εἶναι πιθανώτατο ὅτι ἔχουν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιδράσει πάνω σὲ μερικὰ βασικὰ γεγονότα τῶν παραδόσεων. Ἡ κεντρικὴ ὅμως ἡρωίδα, τὸ ὄνομά της, ἡ μορφή της, ὁ χαρακτήρας της, ὅλα πιστεύω ὅτι προϋπῆρχαν, ὅτι ἔχουν γνήσια καὶ λαϊκὴ τὴν προέλευσίν τους, καὶ ὅτι ἀργότερα, πιθανώτερο ἀπὸ λογίους, συσχετίσθηκαν μὲ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες τῶν Χρονικῶν Ἡπείρου ἢ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Μαργαρίτας τοῦ πριγκηπάτου τοῦ

ἀπὸ τὴ Γορτυνία, ἔχει ὡς ἐξῆς (Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65, ἀρ. 124 μὲ τίτλο «Ἡ Μονοβύζα»): «Μιάμιση ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὴ Βερβίτσα εἶναι τὸ κάστρο τῆς Μονοβύζας. Αὐτὴ ἦταν βασιλοπούλα καὶ τὴν ἐλέγαν Μονοβύζα, γιατί εἶχε ἓνα μονάχα βυζί, καὶ ἐπειδὴ ἦταν μακρὸ καὶ βαρὺ, τὸ ἐγύριζε ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸ ἐρριχνε πίσω σὲς πλάτες της γιὰ νὰ ξαλαφρώνη. Ἡ ἴδια ἢ Μονοβύζα ἐφτιασε καὶ τῆς Κυρᾶς τὸ Γιοφύρι σὲ Ρουφιὰ, παρακάτω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Γλαντίσας, κοντὰ στὴ Στρέζοβα. Τὸ κάστρο της τὸ πάτησαν μιὰ φορὰ ἐχτροί, ἀλλὰ τὴ Μονοβύζα δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν πιάσουν, γιατί ἐφυγε νύχτα ἀπὸ μιὰ μυστικὴ πόρτα. Ἀπ' αὐτὴ ἐχώθηκε εἰς ἓνα ὑπόγειο δρόμο καὶ ὅταν ἐφτιασε στὴν ἄκρη ἐσπρωξε τὴν πλάκα πού ἦταν βουλωμένο τὸ ἀνοιγμα τοῦ δρόμου καὶ ἐβγήκε στὸν κάμπο. Ἡ πλάκα ἐκεῖνη βρῖσκεται ἀκόμη ἐκεῖ στὸν κάμπο. Εἶναι μεγάλη, δύο τετραγωνικά μέτρα, καὶ φαίνονται ἀπάνω της τὰ πατήματα τῆς βασιλοπούλας καὶ τῶν προστινῶν ποδιῶν τοῦ μουλαριοῦ, πού καβάλληκεν ὅταν ἐβγήκε στὸν κάμπο. Φαίνονται ἀκόμη καὶ τὰ σημάδια τοῦ βυζιοῦ τῆς βασιλοπούλας, γιατί ἀπὸ τὸ μᾶκρος του ἀκούμπησε κι' αὐτὸ στὴν πλάκα».

Ἡ δευτέρη παρῆδοση, ἀπὸ τὸ δῆμο Φαλαισίας τῆς Μεγαλοπόλεως, εἶναι δημοσιευμένη ἐπίσης ἀπὸ τὸν ΠΟΛΙΤΗ (*Παραδόσεις* 1, 65-66, ἀρ. 125) μὲ τίτλο «τῆς Μονοβύζας τὸ ἀχνάρι» καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὸ παλαιὸ κάστρο πού εἶναι κοντὰ στὴν Ἄκοβα τὸ εἶχε μιὰ κόρη μ' ἓνα βυζί. Μιὰ φορὰ πού ἔλειπε τὸ πάτησαν οἱ ἐχτροί. Στὸ γυρισμὸ της βρῆκε τὴν πόρτα τοῦ κάστρου σφαιλιστή. Ἀπὸ τὸ θυμὸ της ἐχτύπησε τὸ πόδι της τόσο δυνατὰ σ' ἓνα μάρμαρο ἐκεῖ μπροστὰ, πού ἀκόμη φαίνεται τ' ἀχνάρι της σ' αὐτὸ τὸ μάρμαρο. Χτύπησε κι' ἡ μούλα της τὸ πόδι της, καὶ φαίνεται κι' αὐτῆς τ' ἀχνάρι».

1. Χ. Π. ΚΟΡΥΛΛΟΣ, *Χωρογραφία*, σελ. 120.

Μορέως. Μὲ τὸ συσχετισμὸν τοὺς αὐτὸ δημιούργησαν νέα διασκευὴ ἢ προκαλέσανε σύγχυση καὶ παρέσυραν τοὺς ἐρευνητὲς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ «ἱστορικοῦ πυρῆνος» τῶν παραδόσεων αὐτῶν.

Ἄσχετα λοιπὸν μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ἠπείρου καὶ Ἰλλυρίας καὶ μὲ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τοῦ Μορέως, φαίνεται πὼς ὑπάρχει κάποιος βαθύτερος καὶ οὐσιαστικὸς σύνδεσμος ὄλων τῶν παραδόσεων αὐτῶν, καὶ τοῦτο παρὰ τὴ ρητὴ δήλωσι τοῦ Ν. Πολίτη ὅτι οὐδὲν ἔχουν τὸ κοινὸν μεταξὺ τῶν. Τὴν ἀπόδειξιν τῆς γνώμης μου αὐτῆς ἐπιχειρῶ ἀμέσως πιὸ κάτω.

Καὶ οἱ δύο γυναῖκες ποὺ πρωταγωνιστοῦν στὶς σχετικὰς παραδόσεις Ἠπείρου καὶ Ἀρκαδίας ἔχουν τὸ ἴδιο ὄνομα Μονοβύζα. Μιὰ τέτοια σύμπτωση δὲ γίνεται σὰ καλὰ καθούμενα. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ν. Πολίτη γιὰ τὸ ὄνομα τοῦτο μοῦ φαίνεται πιθανή. Γιατὶ οὔτε γιὰ βρισιὰ ἀναφέρεται στὶς παραδόσεις τὸ ὄνομα τοῦτο, οὔτε Ἀμαζόνες, μὲ τὴν ἀρχαία σημασίαν τῆς ἔφιππης πολεμιστρίας, μπορεῖ νὰ ἐννοηθοῦν οἱ δύο αὐτὲς γυναῖκες, ποὺ ἄλλωστε δὲν ἔχουν νὰ κάμουν μὲ ἄλογα, οὔτε καὶ διευθύνουν κανένα στράτευμα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ γυναῖκες. Κάτι ἄλλο λοιπὸν, πιὸ οὐσιαστικόν, πρέπει νὰ συμβαίη καὶ νὰ τὶς ἐνώη μαζί μὲ τ' ὄνομά τους.

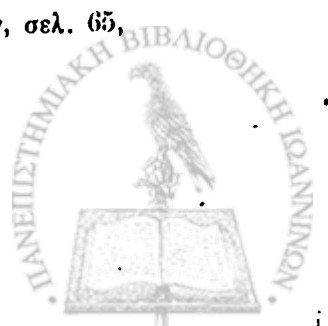
Πραγματικὰ καὶ οἱ δύο τοὺς περιγράφονται σὰν πραγματικὰς μονοβύζας, λεπτομέρεια οὐσιαστικὴ, ποὺ ἴσως δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε ξεφύγει τὴν προσοχὴ τῶν πρὶν ἐρευνητῶν. Καὶ τὸ σπουδαιότερον, ὅτι καὶ στὶς δύο γυναῖκες τονίζεται ἰδιαίτερα τὸ τυπικὸ γνῶρισμα ὅτι δὲν εἶχαν μονάχα ἓνα μαστό, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ μαστὸς ἐκεῖνος ἦταν πάρα πολὺ μεγάλος, ἔτσι ποὺ κρεμόταν ὡς κάτω καὶ γιὰ νὰ μὴν τὶς ἐμποδίξῃ τὸν σήκωναν πάνω στὸν ὤμο τους καὶ τὸν ἔρριχναν πισώπλατα :

1) Γιὰ τὴ Μονοβύζα τῆς Ἠπείρου ἀναφέρω τὶς ἐξῆς ρητὲς μαρτυρίαι : «Μιὰ φορὰ κι' ἓνα καιρὸ ἦτον μιὰ βασίλισσα Μονοβύζα καὶ εἶχε ἓνα βυζὶ μεγάλο καὶ τὸ ἔρρινε πίσω ἀπὸ τὰς πλάτες»¹. «Αὐτὴ ἢ Μονοβύζα ἦταν βασίλισσα καὶ εἶχε ἓνα μονάχα βυζί, γι' αὐτὸ τὴν παρονόμασαν ἔτσι»². Γιὰ τὴ Μονοβύζα τῆς Ἠπείρου ὑπάρχει καὶ νεώτερη πληροφορία πὼς εἶχε ἓνα μονάχα ἀλλὰ μεγάλον μαστὸ σὰν «βοῖδάσκι» (= ἄσκι βοδιοῦ) καὶ τὸν ἔρριχνε πισώπλατα³.

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 7 ἀρ. 11.

2. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 8 ἀρ. 12.

3. Περιοδ. «Νέα Ἑστία», τόμ. 12 (1932) τεύχος Χριστουγέννων, σελ. 65, σημ. 3.

2) Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος γιὰ τὴν Ἀρκαδικὴ Μονοβύζα ἡ πληροφορία εἶναι ἐπίσης ρητὴ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ Γορτυνία: «*Αὐτὴ ἦταν βασιλοπούλα, καὶ τὴν ἔλεγαν Μονοβύζα, γιὰτὶ εἶχε ἓνα μονάχα βυζί, καὶ ἐπειδὴ ἦταν μακρὸν καὶ βαρὺ, τὸ ἐγύριζε ἀπὸ τὸ νόμο καὶ τὸ ἔρριχνε πίσω στὶς πλάτες της γιὰ νὰ ξαλαφρώνη*»¹. Ὅτι ἡ Μονοβύζα ἦταν «*μιὰ κόρη μ' ἓνα βυζί*» ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλη παράδοση πὺν προέρχεται ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη². Στὴν πρὶν παράδοση, τὴ Γορτυνιακὴ, λέγεται πὺς πάνω σὲ μιὰ πλάκα πὺν πάτησε ἡ Μονοβύζα σώζεται τὸ ἀχνάρι³ της καὶ πὺς «*φαίνονται ἀκόμη καὶ τὰ σημάδια τοῦ βυζιοῦ τῆς βασιλοπούλας, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ μακρὸς του ἀκούμπησε κι' αὐτὸ στὴν πλάκα*»⁴.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ρόλος τῆς Ἀρκαδικῆς Μονοβύζας δὲ φαίνεται ἄσχετος μὲ τὸ ρόλο τῆς Ἡπειρωτικῆς. Καὶ οἱ δυὸ γυναῖκες ἀναφέρεται πὺς ἦταν βασίλισσες ἢ βασιλοπούλες. Ἡ μιὰ, ἡ Μονοβύζα τῆς Ἀρκαδίας, ἦταν κυρὰ στὸ κάστρο της, ἐχθροὶ ὅμως ἤρθαν κάποια φορὰ καὶ πάτησαν τὸ κάστρο. Τὴ Μονοβύζα ὅμως δὲν μπορέσανε νὰ τὴν πιάσουν, γιὰτὶ κρύφτηκε σὲ μιὰ μυστικὴ πόρτα καὶ ἀπ' αὐτὴν πέρασε καὶ χώθηκε σ' ἓναν ὑπόγειο δρόμο⁵. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄλλη Ἀρκαδικὴ παράδοση⁶, ὅταν οἱ ἐχθροὶ πῆραν τὸ κάστρο τῆς Μονοβύζας, ἐκείνη ἔλειπε, στὸ γυρισμὸ της ὅμως ξέσπασε ὀλόκληρος ὁ θυμὸς της καὶ ἀπὸ τὸ θυμωμένο χτύπημα τοῦ ποδιοῦ της ἔχει ἀπὸ τότε ἀπομείνει τὸ ἀχνάρι της καὶ ἀκόμη φαίνεται πάνω στὸ μάρμαρο τῆς πόρτας τοῦ κάστρου.

Ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες αὐτὲς συνάγεται ὅτι ἡ Ἀρκαδικὴ Μονοβύζα στὴν ἀρχὴ νικήθηκε καὶ οἱ ἐχθροὶ μπήκανε μέσα στὸ κάστρο της, καὶ ὅτι ἐκείνη ἢ κρύφτηκε καὶ ξέφυγε ἢ ἔτυχε νὰ λείπη. Ἀργότερα ὅμως παρουσιάζεται πάλι καὶ γεμάτη θυμὸ θέλει νὰ ξαναπάρῃ τὸ κάστρο. Οἱ Ἀρκαδικὲς παραδόσεις εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ κολοβές, γιὰτὶ δὲν μᾶς λένε τὴ συνέχεια. Ἡ ἀντιστοιχία τους ὅμως πρὸς τὶς Ἡπειρω-

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65, ἀρ. 124.

2. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65 - 66, ἀρ. 125.

3. Γιὰ τὰ ἀχνάρια πὺν ἔχουν ἀπομείνει πάνω σὲ πέτρες βλέπε τὴ μελέτη Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ, *Ἀχνάρια ἐπάνω σὲ βράχους*, στὸ «Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ» 13 (1946 - 1947), σελ. 209 - 227, καὶ *Προσθήκη στὰ Ἀχνάρια ἐπάνω σὲ βράχους*, «Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ» 14 (1947 - 1948), σελ. 374 - 376.

4. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65, ἀρ. 124.

5. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65, ἀρ. 124.

6. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 65 - 66, ἀρ. 125.

τικές είναι στο σημείο τουτο χρήσιμη : Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 11 Ἑπειρωτική παράδοση¹, πρώτα ἔκαμε πόλεμο ὁ γιὸς τῆς Μονοβύζας καὶ νικήθηκε, καὶ ἔπειτα ἔρχεται ἡ μάνα του, γεμάτη ὄργη καὶ μῖσος, καί, φοβερὴ ἐκδικήτρια, σκορπίζει παντοῦ τὸ χαλασμό. Τὸ ἴδιο τονίζει καὶ ἡ υπ' αριθμ. 12 παράδοση τῆς συλλογῆς τοῦ Ν. Πολίτη². Σύμφωνα μ' αὐτὴν πρώτα νικιέται ὁ γιὸς της καὶ ὕστερα ἔρχεται ἐκδικητικὴ ἡ Μονοβύζα. Στὴν παράδοση μάλιστα αὐτὴ δὲ λείπει καὶ τὸ δυνατό, σὰν ἄπαρτο κάστρο, μοναστήρι πού τὸ βρίσκει κλεισμένο ὀλόγυρα ἡ Μονοβύζα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ κυριεύση. Στὸ τέλος τὸ πετυχαίνει κι' αὐτό, μὲ προδοσίαν ὅμως, — ὅπως ἄλλωστε γίνεται μὲ ὅλα τὰ δυνατὰ καὶ τὰ ἄπαρτα κάστρα, — καὶ ὁ χαλασμός συνεχίζεται.

Ἐκείνη ὅμως πού παρουσιάζει στὴ γενικὴ βάση της περισσότερα καὶ πὺ χαρακтерιστικὰ γνωρίσματα πρὸς τὶς Ἀρκαδικές εἶναι μιὰ Ἑπειρωτικὴ παράδοση γιὰ τὴ Μονοβύζα πού τὴν περιγράφει σὲ πεζὸ λόγο ὁ ποιητὴς Κώστας Κρυστάλλης³ καὶ γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ σοφὸς Ν. Πολίτης, ὅταν σχολιάζει μιὰν ἄλλη παράδοση γιὰ τὴν Ἀργύρω πού ἔχτισε τὸ Ἀργυρόκαστρο τῆς Βορείου Ἠπέιρου⁴. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἐκείνη, ἡ Ἀργύρω εἶχε τὸ κάστρο τοῦ Ἀργυρόκαστρου καὶ βασιλιάς ἐκεῖ ἦταν ὁ μικρὸς γιὸς της. Τοῦρκοι ἤρθαν ὅμως, πολιορκήσαν τὸ Ἀργυρόκαστρο καὶ τέλος τὸ κυριεύσαν. Ἡ Ἀργύρω ἔδιωξε κρυφὰ καὶ νωρὶς τὸ γιό της στὰ Σωφράτικα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς Ἡγουμενάτες, ἐνῶ ἡ ἴδια κρύφτηκε σὲ κρυψώνα μέσα στὸ κάστρο της, ἐτοιμάζοντας ἐπανάσταση. Μαθαίνει ὅμως σὲ λίγον καιρὸ τὸ φόνον τοῦ γιοῦ της, βγαίνει ἀπὸ τὸν κρυψώνα της, κάνει πόλεμον, νικᾷει, ξαναπαίρνει τὸ κάστρο της καὶ ἐτοιμάζει πόλεμον ἐνάντια στοὺς Ἡγουμενάτες. Στὴ συνέχεια ξεθεμελιώνει κάθε τί ἕως τὸ Δέλβινο καὶ ἕως τὴν Τσαμουριά.

Οἱ μικρότερες λεπτομέρειες τοῦ μύθου τούτου εἶναι καὶ πολλὲς καὶ ποικίλες, ὁ σκελετὸς ὅμως τῆς παράδοσης αὐτῆς νομίζω πὸς παρουσιάζει ἀξιόλογα κοινὰ σημεῖα πρὸς τὶς δυὸ Ἀρκαδικές, τὰ ἐξῆς : Ὅτι ἡ Μονοβύζα ἔχει δικό της κάστρο, τὸ

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 7 - 8.

2. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 8 - 9.

3. Ἀργύρω ἡ Μονοβύζα, στὴν ἐφημ. τῶν Ἀθηνῶν «Φωνὴ τῆς Ἠπέιρου», 9 Ἀπριλ. 1893, σελ. 3 - 4 (= Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ, Ἄπαντα, ἐπιμ. Μ. Περάνθη, Ἀθήνα [1952], σελ. 612 - 615).

4. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 2, 693 - 695.

Ἄργυρόκαστρο, ὅτι ἐχθροὶ ἔρχονται, τὴ νικοῦν καὶ τῆς τὸ παίρνουν, ὅτι τότε ἡ ἴδια κρύβεται καὶ ξεφεύγει τὴν αἰχμαλωσία, ἀργότερα ὁμως ξαναφαίνεται στὸ προσκήνιο, νικάει, παίρνει τὸ κάστρο, καὶ θυμὸ γεμάτη σκορπίζει παντοῦ τὸ χαλασμό. Οἱ Ἀρκαδικὲς ἔχουν ὅλα τὰ ἴδια βασικά στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τέλος, ἀπὸ τὸ ὅτι δηλ. ἡ Μονοβύζα, ὅταν ξαναπαρουσιάζεται γεμάτη θυμὸ, πράγματι ξαναπαίρνει τὸ κάστρο της καὶ σκορπίζει παντοῦ τὸ χαλασμό.

Οἱ τέσσερες Ἑπειρωτικὲς παραδόσεις ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πᾶνω ¹, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐπίδραση τῶν «Χρονικῶν» ποὺ εἶδαμε ὅτι ὑφίστανται καὶ ποὺ γι' αὐτὴ τὴν αἰτία δέχονται μέσα τους ὀνόματα λογίας προέλευσης ὅπως π.χ. τὸ ὄνομα τῆς *Φοινίκης*, ἀρχαίας Ἑπειρωτικῆς πόλης, ἢ τὸ κύριο ὄνομα *Ἰουλος*, παρουσιάζουν ἐπίσης καὶ τὸ ἀκόλουθο γνώρισμα: Ἡ διασκευή τους ἀποκτᾶ ο ἰ κ ο γ ε ν ε ι α κ ὸ χ α ρ α κ τ ῆ ρ α, καὶ ὄχι γενικὰ πολεμικό. Κίνητρο δηλ. στὸ θυμὸ καὶ στὸ χαλασμὸ εἶναι πότε ἡ *Μονοβύζα μάννα*, ποὺ ἐκδικεῖται γιὰ τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της ², καὶ πότε, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 14 παράδοση τῆς συλλογῆς τοῦ Ν. Πολίτη, εἶναι ἡ *Μονοβύζα κόρη*, ποὺ ἐκδικεῖται τὴν ἐγκατάλειψή της ἀπὸ τὸν ἀρρεβωνιαστικὸ της.

Τέλος, πρέπει νὰ τονιστῆ καὶ τὸ ἑξῆς: Μονοβύζα δὲν ὑπάρχει μόνο στὸν κύκλο τῶν Ἑπειρωτικῶν ³ καὶ τῶν Ἀρκαδικῶν παραδό-

1. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 7 - 10, ἀρ. 11 - 14.

2. Βλέπε *Παραδόσεις*, ἀριθμοὺς 11, 12 καὶ 13.

3. Ἐγὼ ὑπόψη μου καὶ ἄλλη μιὰ Ἑπειρωτικὴ παράδοση ποὺ ἀναφέρει τὴ *Μονοβύζα*. Προέρχεται ἀπὸ τὸ χωριὸ Μικρὸ Σούλι τῆς ἐπαρχίας Κουρῆτων καὶ ἔχει δημοσιευτῆ στὸ περιοδ. «Ἑβδομάς» 2 (1885), σελ. 455, ἀπ' ὅπου τὴν παίρνει ὁ Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ (*Παραδόσεις* 2, 729). Ἡ παράδοση αὐτή, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀνήκει σ' ἄλλον κύκλο, σ' αὐτὸν ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ τοὺς Γίγαντες, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Οἱ Ἕλληνες ἦσαν πάρα πολὺ μεγάλοι ἀνθρώποι. Τὸ κεφάλι τους ἔφτανε ὡς τὰ σῆνερα... Ὅταν ἔχτιζαν τὰ κάστρα ποὺ φαίνονται ἀκόμα στὴν Κρησιούνησια καὶ στὴ Βελισσία, ἄπλωνε ὁ ἕνας τὸ χέρι του ἀπὸ τὴν Κρησιούνησια καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ Βελισσία καὶ ἔδανέλιζονταν τὰ σῆνερά τους. Τότες ποὺ ζοῦσαν οἱ Ἕλληνες δὲν χρειάζονταν γιοφύρια, γιατί αὐτοὶ πηδοῦσαν τὸν Καλαμᾶ σάν ποὺ πηδοῦμε ἐμεῖς σήμερα τίς ἀύλακίς στὸ χωράφι. Φώναζαν ἀπὸ δῶ, κι' ἀπολογιόνταν ἀπὸ τὴν Ἄρτα (δηλ. δυὸ μέρης δρόμο μακριά!). Μὲ ἑκατὸ δρασκελες πάγαιναν ἀπὸ δῶ ὡς τὰ Γιάννινα... Τέτοιτοι θὰ ἤμασιαν καὶ ἐμεῖς, ἀλλὰ ἀνάθημα τὴ *Μονοβύζα* ποὺ μᾶς κατάνησε σάν ποὺ εἴμασι σήμερα!». Μεγαλεῖο πραγματικὸ ἐκφράζει ἡ παραστατικὴ εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἡ Ἑπειρωτικὴ αὐτὴ παράδοση τοὺς περιγράφει νὰ βρῖσκονται στὶς ἀντικρινῆς κορφῆς διαφορετικῶν βουνῶν καὶ ν' ἀπλώνουν τὰ πελώρια χέρια τους γιὰ νὰ δανεῖση ὁ ἕνας στὸν ἄλλο τὰ μυστηριᾶ καὶ τὰ σφυριᾶ τους,

σεων. Τὸ αὐτὸ ὄνομα ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς, καὶ ἡ περιήγηση αὐτῆ ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνη κανεὶς ὅτι παλαιότερα ἢ Μονοβύζα ἦταν περισσότερο γνωστὴ καὶ ὅτι τώρα, ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐκείνη ἔκταση, ἔχουν περισωθῆ μόνον μερικοὶ χαρακτηριστικοὶ πυρῆνες, κυριώτεροι στὴν Ἡπειρο καὶ στὴν Ἀρκαδία, καὶ δευτερώτεροι στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὰ Δωδεκάνησα (στὴ νῆσο Κῶ). Στὴ Χαλκιδικὴ ὑπάρχει παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ βασίλισσα πὺν ἔχτισε τὰ Βασιλικά, χωρὶς τῆς Χαλκιδικῆς, ὀνομαζόταν τὸ Μονοβυζί¹.

Ὅσο γιὰ τὴ νῆσο Κῶ, ὁ καταγόμενος ἀπὸ ἐκεῖ συνάδελφός μου κ. Ἀναστ. Καραναστάσης μὲ πληροφοροεῖ ὅτι ὑπάρχει στὸ νησί ἡ ἀκόλουθη ἀνέκδοτη παράδοση, πὺν ἀναφέρεται στὸ δυνατὸ κάστρο τῆς Ἀντιμάχειας, χωριοῦ στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς Κῶ: «Στὸ κατώφλι τῆς δεύτερης πόρτας, πὺν εἶναι στὴν κύρια εἴσοδο τοῦ Κάστρου τῆς Ἀντιμάχειας, φαίνονται πάνω στὸ μάρμαρο δυὸ λακκοῦβες. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, οἱ λακκοῦβες αὐτὲς εἶναι τὰ ἀχνάρια τοῦ ἀλόγου τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Τούρκων, τὴ μέρα πὺν πῆραν τὸ κάστρο. Τὸ κάστρο τὸ υπεράσπιζε ἡ γενναία Μονοβύζα, μόλις ὅμως εἶδε στὸ τέλος ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κρατήσῃ, ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τῆς ἔπεσε ἀπὸ πάνω γιὰ νὰ σκοτωθῆ. Ὁ ἀρχηγὸς ὅμως τῶν Τούρκων πρόφτασε καὶ τὴν ἔρπαξε στὴν ἀγκαλιά του, καὶ ἀπὸ τὸ βῆρος μπήχτηκαν τὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ ἀλόγου τοῦ πάνω στὸ μάρμαρο πὺν βρίσκεται στὸ κατώφλι τῆς πόρτας. Ἀπὸ τότε ἔγιναν καὶ ἔμειναν στὸ μάρμαρο ἐκεῖνο οἱ δυὸ λακκοῦβες. Εἶναι τὰ σημάδια ἀπὸ τ' ἀχνάρια τοῦ ἀλόγου».

Ὁ μῦθος τῆς Μονοβύζας καὶ ὁ μῦθος τῆς Ὠριᾶς, — δυὸ μυθικῶν γυναικῶν, πὺν καὶ οἱ δυὸ περιγράφονται νὰ εἶναι ἀπὸ βασιλικὴ γενιά καὶ νὰ ἔχουν δυνατὸ κάστρο πὺν τὸ υπερασπίζουσαν μὲ γενναιότητα ὡς τὸ τέλος πὺν τὸ χάνουν, — παρουσιάζουν μεταξύ τους ἀξιόλογα ἀντίστοιχα στοιχεῖα, τέτοια πὺν ἴσως δείχνουν βαθύτερη συγγένεια μεταξύ τῶν δυὸ μῦθων. Ἡ Ὠριὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἡρωϊκὴ ἀλλὰ εὐγενικὴ ἡρωίδα, πὺν υπερασπίζει τὸ κάστρο τῆς. Ἡ Μονοβύζα ἀντι-

ὅπως παρόμοια κάνουν στίς σκαλωσιές τους οἱ σημερινοὶ μαστόροι. Δὲν εἶναι λιγώτερο ἐκφραστικὴ ἢ εἰκόνα ὅτι δρασκελοῦσαν τὸν ποταμὸ Καλαμᾶ μὲ τὴν ἴδιαν ἄνεση πὺν οἱ σημερινοὶ χωρικοὶ δρασκελοῦν τις αὐλακιές τοῦ χωραφιοῦ. Πρέπει νὰ ὀμολογήσουμε ὅτι, παρὰ τὴν ἀπίστευτὴ μεγέθυνση τῶν προσώπων, οἱ πράξεις τους δὲν ἔχασαν τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο καὶ δὲν κατάντησαν τύποι τερατώδεις καὶ ἀποκρουστικοί, ἄσχετοι μὲ τὸν ἀνθρώπινο τύπο.

1. Πληροφορία τοῦ Ἀρχεῖου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, λ. Μονοβυζί.

προσωπεύει τὴν ἡρωϊκὴ ἀλλὰ κακὴ καὶ ἐκδικητικὴ ἡρωΐδα, ποὺ ὑπερασπίζει τὸ κάστρο τῆς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παραλείπη νὰ σκορπίζει παντοῦ τὸ χαλασμὸ καὶ τὴ συμφορὰ. Στὴν πιδὶ πάνω παραδόση τῆς Κῶ βλέπομε ὅτι ἡ συγγένεια ἐντείνεται σὲ βαθμὸν, ὥστε ἡ Μονοβύζα τῆς Ἀντιμάχειας νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν Ὠριὰ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν τόπων. Ὅπως ἡ Μονοβύζα τῆς Ἀντιμάχειας, ἔτσι καὶ ἡ Ὠριὰ γκρεμίζεται ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς καί, σύμφωνα μὲ παραλλαγὰς τοῦ σχετικοῦ Ἀκριτικοῦ τραγουδιοῦ, πέφτει στὴν ἀγκαλιὰ κάποιου Τούρκου :

*Κι' ἡ κόρη ἀπὸ τὸν πύργο κάτω πέταξε,
μήτε σὲ πέτρα πέφτει, μήτε σὲ κλαριά,
παρὰ σὲ Τούρκου χέρια καὶ ξεψύχησε ¹.*

B'

Μιὰ γυναίκα ὅμως, μὲ ἓνα μονάχα βυζι καὶ ἐκεῖνο μακρὸν ποὺ γιὰ νὰ μὴ τὴν ἐμποδίξῃ τὸ ρίχνει πίσω ἀπὸ τὸν ὄμο τῆς, εἶναι φαινόμενο πάρα πολὺ παράξενο καί, ἀσφαλῶς, καθόλου τυχαῖο. Ὅπως ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ εἶναι τὸ πιδὶ παράδοξο καὶ τὸ πιδὶ πρωτόγονο στοιχεῖο μέσα σ' ὅλη τὴν παράδοση, ἐνδέχεται γιὰ τὸ λόγο τοῦτο νὰ εἶναι καὶ τὸ πιδὶ ἀρχαῖκό, ἄρα τὸ πιδὶ κατάλληλο γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ὀρθὴ λύση τῆς καταγωγῆς τῆς Μονοβύζας.

Πραγματικά, τὸ στοιχεῖο τοῦ ἐνὸς ἀλλὰ μεγάλου μαστοῦ ὑπάρχει ἐπίμονο καὶ στὶς δυὸ δριάδες παραδόσεων, δηλ. καὶ στὶς Ἑπειρωτικὰς καὶ στὶς Ἀρκαδικὰς, ποὺ ἀμφότερες χρησιμοποιοῦν σταθερὸ τους ὄνομα τὸ «Μονοβύζα». Τώρα ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Ν. Πολίτη, ποὺ εἶδαμε πιδὶ πάνω καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνομα Μονοβύζα δόθηκε τάχα «πρὸς ἕβριν», ἀσφαλῶς δὲν ἱκανοποιεῖ. Κάποιος ἄλλος λόγος, βαθύτερος καὶ οὐσιαστικώτερος, θὰ πρέπη νὰ ὑπάρχῃ καὶ ν' ἀναζητηθῇ.

Ὁ βαθύτερος αὐτὸς λόγος εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ Μονοβύζα, καὶ τῶν Ἑπειρωτικῶν καὶ τῶν Ἀρκαδικῶν παραδόσεων, ἐπιβάλλεται νὰ ἐρμηνευθῇ ὅτι ὑπάγεται καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παραδόσεων ποὺ ἀναφέρονται στὶς νεοελληνικὰς Λάμιες.

Γνώρισμά τους οἱ λάμιες ἔχουν τὴν *καταστροφή*, ποὺ διχως

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἐκλογαί*, ἀριθμ. 73 στίχ. 43 - 45.

ἔλεος τῇ σκορπίζουν παντοῦ ὄπου μποροῦν, καὶ τῇ λαιμαργία, πού μ' αὐτὴν πνίγουν καὶ ρημάζουν, καταβροχθίζοντας μεγάλες ποσότητες καὶ ἀχόρταγες, σὰν ἄλλοι βρικόλακες. Γιὰ τὸν ἀντίστοιχο καταστρεπτικὸ ρόλο τῆς Ἑπειρωτικῆς Μονοβύζας δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία. Ρόλος της, ὅπως τὸ εἶδαμε στὴν ἀρχή, εἶναι νὰ ρημάζη καὶ νὰ καταστρέφῃ, σὲ βαθμὸ πού τ' ὄνομά της ἔχει ἀπομεινεί σὰ σύμβολο τοῦ χαλασμοῦ. (Ἀκόμη λέγονται φράσεις σὰν κι' αὐτές : «Ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῆς Μονοβύζας», «Ἀνάθεμα τῇ Μονοβύζα», «Θὰ μὲ κἀνης νὰ γίνω Μονοβύζα»). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τῇ λαιμαργία της δὲ λείπουν μέσα στὸ κείμενο τῶν παραδόσεων κάποιες ἐνδείξεις, παρ' ὅλο τὸν ἐξανθρωπισμὸ της πού μεσολάβησε καὶ παρ' ὅλη τὴν ἐξίσωσή της μὲ βασίλισσα. Ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία, ὅπως σὲ παραμύθια καὶ σ' ἄλλες διηγήσεις ἀναφέρονται ὄχι σπάνια λάμιες καὶ στρίγγλες πού καταβροχθίζουν κοπάδια ὀλόκληρα, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ Μονοβύζα τῆς Ἑπείρου λέγεται πὼς «ἐπῆγε καὶ στὴ Λεφτοκαρυά, καὶ ἔφαγε τὲς γελάδες, καὶ ἐχάλασε τὸ αὐλάκι πού ἔρριγναν τὸ γάλα»¹. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ ἡ Μονοβύζα ἔχτισε ἓνα χωριὸ πού τὸ ὀνόμασε *Βοδίνα*, γιὰτὶ καὶ ἡ ἴδια λεγόταν *Βοδίνα*. Οὔτε ἡ παράδοση μᾶς ἀναφέρει τίποτε ἄλλο σχετικὸ, οὔτε ὁ Ν. Πολίτης, οὔτε ἄλλος κανεὶς. Ὑποθέτω ὅμως ὅτι *Βοδίνα* θὰ ὀνομάσθηκε ἡ Μονοβύζα ὄχι μόνο γιὰτὶ ἀπηχεῖ τὸ *Βοῖβοδίνα* (= τὴν ἀρχηγίνα) ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πῆγε καὶ ἔφαγε ὅλα τὰ βόδια τῆς Φοινίκης, πολυάνθρωπης Ἑπειρωτικῆς πόλης, πού σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση «εἶχε τριακόσιες χιλιάδες ψυχές»². Τὰ βόδια ὅμως ἐκεῖνα πρέπει νὰ ἦσαν πάρα πολλά, ἀφοῦ γιὰ τόσον πληθυσμὸ ἐπαρκοῦσε τὸ γάλα τους καὶ ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἔστελναν μέσα σὲ αὐλάκι, ὅπως γίνεται μὲ τὸ νερὸ τοῦ μύλου στὸ μυλαύλακο. Μόνο μιὰ λάμια μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο λαιμαργὴ καὶ τόσο ἀχόρταγῃ.

Κύριο ὅμως ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι ἡ Μονοβύζα τῆς Ἑπείρου καὶ τῆς Ἀρκαδίας δὲν ἦταν ἀρχικὰ παρὰ μιὰ καταστρεπτικὴ Λάμια θεωρῶ τὸ ἑξῆς : Ὅτι τὰ σὲ ἀπίστευτο βαθμὸ μακριὰ βυζιά εἶναι ἀποκλειστικὸ γνώρισμα τῆς Λάμιας. Μερικὰ νεοελληνικὰ παραμύθια ἀναφέρουν τέτοιες γοιὲς Λάμιες, πού ἔχουν κλειστὰ καὶ γεμάτα τσίμπλες τὰ μάτια τους καὶ παννίζουν τὸ φούρνο τους μὲ τὰ πελώρια βυζιά τους. Ἀνάλογο δὲ λείπει καὶ ἀπὸ τὶς παραδόσεις. Ὁ Ν. Πολίτης ἀναφέρει

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, σελ. 8, ἀρ. 11.

2. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, σελ. 7, ἀρ. 11.

μιὰ Λάμια πού ἔφτιαξε φοῦρνο γιὰ νὰ χωράη πενήντα μαζί ἀνθρώπους: «'Εκεῖ ἄναψε τὸ φοῦρνο, τὸν ἐπάννισε μὲ τὰ βυζία τῆς καὶ τσοῦ ἔψησε οὖλους»¹.

Οἱ Λάμιες, ὅπως καὶ οἱ Στρογγυλές μὲ τὶς ὁποῖες συγγέονται, ἀρέσκονται ἰδιαίτερα νὰ παίρνουν τὰ μικρὰ παιδιά, νὰ τὰ πνίγουν καὶ νὰ ρουφοῦν τὸ αἷμα τους. Κυρίως ὅμως στὸ ρόλο τοῦτο διακρίνεται ἡ φοβερὴ *Γιαλλοῦ* ἢ *Γελλοῦ*, ὅπως συνήθως λέγεται σήμερα, δηλ. ἡ «*παιδοπνίκτηρια*» *Γιλλῶ* ἢ *Γελλῶ*, ὅπως τὴν ὀνόμαζαν οἱ βυζαντινοὶ καὶ οἱ ἀρχαῖοι. Εἶναι ὅμως ἀξιοπρόσεχτο ὅτι ἡ *Γελλῶ* μέσα σὲ μεσαιωνικοὺς καὶ σημερινοὺς ἔξορκισμοὺς περιγράφεται πὼς ἔχει μεγάλους μαστοὺς. Ἐνα ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα καὶ κυριώτερα ὀνόματά της, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, εἶναι ἡ *Βυζοῦ*², ἐνῶ τὰ δυὸ ἄλλα εἶναι *Γιλλοῦ* καὶ *Μωρῶ* ἢ Ἀμωροῦ (ἀπὸ τὰ «μωρὰ» παιδιὰ πού πνίγει, ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δαίμονος Μώρου³, πού

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 499, ἀρ. 819.

2. Σὲ «*εὐχή κατὰ τῆς μαρᾶς Γιλλοῦς*», πού τὴν ἔχει περιώσει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀντὶ Βυζοῦ ἢ Γελλῶ ὀνομάζεται Ἀβυζοῦ καὶ Ἀβυζιοῦ (βλέπε Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* 5, 575 καὶ 576). Ὁ PAUL MAAS («*Byzantin. Zeitschrift*» 17, 1908, σελ. 225) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὀνομασία Ἀβυζοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ δαιμόνιο «*Οβιζουθ*» πού ἀναφέρεται στὴ Διαθήκη τοῦ Σολομῶντος. Δὲν ἀποκλείω ριζικὰ μιὰ τέτοια ἐκδοχή, μού φαίνεται ὅμως ἀπίθανη, ἐπειδὴ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα δώδεκα ὀνόματα τῆς Γελλοῦς, πού μαρτυροῦνται ὅλα μαζί στὸν ἴδιο κατάλογο ὀνομάτων της, εἶναι ἑλληνικὰ (π.χ. γιὰ τὴν πληροφορία τοῦ Λ. Ἀλλατίου βλέπε Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιων. Βιβλιοθήκη* 5, 575, σημ. 1). Ὅποια ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχικὴ καταγωγὴ τῆς ὀνομασίας Ἀβυζοῦ, ἐδῶ ὁ μεσαιωνικὸς καὶ νεοελληνικὸς λαὸς λησμόνησε ἐντελῶς τὸ ἀμφίβολο καὶ ἀπίθανο «*Οβιζουθ*» καὶ ἐννοεῖ καθαρὰ τὴ Γελλῶ ὡς *Βυζοῦ* καί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε πῶς κάτω, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία οἱ μαστοὶ τῆς Γελλοῦς. Μέσα στὸν ἴδιο μεσαιωνικὸ ἔξορκισμό «*κατὰ τῆς μαρᾶς Γιλλοῦς*» ἓνα ἄλλο ὄνομά της εἶναι *Καρκοῦ*. Νομίζω ὅτι τοῦτο διασώζει πιθανώτατα τὸ ὄνομα *Καρκῶ*, δηλωτικὸ γνωστῆς ἀρχαίας δαίμονος πολὺ συγγενικῆς σὲ ρόλο μὲ τὶς ἄλλες ἀρχαῖες, τὴ Γελλῶ καὶ τὴ Λάμια. Ἄλλα ὀνόματα στὸν ἴδιο κατάλογο εἶναι καὶ ἡ *Παιδοπνίκτηρια* καὶ ἡ *Ψυχρονοσπάστρια*, ὄνομα περίεργο πού πιθανῶς προῆλθε ἀπὸ ἀρχικὸ *Ψυχαρπακίτρια*, ἢ ἀναρπάξουσα τὶς ψυχὰς τῶν παιδιῶν, ἢ ἀλλιῶς «*παιδοπνίκτηρια*». Νεώτερη παραλλαγὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἔξορκισμοῦ «*Διὰ τσοὶ Γελλοῦδες*» ἔχει ἐκδώσει ὁ συνάδελφος Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ («*Ἐπετηρὶς Λαογραφ. Ἀρχείου*» 3, 1941, σελ. 61 - 63, βλέπε καὶ σελ. 69 - 72, ὅπου παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα καὶ βιβλιογραφία).

3. Ἡ Ἀμωροῦ, πού ὑπάρχει σὲ χειρόγραφο τοῦ Μ. Ψελλοῦ (Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιων. Βιβλιοθήκη* 5, 575 καὶ 576), ἐξελίσσεται καὶ σὲ *Μορφωτοῦ* (βλέπε νεώτερη παραλλαγή, στὴν «*Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου*» 3, 1941, σελ. 62), νομίζω

κάθεται πάνω στὸ στῆθος τῶν κοιμωμένων καὶ τοὺς προκαλεῖ βραχνᾶ. Ὁ τύπος Ἄμορφοῦ σὲ χειρόγραφο τοῦ Ψελλοῦ ἔχει κατὰ λάθος γραφῆ ἀντὶ Ἄμωροῦ, δηλ. Μωροῦ). Δαίμων θηλυκὸς ποὺ ἀποκαλεῖται *μονοβυζοῦ* ὑπάρχει καὶ σὲ Κυπριακὴ ἐπωδὴ κατὰ τῆς βασκανίας, ὅπου λέγονται τὰ ἑξῆς : «*Ἐρεξεν ἡ ὄρτοβυζοῦ, ἡ μονοβυζοῦ, ἡ ἀναρκοδογτοῦ, ἡ μαλλουροποδιά, ἡ καουρόραχη καὶ τὸ κακὸν ἀλαφάντεμαν, καλὸν εἶπεν καὶ κακὸν ἐγύρισεν*»¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πῦρ πάνω, στὸν Πόντο² ἀβυζοῦ λέγεται πονηρὸ πνεῦμα καὶ μάγισσα : «*Δέβα χάθετε, ἀβυζοῦ*» (= Φύγε ἀπ' ἐδῶ, μάγισσα).

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα μπορεῖ νὰ συναχθῆ ὅτι οἱ μεγάλοι γυμνοὶ μαστοὶ δὲν εἶναι εἶδος διακοσμητικὸ, ἀλλὰ ἔχουν ἰδιαίχοντα ρόλο, γιατί μέσα τους φωλιάζει καὶ ἀκτινοβολεῖ ἰσχυρὴ μαγικὴ δύναμη. Τὸ κύριο ὄπλο τῆς Λάμιας τοῦ εἶδους αὐτοῦ φαίνεται πὼς εἶναι τὸ μεγάλο βυζί. Ἐναντὶ τοὺς ἀποφασιστικὸς ρόλους, ποὺ μπορεῖ τοῦτο νὰ παίξῃ, μᾶς τὸν ἀποκαλύπτει μιὰ παραλλαγὴ τῆς Ἡπειρωτικῆς Μονοβύζας. Ἡ παραλλαγὴ εἶναι τυπωμένη στὴ «Νέα Ἑστία»³ καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ Μονοβύζα τῆς Ἡλείου ράντιζε μὲ τὸ γάλα τοῦ βυζιοῦ τῆς τὸν κόσμον καὶ τὸν φαρμάκωνε, ράντιζε καὶ τὰ σπίτια καὶ τὰ κάστρα καὶ κεῖνα γκρεμιζόντουσαν. Τὸ γάλα τῆς Ἡπειρωτικῆς Λάμιας, σὰν ἄλλο «ὑγρὸ πῦρ», σκορπίζει παντοῦ τὸ χαλασμό.

ὅμως ὅτι ἀρχικὸ ἦταν Μωροῦ, ἔπειτα Ἄμωροῦ, ὀνόματα ποὺ καὶ τὰ δυὸ μαρτυροῦνται, ἔπειτα ἔπαθε φθορὰ καὶ ἔγινε Ἄμορφοῦ καὶ τέλος Μορφωτοῦ. Ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὅτι ἡ Γελλῶ συνδέεται μὲ τὰ μωρὰ καὶ τὸ δαίμονα Μωρο, κακὸν ἐφιάλτη τοῦ ὕπνου, δὲν εἶναι μόνο τὰ πῦρ πάνω ὀνόματα τῆς Γελλοῦς, ἡ Μωροῦ καὶ Ἄμωροῦ (κατὰ τὸ Βυζοῦ - Ἄβυζοῦ), ἡ ὁ συγγενικὸς ρόλος τοῦ δαίμονος ποὺ κακοποιεῖ τὰ κοιμισμένα παιδιὰ, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ συνύπαρξη τῶν δυὸ (Γελλοῦς καὶ Βραχνᾶ) σὲ ξόρκια : Βλέπε Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Καρπάθου* 1, 159 - 160 ὅπου πρὶν ἀπὸ τὸν ὕπνον, ποὺ κάνουν σὲ ἐξοχή, ἐπικαλοῦνται τὸν Ἀϊ - Γιάννη γιὰ νὰ δέσῃ καὶ νὰ χαλινώσῃ «*τῆς Γελλοῦ τσαὶ τὸ Βραχνᾶ τσαὶ τὸν Νυχτογυριστή*». Ὁ τελευταῖος δαίμων, «ὁ Νυχτογυριστής», θυμίζει τοὺς ἀρχαίους κακοποιοὺς δαίμονες ποὺ «ἀλλάονται» τὶς νύχτες ἔξω στὸ ὑπαιθρο. Ἄλλο ἐπιχείρημα ὅτι ἡ Μωροῦ - Γελλοῦ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ «μορφὴ» (Μορφωτοῦ) εἶναι ἡ ἐπωδὴ : «Ἡ στρίγγλα ἡ κακὴ Ἑλλοῦ, ποὺ σαῖττεῦγει τὰ μωρὰ καὶ ξερριζώνει τὰ δοντρά» (Δωδεκανησιακὴ Λύρα, Α', σελ. 21).

1. Περιοδ. «Κυπριακὰ Χρονικὰ» 4, σελ. 92.

2. Ἱστορικὸν Λεξικόν, τόμ. 4, σελ. 171 λ. *βυζοῦ* 2. Ἐδῶ ὅμως τὸ Ποντιακὸ *ἀβυζοῦ* (= πονηρὸ πνεῦμα) μπορεῖ νὰ ἔχῃ σχέση καὶ μὲ τὸ δαιμόνιο «*οβιζοῦθ*», γιὰ τὸ ὁποῖο βλέπε πῦρ πάνω, σελ. 227, σημ. 2.

3. Χ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ, περιοδ. «Νέα Ἑστία», τόμ. 12 (1932), τεύχ. Χριστουγέννων, σελ. 65, σημ. 3.

Ὁ θνητὸς πού θέλει νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὴ Λάμια ἢ ὅποιαν ἄλλη δαιμονικὴ ὑπαρξή, πού κατ' ἐπίδραση ἔχει καὶ αὐτὴ μεγάλους μαστοὺς (π.χ. δρακόντισσα, κλπ.), ὀφείλει νὰ φροντίσῃ πρῶτα - πρῶτα νὰ ἐξουδετερώσῃ τοὺς μαστοὺς αὐτούς. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, ὅταν θὰ τύχῃ νὰ συναντήσῃ νύχτα τὴ Γελλώ, συνήθως κοιμισμένη στοὺς δρόμους, ὀφείλει νὰ τὴν ἀρπάξῃ ἀπὸ τὰ βυζιά, ἐξουδετερώνοντας ἔτσι ἀπὸ πρὶν ὅλη τὴ δαιμονικὴ τους δυναμικότητα: «Ὅποιος περάσει ἀπὸ κεῖ, πρέπει νὰ τῆς δώσῃ ἓνα μπάτσο καὶ νὰ τὴν ξυπνήσῃ καὶ νὰ τὴν ἀρπάξῃ ἀπὸ τὰ βυζιά. Ἀλλιῶς ἂν περάσῃ χωρὶς νὰ ἰδῇ τὴ Γιαλλοῦ καὶ αὐτὴ τὸν νοιώσῃ, ἀμέσως τρέχει καταπάνω του, τὸν ἀρπάζει καὶ τὸν φέρνει σὲ πηγάδια»¹.

Σὲ παραμῦθι ἀπὸ τὴ νῆσο Θήρα² ἡ δρακόντισσα ἔχει μεγάλα βυζιά. Ἀποκόβονται ὅμως αὐτά, ὅχι στὴν τύχη ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ ἡ σημερινὴ παραλλαγή, ἀλλὰ γιατί ἔτσι ἡ δύναμή τους καὶ ὁ κίνδυνος ἐξουδετερώνονται. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραδόσεις καὶ τὰ παραμῦθια, ἡ δοξασία γύρω ἀπὸ τὴ δύναμη, πού δίνουν καὶ δείχνουν οἱ μεγάλοι μαστοί, σημειώνει καὶ ἄλλη γενικώτερη ἐπίδραση. Ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἰδέα, ὅτι ἡ Λάμια ἢ ἡ δρακόντισσα μὲ τὰ μεγάλα βυζιά εἶναι ἀκατανίκητη, προῆλθε καὶ ἡ συγγενικὴ δοξασία πού ὑπάρχει σὲ μερικοὺς τόπους (π.χ. Λακωνία, Ἀρκαδία καὶ ἄλλοῦ) ὅτι μιὰ κοπέλλα, ἐπειδὴ θὰ τύχῃ νὰ ἔχῃ μεγάλα στήθη, θεωρεῖται πὼς εἶναι γενναία καὶ πὼς πρέπει νὰ ἔχῃ ἐξαιρετικὴ σωματικὴ δύναμη: «Φουσκωμένα βυζία ἔχει αὐτὴ, εἶναι ἀντροῦτσος!» (Πάνιτσα Λακωνίας).

Γ'

Ὑστερα ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω δοξασίες γιὰ τὶς μονοβύζες καὶ γιὰ τὴ γενναιότητα πού ἔχουν, εἶναι φυσικὸ ὁ νοῦς ὄλων μας νὰ πηγαίνη πρὸς

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 1, 506, ἀρ. 831.

2. Περιοδ. «Παρνασσός» 9 (1885), 363. Παράδειγμα ἀπὸ τὸ παραμῦθι ἐκεῖνο ὑπάρχει καὶ στὸ Ἱστορ. Λεξικὸν τόμ. 4, σελ. 164 λ. *βύζα*, ἢ: «Πάει καὶ πιάνει τὴ γυναῖκα του καὶ τῆς σκοτώνει καὶ κόβγει τοὶ βύζες τῆς πού ἦταν μεγάλες, γιατί ἦτανε δρακόντισσα». Τὸ ἴδιο παράδειγμα ἔχει τυπωθῆ καὶ στὸ ἄρθρο *βύζος*, ὁ, στὸ Ἱστορ. Λεξικὸν 4, 170. Αὐτὸ ὅμως εἶναι λάθος. Σωστὰ ἔπρεπε τὸ παράδειγμα νὰ εἶναι μόνο στὸ λῆμμα *βύζα*. Τὸ ἐπίθετο *μεγάλες* πού συνοδεύει τὸ οὖσ. *βύζες* βεβαιώνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς βύζες τῆς δρακόντισσας καὶ ὄχι γιὰ τοὺς βύζους τῆς, ὅπως λανθασμένα ἔχει τυπωθῆ.

τις γενναιότητες και τις ἀκατανίκητες Ἀμαζόνες τῶν ἀρχαίων. Μὲ τις Ἀμαζόνες ἔχει συνδέσει καὶ ὁ Ν. Πολίτης¹ τὶς νεοελληνικὲς Μονοβύζες. Καὶ ὁ Καισάριος Δαπόντες² παλαιότερα ὀνομάζει τὶς Ἀμαζόνες «μονοβυζούσας». Ὁ σύνδεσμος ὅμως, πὺν ἔχει προτείνει ὁ Ν. Πολίτης, σήμερα φαίνεται ἐξωτερικὸς καὶ ἐπιφανειακός, διότι ὀφείλεται μόνον στὴ σύμπτωση ὅτι καὶ ἡ νεοελλ. Μονοβύζα καὶ ἡ ἀρχ. Ἀμαζών, γιὰ λόγους διαφοροτικῶν καθεμιᾶ, ἔτυχε νὰ ἔχουν ἕναν μονάχα μαστό.

Μπορεῖ ν' ἀναζητηθῆ ἄλλος βαθύτερος σύνδεσμος; Νομίζω, ὅτι ἴσως ναί. Τὸ ἀρχ. ὄνομα Ἀμαζών ἔχει διασωθῆ στὸ σημερινὸ λαὸ μας μὲ τοὺς γλωσσικὸς τύπους Ἀμαζόνα, Ἀματζόνα, Ραμαζόνα, Ραμαζοῦ, καὶ σημαίνει τὴ μυθικὴ Ἀμαζόνα, τὴν εὔσωμη γυναίκα, τὴν πολυφάγο, τὴ φλύαρη, τὴν πολύτροπη καὶ τὴν κακὴ³.

Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν ἀρχαίων Ἀμαζόνων⁴, πὺν οἱ πόλεμοί τους δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ ἱστορικὰ γεγονότα ἀλλὰ μὲ παλαιότατες μυθικὲς διηγήσεις καὶ λατρευτικὲς δοξασίες, σπουδαία θέση κατέχει ἡ ἔρευνα πὺν πρὶν μερικὰ χρόνια ἔχει κάμει ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ἀ. Ρωμαῖος στὴν ἐξαιρετὴ μελέτη του «Ἀπόλλων Θέρμιος»⁵. Ἀπὸ

1. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Παραδόσεις* 2, 643, ἀριθμ. 11 «Μονοβύζα σημαίνει τὴν Ἀμαζόνα».

2. *Καθρέπτης Γυναικῶν*, Λειψία 1766, τόμ. Α', σελ. 297.

3. Γιὰ τοὺς γλωσσικὸς τύπους καὶ τὰ μέρη, ὅπου αὐτοὶ λέγονται, βλέπε Ἱστορ. Λεξικόν, τόμ. 1, σελ. 494 λέξη Ἀμαζόνα. Δὲ σημαίνει ὅμως μόνον τὴν ἀρχαία ἐφιππη πολεμικὴ γυναίκα, ἀλλὰ καὶ τὴ φαγοῦ (σημασία ἀριθμ. 3). Τὸ Ἱστορ. Λεξικόν ἐτυμολογεῖ τὸ γλωσσικὸν τύπο Ραμαζόνα ὅτι «προῆλθε πιθανώτατα ἐκ τοῦ *Ναμαζόνα, ὅπερ ἐκ τοῦ τὴν Ἀμαζόνα ἐκ κακοῦ χωρισμοῦ. Κατὰ G. MEYER, *Neugr. Stud.* 4, 75 ὁ τύπος Ραμαζόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἱταλ. *rombazzo* = μέγας θόρυβος». Δὲ συμφωνῶ μὲ καμιάν ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἐτυμολογίες τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ καὶ τοῦ G. Meyer. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ τύποι Ραμαζόνα καὶ Ραμαζοῦ πὺν λέγονται στὴν Πελοπόννησο (Καλάβρυτα καὶ Βούρβουρα) καὶ σημαίνουν τὴν εὔσωμη καὶ τὴ φαγοῦ πιθανώτατα προῆλθαν ἀπὸ παρετυμολογικὸν συσχετισμὸν πρὸς τὸ Ραμαζάνι, πασίγνωστη παλαιότερα γιορτὴ τῶν Τούρκων, κατὰ τὴν ὁποία νηστεύουν ὅλη τὴν ἡμέρα, μόλις ὅμως θὰ βασιλέψη ὁ ἥλιος μποροῦν νὰ τρῶν ὅλη τὴ νύχτα καὶ ὅσο πολὺ θέλουν. Ἀπὸ ἐδῶ μπορεῖ θαυμάσια νὰ ξεκίνησε ἡ ἰδέα τῆς λαμαργίας. Ἡ Φαγοῦ πὺν ὀνομάζεται Ραμαζοῦ καὶ Ραμαζόνα τρώει ἀκατάπαυτα σὰ νὰ ἔχη Ραμαζάνι!

4. Βλέπε καὶ τὰ σχετικὰ ἄρθρα στὸ Λεξικὸν τοῦ W. H. ROSCHER (Amazonen) καὶ στὴ R.E. τῶν PAULY - WISSOWA (Amazones).

5. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀπόλλων Θέρμιος, «Ἐπετηρὶς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης» 2 (1932). Βλέπε ἀνάπτυπον σελ. 1-21. Γιὰ τὶς Ἀμαζόνες βλέπε κυρίως τὶς σελ. 10-11 καὶ 13-15 τοῦ ἀνατύπου.

τὰ πορίσματα τῆς μελέτης ἐκείνης συνάγεται ὅτι ἡ πρωτεύουσα τῶν Ἀμαζόνων Θεμισκυρα ταυτίζεται μὲ ὄνομα ἱεροῦ τῆς λευκῆς πέτρας (= σκύρου) τῆς Θέμιδος καὶ ὅτι ἡ σχέση τῶν Ἀμαζόνων, — πού οἱ τάφοι τους στήν Ἑλλάδα συσχετίζονται συστηματικὰ μὲ τόπους λατρείας καὶ πού ὅταν ἔρχονται στήν Ἀθήνα στρατοπεδεύουν πάνω στὸν Ἄρειο Πάγο ¹, — δὲν εἶναι μόνο σχετικὴ μὲ τὴν ιδιότητά τους ὅτι ἦσαν θυγατέρες τοῦ Ἄρεως, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὅτι ἀρχικὰ ἦσαν κατὰ πᾶσα πιθανότητα γυναικεῖες χθόνιες θεότητες, παράλληλες πρὸς τὶς Ἀρῆς καὶ τὶς Ἐρινύες ². Ἡ θέση πού στρατοπεδεύουν στήν Ἀθήνα εἶναι σημαντικὸς τόπος χθόνιας λατρείας. Ἐκεῖ, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο, βρίσκεται τὸ σπήλαιον τῶν Ἐρινύων ἢ, ὅπως ἄλλιῶς προτιμᾷ ἡ λαϊκὴ ψυχὴ εὐφημιστικὰ νὰ τὶς ἀναφέρει, τῶν Εὐμενίδων, τῶν θεοτήτων πού βγαίνουν ἀπὸ τὸν Ἄδη γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν καὶ νὰ καταστρέψουν. Ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς Ἐρινύες, πού κυνηγοῦν τοὺς μητροκτόνους καὶ ἄλλους μιαρῶς μὲ σκοπὸ νὰ ἐκδικηθοῦν καὶ ν' ἀποκαταστήσουν τὴ διασαλευθεῖσα ἀρχικὴ ἀρμονία, ἴσως αὐτὸ τὸ σκοπὸ νὰ εἶχαν καὶ οἱ ἀδιάλειπτοι πόλεμοι πού κάνουν «αἱ στυγάνορες καὶ ἀνδροκτόνοι» Ἀμαζόνες ³.

Πρὸς τὸ ρόλο τους αὐτὸ Ἐρινύων καὶ Ἀμαζόνων, τὸ ρόλο δηλ. ν' ἀποκατασταθῆ ἡ ἀρχικὴ ἀρμονία, ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετο καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀμαζόνες εἶναι κόρες τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς νύμφης Ἀρμονίας ⁴, ἐνὸς ὀνόματος παράλληλου πρὸς τὸ Θέμις, πού εἶναι δηλωτικὸ

1. *πάγον δ' Ἄρειον τόνδ', Ἀμαζόνων ἐδραν
σκηνὰς θ', ὅτ' ἦλθον Θησέως κατὰ φθόνον
στρατηλατοῦσαι,...*
*Ἄρει δ' ἔθνον, ἔνθεν ἔστ' ἐπώνυμος
πέτρα πάγος τ' Ἄρειος.*

ΛΙΣΧΥΛΟΥ, *Εὐμενίδες* 685 κέξ. Καὶ ἀργότερα ὁ κατὰ τὸν Ἄρειον Πάγον τόπος ἐλέγετο *Ἀμαζόνειον*, ΔΙΟΔΩΡΟΣ 4, 28.

2. Βλέπε Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΝ, ἔνθ' ἀν., σελ. 14, ὅπου πλὴν τῶν ἄλλων τονίζεται ὅτι οἱ Ἀμαζόνες, «*αἱ στυγάνορες καὶ ἀνδροκτόνοι γυναῖκες εὗρον παρὰ τὸν Θερμώδοντα ἀδελφὰς τῶν ἄλλας, τὰς Ἀρὰς καὶ Ἐρινῦς, τὰς ἀνακυπτούσας ἐκ τοῦ ἱεροῦ χάσματος τῆς Θεμισκύρας*».

3. Οἱ Ἀμαζόνες λέγονται ἀπὸ τὸν ΛΙΣΧΥΛΟ (*Προμηθεὺς Δεσμώτης* 724) ὅτι ἔχουν στρατὸ «*στυγάνορα*». «*Ἀνδροκτόνους*» τὶς καλεῖ ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ (IV, 110) μεταφράζοντας τὸ Σκυθικὸ «Οιόρπατα».

4. ΦΕΡΕΚΥΔΗΣ, FHC, 25.

τῆς μεγάλης χθόνιας θεᾶς καὶ ποὺ ἔχει στενὸ γλωσσικὸ σύνδεσμο μὲ τὴ μυθικὴ πρωτεύουσα τῶν Ἀμαζόνων *Θεμίσκυρα* ¹.

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα φαίνεται πιθανὸ ὅτι Ἀμαζόνες καὶ Ἐρινύες καὶ ἄλλες μικρές, συνήθως ἐπιβλαβεῖς, θεότητες τοῦ Κάτω Κόσμου (π.χ. Λάμιες σημερινές καὶ ἀρχαῖες, Καρκώ, Γελλώ κλπ.), ὅλες ἔχουν παλαιότατη καὶ κοινὴ τὴν ἀρχικὴ ἀφετηρία, καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ εἶχαν συγγενικὰ τότε, στὴν πρώτη τους ἀρχή, καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματά τους. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Ἀμαζόνων ἀπὸ τὸ ἄμεσο λατρευτικὸ περιβάλλον τους, οἱ παλαιές γυναικεῖες θεότητες, οἱ ἀδελφές τῶν Ἐρινύων, σιγὰ-σιγὰ συσχετίστηκαν μὲ πληροφορίες γιὰ ξένες φυλές πολεμικῶν γυναικῶν, ποὺ — χάρη σὲ ἐπιβίωση πανάρχαιου μητριαρχικοῦ θεσμοῦ ² — δὲν ἦταν ἀπίθανο νὰ ἐπιβιοῦν σὲ τόπους Ἀσια-

1. Βλέπε ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, ἐνθ' ἄν. σελ. 14-15. Ἡ πρωτοτυπία τῆς μελέτης τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Ἀ. Ρωμαίου, στὸ θέμα τῶν Ἀμαζόνων, δὲν εἶναι μόνον ὅτι ἐρμηνεύει τὶς Ἀμαζόνες συνδέοντάς τε μὲ χθόνιες θεότητες, ἀντίστοιχες πρὸς τὶς Ἐρινύες καὶ τὶς Ἀρές, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἐρμηνεύει ἱκανοποιητικὰ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν Ἀμαζόνων στὴν κυρίως Ἑλλάδα (Βοιωτία, Ἀθήνα, Τροιζήνα, Πυρρίχη τῆς Λακωνικῆς) προῆλθε ἀπὸ λατρευτικὸς λόγους καὶ ὄχι ἀπὸ δῆθεν ἱστορικὰ γεγονότα ὀφειλόμενα σὲ ἀντίστοιχη ἐκστρατεία. Ἀξίζει νὰ προσέξῃ κανεὶς ἰδιαίτερα καὶ κάτι ἄλλο: Δὲν εἶναι μόνον οἱ Ἀμαζόνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ μυθικὴ Θεμίσκυρα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ ὄνομα ἱεροῦ τῆς λευκῆς πέτρας (= σκύρου) τῆς Θέμιδος. Καὶ οἱ κύριοι καὶ θανάσιμοι ἀντίπαλοι τῶν Ἀμαζόνων, δηλ. ὁ Θησεῆς καὶ ὁ Ἀχιλλέας, ἀνήκουν στὸν ἴδιο βασικὸ κύκλο. Ὁ Θησεῆς ἀνασηκῶνει μόνος τὴν πέτρα στὴν Τροιζήνα καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῶν ἄθλων τοῦ ποὺ συνεχίζεται στὶς Σκιρωνίδες πέτρες καὶ ἄλλου, μὲ τὴν Ἀμαζονομαχία καὶ μὲ τὴν Ἀμαζόνα Ἰππολύτη ποὺ τοῦ γέννησε τὸν σεμνὸν Ἰππόλυτο. Ὁ Ἀχιλλέας ἐξ ἄλλου κρύβεται στὴ νῆσο Σκύρο (τὴ λευκὴ πέτρα) καὶ ἔπειτα, ἀνακαλυπτόμενος ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεῆα, ξεκινάει γιὰ τὰ κατορθώματά του στὴν Τροία καὶ γιὰ τὴν Πενθεσίλεια τῶν Ἀμαζόνων.

2. Δεῖψανα «γυναικοκρατίας» ὑπῆρχαν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους σὲ διαφόρους γειτονικοὺς μὲ τοὺς Ἑλληνες λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Γιὰ τοὺς Λυκίους π.χ. ἀναφέρω τὶς ἐξῆς δυὸ πληροφορίες: ΗΡΟΔΟΤΟΣ (I, 173) «Ἐν δὲ τόδῃ ἴδιον γεννομίκασι καὶ οὐδαμοῖσι ἄλλοισι συμφέρονται ἀνθρώπων» καλέουσι ἀπὸ τῶν μητέρων ἕωντοὺς καὶ οὐκ ἀπὸ τῶν πατέρων. εἰρομένου δὲ ἑτέρου τὸν πλησίον τὶς εἶη, καταλέξει ἕωντὸν μητρόθεν καὶ τῆς μητρὸς ἀνανεμεῖται τὰς μητέρας. καὶ ἦν μὲν γε γυνὴ ἀσπὴ δούλῳ συνοικήσῃ, γενναῖα τὰ τέκνα γενόμεναι ἦν δὲ ἀνῆρ ἀσπός, καὶ ὁ πρῶτος αὐτῶν, γυναικα ξένην ἢ παλλακὴν ἔχη, αἷμα τὰ τέκνα γίνεται». ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ (FHG, III, 461) «Λύκιοι τὰς γυναῖκας μᾶλλον ἢ τοὺς ἄνδρας τιμῶσι καὶ καλοῦνται μητρόθεν, τὰς δὲ κληρονομίας ταῖς θυγατρῶσι λείπουσι, οὐ τοῖς υἱοῖς». Γιὰ τοὺς Αἰγυπτίους χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ

τικούς. Ἐτσι ὅμως ἦταν φυσικὸ οἱ παλαιᾶς δοξασίαις νὰ διασκευασθοῦν σὲ ρόλο καὶ ὕφος ἱστορικὸ καὶ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸν κύκλο τῆς προϊστορίας ἐπενδυμένες τώρα μὲ «πυρῆνα ἱστορικόν», ὅπως τέτοιον πυρῆνα εἶχε νομίσει καὶ δεχτῆ ὁ Ν. Πολίτης καὶ γιὰ τὴν Ἡπειρωτικὴ Μονοβύζα τῶν νεώτερων χρόνων¹. Ἐχασαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ ἀρχαῖαι Ἀμαζόνες μερικὰ ἀρχικὰ γνωρίσματά τους, ἴσως βασικά, παρέμεινε ὡστόσο σταθερὴ ἡ λαϊκὴ πίστη γιὰ τὸ ἀκατανίκητο πολεμικὸ τους μένος, γιὰ λεηλασίαις καὶ καταστροφὰς ποὺ προξενούσαν, καὶ γιὰ τὸ ὅτι γινόντουσαν Μονοβύζαις ἐπειδὴ ἔκοβαν τὸν ἕνα μαστὸ ἢ τὴ θηλή τους γιὰ νὰ μὴ τίς ἐνοχλῆ στὴ χρήση τοῦ τόξου².

Ἡ ἀρχαία δικαιολογία τῆς ἀποκοπῆς τοῦ μαστοῦ φαίνεται σήμερον πᾶν πιθανή, μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι ἀπλούστατα μεταγενέστερη ἐπίνοηση γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ μιὰ πραγματικότητα κατὰ τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ πανάρχαια ἀλλὰ καὶ ἀμάρτυρη λαϊκὴ δοξασία — (ἴσως ὄχι πολὺ γνωστὴ καὶ τότε, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερον ποὺ ἄλλες Λάμιαι καὶ δρακόντισσες ἀναφέρονται ρητὰ πὼς ἔχουν δυὸ βυζία, καὶ ἄλλες πὼς ἔχουν μόνον ἕνα), — οἱ ἀρχικῆς Ἀμαζόνες θὰ λεγόταν πὼς εἶχαν πράγματι ἕναν μονάχα μαστὸ καὶ πὼς ὁ μαστὸς αὐτὸς θὰ τίς ἐμπόδιζε στὴν ἐλευθερία τῶν κινήσεών τους, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν μεγάλος. Ἡ νεοελληνικὴ Λάμια καὶ οἱ σημερινῆς Μονοβύζαις τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἀρκαδίας, ποὺ ρίχνουν τὸ μεγάλο βυζὶ τους πίσω ἀπὸ τὸν ὄμο τους γιὰ νὰ μὴ τίς ἐνοχλῆ, ἀποτελοῦν νεοελληνικὴ μαρτυρία, ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ἀρχαία πλη-

μαρτυρία ποὺ δίνει ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ (I, 27) *ἐν τῇ τῆς προικὸς συγγραφῇ προσομολογούντων τῶν γαμούντων ἅπαντα πειθαρχήσιν τῇ γαμουμένῃ*. Βλέπε σχετικὰ καὶ στὸν ΗΡΟΔΟΤΟΝ (2, 35).

1. Καὶ ἡ ἀρχαία καταγωγή τῆς Λάμιας ἔχει παράλληλα σημεῖα πρὸς τὴν Ἡπειρωτικὴ Μονοβύζα, ποὺ ἀπὸ νεοελληνικὴ λάμια μετασχηματίζεται σὲ ἱστορικὸ πρόσωπο, μιὰ βασίλισσα ποὺ θέλει νὰ ἐκδικηθῆ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ της. Διότι καὶ ἡ Λάμια στὴν ἀρχαιότητα ἐθεωρεῖτο ὅτι ἀρχικὰ ἦταν τὸ ὄνομα μιᾶς βασίλισσας στὴ Λιβύη ποὺ τὴν ἀγαποῦσεν ὁ Λίας καὶ ποὺ γιὰ τοῦτο προκάλεσε τὸ μῖσος τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία τὴν ἀποστέρησε ἀπ' ὅλα τὰ παιδιὰ της. Ἡ δυστυχισμένη βασίλισσα ἔφυγε τότε στὴν ἐρημίαν, ὅπου, κατοικῶντας μέσα σὲ ἀγριο σπήλαιον, ἄλλαξε καὶ ἔγινε λαίμαργο τέρας ποὺ ἄρχισε νὰ κλέβῃ καὶ νὰ σκοτώνῃ τὰ παιδιὰ τῶν εὐτυχισμένων μητέρων. (Βλέπε L. PHELIPON, *Griechische Mythologie*, 1894, σελ. 618, καὶ J. C. LAWSON, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, 1910, σελ. 175).

2. ΜΕΓΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ 75, 45 κέξ. : « Ἀμαζόνες : Ἐκ τοῦ μαζὸς καὶ τοῦ σιερητικοῦ Ἀ ἀμαζών· διὰ τὴν μίαν θηλήν τὴν δεξιάν ἔκοπιον ἢ ἔκαιον ἵνα μὴ ἐμποδίζονται τοξεύουσαι ».

ροφορία ἀποκοπῆς τοῦ μαστοῦ τῶν Ἀμαζόνων ἀφοῦ καὶ τότε λέγεται ὅτι τοῦτο γινόταν γιὰ τὴν ἴδιαν αἰτία, δηλ. *γιὰ νὰ μὴ τὶς ἐνοχλῇ*.

Βέβαια ἡ νεοελληνικὴ δοξασία δὲν εἶναι ἀπόδειξη πὺ πειθαναγκάζει ὅτι παρόμοιο συνέβαινε καὶ μὲ τὶς ἀρχαῖες Ἀμαζόνες. Εἶναι ὅμως μιὰ ἔνδειξη, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ χαρακτηριστικὴ. Ἡ λατρευτικὴ καταγωγὴ τῶν ἀρχαίων Ἀμαζόνων, θεοτήτων σχετικῶν μὲ τὸν Κάτω Κόσμο, καὶ ἡ συγγενικὴ λατρευτικὴ καταγωγὴ τῆς νεοελλ. Μονοβύζας, — πὺ καὶ αὐτὴ πῆρε τὴ μορφή ἱστορικοῦ προσώπου ἐνῶ ξεκινᾷ ἀπὸ παρόμοιους πανάρχαιους καὶ κακοποιοὺς χιθόνιους δαίμονες, — δὲν ἀποκλείει τὸν κοινὸ σύνδεσμο καὶ πιθανῶς τὴν κοινὴ ἀφρηρία, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία καὶ ἡ πορεία εἶναι φυσικὸ σῆμερα νὰ χάνεται μέσα στὴν δμίχλη τῶν πολλῶν αἰῶνων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχαία πληροφορία ὅτι οἱ Ἀμαζόνες γινότουσαν μονοβύζες, διότι ἐξέθλιβαν τὸ δεξιὸ μαστό, πὺ τὶς ἐμπόδιζε στὴ χρῆση τοῦ τόξου, χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἔργα τέχνης, πὺ παριστάνουν Ἀμαζόνες, διατηροῦν καὶ τοὺς δύο μαστούς. Ἡ ἀποκοπὴ συνεπῶς μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερη ἐπινόηση, ἐνῶ ἡ ἰδέα τοῦ ἐνὸς μονάχα μαστοῦ μπορεῖ ἴσως νὰ ἦταν ἀρχικὴ.

Τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Ἀμαζῶν ἐτυμολογεῖται γενικὰ ἀπὸ τὸ ἀρχ. οὐσ. μαζός = μαστός. Τὸ α θεωρεῖται σ τ ε ρ η τ ι κ ὸ, καὶ ἐξήγηση δίνε-ται ἡ γνωστὴ ἀρχαία παράδοση πὺς οἱ Ἀμαζόνες ἔκοβαν τὸ δεξιὸ μαστό¹. Ἄν ὅμως θὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ γνώμη πὺ πὺ πάνω ἀνάπτυξα γιὰ τὴ σχέση τῆς νεοελληνικῆς Μονοβύζας μὲ τὴ Λάμια καὶ μὲ τὶς ἀρχαῖες Ἀμαζόνες, τότε νομίζω ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ προταθῇ σὰν πιθανώτερη ἡ ἐξῆς νέα ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία: Τὸ ὄνομα Ἀμαζῶν σχε-τίζεται, ὅπως πολλοὶ παραδέχονται, μὲ τὸ ἀρχ. ὄν. μαζός = μαστός, προέρχεται ὅμως ὄχι ἀπὸ στερητικὸ ἀλλὰ ἀπὸ ἀ θ ρ ο ι σ τ ι κ ὸ α καὶ ἀπὸ τὸ ὄν. μαζός καὶ σημαίνει ἐκείνην πὺ ἔχει με-γάλο μαστὸ ἢ μεγάλους μαστούς, ὅπλο μὲ ἀκα-τανίκητη μαγικὴ δύναμη.

Εἶναι ιδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ μαστὸς παραμένει καὶ σῆμερα ὄχι μόνο σὰ σύμβολο τῆς γονιμότητας ἀλλὰ συνεχδοχικὰ καὶ σὰν ἰσχυρὸ σύμβολο μαγικῆς δύναμης. Ὅταν σῆμερα μιὰ μάννα θέλει ἀποτελεσματικὰ νὰ καταραστῇ ἓνα ἐνήλικο παιδί της, πὺ τὴν παρα-

1. Βλέπε τὴν πὺ πάνω σημείωση στὴ σελ. 233. Τὴν αὐτὴ ἐρμηνεία ἀνα-φέρει σὰν τὴν ἐπικρατέστερη ἐκδοχὴ καὶ τὸ Λεξικὸ LIDDELL - SCOTT - JONES (Ἀμαζῶν II).

μελεῖ, ἀπογυμνώνει τὰ στήθη της καὶ καταρειέται ¹. (Βλέπε καὶ Ἱστορ. Λεξικόν, τόμ. Δ, σελ. 169, λέξη *βυζι Α 1*, ὅπου ἡ πληροφορία ἀπὸ τὴν Λέσβο : «*Ἦβγαλι τὰ β'ζά τ'ς τοῖ καταρειῶταν*»).

Αὐτὸς ὁ μέγας καὶ γυμνὸς μαστός, πού ἀπαντᾷ συστηματικὰ στὶς νεοελληνικὲς Λάμιες καὶ στὶς Μονοβύζες καὶ στὶς Δρακόντισσες, (ἀκόμη καὶ στὶς βυζαροῦδες κοπέλλες, πού γιὰ τοῦτο θεωροῦνται ἀντρωιωμέ-νες), καὶ πού ἴσως ὑπῆρχε καὶ στὶς ἀρχαῖες Ἀμαζόνες, (ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο τ' ὄνομά τους, ὅπου ἴσως «*Ἀμαζόνες = αὐτὲς μὲ τοὺς μεγάλους μαζούς*»), μᾶς ὀδηγεῖ, ἔστω μὲ ἀρκετὲς δυσχέρειες καὶ ἐνδείξεις, πρὸς τὴν πανίσχυρη *Θεὰ τῶν ὄφρων*, πού κρατεῖ τὰ φίδια μέσα στὶς φουχτες τῶν δυὸ χειρῶν της. Αὐτὴ ἡ μεγάλη θεὰ κύριο, τυπικὸ θὰ ἔλεγε κανεῖς, χαρακτηριστικὸ της ἔχει τὰ μὲ τρόπο ἐμφαντικὸ ἐπιδεικνυόμενα γυμνὰ στήθη της, τὰ ὁποῖα καὶ πρόπει νὰ τῆς δίνουν ἢ τουλάχιστο νὰ τῆς ἐνισχύουν τὴ δυναμικότητα. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ καὶ θὰ πρόπη νὰ τὰ ἔχη διαρκῶς γυμνά. Διότι, — (ὅπως ἄλλωστε τὸ δείχνει καὶ τὸ νεοελληνικὸ ξεγύμνωμα τῶν μαστῶν τῆς μάννας ὅταν θέλη νὰ κἀνη τὴν κατάρα της νὰ πιάση) —, ἔτσι γυμνὰ τὰ στήθη τῆς προϊστορικῆς θεᾶς, μητέρας τῶν πάντων, ἀποτελοῦν μαγικὸ ὄπλο πανίσχυρο, ἀκατάλυτη μαγικὴ ἐνέργεια καὶ νίκη ².

1. Δὲ φαίνεται νὰ ἔχη ἰδιαίτερη μαγικὴ σημασία οὔτε νὰ γίνεται βέβαιη ἀπογύμνωσις τοῦ μαστοῦ τῆς Κλυταιμνήστρας ἢ νὰ ἀκολουθῆ κατάρα, ὅταν ἡ τελευταία, γιὰ νὰ ξεφύγῃ τὸ θάνατο, λέει στὸν Ὀρέστη (Αἰσχύλου, *Χοηφόροι*, 896 - 898) :

*Ἐπίοχες, ὦ παῖ, τόνδε δ' αἰδεομαι, τέκνον,
μασιόν, πρὸς ᾧ σὺ πολλὰ δὴ βρίζων ἄμα
οὔλοισιν ἐξήμελξας εὐτραφὲς γάλα.*

2. Γιὰ τὰ φαγεντιανὰ εἰδώλια τῆς Μινωικῆς Θεᾶς τῶν ὄφρων βλέπε «*Annual of the British School at Athens*» IX (1903), σελ. 35 κέξ. καὶ «*American Journal of Archaeology*» XIX (1915) pls. 10 - 16. Ἡ θεὰ αὐτὴ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ARTHUR EVANS, — πού τὴ θεωρῶ σωστότερη, — ἦταν θεὰ τοῦ κάτω κόσμου καὶ τῶν νεκρῶν, κατὰ τὸν M. NILSSON ἦταν θεὰ τοῦ οἴκου, τοῦ ὁποῖου φύλακας εἶναι τὸ φίδι. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο βλέπε NILSSON, *Minoan-Mycenaean Religion* σελ. 279 κέξ., *A History of Greek Religion*, (transl. Oxford, 1925) σελ. 13, *Greek Popular Religion* σελ. 71, *Geschichte der Griech. Religion* τόμ. Α', 1941, σελ. 267 - 268 καὶ tafel 15, ἀρ. 1, 2 καὶ 3. Παλαιότερα τὸ γυμνὸ στήθος τῆς Θεᾶς τῶν ὄφρων ἐθεωρεῖτο ὅτι ὀφείλεται σὲ ἀνάλογη μὸδα πού θὰ τὴ συνήθιζαν οἱ γυναῖκες τῆς Μινωικῆς Κρήτης : «*Παριστάνουν... τὰς γυναῖκας μὲ μακρὸν χιτῶνα ἀνοικτὸν εἰς τὸ στήθος, ὅπως ἐφορεῖτο καὶ κατόπιν*» (ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ, *Ἱστορία Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης*

Τὰ ἴδια γυναικεῖα στήθη δίνουν ἀκατανίκητη δύναμη καὶ στὶς νεοελληνικὲς δαιμόνισσες. Ἡ Μονοβύζα, ραντίζοντας μὲ τὸ γάλα τοῦ βυζιοῦ της τὰ κάστρα καὶ τοὺς ἀνθρώπους, εἶδαμε ὅτι σκόρπιζε παντοῦ τὸ θάνατο καὶ τὸ χαλασμό. Ὅσο γιὰ τὴ φοβερὴ Γελλὼ τῶν ἀρχαίων, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμη κοιμᾶται στοὺς δρόμους καρτερώντας θύματα, εἶδαμε πιὸ πάνω ὅτι ὁ διαβάτης ποὺ θὰ ἔχη τὴν ἀτυχία νὰ συναπαντηθῆ μαζί της, ἂν ἀληθινὰ θέλῃ νὰ γλυτώσῃ τὴ ζωὴ του, ὀφείλει μὲ πολλὴν ἐτοιμότητα νὰ τὴν ἀρπάξῃ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἐπικίνδυνα στήθη της. Μονάχα ἔτσι θὰ τὴν ἀφοπλίσῃ. Ἀλλιῶς ὁ θνητὸς αὐτὸς κινδυνεύει τὸν ἔσχατο κίνδυνο. Κινδυνεύει νὰ τὸν κυνηγήσῃ ἡ Γελλὼ καὶ νὰ τὸν γκρεμίσῃ μέσα σὲ πηγᾶδια ἢ σὲ ἄλλα παρόμοια βάραθρα.

Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ

1928, σελ. 34. Βλέπε ἐκεῖ καὶ σελ. 35 γιὰ τὸ αὐτὸ εἰδώλιο). Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἐπίμονη καὶ ὀλικὴ ἀποκάλυψη τῶν μυστῶν τῆς θεᾶς δὲν ὀφείλεται σὲ λόγους διακοσμητικοὺς ἢ ὁποιοὺς ἄλλους τυχαίους, ἀλλὰ γίνεται σκόπιμα γιὰ νὰ δείχνῃ τὴ γονιμότητα καὶ νὰ ἀσκῇ ἀδιάλειπτη μαγικὴ ἐπιρροή, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σὲ ἀνάλογες νεοελληνικὲς περιπτώσεις. Ἡ θεὰ τῶν ὄφρων οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνας παλαιότερος τύπος τῆς «Πότιας θηρῶν», ποὺ κρατεῖ στὸ κάθε χέρι της πειθήνιο κάποιο ζῷο. Πήλινα καὶ λίθινα νεολιθικὰ εἰδώλια Κρήτης, Θεσσαλίας, Βοιωτίας, Φωκίδας εἶχαν, φαίνεται, σχέση μετὰ τὴν ἰδέα τῆς γονιμότητος καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ἔχουν τονισμένα πιὸ πολὺ τὰ γεννητικὰ τους: (ΝΙΚ. Π. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Ζωὴ καὶ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Μέρος Α', 1947, σελ. 47). Ἀνάλογη σκοπιμότητα πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐξυπηρετεῖ καὶ τὸ στήθος ποὺ γυμνὸ τὸ προβάλλει ἡ Κρητικὴ Θεὰ τῶν ὄφρων.

ΜΙΧΑΗΛ Θ. ΛΑΣΚΑΡΙ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙ ΛΑΝΤΖΑ ΚΛΠ.

Ἐν τῷ Archivo General de Simancas σώζεται (Estado 1077 - 1081) μακρὰ σειρὰ ἐγγράφων περὶ τῆς διαφορᾶς, ἣτις ἀνεφύη μεταξὺ τῶν κυβερνήσεων Βενετίας καὶ Μαδρίτης ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πέτρου Λάντζα καὶ τῶν ἀντιποίνων εἰς τὰ ὁποῖα προέβησαν αἱ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Νεαπόλεως ἰσπανικαὶ ἀρχαί, λόγῳ τῆς ὑπὸ βενετικῆς γαλέρας συλλήψεως τοῦ μυοπάρωνος (brígantino) τοῦ Λάντζα. Αἱ τρεῖς κατωτέρω δημοσιευόμεναι ἀναφοραὶ τοῦ ἐν Μαδρίτῃ Βενετοῦ πρεσβευτοῦ Μοροζίνι ἐκθέτουν τὰ κατὰ τὴν διαφορὰν ταύτην καὶ παρέχουν ἰκανὰς πληροφορίας περὶ τοῦ Κερκυραίου εὐπατρίδου. Μεταξὺ τῶν δεκατεσσάρων ἐγγράφων, ὧν τὴν φωτογράφησιν ὀφείλω εἰς τὴν φιλόφρονα φροντίδα τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἐν Simancas ἀρχείων κ. Ricardo Magdaleno, διεσώθησαν καὶ δύο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Λάντζα, αἵτινες καὶ δημοσιεύονται κατωτέρω. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη ἐκθέτει τὰς ἐν Χειμάρρα ἐνεργείας του καὶ τὴν ἐπίθεσιν ἣν μετὰ τῶν Χειμαρριωτῶν (παρ' ὧν εἶχε λάβει ὄρκον πίστεως πρὸς τὸν Φίλιππον Β') ἐπεχείρησε κατὰ τοῦ φρουρίου Σοποτοῦ. Διὰ τῆς δευτέρας τοῦ ἐπιστολῆς ὁ Λάντζας παρακαλεῖ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Νεαπόλεως μαρκήσιον de Mondejár, ὅπως τῷ παράσχῃ τὰ μέσα ἵνα καταλάβῃ τὴν Ἀμμόχωστον ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ· ὑπεθυμίζω ὅτι, ἐνῶ ἡ Βενετία εἶχεν ἤδη τὸ 1573 συνάψει μετὰ τῆς Πύλης τὴν εἰρήνην, δι' ἧς ἀνεγνώριζε τὴν ἀπώλειαν τῆς Κύπρου, ὁ βασιλεὺς Φίλιππος Β' συνέχισε τὸν κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμον μέχρι τοῦ 1580· εἰκάτω δὲ ὅτι ἡ περὶ θανατώσεως τοῦ Λάντζα ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (1574) θὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οὗτος, διοικητὴς ὢν τῆς βενετοκρατουμένης Πάργας, θὰ ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὴν εἰρήνην τὰς κατὰ τῶν Τούρκων ἐχθροπραξίας, μὲ κίνδυνον νὰ διαταραχθῇ ἡ μετὰ τόσας θυσίας ὑπὸ τῆς Βενετίας συναφθεῖσα εἰρήνη.

Εἰς τὰ ἐκ Simancas ἐγγράφα δὲν διτηρήθη ἡ ὀρθογραφία τῶν πρωτοτύπων· διτηρήθη μόνον τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα (βενετικὸν εἰς τὰς ἀναφορὰς τοῦ Μοροζίνι, νεαπολιτικὸν εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Λάντζα).

Ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐκ Simancas ἐγγράφων δημοσιεύονται ἐν μεταφράσει ἀποσπάσματα τῆς πολωνικῆς ἐπιστολῆς τοῦ 1603, ἐν ἣ γίνεται λόγος περὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου.

1. *Ἐπιστολὴ τοῦ Λάντζα πρὸς τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Νεαπόλεως Μονδεχάρ (ἐκ τοῦ ἐν Κερκύρα λιμένος τῆς Κασσιώπης, 31 Ἰουλίου 1576).*

Illustrissimo e Eccellentissimo Signor,

Al venti otto del presente me son partito da Otranto per l'effetto di Sopoto ¹ e al venti nove arrivai alla Cimara dove feci

1. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Σοποτοῦ, ἀναφερομένου ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν

venire tutti i principali di quella provincia e gli dissi l'effetto che andava a far a servizio Suo e la buona volontà che l' Eccellenza Vostra tiene verso di loro. E per la verità, tutti furono ingenochiati in terra, rendendo grazia al Nostro Signor che ha mosso Vostra Eccellenza favorirgli; ma inanzi che mettesse mano a smantelar Sopoto, ho dato giuramento sopra lo Vangelo a tutti i principali a ciò si debbano mantener in questa sua bona volontà e tenir di continuo le armi contra il Turco e, per dir ver, come fideli cristiani e che siano amici e confederati a quelli che sono amici di Sua Maestà, e inimici ai suoi inimici.

Di poi che mi hanno fatto questo giuramento andai al 30 ditto sopra Sopoto, con l'inzegniere che il duca Torre Maggior, mio signor, mi dete a Otranto, accompagnato con un gran numero di Albanesi, dove per via di mine ho butato in terra un torrion con una coltrina, e gli Albanesi con zappe e picche hanno smantellato il resto. Vostra Eccellenza sia certa che questo è

τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, βλ. Μ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Vagenitia*, ἐν *Revue historique du S-E européen*, τόμ. XIX, 1942, σελ. 429 - 430· ἐνταῦθα ὁμοῦς δὲν πρόκειται περὶ τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως· ταύτην οἱ χριστιανοί, κατὰ τὸν Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΝ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Β', Ἀθήναι 1857, σελ. 155, «ἐγκαταλείψαντες κατὰ τὴν ΙΓ' ἑκατονταετηρίδα διὰ τὰς ἀδιαλείπτους ἐπιδρομὰς τῶν Ἀφρικανῶν, κατέκρησαν περίξ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σοποτοῦ, καὶ τότε οὕτω καλουμένου, ὅπερ μετὰ τινα καιρὸν μετωνομάσθη Μπόρτσι. Τὸ ὡς ἀνωτέρω φρούριον τοῦ Σοποτοῦ διατηρεῖται καὶ ἤδη, κείμενον μίαν περίπου ὥραν μακρὰν τῆς θαλάσσης ἐν μέρει ἀποκρήμνω, περικλεῖον ἐμβαδὸν ἰκανῆς ἐκτάσεως, καὶ περίξ αὐτοῦ ἴδρυται ἡ κώμη τοῦ Μπόρτσι, ἐκτουρκισθεῖσα κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑκατονταετηρίδα. Πλησίον τοῦ νεωτέρου Σοποτοῦ κεῖται καὶ ἕτερον φρούριον ἀρχαιοτάτης ἰδρύσεως, μείζον τοῦ προειρημένου, ὅπερ καλεῖται Κάστρον τοῦ Γραικοῦ». Εἰζάξω ὁμοῦς ὅτι τὸ Κάστρον τοῦ Γραικοῦ εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ μεσαιωνικὸν Σοποτόν, ὃ δὲ Ἀραβαντινὸς ἔχει δίκαιον μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸ σημερινὸν Μπόρτσι ὀνομάζετο πρὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος Σοποτόν καὶ ὅτι συνφασίθη κατὰ τὴν ΙΓ' ἑκατονταετηρίδα. Ἐκ τῶν αἰτημάτων τῆς εἰς Βενετιάν ἀποσταλείσης τὸ 1558 Κερκυραϊκῆς πρεσβείας συμπεραίνω ὅτι τότε μὲν ὅλις εἶχε κτισθῆ καὶ δὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ φρούριον τοῦτο, τότε μὲν Σοποτόν καλούμενον, βραδύτερον δὲ μετονομασθὲν Μπόρτσι: «sono stati fabricati da' Turchi doi castelli in Terra ferma, cioè Sopoto e Margariti, per li quali hanno dominata tutta l'Albania» (C. ΣΑΤΗΑΣ, *Documents relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τόμ. V, Παρίσιον 1884, σελ. 302).

stato non di poco momento, avendosi fatto quasi agli occhi dell' armata nemica, e massime che tre sanzacchi facevano mossa di gente per venir contra quelli populi.

A dì ultimo ditto, partitomi da Sopoto tirando alla volta di Corfù con le due fregate con le quali disegno passar alla volta di Prevesa per riconoscer gli andamenti dell' armata, scontrai un' altra fregata nostra che veniva da Levante, sopra la quale era uno schiavo genovese, nominato Orlando Daragiese, fuggito di sopra l'armata della Prevesa a dì 21 del presente; riferisce esser stato schiavo d' un renegato d' Uluzali, con il quale è stato in Alessandria con 22 galere e una maona, partite da Costantinopoli a dì 6 d'Aprile e ritornate a Scio, cariche di biscotti e di munizioni al 20 di Maggio, dove hanno trovato Uluzali con trenta tre galere e due galeotte e da dove se sono partite tutte insieme e se sono venute a Castel Ruso dove hanno disarmato quindici per rinforzar le altre con le quali Uluzali è venuto a Navarino dove stette 24 giorni facendo faticar i schiavi per terrapienar la bocca del porto.

Di poi aver fatto questo Uluzali fece spedizione di 10 galere che sono andate in Arcipelago per guardia, e esso con 40 se ne venne alla Prevesa con intenzion di passar alla Valona e, per la voce che correva sopra l'armata, danneggiar alcuno loco di Puglia; ma innanzi che si partirà dalla Prevesa, aspettarà avviso di due galeotte che ha mandato pigliar lingua; e questo per esser che i giorni passati due galere d'Uluzali hanno pigliato una fregata delle nostre alla volta di Prevesa, che andava in servizio della Regia Corte, e da essa ebbero avviso che l'armata del Rè, nostro Signor, aveva da esser alla volta di Taranto, e, dubitandosi di essa, non si è partito dalla Prevesa.

Per fino altro avviso riferisce che la sopradetta armata è benissimo in ordine di gente di remo, la più parte di essa a quattro-cinque per banco, e porta ogni galera 120 uomini de combatter computando 600 janizzari; dice che la sudetta armata camina con gran suspicion dubitandosi d' intrar in Golfo per paura dell' armata Reale.

Nel ritorno che farò della Prevesa darò più particolar avviso a Vostra Eccellenza degli andamenti della sudetta armata; e con ciò Li bacio piedi e mani pregando il Nostro Signor de

accrescimento del stato di Vostra Eccellenza come noi, Sui creati, desideramo.

Data del porto Casopo, il dì ultimo Luglio 1576.

Di Vostra Signoria illustrima e eccellentissima

umil e divoto servitor

Pietro Lanza

2. *Ὑπόμνημα τοῦ ἐν Μαδρίτη Βενετοῦ Πρεσβευτοῦ πρὸς τὸν Φίλιππον Β' (21 Δεκεμβρίου 1577).*

Sicome non può la Serenissima Signoria di Venezia desiderar nella Cattolica Maestà Vostra, da lei singolarmente amata ed osservata, nè più giusta e buona mente in ogni sua azione nè in particolare più cortese volontà verso di lei; così all' incontro da alcun ministro di Vostra Maestà, pur ingiusto e disobbediente che si fosse, non potrebbe ricevere più grave ed importante causa di risentimento, che quella che ha ricevuto da Pietro Lanza, uomo di bassa e pessima condizione e già per suoi enormi delitti bandito in perpetuo di tutto lo Stato di quella Signoria. Contro il quale, e con l' Ambasciator di Vostra Maestà residente in Venezia e col Vice-Rè di Napoli per via di ministri, furono già fatte più volte efficaci querele, benchè indarno, de' molti danni ed insolenze fatte da lui per le marine e isole di detta Repubblica, così contra diversi navigli e sudditi suoi, come contra altri vascelli e poveri navigianti cristiani.

È già alcuni mesi l' Ambasciator per ordine de' suoi Signori diede conto a Vostra Maestà che avendo ultimamente costui, per l'istesso effetto di andar in corso contra gli espressi ordini di Lei, armato il suo bregantino, il chè si fece constar chiaro per un instrumento pubblico fatto da lui, allora in Otranto, e che si produsse col memoriale dove si vede come e tra quali ministri interessati si doveva partir il bottino concertato, era avvenuto che il detto bregantino di mal affare e che non portava seco alcuna patente Regia, capitò nelle mani di una galea veneziana; ma che la Signoria, per mostrare che l'affezione e osservanza sua verso il nome della Maestà Vostra prevaleva ad ogni altro suo, benchè importantissimo, interesse, aveva voluto ad una semplice parola del Vice-Rè di Napoli, che affermò detto bregantino esser allora andato per servizio di Lei, serrar gli occhi alla verità, pur sì manifesta, e dar subito ordine che il vascello con tutto il carico dovesse immediate esser licenziato. Aggiungendosi ancora alle tante colpe di Pietro Lanza quell' altra di sì nuovo e scandaloso esempio come fu la ritenzione seguita a Lecce per sola opera di lui degli tre innocenti nobili veneziani andati in quel paese per diporto e, oltre di loro, del console veneziano che risiede in Otranto sotto la protezione della Maestà Vostra e che quella Repubblica aveva voluto spogliarsi essa medesima dell' arbitrio del far giustizia di chi l'avea tanto offesa, rimettendolo alla Maestà Vostra

perchè era sicura della ottima mente e singolar prudenza di Lei e che satisfacendo Ella a questo ufficio di giustizia avria levato il carico de' Suoi bregantini a persona, che sì male e con tanto scandalo esercitava, e castigatolo appresso esemplarmente come si conveniva.

Ma mentre che si stava con ferma speranza aspettando di dover render grazie a Vostra Maestà che avesse con simile effetto dato conoscer al mondo quanto Le fosse cara questa notabile dimostrazion di rispetto e d'osservanza di quei Signori verso di Lei, ecco che il medesimo Pietro Lanza, divenuto per sì lunga impunità più che mai disobbediente e temerario nel romper gli ordini di Lei e nell' offender per tutte le vie a lui possibili quella Signoria, ha dato nuove e più intollerabili cagioni di tornar a querelarsi e travagliar l'animo della Maestà Vostra. Imperocchè da una sua barca tornata di corso è stato preso un naviglio di Greci dall'isola di Corfù, sudditi veneziani, con tutto il carico che vi era sopra, conducendolo a Otranto. Or quell' offesa e ingiuria potria a quella Repubblica venire da alcun ministro di Principe a lei capital nemico che le portasse pur altra e giusta materia di dolersi che la presente, venutagli dalla tristezza di un ministro di Vostra Maestà, piena di sì amico e cortese affetto verso di lei. Senza dubbio (se ben si considera) niuna cosa potria essere più di questa pregiudiziale e contraria alla ottima mente di Vostra Maestà, alla obbedienza de' Suoi efficaci e replicati ordini in materia di prohibir l'andar in corso, alla communa legge e osservanza del giusto e dell'onesto, e finalmente all'opinione che deve aver il mondo per beneficio della Repubblica Cristiana che tra Vostra Maestà e quella Signoria ci sia, non solo nelle volontà reciproche ma negli effetti ancora corrispondenti, buona e sincera intelligenza. Troppo va a ferir nel cuore e nella reputazion di quei Signori il perturbar la navigazione delle sue marine, e violar e condur prigionieri a questo modo i navigli e le persone dei suoi sudditi, per la libertà e la sicurezza de' quali i loro maggiori e essi hanno speso sempre ogni industria e fatica col sangue stesso in ogni necessaria occasione. E ciò tanto più lor deve parer grave e acerbo quanto che queste ingiurie e danni vengono fatti in conspetto del mondo e sotto l'ombra di Vostra Maestà, tanto amata e osservata da loro, per opera e mal volere d'un uomo di così bassa e mala qualità com' è Pietro Lanza.

Ma con tutto ciò, ritenuti da quella osservante affezione che portano alla Maestà Vostra, in luogo di dimostrar per altra via l'infinito dispiacer che ne sentono, come è stato lor costume di mostrar sempre in casi di sì fatta natura, hanno voluto dar, oltre gli altri, ancora questo chiaro segno della confidenza, che hanno nella perfetta volontà e giustizia della Maestà Vostra, con far che l'Ambasciator loro Le rappresenti ora il fatto medesimo pregandola di presta e conveniente provvisione per ovviar Ella stessa a quegli inconvenienti che la natura di così strano procedere porta seco per l'ordinario, e insieme a quel sommo travaglio che s'aggiungeria nell'animo di quei Signori tutti, quando, da scusabile necessità costretti, per l'obbligo che hanno di difendere le fa-

coltà e persone dei loro sudditi, commessi da Dio al loro governo, procedessero essi in qualche modo ai danni e insolenze di simili fregate o bregantini. Il qual loro travaglio anco s'accresceria incredibilmente se per tal provizione venisse a restar in qualche parte impedito il servizio di Vostra Maestà.

Ma non finisce qui ancora la perfidia e il numero delle colpe di quest' uomo. Perciocchè dopo la rilassazione del suo bregantino con tutto il carico, che si era sopra, di che per rispetto e gratificazione della Maestà Vostra fu dato a Corfù ordine espresso dalla Signoria, par che esso Lanza abbia messo a campo certe sue vane pretensioni, fondate sull' avarizia e mala intenzione sua consueta, con dire che nella restituzione fatta mancassero alcune robbe o persone; onde, caminando egli per indirettissima e ostile via, ha saputo e potuto operare sì che col più nuovo e detestando esempio d' iniquità, che s'udisse giammai, contrafacendo ad ogni legge e insieme di ragioni e d'equità del commercio umano, e massime negli stati di Principe non meno amico e cortese che giusto e prudente com' è la Maestà Vostra, fu ultimamente in Otranto pubblicato un decreto, che si produce¹ con la presente, il quale comandò che per queste vane pretensioni del Lanza fossero universalmente astretti i mercanti veneziani innocentissimi, i quali abitano e negoziano in quella provincia, con condizione di dover soddisfare all' ingiusto appetito di questo uomo o con le robbe ponendole in deposito o con le persone proprie. Il quale iniquissimo e violentissimo procedere, lontano di tutte quelle considerazioni, che si dovevano avere in così importante caso e schifato anco per la sua bruttezza tra Principi che esercitano fra loro aperta guerra, di quanto travaglio e dolore per mille degni rispetti sia stato alla Signoria di Venezia, Vostra Maestà prudentissima si degni considerarlo per Se stessa. Poicchè l' Ambasciator ha avuto da' suoi Signori così efficace e ardente ordine di querelarsi con Vostra Maestà di tutti questi espressi torti e insolenze ricevute e nate dal detto Pietro Lanza che non si conosce in minima parte bastante a poter satisfar come si converria al bisogno di tanta querela, se la somma prudenza e singolar giustizia di Vostra Maestà che suol supplire al mancamento della parole altrui non ajuta benignamente presso di Se medesima questo suo sì importante ufficio. Il qual finirà con pregarLa quanto può efficacemente, a loro nome e al nome della giustizia, che si degni non solo levar il carico delle fregate a questo disobbediente e pessimo uomo, dandolo a persona destra e consapevole della buona volontà e ottima intelligenza che è tra Lei e quella Repubblica, ma ordinar ancora che per le tristezze sì gravi e scandalose da lui commesse sia severamente ad esempio altrui castigato, degnandosi insieme di comandare che il naviglio dei

1. Ὑπὸ τοῦ Μοροζίνι ἐπισυνάπτεται τὸ διάταγμα τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1577 τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἀπουλίας Φραγκίσκου Alvarez de Ribera διατάσσοντος τὴν κατάσχεσιν τῶν πλοίων καὶ ἐμπορευμάτων τῶν Βενετῶν ὑπηκόων, ὧν τὰ ὀνόματα καὶ ἀναγράφει, εἰς ἀντίποινα διὰ τὴν ἐπὶ βενετικῆς γαλῆρας σύλληψιν τοῦ μυοπάρωνος τοῦ Λάντζα.

Greci sia subito con tutto il carico restituito e che nell' avvenire da Suoi ministri si proceda con più rispetto e amore nelle cose di detta Signoria, acciocchè la ragionevole speranza che ella ebbe da prima nella giustizia e cortesia di Vostra Maestà conseguisca finalmente in questo caso il desiderato effetto. Con chè insieme tutto il mondo, se ha concetta per sì strane operazioni de' Suoi ministri alcuna sinistra opinione e pregiudiziale alla ottima mente di Vostra Maestà e all' amicizia, che Si degna voler mantenere con quei Signori in corrispondenza della grande e debita stima che essi all' incontro ne fanno e faranno sempre, si chiarisca dall' effetto medesimo della verità e in quella fuor d'ogni dubbio più che mai si conferma.

E Nostro Signor Dio prosperi Vostra Maestà quanto Ella desidera.
In Madrid, a 21 Dicembre 1577.

Di Vostra Maestà

divotissimo servitor

l' Ambasciator di Venezia.

3. Ὑπόμνημα τοῦ ἐν Μαδρίτη Βενετοῦ Πρεσβευτοῦ πρὸς τὸν Φίλιππον Β' (21 Ἰανουαρίου 1578).

Deve parer veramente cosa molto acerba alla Serenissima Signoria di Venezia che, dopo la prima querela fatta con Vostra Maestà contra la persona tanto disobbediente e colpevole di Pietro Lanza, sia astretta intorno ai suoi gravissimi delitti dar così spesse molestie alla Maestà Vostra. Imperocchè il molto rispetto e l'affettuosa osservanza che mostrano quei Signori da principio in questo caso verso il nome della Maestà Vostra, tollerando così intollerabili insolenze e danni e dandone a Lei conto per la certezza che hanno della Sua singolar giustizia e bontà non doveria averli prodotto da poi per colpa de' ministri di Lei, contraffattori a' Suoi espressi ordini, così moltiplicate e gravi cagioni di travaglio e risentimento d'animo. Però l'Ambasciator di detta Signoria, per nuove lettere di particolar informazione e ordine in tal materia, espone riverentemente a Vostra Maestà che continuando esso Pietro Lanza a mandar in corso vascelli contra gli ordini espressi di Lei sotto pretesto del Suo servizio con danneggiar indifferentemente legni così veneziani come turcheschi e venir poi con la preda medesima nei luoghi di quella Repubblica dando larga materia di quei scandali che Vostra Maestà può per Sua singolare prudenza considerare: una sua barca prese fra Lefchimo e Paxò questo Ottobre passato una barca di Greci caricata a Corfù e con quella, oltre le robbe che vi erano sopra, ritenne un Ebreo mercante e si ridusse con tutta la preda in Otranto, imponendo taglia all' Ebreo di 200 cecchini con scriver egli poi a Corfù ad un altro Ebreo, commesso del ritenuto, che volendolo ricattare facesse provision degli danari con ciò scrisse sotto finzione d'averlo avuto da alcuni corsari venuti in quel porto quasi che le costi di Vostra Maestà fossero sicuro rifugio di simili ladri corsari e uomini scellerati; e di p'ù il detto Lanza si va apparecchiando a far nuove

insolenze e danni non solo col suo bregantino ma con armar anco una galera che si ritrova a Taranto assegnatagli da Napoli per andar in corso. Di maniera che pare che quanto la Maestà Vostra, dall' una parte per Sua bontà procura di mostrar a tutti la ottima Sua mente verso quella Repubblica, tanto dall' altra quei Suoi ministri si sforzino dar segni del contrario e di metter in dubbio nella opinione del mondo quel che anzi si doveva sempre cercar di far più certo per beneficio delle cose della Cristianità. Nel qual fatto ancora quanto si abbia offeso il volere e gli ordini espressi di Vostra Maestà e la reputazione di quei Signori con strano e pericoloso esempio, sia Ella supplicata a degnarsi, oltre quello che sopra ciò è stato considerato nei memoriali precedenti, di aggiungere ancor Ella in questa parte il discorso della Sua medesima somma prudenza e comandar con presta e esecutiva giustizia così il levar il carico delle Sue fregate a sì indegno e mal uomo col castigar insieme severamente ad esempio d' altri, come la restituzione di tutte le robbe depredate e del sopradetto Ebreo ritenuto nelle acque di Corfù e che si partiva di quella città con le sue robbe e mercanzie. Perciocchè la dilazion del castigo, congiunta con i favori che questo scandaloso uomo ha delle bande di là come per un istrumento pubblico prodotto con gli altri memoriali antecedenti è stato già fatto constare alla Maestà Vostra, lo ha fatto tanto insolente e temerario, che se Ella con presta e Regia mano non ci prevede, è necessario che faccia nascere nuove occasioni di travaglio a quei Signori e di molestie a Vostra Maestà, sebbene circa la provisione contra la sua persona vive assai consolato l' Ambasciatore per aver inteso dal segretario Perez¹ che Vostra Maestà aveva già preso risoluzione tale che quella Repubblica ne sarà rimasa soddisfatta onde egli si persuade che già sia stato ordinato il debito severo castigo di costui il ch'è se per avventura (che non si puo credere) fosse di altra maniera, supplica l' Ambasciatore predetto riverentemente Vostra Maestà a comandarlo ora con questa occasione acciocchè e con la deposizione di quel carico gli sia levato il modo di commetter nuovi eccessi e col castigo corporale patisca la pena degli errori passati e assicurarvi col suo esempio quella Repubblica di non ricever per l'avenire nè anco dagli altri, che succedessero in luogo suo, simili e così importanti molestie.

Nè meno deve mover l' animo di Vostra Maestà che il decreto pubblicato già ad istanza di Pietro Lanza perchè asseriva mancarli due Turchi e alcune sue robbe dal bregantino a lui restituito sia stato per la sua pretension particolare eseguito iniquissimamente contra l' universale degli mercanti della nazione veneziana. Imperocchè non bastando l' aver fatto in cospetto del mondo un simile decreto il quale come atto per sua natura odiosissima si suole schivar ancora tra Principi nemici fra loro, si ha voluto anco da poi eseguirlo in fatti astringendo quei poveri innocenti mercanti i quali e per essere sudditi di Principe

1. Είναι ο διαβόητος Ἀντώνιος Perez.

tanto amico e osservante della Maestà Vostra e per apportar in quella provincia con loro traffico e commercio universal beneficio a quei suoi popoli e per trovarsi insieme affidati dall' ombra e del nome di un Rè pieno di ogni bontà e giustizia dovevano se non aver buon trattamento, almeno star sicuri di non dover ricever dannose ingiure nelle loro facoltà e nelle loro persone. Intorno al quel decreto non sa l'Ambasciatore qual più legale e certa informazione si possa volere nè desiderare con differir la debita e completa soddisfazione che aspetta così ardentemente dalla Vostra Maestà quella Repubblica che la chiarezza del medesimo decreto, già prodotto con gli altri memoriali, nel qual si vede specificata e chiara la vana causa che messe a farlo e pubblicarlo. Tanto adunque ha potuto l'avarizia degli uomini che per una azione privata la quale (quale ella si fosse) si doveva per ogni altra via esercitare, sono stati astretti in generale i mercanti veneziani a soddisfar non solo con le loro facoltà sequestrate ma ancora con le stesse persone poste in carcere, cacciando ancora in prigione per usar maggior iniquità un ministro pubblico di quella Signoria, cioè il console della nazione veneziana che reside in Lecce sotto la fede e benigna protezione della Maestà Vostra. Del qual veramente non si potrà immaginar fatto più brutto, nè più strano e scandaloso esempio, nè che più offendesse ogni ragione e onestà, nè che più ferisce l'animo e la riputazione di quella Signoria e insieme la bontà e giustizia della Maestà Vostra. Onda è da creder senza dubbio che sicome ciò ha apportato meraviglia a tutto 'l mondo, così anco abbia nell' animo dei sudditi della Maestà Vostra, che si trovano o che fossero per trovarsi negli stati di quella Repubblica, messo ragionevole timore che all' incontro si potesse per avventura a qualche tempo proceder contra di loro nella medesima maniera. Ma possono tutti troppo bene star e viver sicuri che con la giusta e prudente provizione, che farà intorno a ciò la Maestà Vostra, sarà aggiunta a quella Signoria nuova causa e obbligo di accarezzargli e favorirgli sempre a tutto suo potere, e nuova e segnalata consolazione di vedere che il mondo conosca ogni di più che il rispetto e l'osservanza che ella porta in tutti i casi al nome di Vostra Maestà è da Lei benignamente ricevuto e con chiari effetti d'amore e di giustizia gratamente corrisposto. Laonde l'Ambasciator riverentemente supplica Vostra Maestà a degnarsi di ordinare che sia subito ritrattato e annullato il sopradetto ingiustissimo decreto insieme con la esecuzione tanto inique e scandalosa, mostrando oltre ciò quel giusto risentimento che ricerca un caso di così grave considerazione, e ordinando in fine che le cose di quei Signori siano nell' avvenire dai ministri di Vostra Maestà tenute in quel loco d'amore e di buon trattamento che è ferma e cortese intenzione di Lei, alla quale Nostro Signor Dio conceda lunghissimi anni di vita felice.

In Madrid, 21 di Gennaro MDLXXVIII.

Di Vostra Maestà divotissimo servitor

l' Ambasciator di Venezia.

4. *Ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Μαδρίτη Βενετοῦ Πρεσβευτοῦ πρὸς τὸν Φίλιππον Β' (1 Φεβρουαρίου 1578).*

Sacra Cattolica Regia Maestà,

Con lettere che io tengo di Venezia ricevute questi giorni mi viene efficacemente comandato di venir a Vostra Maestà come saria stato desiderio mio per eseguir nel modo che mi viene comandato gli ordini de' miei Signori; ma ritrovandosi Ella, per quello che io intendo e con mio grandissimo dispiacere, un poco risentita, convengo sino a tanto che mi sarà concesso di potermi conferir alla Sua presenza, esplicarLe con le presenti il desiderio dei miei Signori affino che Le piaccia di dar qualche ordine in questo negozio. Piacque già alla bontà singolare della Maestà Vostra di comandare persino l'anno passato che non solamente a quel tristo di Pietro Lanza fusse levato il carico delle fregate nel Regno di Napoli, ma che li fusse anco dato quel castigo che meritavano le molte e scellerate sue operazioni, con chè speravano i miei Signori di non aver più occasione di aver a fastidir un Rè così grande per causa di un così picciolo uomiciolo. Però ora con infinito loro dispiacere hanno inteso per lettere del Proveditor della loro armata che il predetto Pietro Lanza sprezzando gli efficacissimi ordini della Maestà Vostra Cattolica ha nuovamente armate in Otranto tre fregate, le quali sotto pretesto di andar prender lengua per servizio della Maestà Vostra hanno ordine in segreto da esso Lanza di danneggiar quanto più possono non solo Turchi ma i sudditi ancora di quella Serenissima Repubblica tanto affezionata e osservante della Maestà Vostra, di chè se ne è di già veduto l'effetto, avendo i giorni passati una di esse fregate spogliata una delle nostre barche che andava verso Corfù e tolto ad alcuni Corfioti, che vi erano sopra, circa 300 talleri; il chè non meno deve offendere i miei Signori, per il danno che ne ricevono i loro sudditi e per i disturbi che per tal causa hanno ben spesso in Costantinopoli, che la medesima Maestà Vostra poichè, con abusare il Suo serenissimo nome con il mezzo de' patenti che fa fare ad esse fregate, viene a commetter così perfide e ostili operazioni le quali, essendo certissimi i miei Signori che sono fatte immediatamente contra l'ottima e candida mente di Vostra Maestà e premendo a loro quanto più si possi esprimere, mi commettono che con quel maggior affetto

ch' io posso debba rinovar tutte le querele che hanno contra il sodetto Pietro Lanza, con dir a Vostra Maestà che per gli espressi ordini, che Ella in tal proposito diede già al Vice-Rè di Napoli, aspettavano che non solamente in voce ma che con effetti fusse levato ad esso Lanza il carico delle predette fregate e dato a persona destra e consapevole della buona mente della Maestà Vostra e che le fusse anco dato quel castigo che meritano i tanti suoi mali e pessimi portamenti, ma che vedendosi ora che non solamente non è stata eseguita la predetta Sua ottima volontà, ma anco esso Lanza, tenendo poco conto degli ordini della Maestà Vostra, continua con maggior temerità che mai con le medesime fregate ad infestar i mari e danneggiar i sudditi e cose di quella Repubblica con manifesto pericolo di far succeder qualche straordinario inconveniente, instantemente La pregano che per ovviar ad inconvenienti di così mala qualità, che secondo il solito della Sua somma giustizia e bontà in gratificazione di quella Repubblica e con mostrar risentimento che non siano stati eseguiti i predetti ordini Suoi passati, commetter efficacemente che non solamente esso Pietro Lanza non si possi più in modo alcuno ingerir in predette fregate nè in altri vascelli e che per special e opportuno rimedio di ciò egli sia del tutto levato da quelle marine, ma che anco per le pessime sue operazioni passate e per queste nuove trasgressioni degli ordini della Maestà Vostra le sia per esempio de' altri simili scellerati dato quel severo castigo che merita tanta sua temerità e disobbedienza, facendo anco comandar ai ministri di Napoli che facino restituir quello che è stato tolto ai predetti sudditi di quella Repubblica e che gli ordini siano così chiari ed efficaci che non possi esser messa alcuna difficoltà nell' esecuzione come fu fatto negli ordini che Vostra Maestà diede già ultimamente in simil proposito, sicome quella Repubblica tiene per certo che Vostra Maestà per la somma Sua bontà si contenterà di comandare, alla quale pregandoLe da Nostro Signor Dio presta sanità e ogni altra felicità Le bacio riverentemente le Real mani.

Di Madrid, il primo di Febbraio MDLXXVIII.

Di Vostra Maestà Cattolica
umilissimo servitor

Giovanni Francesco M o r e s i n i, Ambasciator di Venezia.

5. *Ἐπιστολὴ τοῦ Λάντζα πρὸς τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Νεαπόλεως Μονδεχάρ (ἐξ Ὑδροῦντος, 25 Ἰουνίου 1578).*

Illustrissimo e Eccellentissimo Signor,

Oggi è venuta una fregata di Levante e con essa è venuto Angelo Doxarà il quale per ordine del Conte di Machia era andato in Levante per intendere i andamenti de' nemici e con essa è venuto a posta un Greco, creato antico di casa mia, nominato Battista Protocargo per avvisarmi come alle 9 del presente era ritornata a Modoni una galera turchesca di quelle che erano andate a Cipro con Vaiali per la quale ha inteso pubblicamente che alle 22 di Maggio gli Jannizari che stavano al presidio di Famagosta nel Regno di Cipro hanno ammazzato il governatore di quella fortezza e il giorno seguente arrivò il bascià di quel Regno, il quale resideva in Nicosia, e nell' intrar della isola di Famagosta l'hanno ammazzato ; e sollevatisi tutti quei Janizzari fecero intrare una quantità di cristiani e preti Greci e si fecero battigliar tutti, alzando per insegna e standardi uno di Sua Santità, l'altri di Sua Maestà e della Signoria di Vinegia, dando d'intendere che uno di questi Principi gli soccorrerà se darino la fortezza nelle sue mani ; e, per quello che si dice, l'hanno ben munita di vittuaglie di modo che, siando la fortezza forte di se stessa e siando ben munita, si potrà mantenere per qualche anno ; e Dio voglia che così sia. E alle 2 del presente era andato Vaiali con 10 galere alla volta di Famagosta, per accomodare i romori passati, dove alla volta di detta fortezza fu cannonigiato e quasi posta in fondo la galera di Vaiali e se ne ritornò a Rodi per dove ha fatto espedizione e dato avviso al Gran Turco del successo.

Il sopradetto Antonio Doxarà dice avere trovato al Zante una fregatina alle 17 del presente, la quale mancava dall' isola di Candia otto giorni fà e portava dispacci per la Signoria di Vinegia ; e con essa erano venuti tre rinegati i quali affermavano quanto il predetto Battista Protocargo ha riferito ; similmente me lo afferma Cesare Palma che sta per Sua Maestà alla Cefalonia ; il medesimo scrive l'illustrissimo Ferrante Vitelli che reside a Corfù ; di quali tre mando qui incluse a Vostra Eccellenza. Non ho voluto restare di avvisare Vostra Eccellenza con corriero a posta con duplicate, nonostante che del tutto ho dato notizia la

Conte di Machia. Sichè, Illustrissimo e Eccellentissimo Signor mio, supplico Vostra Eccellenza che per amor di Dio, standosi presentata questa occasione darmi il modo che possa fare alguno segnalato serviggio a Sua Maestà e a Vostra Eccellenza con darmi due galere bene armate e con esse imbarcar la mia compagnia, con le quali mi offerisco andare a socorrere la detta fortezza di Famagosta innanzi che la Signoria di Vinegia facci altra provisione. E quando restarà servita Vostra Eccellenza darmi questo cargo, Le prometto d'intrar dentro con il soccorso e mantenerlo fino accanto che Sua Maestà farà altra provisione.

Eccellentissimo Signor mio ! Con l'altra mia del 20 del presente avvisava Vostra Eccellenza della mala volontà che tiene Don Martin d'Agreda governatore di questa città nella persona mia che, veramente parlando con ogni debita riverenza, se stesse per la Signoria di Vinegia in questo governo non mi daria tanto travaglio come mi da ogni giorno avendosi collegato con la Signoria di Vinegia, facendo poco conto di me e di quelli che mi serveno, carcerando i creati miei per il portar dell'arma ; nonostante che ho fatto intimar l'ordine dell'Eccellenza Vostra con il quale mi fa grazia che io e i creati miei possiamo andar armati di tutte sorti d'arme offensive e difensive e per ciò travagliare l'Eccellenza Vostra. Ho fatto intendere al Conte di Machia e all'armata, di dove hanno espedito ordine che non debbia travagliar nè me, nè gli uomini miei, conforme all'ordine di Vostra Eccellenza. Ma par che il predetto Don Martino vuol più presto dar soddisfazione all'amicizia del predetto consule che obbedir l'ordine di Vostra Eccellenza. E perchè gli dissi le ragioni mie mi minaccia sopra la vita di modo che sto con più sospizione di questo Cavaliere che non della persecuzione della Signoria di Vinegia, oltre poi che dice pubblicamente che quel che non ha bastato di farmi la Signoria di Vinegia sfrattar d'Otranto, lo farà esso per diversi modi i quali non intendo ; e questo mattino per darmi più fatica e dimostrar che fa poco conto di me, nel sbarcar che fece della fregata il predetto Battista Protocargo, mio creato, che venne a posta per i sudetti avvisi, lo fece subito carcerare malamente, per il portar della spada e daga, il quale, conforme alla grazia che Vostra Eccellenza mi ha fatto, le poteva portare, nonostante che in quel punto era smontato dalla fregata,

e lo tiene carcerato ; e avendogli mostrato l'ordine di Vostra Eccellenza rispose che il portar delle daghe son prammatiche del Regno e che l'Eccellenza Vostra non la può dare, lo chè dico con ogni debita riverenza ; e La supplico per amor di Dio che vogli ordinare al predetto governatore che voglia ubbidir la grazia e privilegio che Vostra Eccellenza m'ha dato, massime questo di portar delle armi le quali porto e faccio portare dagli creati miei par la difesa della mia persona. Con questo bacio umilmente a Vostra Eccellenza le mani pregandoLi da Nostro Signor aumento di stato come io, Suo servente, desidero.

D'Otranto a XXV di Giugno 1578.

Di Vostra Eccellenza

umilissimo e divoto servitore

Pietro Lanza

Πανομοίωτυπον τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Πέτρου Λάντζα
ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐγγράφου.

6. Ἀποσπάσματα ἐκ πολωνικῆς ἐπιστολῆς (15 Φεβρουαρίου 1603).

Ἀνωτέρω (σελ. 103, σημ. 3) ἀνεφέραμεν τὴν πολωνικὴν ἔκθεσιν, ἣτις, κατὰ τὸν Panaitescu καὶ τὸν Ρουσσόν, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου. Κατορθώσαντες νὰ λάβωμεν ἀντίγραφον αὐτῆς, δίδομεν κατωτέρω μετάφρασιν τῶν κυριωτέρων σημείων τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, γραφείσης εἰς γλῶσσαν πολωνικὴν μὲ πλείστας λατινικὰς λέξεις καὶ φράσεις, τὰς ὁποίας καὶ εἰς τὴν μετάφρασίν μας ἀφήσαμεν ὡς ἔχουν. Ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἐστάλη ἐκ Πολωνίας, ὡς λέγει ὁ Panaitescu, ἀλλ' ἐκ Ρώμης, καὶ δὲν ἀναφέρει <Ἕλληνας μεγαστᾶνας (magnați!) ἐκ Πελοποννήσου> ἐν Ρώμῃ, ὡς ἐνόμισεν ὁ Panaitescu, ἀλλὰ Μανιάτας (Magnates). — Τὸ δυσνόητον, ἀλλ' ἀξιόλογον τοῦτο κείμενον ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ ἔργον τοῦ S. GOLUBEV, *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego sprodvizniki*, τόμ. I, Κίεβον 1883, μέρος 2, σελ. 179 - 181. Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν πρίγκιπα Νικόλαον Χριστόφορον Ραδζίβιλλ καὶ ἐγράφη ἐκ Ρώμης τὴν 15 Φεβρουαρίου 1603 ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βελαμίν Ρουτσκι, ὅστις βραδύτερον (1614 - 1637) διετέλεσε μητροπολίτης τῶν ἐν Πο-

λωνία Ούνιτων Ρουθήνων, και περί τοῦ ὁποίου πρβλ. προχείρως JULIAN PELESZ, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche*, τόμ. II, Βιέννη 1880, σελ. 124 - 205.

Κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἔφθασαν [εἰς Ρώμην] *Μαγιάται* (*Magnales*), οἱ ἐν Πελοποννήσῳ οὕτω καλούμενοι *Spartani*, ὧν τὴν χώραν ὁ Τοῦρκος μέχρι τοῦδε δὲν κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ...

Ἐφθασεν ἐπίσης αὐτὸς οὗτος ὁ μητροπολίτης Λαρίσης, εἰς ἓκ τῶν 12 [Συνοδικῶν?], οἵτινες ἐκλέγουν τὸν Πατριάρχην, πρόσωπον σεβαστόν, *antiquæ probitatis*· ἔκαμεν ἤδη *professionem fidei, obedientiam Sedi Apostolicæ, suo μόνον nomine*. Στηρίζομεν ἐπ' αὐτοῦ μεγάλας ἐλπίδας. Τὸν κατηγοροῦσαν οἱ Τοῦρκοι ὅτι εἶχε συνεννοήσεις μετὰ τοῦ Μιχαήλ [τῆς Βλαχίας] καὶ ὅτι τῷ ἀπέστειλε [ὁ Λαρίσης] χρήματα. Τὴν αὐτὴν κατηγορίαν διέτύπωσαν καὶ κατ' ἄλλων κυριωτέρων [= Συνοδικῶν?] μητροπολιτῶν, ὡς καὶ κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὅστις εὐρίσκεται νῦν παρὰ τῷ Καίσαρι ¹...

Οὗτος [ὁ Λαρίσης] *de modo unionis Ecclesiæ Orientalis μετὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας διαπραγματεύεται*, ὡς καὶ περὶ τοῦ τρόπου νὰ ἐκδιωχθῇ ὁ Τοῦρκος, ἂν ὄχι ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος, τοῦλάχιστον ἐκ τῆς Πελοποννήσου... Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Ἱερεμίου ², πρὸ

1. Δηλαδή παρὰ τῷ αὐτοκράτορι Ροδόλφῳ Β'. Ὁ ΡΑΝΑΙΤΗΣΚΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 51, νομίζει ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς οὗτος εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος, υἱὸς τοῦ διασῆμου Μιχαήλ Καντακουζηνοῦ, τοῦ ἐπικληθέντος Σαῖτάνογλου.

2. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ († 1595), ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἄλλωστε γνωρίζομεν ὅτι ἐπενέβη τὸ 1584 — πιθανῶς κατόπιν ἐισηγήσεως ἐκ Ρώμης — ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Ἑρρίκος Γ' (βλ. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, XVe - XVIe siècles, τόμ. 2, Παρίσι 1885, σελ. XXXII). Ὅτι ὁ Διονύσιος, ὁ μετὰ ταῦτα Λαρίσης, ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, τυγχάνει γνωστὸν (βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΛΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Λαρίσης - Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ «Φιλόσοφος» ὁ χλευαστικῶς ἐπικληθεὶς «Σκυλλόσοφος» (1541 - 1611), εἰς «Ἡπειρωτ. Χρονικά» Η' 1933, σ. 161 κέξ.). Ἦδη ἐκ τῆς πολωνικῆς ταύτης ἐπιστολῆς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι καὶ συνώδευσε τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν κατὰ τὸ εἰς Μόσχαν ταξίδιον τῷ 1589. Τὸ ταξίδιον τοῦτο ἐγένετο μέσῳ Πολωνίας, ὅπου ἴσως καὶ παρέμεινε ὁ Διονύσιος τότε (δοθέντος ὅτι δὲν ἀνεῦρον εἰσέτι ἄλλην ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἐν Μόσχῃ παραμονῆς τοῦ Διονυσίου). — Δὲν δύναμαι ὅμως νὰ ἀποκλείσω ἐντελῶς καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ ἐν τῷ πολωνικῷ ἐγγράφῳ ἀναφερόμενος Ἱερεμίας δύναται νὰ εἶναι ὁ Πελαγωνίας Ἱερεμίας, ὅστις ἀνήλθεν ἐπίσης εἰς Μόσχαν, ἐμφανισθεὶς ἐκεῖ διὰ πρώτην φοράν τῷ 1586. Περὶ τοῦ Πελαγωνίας Ἱερεμίου πρβλ. προχείρως Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΝ, *Δύο ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρῖδων ἐν Τυβίγγῃ*, ἐν «Θεολο-

ικανῶν ἐτῶν, εὐρισκόμενος ἐν ταῖς ἡμετέραις χώραις [= ἐν Πολωνίᾳ] καὶ ἐν Μόσχᾳ, εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως, καὶ οἱ κυριώτεροι [= Συνοδικοί?] εἶχον ἤδη μεταξύ των συνεννόησιν, ἐπὶ τούτῳ δὲ εἶχόν τινες καὶ ἀποσταλῆ εἰς Ρώμην καὶ εἶχον ἤδη φθάσει εἰς Κέρκυραν (τρεῖς ἡμέρας ἀπέχουσαν διὰ θαλάσσης ἀπὸ τοῦ Τάραντος). Ἄλλ' ἄτιμός τις ἀπεκάλυψε τὰ σχέδιά των εἰς Κωνσταντινούπολιν, δι' ὃ καὶ ὁ Ἱερεμίας ἀπεμακρύνθη ἐκ τῆς ἑδρας του, ὡς καὶ τινες ἄλλοι ὀπαδοὶ του, οὕτω δὲ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐματαιώθη. Τώρα, occasione hujus exilii, διεξάγει [ὁ Λαοίσης] ὁμοίας διαπραγματεύσεις¹, ἐξ ἄλλου δὲ ὁ Ἀγιώτατος Πατὴρ [= ὁ Πάπας] συγγήρσεν εἰς ὅλα ὅσα ἐξήτει, τοῦθ' ὅπερ δὲν κάμνει εἰς τοὺς ἄλλους Ἑλληνας ἐπισκόπους τοὺς καταφεύγοντας εἰς Ρώμην.

Ἐκ Ρώμης ἐτοιμάζεται [ὁ Λαοίσης] νὰ μεταβῆ παρὰ τῷ Βασιλεῖ τῆς Ἰσπανίας καὶ προσπαθεῖ νὰ προμηθευθῆ παρὰ τοῦ ἡμετέρου Κολλεγίου θεολόγον τινὰ διὰ διερμηνεῖα, εἰς τὸν ὅποιον νὰ δύναται νὰ ἐμπιστευθῆ τὰ μυστικά του, καὶ ἐπὶ πλέον νὰ τὰ ἐμπιστευθῆ εἰς ἓνα ἐκ τοῦ ἡμετέρου τάγματος, προτεινόμενον a superioribus. Γίνονται καὶ ἄλλαι conjecturæ πάντως ὑπάρχει aliquid in re· ἂν δὲν εἶχον τὸν Τοῦρκον εἰς τὸν τραχὴλόν των, δὲν θὰ ὑπῆρχε δυσχέρεια διὰ τὴν ἐνότητα τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας· μόνον οἱ ἡμέτεροι [ἐν Πολωνίᾳ] Ρῶσσοι ἀνθίστανται, μὴ θέλοντες νὰ ἀποκηρύξουν τὰς πλάνας των, ὀχυρούμενοι ὀπισθεν τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι δὲ ἀληθές ὅτι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς νήσους, ὡς ἡ Κρήτη, ἡ Κέρκυρα, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἄλλαι παρόμοιαι, ὅπου οἱ Ἑλληνας συναστροφρονται

γίγ», τόμ. Θ' (1931), σ. 337, καὶ τόμ. Ι' (1932), σ. 69, 73 καὶ 146, καὶ SNEGAROV, Ἱστορία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχίδος (βουλγ.), τόμ. ΙΙ, Σόφια 1932, σ. 96 καὶ 237-238.

1. Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ρουτσοὺ οὐδόλως ἀναφέρει τὴν κατὰ τὸ 1601 ἀφίξιν εἰς Ρώμην τοῦ μοναχοῦ Δαμιανοῦ Ljubibratic, ὅστις δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὸν ἀποστειλάντα αὐτόν, πατριάρχην Ἰπεκίου Ἰωάννην, ὑπέγραψε πίστιν εἰς τὴν Ἀγίαν Ἐδραν. Τῇ 3ῃ Ἰουλίου 1601 ὁ πάπας Κλήμης Η' ἔγραψε πρὸς τὸν πατριάρχην Ἰωάννην: «Idem dilectus filius Damianus, procurator tuus, orthodoxæ fidei professionem serviano idiomate... suo proprio ac tuo nomine fecit... et schismata, hæreses ac errores, quoscumque ab eadem Ecclesia rejectos et damnatos, anathematizavit et abjuravit ac juramentum desuper, tactis sanctis evangeliiis, præstitit, eamque sua manu subscripsit». Πρβλ. ΡΑΔΟΝΙĆ, Ἡ Ρωμαϊκὴ Curia καὶ αἱ νοτιοσλαβικαὶ χώραι ἀπὸ τοῦ 15' μέχρι τοῦ 18' αἰῶνος (σερβ.), Βελιγράδιον 1950, σελ. 11.

cum Latinis, υπάρχει immortale odium contra Latinos, ἐνῶ οἱ ὑπὸ τοὺς Τούρκους Ἕλληνες εἶναι simpliciiores καὶ συνεπῶς περισσότερον tractabiles.

Ὁ ἄρχων βοεβόδας τοῦ Κιέβου¹, θέλων νὰ ἰδρῶσῃ Ἀκαδημίαν ἐν Βολυνίᾳ, ἀπέστειλεν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἀναζήτησιν καθηγητῶν, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε δὲν ἀνεῦρεν... Ἐκ τῆς νήσου Νάξου, ἣτις εἶναι *una ex Cycladibus*, ἔγραψεν εἰς γονεὺς² πρὸς τὸν ἐδῶ ἐν τῷ Κολλεγίῳ εὐρισκόμενον υἱόν του ἐὰν ἐπιθυμῇ νὰ μεταβῇ παρὰ τῷ κνέζῃ Βασιλείῳ (ὡς οὗτοι ὀνομάζουν τὸν εὐγενέστατον βοεβόδα τοῦ Κιέβου)· ὁ υἱὸς δὲν ἠρνήθη, ἀλλὰ μετέβη πρῶτον εἰς τὴν πατρίδα του.

Εἶχον οἱ Ἕλληνες δύο σοφοὺς, οἵτινες ἐθεωροῦντο *pro primis doctoribus Ecclesiae*, ἦτοι τὸν Μελέτιον [Πηγᾶν], πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, καὶ τὸν [Μάξιμον] Μαργούνιον, ἐπίσκοπον τῆς νήσου Κυθήρων· ἀλλ' οὗτοι πρὸ μικροῦ, ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον, ἀπέθανον καὶ τώρα οὐδένα πλέον ἔχουν, ὅλη δὲ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τώρα εὐρίσκεται εἰς τὸ ἡμέτερον Κολλέγιον, οὔτινος ὅμως ἄσπονδος ἐχθρὸς τυγχάνει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας [Γαβριήλ Σεβῆρος], ὅστις ἔχει τὴν ἔδραν του ἐν Βενετίᾳ...

1. Πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Βασιλείου Ostrogski, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. προχείρως E. LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. II, Παρίσιοι 1881, σελ. LXXXI καὶ 183. Ὁ ἡγέτης τῶν ἐν Πολωνίᾳ ὁρθόδοξων (οὐχὶ δηλ. Οὐνιτῶν) Ρουθίνων Ostrogski ἦτο στενὸς συγγενὴς τοῦ συμπαθοῦντος τοὺς προτεστάντας Ραδζίβιλλ, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολή.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ Ναξίου Ἰακώβου Κόκκου, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς Φραγκίσκος Κόκκος, ὁ μετέπειτα «μέγας διερμηνεὺς τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» (βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique, XVIIe siècle*, τόμ. 3, Παρίσιοι 1895, σ. 149 - 153, ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΤΣΙΤΕΡ, *Τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ γένους, Ἀναστάσιος Γόρδιος, Χρῦσανθος Αἰτωλός, Φραγκίσκος Κόκκος*, Ἀθήναι 1934, σ. 36 - 76), μετὰ δωδεκαετῆ διαμονὴν εἰς τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Κολλέγιον, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1601 εἶχεν ἐγκαταλείπει τὴν Ρώμην ἐπιστρέψας εἰς Νάξον, ὅπου ἐξηκολούθει παραμένων μέχρι τοῦ 1604, ὅτε ἐκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν. — Περὶ τοῦ Κολλεγίου τούτου βλ. ΝΙΤΖΗΑΜΜΕΡ (μετάφρ. ΤΣΑΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ), *Τὸ Ἑλληνικὸν Κολλέγιον ἐν Ρώμῃ*, ἐν «Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας», τόμ. Θ' (1926), σ. 618 - 670. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον (Collegio Greco) καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχεῖρ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες*, ἐν «Ν. Ἑλληνομν.», τόμ. I' (1913), σ. 4 κέξ., ὅπου ἀναγραφῆ τῶν ἐν τῷ Κολλεγίῳ τούτῳ φοιτησάντων Ἑλλήνων.

